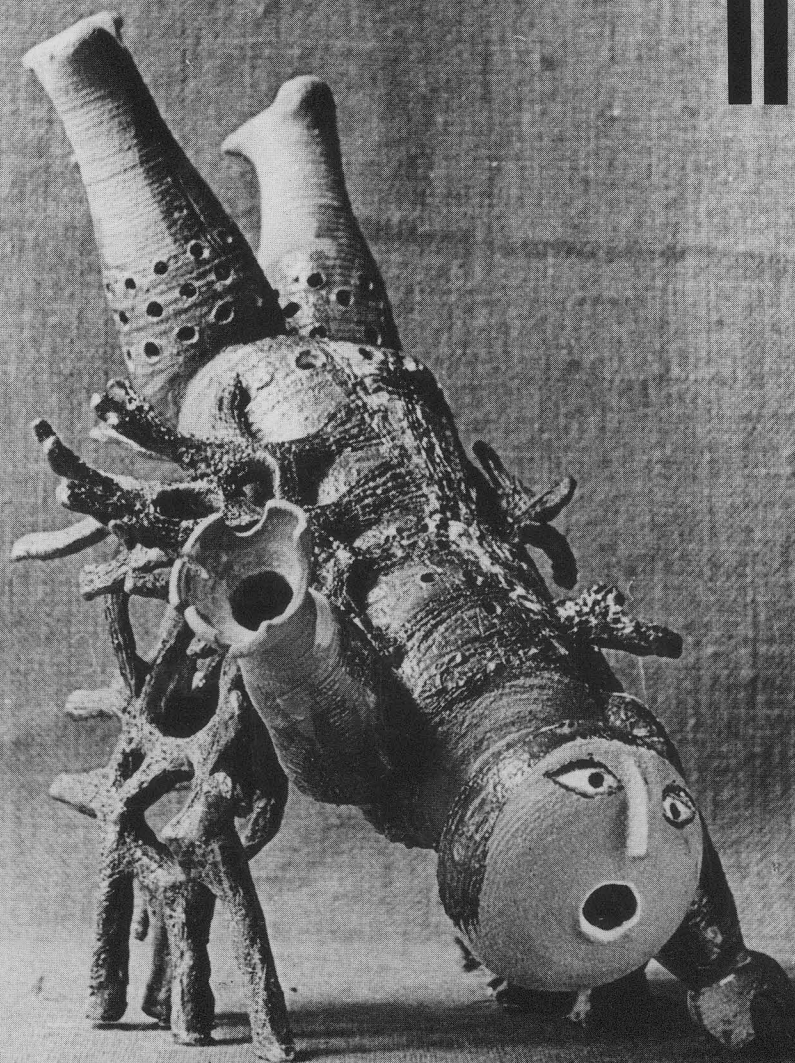

В. ДОМОНТОВИЧ

В. ДОМОНТОВИЧ

В. Домонтович

ПРОЗА

ТРИ ТОМИ

Том третій

В. ДОМОНТОВИЧ

ПРОЗА
ТРИ ТОМИ

Редакція й супровідна стаття
Юрія Шевельова

Том третій

РОЗМОВИ ЕКЕГАРТОВІ З КАРЛОМ ГОЦЦІ
— та інші оповідання

diasporiana.org.ua

СУЧАСНІСТЬ
1988

БІБЛІОТЕКА ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТІ Ч. 180

Обкладинка Ярослави Геруляк (фотографія
Володимира Грицина)

Керівник технічної редакції Іван Кошелівець

РОЗМОВИ ЕКЕГАРТОВІ З КАРЛОМ
ГОЦЦІ

та

ІНШІ ОПОВІДАННЯ Й НАРИСИ

V. Domontovych

WORKS

Volume III

Edited and Introduced by George Y. Shevelov

SUČASNIST — 1988

All rights reserved.

Library of Congress Catalog Card Number: 88-50978

ISBN 3-89278-010-2 (Vol. III)

ISBN 3-89278-011-0 (Vol. I, II, III)

РОЗМОВИ ЕКГАРТОВІ З КАРЛОМ ҐОЦЦІ

Од Венеції в Екегарта назавжди лишилося враження вечірньої прозорої ясности й блідо-зеленого шовку неба.

Рожеві й перлямутрові палаци, збудовані в стилі Льомбарді, відбивалися у затишній воді каналів.

Самотня ґондоля з червоним підвищенням посередині, подібним на труну, і з серповидно вигнутими постатями двох ґондольєрів, здавалось, не рухалась і, не рухаючись, стриміла в блактину безмежність затягнутої туманною димкою затоки.

В Венеції Екегарт годинами мовчазно просиджував на лаві набережної Ск'явоні.

Рибалчі човники з глухим гуркотом раз-у-раз ударялися об палі, до яких вони були прив'язані.

Вітер Адріатики, оспіваний Верґілієм, був такий же ніжний і лагідний, як і за тих днів, коли цей поет мріяв про добродійність перших латинців.

Вітер приносив з собою пахощі соли й згуки далекого Ангелюса.

З тих пір, коли Екегартові доводилося почути дзвони, вони викликали в ньому гадку про венеціянські аромати солоного й теплого, насиченого морською вогкістю повітря.

Поринувши в підсвідому солодку дрімоту, забуваючи про те, що було, є й буде, він, самотній мандрівник, натомлений життєвими блуканнями, віддавав себе й своє обличчя пестошам сонця й вітру.

Байдужий і млявий, він стежив за ґондольєрами, що, простягнувшись, спали на каміннях, розпечених сонцем абож, сидячи за столиками під полотняними навісами

каварень, гуляли в карти й, після недовгої лайливої сварки, з погрозами витягали короткі гостронаточені «татарські» ножі і в скаженому шалі кидалися один на одного.

Приятелі відносили пораненого до циркульника. Кров швидко засихала на сонці. І дощ, який перепадав майже щодня в пообідні години, змивав калюжі крові, проллятої на брукові перед каварнею.

Повз нього проходили жінки: повії в чорних сукнях черниць і черниці в блискучих шовках повій. Вони затримували на мить свої кроки й зводили зважливо на нього очі.

Він чув шепотіння, що могло бути словами молитви, запросинами слідувати абож п'яним і стомленим прокляттям собі, Богу й людству.

Там, у Венеції, сидючи на прибережній Ск'явоні, самотній вигнанець вперше почув про революцію в Франції.

Європа здригалась, і Екегарт, з подивом і сподіванкою, стежив за наближенням великої революційної бурі.

Чутки про події в Парижі порушили його рівновагу й вивели його з тієї мрійливої заспокоєності, в якій він досі перебував.

Гасла революції, виголошені на майданах Парижу, що доходили до нього, хвилювали його, як колишній напівзабутий солодкий сон, що снівся в далекому дитинстві, а тепер перетворювався нарешті в дійсність.

Філософські принципи, стверджені революцією, були такі прості, звичайні й зрозумілі, що кожен міг збагнути їх і перетворити їх в дійсність: свобода всіх, загальна рівність і щире братерство!.. Бог, промовляючи в гromі й блискавиці на Синаї, не міг би нічого змінити в них, щоб зробити їх досконалішими й величнішими, аніж вони були. Устами бо Марата й Робесп'єра — устами революції! — промовляла надія людства на визволення. Марат і Робесп'єр мали мужність доповнити бездоган-

ність розумових теорій Гольбаха й Жан-Жака Руссо сміливістю їх застосування до двадцятип'ятимільйонного народу.

* *
*

Своє мовчання, свою замисленість і думки Екегарт не раз у ті дні ділив з славетним маестром Карлом Гоцці.

Церемонно й чемно вони здійсмали при зустрічі капелюхи; урочисто стискували один одному руки й, сівши поруч на лаву, мрамур якої ще зберігав прохолоду ночі, в ранковій свіжій тиші мовчки слухали плюскіт моря.

Звичайно Екегарт перший починав розмову. Революція вщерть переповнювала його серце, щоб він міг довший час мовчати, зберігаючи дрімливий спокій. Він оповідав Гоцці про останні новини — Гоцці принципово не читав газет! — і в ентузіастичному піднесенні розлого деклямував, наводячи уступи з промов Марата.

Смерти й офір — ось було те, чого потребувало людство.

Стверджуючи це, Екегарт посилався на гуманність. Він цитував Марата.

— Для порятунку людства, — твердив Екегарт, — потрібна смерть двохсот тисяч чоловік. Принесіть в офіру майбутньому життя двохсот тисяч чоловік, і ви повернете світові щастя. Світ знов стане щасливим, яким він був колись. 200 тисяч життів аристократів, і Францію врятовано!

Екегарт говорив про Францію, але думав про людство. В його уявленні Франція ставала втіленням людства!..

— Що з того, — зауважував Екегарт, — що під заскарублим нігтем санкюльота трісне й засмердить

аристократична блощиця? Ми не шкодуватимемо з приводу того!..

Славний автор «Принцеси Турандот» і «Любови до трьох помаранч», актор, фантаст і вигадливий мрійник, що з театральності акторської гри робив собі повсякденну манеру триматись, граф Карло Гоцці з вишуканою повагою вислуховував Екегарта, але при тому робив гримаси, немов Арлекін, якого на підмостках сцени б'ють галками з ганчірок.

— Нісенітниця! — відповідав зневажливо Гоцці, відмахуючись руками: — Цілковита нісенітниця!.. У мене досить власних своїх тривог і особистих неприємностей, щоб звісткам з Парижу надавати перебільшеної ваги, як це з незрозумілих причин за останній час роблять скрізь люди.

Гоцці був певен, що на терезах світової долі його особисте життя важило далеко більше, ніж усі події, які відбувались у Парижі.

Низкою прикладів він намагався довести Екегартіві, що революція в Франції — то лише ворожа примха злих відьом, наслідком особистої до нього ворожнечі збоку феї Морґани.

— Кажу вам, — запевняв Гоцці, — що все це підготовано заздалегідь. Усе це сталося лише задля того, щоб зробити мені особисту прикрість. Це пімста з боку лихих демонів, ображених моїми п'есами. Їх дратує огидство, яке я завжди відчував до філософії Гольбаха й Вольтера.

Революція, доброзичливо застерігав Гоцці, то не остання капость, яку вгадали феї й демони, щоб порушити мир його самотніх споглядань, спокій його ранкових годин на лаві набережної Ск'явоні.

З тривогою він озирався довкола і, знизивши голос, казав:

— Повірте мені, синьйоре Екегарте, дуже необереж-

но зв'язувати свою долю з долею всесвіту й втручатись у суперечки між добрими й лихими духами.

— Ще сьогодні вранці, коли я одягав нові штани, фея Морґана підштовхнула мені руку, і я перекинув чашку кави на мої нові шовкові штани. Подивіться, синьйоре Екегарте, на цю пальову пляму. Можливо, — казав старий, витягнувши ногу й трохи відставивши її вбік, з жалем поглядаючи на атлас, — воно й красиво, та все ж таки прикро, до того ж шкода й збитки. Я став нещасною людиною в наслідок постійних пакостей лихих демонів. Ось, приміром, сьогодні я вийшов без парасольки й запевняю вас, що йтиме дощ. Ви побачите!..

В голосі його відчувалась гіркість. Він скаржився. Екегарт не заперечував.

Театральність слів і вчинків пана Гоцці могла дорівнюватись хіба лише їх щирості.

Високим фальцетом старої сухорлявої людини він виливає щодня перед Екегартом свої жалі.

— В найсухішу погоду, якщо денебудь між камінням бруківки заховалась калюжа, фея Морґана обов'язково суне туди мою ногу. Коли одна з сумних потреб, що на неї засудила нас природа, примусить шукати самотнього кутка, ворожий дух, немов навмисне, примусить пройти повз мене вродливу жінку. Ще позавчора, ви уявіть собі, я спинився — одчиняються двері й ціла компанія приводить в одчай мою скромність. Ви мусите, синьйоре Екегарте, визнати, що владар демонів падає дуже низько в своїй до мене ненависті!

Коли по Венеції, спочатку як глуха й невиразна чутка, поширилося повідомлення, що в Парижі судять короля й мають йому стягти голову, а, певне, це вже й трапилось, і короля вже страчено, Гоцці, охоплений жахом, ніяк не згоджувався припустити це.

— Невже ж у Франції знайдеться такий бузувір, що наважиться торкнутися голови помазаника? До якої міри морального падіння повинні були дійти Робесп'єр і

Марат, щоб не визнавати священного таїнства миропомазання, яким намісник Христа стверджує державця владарем в його державі!.. І все це наслідки читання творів Гольбаха, кажу я вам!..

Екегарт обминав питання про таїнство миропомазання і находив, що, в справі з королем, Марат і Робесп'єр, ці ширі друзі розуму, виявили правдиву мудрість.

— Під час суду над королем, — твердив Екегарт, — вони піднесли до найвищої філософії.

Він висловлював певність, що удар кинджала в серце Цезареві оберне розтлінний Париж старого режиму в той добродійний і суворий республіканський Рим, що про нього колись розповів Тіт Лівій. Він не сумнівався, що бездоганна будова періодів в історії Тіта Лівія є так само довершена, як досконала була свого часу бездоганність моралі давнього республіканського Риму. — Мораль зарахує нову перемогу в світі, коли аристократичний Париж буде знищений!

Різким бляшаним голосом — так брязкотить бляха, падаючи на камінь! — Екегарт піднесено говорив про новий Париж і революцію санкюлотів.

Він говорив про те, що революція змінить достоту хід світової історії, знищить багатих і бідних, забезпечить загальну рівність і зробить для всіх приступними ті тайни людського життя й щастя, що їх він шукав пізнати протягом років свого життя. Задля чого він так багато страждав, трудився й мандрував, зголоднілий, бездомний і нужденний!.. Змінений хід історії розв'яже загадки безперервного двигуна, еліксиру життя й квадратури кола, геометрії, медицини й механіки. Поверне людству й йому улюблених Плутарха й Філона, а може, й більш далеких Орфея й Зороастра, давні містерії жерців Халдеї й Єгипту, Каменярів Соломонового храму.

Занепаде Захід. Зруйнуються королівства. Зітруть-ся з лиця землі великі міста Європи. Людство знов, як колись, повернеться обличчям на Схід. Теби й Вавилон

розкриють початкову істину в пізнанні природи, яку загубило, зіпсоване західною цивілізацією, людство. У білому одязі з пальмою в руках, несучи двох голубів, нова, оновлена людина увійде в знов відбудований храм Соломона, де щасливе людство цілого світу вільно славитиме єдиного Бога.

Революція — тільки революція! — створить можливість для людства увійти в двері вічності!..

Венеція обернулася в ті дні для Екегарта новим Патмосом. З побожною вірою священика, що підносить святі дари перед олтарем, Екегарт пророкував катастрофічну загибель старого світу.

— Зникнуть країни, забудеться їх ім'я, в знищених містах завие вовчиця, але натомість цілий світ стане для народів Європи їх батьківщиною. На руїнах столиць розквітне блакитна квітка нового вільного й справедливого життя.

Маестро Гоцці міняв свої гримаси на ліричний сум, жести Арлекіна на скарги П'єро і з легким зідхненням казав:

— Я дивуюсь, слухаю і мовчу!.. Не без жаху захоплююсь істинами, які зі зброєю приходять з того боку Альп!.. Але моє старе венеціянське серце обливається кров'ю й розривається на шматки, коли я згадую, що моя вітчизна рокована загинути й саме ім'я її зникне без сліду. Ви скажете, що я дріб'язковий, що я мушу пишатись новою, величнішою й могутнішою батьківщиною, яка несе людству волю й істину. Та в мої роки важко мати молоду мінливість думок. Ось тут на набережній Ск'явоні є оця лава, де я сиджу з більшою приємністю, як деінде. Мені тут добре. Ви не наважтесь сказати, що я зобов'язаний любити цілу набережну такою любов'ю, як і це улюблене мною місце! Чому ж ви вимагаєте од мене, щоб я розсунув межі мого патріотизму?!..

Була осінь. Було тепло й ясно. Зелена вода лягун

мляво плюскотіла й хлюпала коло сходинок кам'яних східців. Хмари, пропливали над вежами Сан Джорджо, танули над банями Джудеки.

Осінь нагадувала весну. Венеціанська, по-весняному ніжна осінь так м'яко обіймала, так лагідно пестила, що здавалось, ось зараз тут в щілинах камінців, порослих зеленим мохом, засиніє прозорий підсніжник.

У відповідь Екегартові старий граф, загортуючись у свій червоний не новий плащ, немов од холоду або внутрішнього нервового тремтіння, казав: — Я консерватор, синьйоре Екегарте, і католик. Моя причіска не змінювалася від 1735 року, хоч люди з тих часів змінилися принаймні сто разів. Я не зношу Гельвеція й безвірництва, як мій предок, римський сенатор, за часів Веспасіяна не зносив християнства й християн. Як і вони, ви хочете, синьйоре Екегарте, знищити все, чим жило й досі трималося людство протягом тисячоліть, ви хочете відмінити всі канони й догмати. Але трохи послідовности, мій друже! Вам подобаються мої п'єси, чи ж не так?

Екегарт хитнув головою в знак згоди.

— Так, вони вам подобаються, — казав Гоцці далі: — Проте ж вони теж канон і догмат. Як щирий католик, я вірю в вічну привабливу незмінність Труфальдіно й Кольомбіни так само, як і в святу непогрішність папи. Театр і театральний блазень повинні керуватись такими ж непорушними законами, як і катехізм нашої святої церкви. Якщо ви вимагаєте од блазнів і акробатів, щоб вони дотримувалися догматів, то як ви можете заперечувати необхідність непорушних канонів для держави й церкви? Аджеж кардинали й міністри, щоб керувати людьми, повинні проявити не менше зусиль і мистецтва, ніж Арлекін або Пантальоне, щоб вивчитись стрибати або стояти на голові. Я закликаю вас, синьйоре Екегарте, будьте логічні й послідовні. Французи були галлами, варварами, які споконвіку ненавиділи сталий лад і законних владарів, такими вони лишилися й досі.

Щождо мене, то в моїх жилах тече кров начальників леґіонів.

Гоцці змахнув у повітрі свою тростиною з жовтою слонов'ю кости кулею й, почувши якісь згуки, повернувся вбік.

У кількох кроках від нього, спираючись на парапет набережної, стояв худий і довгий молодий чоловік. Він похитувався і щось невтямно белькотів, і його намагалася підтримати дівка, хоч вона, здавалося, була не менше п'яна, як її супутник. П'яний, відсутній, з блідим обличчям, з пасмами волосся, прилиплого до спітнілого лоба, він ледве міг встояти на ногах.

Гоцці смикнув Екегарта за рукав камзола й, показуючи пальцем, уїдливо сказав:

— Ось вам сценка, з якої Гольдоні охоче зробив би цілу п'єсу. Сценка зовсім в його дусі!..

Екегарт побіжно глянув в той бік, куди показував Гоцці. Молодий чоловік відштовхнувся від парапету й, вхопившись за руку дівчини, хитаючись, непевними кроками, пішов до таверни. Хлюпнувся на стілець і крикнув: «Вина!»

Екегарт одвів очі. Його не цікавили ці дрібні подробиці побуту, життя, яким воно було й є в своїй незмінності. Він бачив в своїй уяві нове, інше, змінене життя. Життя таким, яким його творить революція.

— Я, — казав Екегарт, повертаючись до урваної теми розмови, — мушу теж вимагати од вас логічности й послідовности. Ви вимагаєте непорушности державних канонів, посилаючись на те, що вони потрібні навіть для театру. Алеж, щоб бути послідовним, чому ви не вимагаєте од міністрів і кардиналів, щоб вони вміли добре стояти на голові й кукурікати, як того, приміром, вимагають од своїх ватажків американські ірокези? В людині, що вміє стояти на голові або стрибати через трамплін, ви хочете бачити людину, що репрезентує вищий сенс моралі й філософії?.. Не заперечую, мені

може подобатися різнобарвне мигтіння плижків і сварок Арлекінів. Я можу почувати себе закоханим по черзі в кожну з ваших чарівних Кольомбін, але я ненавиджу канони попів і королів! Я ненавиджу мерців! Я люблю тепер Францію, бо Франція зуміла полюбити свободу!..

— Я був у Франції! — відповів Екегартві Карло Гоцці: — Філософи там атеїсти й безвірники, нижчі верстви — вбивці й демагоги. До речі, чи ви чули? У Парижі від голоду гинуть тисячі. Діти шукають по смітниках покидьків од їжі. Ваша воля це воля загибелі!

— Хай загинуть мільйони, але ті, що лишаться в живих, зуміють створити щасливе для всіх і добродійне життя. Хай з мільйонів людей лишаться самі тільки Поль і Вірґінія, але Поль і Вірґінія, які перейдуть крізь революцію, заснують нове людство, щасливіше за породжене Адамом.

— І, певно, — уїдливо кинув старий Карло, — ваша Вірґінія, ваша *virgo puga*, буде однією з засланих до Америки Манон Леско. Ви не дбаєте за голодних дітей, чистої дівки, ви шукаєте поміж сволотними дівками брудних таверн. Жах, голод, бруд і кров, — ось джерела вашої добродійності.

— Хай буде! — кричав Екегарт: — Хай ми сволота! Хай ми вийшли з грязюки! З принципами звичайної моралі нам немає чого робити. З правилами звичайної гуманності ми знов поринемо в болото й п'їтьму. Ми прагнемо вищої моралі й іншої гуманності. Хай нині ми можемо керувати лише за допомогою жаху, але так треба... Треба, щоб між нами, між огидним минулим і блакитним царством майбутнього протекла річка крові. Тільки порочні й жорстокі люди, такі порочні й нездібні до філософії, як король та його двір, можуть не співчувати нижчим людям в їх прагненні до добродійності.

Гоцці обурився. Він схопився з місця. Розмахуючи руками, розкидуючи поли плаща, він бігав по набережній.

— Ви обвинувачуєте мене в порочності, жорстокості, байдужості до нещасних?..

Він спинився. Витягнувшись навшпиньках, наблизивши своє лице до Екегартового, він говорив, скандуючи, пальцем одраховуючи склади своїх слів.

— Я співчуваю людині, що не має свого житла й мешкає на вулиці. Я співчуваю людині, яка не має чого їсти й годується об'їдками од обідів, викинутих до помийниці. Я поділяю гіркоту почуттів того злидаря, який, повернувшись пізно ввечорі до своєї нужденної хижі після дня важкої праці, мріє про цибулину до шматка свого черствого хліба. Але визнаю й покуту: я не менше співчуваю також і вродливій Барберіні в її мармуровому палаці, — Гоцці відкинувся назад і з трагічним жестом старого актора ударив себе в груди, — яка володіючи всіма благами цілого світу, не може втішитися, бо їй не вистарчає золотого яблука з Гесперидиних садів і води, що співає. Її горе не менш зворушливе й журба не менш глибока, ніж того злидаря, який не має цибулі.

Гоцці знов сів на лаву й, поклавши руки на плече Екегартові, дружньо сказав:

— Погано, синьйоре, Екегарте, те, що ви скептик, надто скептик! В своєму скепсисі ви не хочете повірити, що тільки Зелений Птах може зробити людство щасливим. Труфальдіно свої ковбаси й сир загортає в сторінки творів Гольбаха й Гельвеція, а ви, разом з цими безвірниками, твердите, що Зелений Птах — звичайна папуга, а нова філософія єдиний шлях, що може привести людей до бажаного щастя й добродійності звести на олтар. Ви нехтуєте ілюзіями і захоплюєтесь розумом, — і в цьому полягає ваша помилка. Коли б вам трапилася статуя, яка розмовляє, ви почали б сперечатися з нею й доводити їй, що, згідно з законами природи, вона не може говорити. Ви не схочете її слухати й підете геть од неї такий же голодний і філософічний, як і прийшли,

хоч статуя говорила вам про те, як ви можете нагодуватись. Я не вірю ні в філософію, ані в природу. Я вірю в Зелену папугу й кам'яні статуї, що розмовляють.

Екегарт скинув руку Гоцці з свого плеча.

— Ваші папужні месіяди можуть роздратувати якнайлагіднішу людину. Од ваших арлекінад тхне жорстокістю вашого венеціянського Шайлока. Мені подобаються дзеркала Венеції, але не подобається подвійність ваших уявлень і слів.

З таверни почувся крик.

Екегарт і Гоцці перервали свою розмову й повернулись, щоб побачити, що сталося.

Блідий молодий чоловік учепився в волосся дівки й, поваливши її на землю, бив її кулаками й ногами. Почала збиратись юрба. Один з обідраних веслярів кинувся захистити дівчину від п'яного гультая. Той залишив її й з вигуком: «А, я знаю. Ти один з багатьох коханців цієї паскудниці!» — схопив зі столу пляшку з вином й вдарив нею по голові нещасливого оборонця. Заллятий кров'ю, зі стогоном, той упав на брук.

У повітрі блиснули ножі. Починалася запальна бійка. Треба було відходити!..

НАПЕРЕДОДНІ

(Гракх Бабеф)

I

Бабефи з північного сходу Франції, з провінції Артуа-Пікардії, належали до більшості: з роду в рід вони були селяни.

Вони орали землю, сіяли хліб, збирали й звозили його, молотили, сіяли льон, мочили, сукали нитки, пряли, ткали полотно. Певні дні тижня вони працювали на себе, решту днів — на пана.

Пан експлуатував господаря. В основі кріпацько-поміщицького суспільства лежало дрібне селянське господарство. Кожен селянин мав свого попа й свого пана, що на них він працював. Той, що працював, був раб. Той, що не працював, був вільний.

Прикріплення працівника до землі було знаряддям експлуатації в кріпацькому господарстві. Система господарства породжувала кріпацтво, юридичну залежність селянина від особи поміщика й стану його нерівноправність. З галузі всіляких політичних прав кріпаки були виключені абсолютно. Повноправні були тільки поміщики, селяни — Бабефи — були безправні. Суспільство трималося на клясовій експлуатації.

Коли в кріпацькому суспільстві, в міру розвитку торгівлі, виникнення світового ринку, розвитку грошового обігу, — з товару, з обміну товарів, з виникнення влади грошей почала виявляти себе влада капіталу і кріпацьке право почало поволі розкладатися, становище Бабефів не тільки не покращало, а погіршало.

Просякнення товарового виробництва ставило кожне окреме господарство в залежність од ринку. Колишні рівність натуральних продуцентів не могла встояти перед ринковими хитаннями. Одні багатшали, інші бідніли. Бабефи належали до цих останніх.

Щоб мати гроші, щоб одягатися, як одягається міське панство, щоб мати добрі меблі, комфортабельні будівлі, вишукані страви, пани збільшували визиск. Селянство руйнувалося, губило свій інвентар, убожіло.

Ніде не було пишно-величнього двору, Версалю, фонтанів, карет, балету, як у злиденній селянській Франції. Голодом селян гладшали король і дворяни. Король забирав хліб у злидарів, щоб дати екіпажі царедворцям. У стайнях Людовика XVI, того самого, якого звали «Коханим», стояли чотири тисячі коней. Куртизанки, прогулюючись по Булонському лісу, прикрашали своїх коней діамантами.

Занехаяна, рабська, виснажена, зневажена земля мстила неврожаями. Села пустіли. Маси голоти більшали.

Бабефи належали до тих селян, що збідніли від частих неврожайів, і, не маючи змоги господарювати самотужки, ішли в наймити. Затаюючи в собі мовчазну ненависть і гнів, вони терпляче чекали того часу, коли знов вибухне жакерія і будуть спалені замки і поповими кишками задавлять останнього пана, а звільнена від панів і попів земля належатиме всім і нікому.

Кльод Бабеф, по-вуличному Шіп, батько Франсуа-Ноеля Бабефа, відомого з історії французької революції під ім'ям Гракха Бабефа, походив з Монші-Плягашу, села, що належить тепер до кантону Ам.

Змалку Шіп тинявся по наймах. У нього були міцні руки і ясний погляд. У нього не було нічого, крім рук. Він часто терпів від безробіття й звик голодувати. Шукаючи роботи, він мандрував від фарми до фарми. Коли він не знаходив роботи на одній фермі, він ішов до другої.

— Чи нема в вас, хазяїне, якоїсь роботи?

Він знімав капелюха й дивився в землю. Усе залежало від щастя й сезону.

Його батьки, що в них було своє господарство, колись вивозили на ринок барило вина, мішок борошна або ж яблук; мати носила по ринку гуску, загорнену в ганчірку, що пильнувала укусити перекупку. Назад, побазарювавши, верталися веселі, п'яні, гнали коні й голосно співали пісень.

Шіп стояв на ринкові мовчки осторонь, денебудь у закутку, не вмішуючись у гомінку юрбу. Він удавав з себе парубка, що випадково потрапив сюди з села, щоб не впасти в вічі, щоб не спитали — хто ти.

Господині підходили, тикали пальцем у клумок під пахвою й питали:

— Продаєш що?

Що він може продати інше, окрім своєї праці?

— Ні, нічого!

Він чекав, щоб хтось підійшов і спитав:

— Може наймешся?

Але Шіп, відповідав допитливо оглянувши того, що питає, і обережно озирнувшись навколо. Аджеж вільний продаж праці на ринку був під суворою заборонаю.

По містах Шіп мав клопіт від февдальних обмежень, корпоративних заборон, цехових монополій. Треба було належати до певного цеху, щоб здобути працю. Не належачи до цеху й пропонуючи свою працю, він ставав злочинцем, що ламав закон. Злочинцем проти февдальних законів і державного ладу був як той, що продавав працю, так і той, що її купував. Господарі й власники майстерень побоювались брати людину без посвідки, а якщо й брали, то платили щонайменше.

— Ти ж розумієш, що відповідати за тебе — мала приємність. Якщо спитають, хто ти, — скажеш, що мій небіж; прийшов з села погостювати на день.

Февдальні обмеження й корпоративні заборони міцно стискували Шіпа.

Коли Шіп довго ніде не знаходив роботи і декілька день не міг заробити на тарілку супу й шматок хліба, він тугіше затагував ремінець і йшов далі. Голод п'янив хмелем голову, і Шіпові здавалось, що він не йде, а наче легко лине над землею. Від голоду, під соняшним промінням, обличчя Шіпові темнішало й загострювалися всі риси — чоло, підборіддя, ніс, вилиці.

Хмари танули в небі. Тіні від хмар бігли по ланах. Пекло сонце. По дорозі, здіймаючи клуб куряви, проносились запряжена плугом, з форайторами, льокаями й фурманами, мережана, в гербах, роззолочена карета. Там сиділи байдужі до всього й усіх, спокійні в пишновеличкому гонорі своєму, вгодовані й ситі, одягнені в шовки й оксамити пани та їхні панії.

І вигуки: «Я хочу їсти!» і проклятя, кинуті навздогін, губилися в куряві, батогових пострілах і гуркоті коліс.

З Шіпа став наймит, поденник, робітник. Щоразу переходячи від фарми до фарми, він зникав мандрувати. Увечорі лягав спати, не завжди певний того, що вночі його не проженуть, лаючи та стусанами годуючи, з того місця, де він ліг; а прокинувшись уранці, він ніколи не знав, де йому доведеться заночувати.

Те, що Шіп наймитував, це означало в феудальній Франції для нього одне: він був кандидатом у в'язні. Закон феудальної країни стояв на сторожі прав і привілеїв панівної класи: працівник повинен бути прикріплений до місця. Якщо він бурлакує, одірвався од місця, шукає праці, — він порушник законів, ворог ладу, злочинець, той небезпечний елемент, що його в'язницею, галерами, канчуками треба приборкати й покарати.

«Воля» селянина від засобів життя — гідна причина, щоб його судити й ув'язнити.

Блукаючи, Шіп часто зустрічав таких, як і сам, молодих і дужих. Королівський уряд не відрізняв

наймитів, що шукали роботи, від звичайних волоцюг, що плекали в собі, як найсолодшу втіху, єдиний потяг до непорушного ледацтва. З цих волоцюг набирали свою армію контрабандисти, зграї браконьєрів, підпільні спілки крамарів, що продавали безмитну сіль і провадили вперту й безупинну боротьбу з приставами над сіллю. Голодна смерть собакою в придорожньому яру, в'язниця на ціле життя, шибениця чи постріл, — усе це були мінливі строкаті подробиці на їх випадкових загублених шляхах.

Від фарми до фарми Кльод Бабеф, по-вуличному Шіп, молодий парубок з міцними м'язами рук, ніде надовго не спиняючись, мандрував від села до села, від міста до міста. Путь не знає меж, і блакить далечини завжди недосяжна. Мандри приносили почуття визволення. Порох вкривав черевики, ковінка — вірний друг, за плечима торба. Коли в торбі був шматок хліба й цибулина, він міг бути спокійним увесь той день. Присівши десь при дорозі під вербою, так смачно їсти хліб з хрумкою білою, блискучою цибулею й пити прозору, холодну воду з криниці під горбиком.

Хліб смачний, дзюркіт води такий втішний, і так солодко було б простягнутися в літню спеку в холодочку під вербою чи дубом; та наймит, що шукає праці, за королівськими законами, є безправна й підозріла людина. Шіп ніколи не почував себе спокійним. Увесь час він жив під загрозою. Він їв хліб, озираючись, чи не чути десь тупоту загону, що заарештує його. Він ішов, чекаючи схопливни, що його схоплять і кинуть у в'язницю.

На стінці мерії розліплені величезні афіші. Шіп спинився перед стінкою. Здається, оголошення стосується саме його? Наказ його величності каже:

«За бродягу визнається той, що не має майна, той, що не має певних засобів до існування, той, що про нього

особи, варті довіри, не можуть засвідчити, як про людину моральну й порядну».

Ясно! Він — Шіп — для короля: бродяга! Хай кривиться, Шіпе, твоє обличчя в посмішку. Ти ще встигнеш плювати в королівську афішу, Шіпе! Читай поки далі.

«Такого бродягу треба заарештувати».

Не новина! Він знає це! Він знає, що при зустрічі з урядовцем, цеховим старшиною, жандаром він, Шіп, якщо він не сподівається вибратись, має тікати.

Нічого, в нього добрі ноги й зіркі очі.

Але ось ще після погроз королівська ласка!

«Жебрака, що його затримає патруль, можна звільнити тільки тоді, коли певні, що він більше не жебрачитиме. Це можна зробити тільки тоді, коли людина поважна й вільна поручиться за жебрака й згодиться дати йому працю чи годувати його або порадить, як не дозволити жебракові надалі бурлакувати.

Іншими словами: знайди собі пана, стань за кріпака до пана, — тоді тебе не вважатимуть за бродягу.

Плюй, Шіпе, плюй! Плюнь в обличчя його величності!

Шіп відходить стомлений і байдужий. Що він може зробити? Що від нього хочуть? Щоб він повісився на дереві при дорозі чи може тут, поруч з об'явою, на ліхтарному гаку? Він махає рукою й іде, похитуючись, сліпий од сонця, від спеки, що потом заливає обличчя, від голоду, втоми й одчаю. Він знає одне: якщо б його затримав патруль жандарів, то його, як волоцюгу, королівські судді засудили б до каторжних робіт на три роки.

II

Шукаючи праці, Шіп мандрував, і перед ним були одчинені двері в цілий світ. Юнаком він обійшов Бельгію, Голляндію. Побував на півночі Європи, у Швеції і Данії,

одвідав Німеччину, був у Саксонії й Угорщині, служив у салдатах в Австрії.

Франція?! Батьківщина?! Чи є для пролетаря батьківщина? Для Франції він був дезертир, утікач, злочинець. Коли б він повернувся у Францію, його ждала б там Бісетра, ґалери абож Гвіяна, червоне тавро королівських каторжних в'зниць, залізом випечене на плечах, та ланцюги на ноги, що роз'ятрюючи рани, врізаються до костей у м'язи. Голий до пояса, прикутий до лави, увесь укритий вошами, битий просмоленими шворками, під дощем і крижаним зимовим вітром, він знав би одно: чотирикутник у борті ґалери, а в нього видно, як виблискує темнозелене море, знав би дубове весло, напружені жили рук, що вп'ялись у дерево весла, та голу спину ґалерника, поперед себе прикутого, як і він, до лави.

Ні! іти далі, щораз далі!..

В Австрії з Шіпом трапилась звичайна пригода. Він увійшов до шинку вільною людиною. У веселій компанії він багато їв і багато пив. Злізши на діжку, весело співав. Його французькі пісеньки подобалися німцям. Щоб його розуміли, він перекладав зміст пісеньок, і слухачі реагували на недвозначні коментарії молодого юнака веселим галасом і грубим реготом.

Запах чаду з кухні, страв, пива та горілки змішувався з запахом густої юрби. Дебелі служниці, роздаючи цинові високі кухлі з пінявим пивом, нахилилися над одвідувачами, і ті бачили під шнуровкою корсетки голі груди й вдихали запах волосся та спітнілого тіла. Це п'янило ще дужче.

Між столами ходили вербувальники, дехто з них був у високих аршинних ківерах, а дехто в трикутках, облямованих срібним брузументом. Вербувальники одержували нагороду за кожного завербованого рекрута і за кожен цаль над п'ятифутовим зростом. Шіп був високий на зріст.

Сержант у напудрованій перуці й з кіскою, товстий і червонопикий, присів до Шіпа. Підливаючи йому горілки, він плескав його по плечу й улесливо розписував парубкові, як весело й втішно бути салдатом у цісарській армії.

— Мій друже, ти щодня їстимеш. У полку ти матимеш на першу — суп, на другу — печеню й салату. Щоправда, більше нічого. Я не збираюсь дурити. Пирого й вино бувають як виняток.

Сержант частував Шіпа і, промовляючи, брязкотів у кишені грошима, що їх одержав би Шіп, згодившись вступити до армії. Гроші дзвеніли привабливо. Черевань був веселий. Компанія навколо — приваблива й безтурботна. Кімната, стеля, й столи коливалися, неначе вони були п'яні. Служниці весело підморгували, міняючи кухлі.

Вранці Шіп прокинувся в казармі. Він спробував вийти, але його затримали. Шіп почав протестувати. Йому показали папірця з його власноручним підписом, де було написано, що він, з власного бажання, зобов'язується прослужити десять років у цісарській армії.

Шіп оскаженів. Скаженіючи, кусався. Його били і зв'язали. Зв'язаний, лютуючи, ненавидячи себе й цілий світ, Шіп проклинав і лаявся.

Згодом, коли за ним перестали стежити, він спробував утекти. Його піймали!.. Того ж дня військово-польовий суд за порушення військового статуту, за спробу втекти, за опір засудив Шіпа до шпіцрутенів і на три місяці до гавптвахти. До самої смерти він не міг забути перетерпленої кари: барабанний бій, два довгі шереги салдат з палками, і він проходить між ними. Скривавленого, знівеченого, ледве живого його вкинули в льох із цвіллю на стінах, з щурами, хробаками й гидким смородом.

Десять років суворої салдатчини зробили з живого й

рухливого парубка задумливу й похмуру людину, провели на обличчі зморшки, вдавили щоки, стиснули скроні, загострили ніс. Він вивчив усі артикули і вправи з рушницею. Він навчився трохи арифметики й латині.

Десять років служби — це десять років огидної їжі, шість су на добу, вузьке ліжко на двох, бійка, шпіцрутени за найменше порушення дисципліни, і ніякої сподіванки на підвищення рангу. З одного боку, — вони злидарі, люди найнижчого стану, повна підлеглість, утома, приниження, — на вулиці салдатів, як жебракові, за тих часів добросердні люди давали грошика, — а з другого боку — офіцерство з панів: для них влада, пошана, гроші, дозвілля, добра їжа й розваги.

Здавалось, що тут навмисне, для контрасту, поставили одну проти одної дві протилежності.

Одного разу (це вже було згодом) на святі, що його влаштував ерцгерцог, за обідом у великому шатрі, де прислужував і Шіп, ерцгерцог, прикро збентежений запахом від салдатів, сказав:

— Од цих бравих людей дуже тхне шкарпетками.

Шіп відповів:

— Це тому, що їх у нас нема.

Після цього настало глибоке мовчання. Шіпа покарали за його сміливість.

Тільки року 1755 по довгих клопотаннях Шіпові пощастило здобути нарешті амнестію з Франції і він зміг повернутись на батьківщину. Тут він знайшов службу в управі соляного податку й швидко після того одружився.

Року 1760 в Кльода Бабефа народився син Франсуа-Ноель.

Тим часом Шіпові довелося покинути службу в податковій управі. Родина опинилася в великому скруті, Шіп мусів шукати заробітків, іти в найми в Сен-Кантен; туди він і переїхав з усією родиною.

За тих часів сам мер був неписьменний; а Шіп, звичайний наймит, умів читати, писати, рахувати,

розумів, як кюре, латину і розмовляв німецькою мовою, служив десь далеко в Австрії, звідкіля родом і королева. Це осявало його ореолом надзвичайности. Бабки як щиру правду розповідали про Шіпа, ніби в Австрії він служив при дворі, мав чин майора й був за вихователя майбутнього імператора Австрії Йосипа II.

Історики в своїх книжках залюбки переказують здивування сільських кумась з наймитової латини.

III

Батько копав рови, кидав гній. Мати пряла. Вона пряла день і ніч. Хоч би коли прокинувся вночі маленький Франсуа-Ноель, все так само блимало світло, так само на лаві з мичкою на гребені й з веретеном у руці сиділа мати.

Тяглася нитка. Час тягся, як нитка. Крутилося веретено. Ріс клубок. Веретено крутилося, наче дзиґа.

Загорнувшись з головою в ковдру, тільки маненьку дірочку залишивши для очей, в нічній тиші маленький хлопчик дивився на матір. Чути було шелест куделі, крутіння веретена. Усе звичайне й звичне. Хлопчик стежить за одноманітними, автоматично повтореними рухами рук: висмикнута куделя, зсукана нитка, рука пробігла швидко по нитці, знизу нагору й згори вниз.

Гуркіт у двері, у вікна перериває хлопчикову дрімотну зосередженість. Стукають владно, настирливо, як господарі. Мати кидається відчиняти. Струшуючи краплі дощу з плащів і трикуток, облямованих галуном, невідомі люди входять у хату.

Вони тупотять чобітьми, голосно розмовляють, регочуться; їх невідомі обличчя, плащі, трикутки, їх галас, їх регіт лякають хлопчика. Йому здається, що з ними вступили в хату всі жахи, що досі купчилися навколо хати, відокремлені від нього досі стінами,

ковдрою, присутністю матері, світлом. І хлопчик, збентежений несподіваною появою невідомих людей, охоплений почуттям жаху й беззахисности, захлинаючися від сліз, починає ридати з гістеричними вигуками.

Мати, яка досі розгублено метушилася по хаті, підходить до хлопчика й заспокоює його:

— Не плач, Франсуа, не плач! Ти побудиш малечу! Тобі соромно плакати. Ти вже великий! Це — дяді; вони прийшли подивитися нашу солянку. Не бійся, дурний! Цить! Я зараз покажу їм папірця, і вони побачать, що ми вже купили в коморі соли й що ми не купували соли в підпільних крамарів.

У хаті починається трус. Переважують сіль, що є; шукають схованої, лізуть у лъох, перевіряють діжки, казани, глечики. Франсуа-Ноель, стримуючи сльози, тремтить. Від переляку на нього напала гигавка, і він, здригуючись, спазматично гикає.

Сіль! Згідно з королівським наказом року 1680-ого, кожен селянин мусів купити по сім фунтів соли на кожную особу своєї родини. Для родини, що складалася з чотирьох душ, сума за сіль дорівнювала 17-денному заробіткові. Тих, що не виконували наказу, арештовували, а майно їх описували. Відбирали в селян хліб, якщо вони не купили соли. Але, й купивши сіль, селянин не мав права порядкувати нею, як хтів. Сім обов'язкових фунтів призначено було тільки для «горшка й солянки», для страв, для їжі. Щоб посолити на зиму огірки, або замаринувати щось, для цього в державній коморі треба було ще окремо купити соли. У злочинця, що порушивши акцизні правила, солив м'ясо сіллю, призначеною солити страви в горшку, відбирали свинину й накладали штрафу 300 ліврів.

Пристави, переривши все в хаті й налякавши малого Франсуа, ідуть геть. Мати дає хлопчикові води. Голубить:

— Ну, годі, сину! Ти ж бачиш, вони пішли. Вони ж

приходили тільки подивитись на сіль у солянці, не плач! Ти ж великий.

Він великий! Від цього нагадування дитині стає гірко, і він примушує себе не плакати. Він широко розкриває очі й дивиться на задимлені обалоли на стелі.

Він великий! Так, великий! Він прибирає хату, чистить картоплю, носить воду, миє посуд, бавить менших братів і сестер. Матері ніколи поратися з усім цим, вона мусить прости. Маленьке «я» малого Франсуа розчавлене родинними злиднями, замкнене, загнане в ці злидні.

Є діти і діти! Є панські діти і діти наймитів! Якось за ґратами панського парку Франсуа-Ноель бачив маленьку дівчинку років шести. Вона вбрана була в корсет, у величезний кринолін, що підтримував спідничку, вкриту гірляндами. На голові в дівчинки був високий химерний шиньон з накладного волосся, з буклями, прибраний струсевичими перами, і такий високий, що підборіддя в дівчини було, ніби посередині всієї постаті. Від галлянтного перукаревого мистецтва за допомогою щипців, помад і пудр дівчинка скидалася на штучний витвір, антипод природи, що її репрезентували напівголі, в самих сорочках, босі, розкуйовджені, немиті, подібні до маленьких дикунів, селянські діти.

Про панських дітей піклувався цілий штат прислуги, спеціальних мамок, няньок, покоївок, кравчинь, шевців, перукарів.

У Франсуа не було дитинства.

— Винеси помі, Франсуа.

Відро важке. Обома руками ледве-ледве можна підняти його, а не то що понести. Воно весь час чіпляється об підлогу, а треба перенести його ще й через високий поріг.

— Не розхлюпуй!

Хлопчик мовчки зідхає. Руки в нього тонкі й безсилі. Що ж? Він мусить. Слухатись наказів, для Франсуа

значило — жити. Він усвідомлює себе, своє життя і все, що навколо нього, як щось одвіку підлегле тяжкій щоденній безрадісній, примусовій праці.

Інші діти, діти заможних селян, гуляють, пустують, бігають до річки, лазять по деревах, ходять у ліс, деруть яйця, стружуть палички, ба навіть плачуть. Франсуа-Ноель мусить стежити, щоб не плакали менші брати й сестри, щоб вони були нагодовані, щоб у них були витерті носи. Він мусить їх бавити, казати їм казок, співати пісень, тягати їх, заколисувати.

У Франсуа-Ноеля серйозний, зосереджений вигляд. У нього жовтуватобліде обличчя з тонкими зморшками, як у дідуса-карлика.

Він бачить, як багато працює з лопатою й вилами батько, як вічно пряде мати. І він бачить, що в їх родині бракує хліба й сорочок. Для інших батько сіє зерно, і для інших пряде мати полотно.

Уже за дитячих років оформилася в Бабефа думка, що її він висловлював дорослий:

— Я бачу без сорочок усіх тих, що сіють льон і коноплі, що прядуть куделю й тчуть полотно. Я бачу без чобіт тих, що чинять шкури й шиють взуття. Я бачу без убрання тих, що стрижуть вовну й обробляють шовк. Ті, що нічого не роблять, ті мають усе, і ті, що весь час роблять, не мають нічого.

Бабефи — селяни-наймити. Вони позбавлені всіх прав. Замість прав і законів, вони мають над собою попа й пана.

Право полювати належало тільки панам. За дичину дбали більше, ніж за породіллю. Лісники й панські фельд'єгері доглядали тварин так, наче це були люди, і переслідували людей так, наче це були звіри. Вони мали право безкарно забити того селянина, що вбив зайця чи труса.

У Клермонтуї, в маєтках принца Конде, особливо піклуючись, розводили й виховували в окремих стайнях малих вовченят, щоб узимку випустити дорослих вовків на волю для шляхетського полювання. Те, що вовки жерли селянських овець, а часто й дітей, не турбувало нікого з панів.

Держава й селяни, добробут держави й життя селян варті були мисливства. Король був найбільший землевласник та перший мисливець. У Франції в королівських доменах мільйон моргів лісів відводилося спеціально для полювання. 14 липня, день, коли санкюльоти взяли Бастілію, Людовик XVI відзначив у своєму щоденнику нотаткою:

— Сьогодні не полював.

IV

Однолітки Франсуа-Ноеля пішли до школи, а він не пішов.

У хаті Бабефів ночами після того, як діти вже поспнуть, довго точились палкі дискусії. Батьки обмірковували, зважували, вирішували. Як важко було сказати «ні». Хлопчика хоч що, а слід було посилати до школи. Він розумний і здібний, але хто тоді доглядатиме дітей, прибиратиме в хаті?! Ні! віддати було зовсім неможливо!

—Що ж, — питали товариші Франсуа, — хіба ти не ходитимеш до школи?

Фермерів син сказав:

— Він не піде!! Він бідний!

Франсуа шпурнув у нього грудкою й побіг додому. Забившись у куточок, він гірко плакав. Йому так хотілося б умерти...

Шорська рука батька лягла на голову синові.

— Не сумуй, хлопче. Я вчитиму тебе сам!

Пізними вечорами при світлі каганця, уриваючи години від свого відпочинку, старий Шіп, пригадуючи забуте, учив свого сина. Він навчав того, що знав сам: початків латини, німецької мови, арифметики. Вони вдвох прочитали ті декілька книжок, що поруч із циновими тарілками лежали на полиці, як предмет особливої пошани. Найулюбленішою їх лектурою були Плутархові життєписи про античних героїв.

Тут у Плутарха, в подіях давньої історії, в оповіданнях про боротьбу плебеїв і патрициїв, старий Шіп знаходив багато нагод, щоб, палячи люльку, в розтягнених, повільних розмовах висловити свої міркування: чому це так, що на світі є багаті й бідні, ситі й голодні, господарі й наймити, ті, що працюють, надриваючись, і ті, що, визискуючи інших, розважаються й байдують.

— Коли б мій голос почули від краю до краю землі!.. Я кричав би щосили: — Ви божевільні, народи, ви божевільні, бо ви дозволяєте, щоб з вас так безглуздо знущалися! Я крикнув би: — Ви боягузи, бо так довго лишаєте життя тиранам!

Мати лякалася цих розмов. Вона з жахом і докором дивилася на свого чоловіка: невже ж він мало вистраждав за своє життя, старий бродяга, вигнанець, салдат, що хоче заробити за такі слова (коли їх почує мер, або піп).

Щоб ніхто не підслухав цих небезпечних розмов, вона тихенько підводилася з лави й навшпиньки йшла щільніше причинити двері.

Такими хвилинами, коли гнів п'янив мозок старому Шіпові, із сторінок Плутарха, старої, замашеної брудними пальцями книжки, зростав гіркий непереможний біль і палкий бунтівничий протест. Довгі роки салдатчини не вбили в Шіпові його юнацьких прагнень до волі, що були тоді, коли він, нічим не зв'язаний, мандрував, і перед ним були одчинені двері в цілий світ. Тоді він навчився ненавидіти пригноблення і любити волю.

Щіп кашляв, крєктав, скаржився на біль у спині, на ревматизм у ногах. Витягав з кишені кисета, набивав люльку й починав мовчки палити.

Поки батько палив люльку, Франсуа бачив, як з клубків сизого диму виходили титани, що, коливаючись примарними постатями, підіймалися до стелі й заводили мовчазні бої з огидними чорними потворами, що пласкими, химерними тінями безсило метушилися по голих вогких стінах хати, скупчувалися в кутку й випиналися на стелю.

Перериваючи мовчання, старий Шіп виймав люльку з свого беззубого рота й стукав кулаком по столу. Полум'я лойового каганця підстрибувало й танцювало, а чорні потвори із стін на стелі стрімголов кидалися в темний куток, щоб там сховатись.

— Ми, — казав Шіп, — будемо знедолені й нещасні, доки покірно терпітимемо владу королів і принців. Треба, щоб усі такі злидарі, як ми, з'єдналися до купи і дощенту зруйнували панську тиранічну кормигу. Щоб зруйнували ці трони несправедливості й бузувірства. Розбили пиху аристократам і гонор тиранам. Але, перемігши, хоч найтяжче офіруючи, не треба давати змогу панам і королям вернутися і знов панувати над нами.

Чотирнадцятилітнім хлопцем Франсуа-Ноель покинув батьківський дім. Треба було самому заробляти гроші, годувати себе й допомагати родині.

Він умів читати й писати, знав аритметики, мав уявлення про геометрію й латину. Цього було досить. Батько влаштував його до землеміра-фєвдиста.

Франсуа-Ноель був у землеміра чи то за писарчука, чи то за служника. Цей панок покрикував на хлопця. Терпляче рипіло перо маленького писарчука, коли він цілими годинами просиджував за столом, копіюючи довжелезні, нудні й незрозумілі, старо-французьким письмом писані архівні документи, переписував чернет-

ки землемірових вимірів та актів. Франсуа переписував папери, тягав жердини, носив астролябію, чистив хомути, запрягав коні, сидів за фурмана на візку під час землемірових виїздів, а вдома допомагав на кухні.

Так виростав Франсуа-Ноель. Так він виріс. На дозвіллі він читав книжки й учився. Прослуживши два роки на першому місці, він перейшов від землеміра до пана де-Бракемона, поміщика з Даморі коло Руа, щоб писати панові його господарчі записи; потім перейшов до пана Юллєна в Флікскурі.

Року 1781-го, тобто коли Франсуа-Ноєлеві пішов уже двадцять перший рік, помер його батько.

Одного разу, — тоді Франсуа служив у пана Юллєна у Флікскурі, — Франсуа-Ноєля покликали на кухню. Там на нього чекав його молодший брат, високий, кремезний, з ластовинням на обличчі, парубок у синій блюзі, в дерев'яних сабо; парубок пішки прийшов з Сен-Кантену. Він мав сумний і стомлений вигляд; незграбно підвівся назустріч братові. Швидко заморгавши білявими вицвілими від сонця віями, він простяг братові велику мозолисту руку й глухим голосом сказав:

— Здоров, брате! Я прийшов покликати тебе, щоб ти пішов зо мною до Сен-Кантену, до батька! Бо вони вмирають.

Франсуа подивився на брата й одвернувся, щоб сховати сльози, що набігли йому на очі.

Дорогою до Сен-Кантену розмовляли мало. Про хворобу батькову брат міг розповісти небагато. Він більше говорив про господарчі новини, про косовицю, про пшеницю, що починає цвісти, про град, що впавав минулого тижня.

Ось і Сен-Кантен!.. Знайомі вулички й знайомі обличчя подорожніх. Ось каплиця й ратуша, а ось і їхня дерев'яна хатка з солом'яним дахом, з дверима замість вікна; одна кімната й одно ліжко на всіх; це хата, де минуло його дитинство й усе нерадісне життя старого

батька, де свічка була розкіш, де м'ясо бачили тільки в свято, а сало особливо урочистими днями.

Батько лежав на ліжку, вкритий ковдрою, і тяжко дихав. Він розкрив очі, коли син поцілував йому руку. Він пізнав сина.

— Це ти Франсуа?! Ти добре зробив, що прийшов. Я хотів попроситися з тобою і з усіма. Ти бачиш, я вмираю...

Худий, з запалими щоками й каламутними очима, старий Шіп спробував посміхнутися, але це була вже не посмішка, а хороблива гримаса перед лицем близької агонії. Посміхнувшись, Шіп розкрив рота — темне глибоке провалля з пересохлим, спрагнілим, обпеченим від внутрішнього гарячкового жару язиком. Болісно защеміло Франсуа-Ноелеві серце. Було ясно: кінець!.. Смерть!

Старий Шіп тяжко, переривчасто хрипів, через силу ковтаючи повітря. Смерть уже торкнулася його. Вона змінила йому риси, загострила їх, оголила вилиці, випнула кості черепа, спопелила обличчя. Він лежав виснажений, незнайомий, темний. Після павзи батько сказав:

— Покличте дітей! Хай зберуться всі!

Коли родина зібралася коло ліжка, він почав говорити:

— Я не лишаю вам ані ґрунтів, ані грошей! Нічого! Не нарікайте на мене. Я ніколи не мав нічого. Єдина спадщина, що я вам можу лишити, це оця книжка.

Він зробив спробу поворухнутися й дістати з-під подушки книжку. Це був знайомий Франсуа-Ноелеві, ще з дитячих років, Плутарх. — Це все, що я можу лишити вам. Це мудра книжка. Навчіться бути такими, як описані тут герої. Тут є історія Сократа, що був найдоброчиннішою людиною й не захтів зректися своєї науки, а випив отрути. Тут є історія царя Олександра. Він переміг цілий світ, але пірат Діомед назвав його розбійником. Візьми,

Франсуа, і прочитай про це. Ти знаєш, де шукати, а я тим часом трохи спочину.

Батько закрив очі, з його грудей виривався глухий клекіт. На посинілих губах стояла тоненька смуга білої піни. Ледве стримуючись, щоб не плакати від жалю й смутку, Франсуа-Ноель розгорнув Плутарха і, знайшовши потрібну сторінку, почав читати. Він читав патетичне місце з давньої книги, сувору й пронизливу Діомедову піратову відповідь могутньому цареві Олександру:

— Мене звуть піратом, — сказав Діомед цареві, що полонив його, — бо в мене один тільки корабель, а тебе звуть царем, бо в тебе велика фльота. Коли б ти був сам і в полоні, як оце я, на тебе дивилися б як на розбійника, а коли б я стояв на чолі численної армії, мене поважали б як царя. Єдина між нами відміна, що ти робиш лиха більше, ніж я. Мене примусили грабувати злидні, а тебе тільки гонор та ненажерлива жадоба. — Цар Олександр, вислухавши піратові слова, згодився з ними. Він узяв Діомеда в свою армію, щоб дати йому змогу надалі так грабувати, як грабують людей вельможні царські маґнати, що мають законну на те владу.

Франсуа закінчив читати й спинився.

Старий Шіп дрімав.

Діти стояли мовчки коло його ліжка.

Згодом старий Шіп одкрив очі й повільним поглядом оглянув дітей. Свідомість повернулася йому. Він спитав:

— Ти вже скінчив? Там, у книзі, є також історія братів Гракхів, римських трибунів, що провадили боротьбу проти патриціїв, щоб визволити плебеїв.

Він спинився і після довгої павзи додав півголосом:

— Таких, як ми!

І тоді прошепотів ледве чутно, зідхнувши, ще одно слово, останнє слово, що він казав:

— Воля!

Схилившись на коліна перед ліжком, цілуєчи руку старого наймита, що під дотиком смерти вже холола, з

сльозами на очах молодий Бабеф урочисто поклявся:

— Я, батьку, я твій син, наслідуватиму Гракхів. Клянись тобі!..

Він подивився в очі старому батькові, що, спинившись, скляніли, і гукнув:

— Тільки, — чи ти чуєш мене, батьку? — тільки не бідних виведу я з Риму, як це зробили Гракхи, я багатих примушу вийти геть з великого Риму.

Коло ліжка старого батька двадцятилітній Бабеф приніс освячену античною традицією Ганнібалеvu присягу:

— Картагена буде вільна! Злидарі будуть вільні!

Скляними очима, що спинилися, старий Шіп дивився в майбутнє. Мати, припавши до ліжка, гірко плакала.

VI

Наступного року двадцятидволітнім юнаком Бабеф побрався з покоївкою пані де-Бракемон.

Пані де-Бракемон добре ставилася до своєї покоївки. Це значило, що після того, як вона засинала, дівчина теж могла йти спати.

Коли одного разу, ніяковіючи й червоніючи, намотуючи на палець кінець фартуха, дівчина сказала своїй пані:

— Я виходжу заміж!..

Пані де-Бракемон спочатку здивувалася. Для неї була це несподіванка, і до того ж повна безглуздя: дівчина, що не має нічого, виходить заміж за юнака, що так само не має нічого!..

На соромливе признание: «Я виходжу заміж», пані де-Бракемон почала докоряти дівчині.

Коли, виходячи, дівчина поцілувала руку в пані й залилася сльозами, пані де-Бракемон була зворушена.

Одружившись року 1782, Бабеф починає шукати

постійних заробітків і оселюється спочатку в Нойоні, а тоді в Руа. В Руа він працює в землеміра-февдиста. Через три роки, р. 1785, він упертою працею досягає незалежного становища. Він має в себе декількох помічників, утримує родину, допомагає матері й братам.

Він має репутацію ретельного й досвідченого кадастрового комісара-февдиста.

Його службовий обов'язок — докладно описати маєток, перерахувати всі сеньйоральні права, розшукати відповідні до цього матеріали в архівах. Треба мати велику працездатність, особливу впертість, терплячу здібність гнути спину днями й ночами над столом, практичний і різноманітний досвід у старофранцузькій мові, юрисдикції та господарстві. Він мусить з'єднати в собі всякі знання й ґрунтовне вміння палеографа, архівіста, філолога, землеміра, юриста, політеконома, щоб як слід виконувати цю детальну й морчливу роботу.

VII

На роботу досвідчених кадастрових комісарів саме тепер великий попит. Цілий кадр юристів, фахівців з февдального права, що їх утримували поміщики, працюють по архівах. Бабеф має багато роботи.

Року 1741—1750 гектолітр хліба в Франції коштував десять з половиною франків. Протягом наступних десятиліть ціна на гектолітр хліба зросла до шістнадцяти франків. Капіталізм захоплював сферу сільського господарства, збільшувалися зовнішні та внутрішні ринки, відбувався процес товаризації сільського господарства.

Нація, як каже Вольтер, пересичена віршами, трагедіями, романтичними історіями і ще романтичні-

шими міркуваннями про мораль, суперечками про благодать та конвульсію, починала філософствувати про хліб.

Агрикультура входила в моду, принаймні в розмовах. У сальонах тільки й чути було, що дискусії про «економічне урядування в земельній державі», про економічний катехизис та особливо про «мораль чистого прибутку».

А втім пани-поміщики замовляють не сільсько-господарські машини, а заходжуються упорядковувати фамільні фєвдальні архіви. Між сучасністю й собою вони хочуть поставити аркуші шестисотлітніх пергаментів, що їх видав і ствердив власноручним підписом та королівською печаткою Людовік XI або Генріх IV.

Архіви в моді. У фєвдистів багато праці.

Здавалося б іншим, матеріальний добробут родини, кар'єрні перспективи мусіли б виховати з Бабефа відданого й сумлінного слугу привілейованим. Але він плекає в собі, працюючи в панів, палку до них ненависть і холодне презирство. Свої міркування про хиби фєвдальної системи він черпає в щоденній практиці фєвдиста. Дрібний непомітний урядовець, риючись у куряві фєвдальних архівів, в провінційному закутні встигає зробитися справжнім революціонером, рішучим ворогом зловживання та пригноблення, поміщицько-панського королівського ладу.

— Я, — згодом казав про себе Бабеф, — я був фєвдистом за старого ладу, і це, можливо, причина того, що я став ворогом фєвдалізму за нового ладу. У куряві сеньйоральних архівів я викрив жажливі таємниці аристократичних узурпацій.

Бабефові довелося спостерігати з одного боку пограбовану масу, а з другого боку — визискувачів панів. Коли отари овець здїймали по дорогах куряву, за це теж селяни мусіли заплатити панові (*droit de pulvérage*). І на

все це були в панів відповідні документи, папери, пергаменти.

Пергаменти, що їх перегортав Бабеф, говорили мовою століть. Треба було оголити вічність, здемаскувати святість власности, ствердженої фєвдальним законом. Треба було переступити через фєвдалізм, як через гидкий труп, що смердів і розкладався, в ім'я революції.

— Закони, — казав Бабеф, — становлять жажливий кодекс грабіжництва. Вони дозволили нікчемній купці людей накласти свою руку на все.

Працюючи в панів, він в обличчі мудрих, освячених віковою традицією законів, побачив немудрі, лицемірні, хижацькі обличчя графа Кастеї, абата з Сан-Торену, маркіза Суаєкура. За ці роки перед Бабефом, на службі в панів, пройшла ціла галерія здирств, знуцань, дикости, аристократичного варварства й гнилизни.

Бабеф, скільки міг і скільки від нього, як кадастрового комісара, залежало, намагався захищати інтереси селянської маси, допомагати їй та усувати надто явні зловживання від поміщиків-фєвдалів.

Діставши запрошення від настоятеля абатства Сан-Торену зібрати та впорядкувати архів абатства, Бабеф обмежив свою роботу тільки тим, що приготував зведення повинностей, що існували ввесь час, але зовсім не зробив того, чого від нього бажав цей піп: не шукав нових обов'язків для селян у старих паперах. Превелебний панотець був незадоволений з цього. Хіба справа йшла про те, щоб розкласти папери по полицях та понаписувати цифри на кожному з паперів?

Піп відмовився заплатити Бабефові за таку зовсім марну й непотрібну для монастиря працю.

Стосунки між кадастровим комісаром та фєвдальною аристократією, що хтіла б з Бафера виховати сліпе знаряддя, щоб визискувати селян, слухняного мовчазного виконавця доручень, — явно гіршали.

Бабеф спробував чинити опір. Йому перестали виплачувати гроші.

Нагромаджені раніше заощадження помітно зменшувалися. Тепер частенько траплялось, що, повернувшись додому, на запитання дружини:

— Ти одержав щось?

Бабеф відповідав:

— Ні, нічого!

Дружина мовчала. Дітям не було за що купити молока.

Багато панів боргували Бабефові чималі суми, але він не міг примусити їх заплатити йому хоч трохи. Кому скаржитись за це, що з тієї скарги?

VIII

Року 1787 до Бафера листом звернувся граф Кастея, запрошуючи його як досвідченого фєвдиста до себе на маєток розібрати та впорядкувати сеньйоральний архів.

Запрошення було привабливе, до того й особисте знайомство з графом цікавило Бабефа. Серед дворян він здавався найкращим. Салдат, мисливець, царедворець — граф Кастея мав репутацію високоосвіченої людини й філантропа.

Шанолубство, галянтність, сантиментальна чутливість, філософія — усе це змішувалося і якнайдивовижніш переплутувалося в ньому. Він належав до незмінних одвідувачів сальону барона Гольбаха. У його замку гостював іноді Вольтер. Він приятелював з славетною Жюлі де-Лєспінас. Серед вельможної й титулованої аристократії багатьох шокувало те, що граф не визнавав різниці між людьми шляхетного походження та людьми, що своїм становищем у суспільстві завдячували самому тільки талантові. Комплімент, одержаний від Далямбера чи Дідро, він ставив вище за явний знак прихильности з боку короля.

Розум зробився модою, граф Кастея завжди стежив за модою. Він легко досяг того, щоб придбати собі загально визнане рєноме високорозумної людини.

З великим успіхом граф Кастея залицявся до жінок. Як наслідувач Жан-Жака Руссо, він проповідував родинні чесноти. Він великий знавець у виховальній справі. Він писав спеціальні педагогічні трактати й у сальонах красномовно говорив про виховання дітей. Щоправда, віддаючи свій вільний час лектурі з педагогічних питань і переобтяжений ерудицією в цій справі, йому не лишалося часу виховувати своїх дітей.

З нього був прихильник модної теорії фльогістона. Він приятелював з хеміком Лявуазьє, що відкрив у повітрі кисень. Він не шкодував золота, щоб з простого вугілля зробити діаманти. Розтоплюючи в порцелянових тиглях на вогні дорогоцінні діаманти, він без особливих труднощів досяг того, що вони оберталися в звичайне вугілля.

На зборах Академії він плескав правилам філантропії, вихваткам проти марної слави, проектам вічного миру. Він наслідував Мірабо зухвалістю своїх слів і вчинків і lettres de cachet, власноручно підписані королем накази про арешт або заслання, він називав «своїм листуванням з королем».

Він говорив:

— Я поважаю й ціню простоту англійських звичаїв, бо вона дозволяє заховати наше приватне життя від утискливого блиску.

Він перший показав французам перегони з англійськими кіньми та жокеями. Він мріяв для Франції про конституцію й парлямент на англійський кшталт, де він грав би ролю Валпола абож Чашама. Замість карети він завів кабріолет. Він носив фрак, а його дружина капелюх. Йому було заборонено з'являтися при дворі.

У суспільстві граф Кастея ходив Брутом, Цінною, Сідом. Перед жінками він розкривав чутливе серце Жан-

Жакового сучасника. Як кокарду на своєму капелюсі, цей великосвітський галянтний Брут носив скрізь із собою на вустах завжди повторювану апотегмату:

— Зневага до нижчих принижує розум і забруднює серце.

Діставши запрошення від графа, про якого ходила слава як про людину високоосвічену, Бабеф подумав, що, певне, немає жодної рації писати графові про свої звичайні вимоги: щоб з ним поводитися в замку, як з усякою іншою шляхетною людиною, щоб він обідав у самому замку, за одним столом з графом, а не на кухні, не на селі, не з льокаями і не з стайничими.

Це були його звичайні вимоги, що він їх ставив до кожного з аристократів у своїх з ними стосунках. Чи варто було нагадувати про це Бруту й Валполові?

А втім дружина нарадила:

— Ти б написав!..

Бабеф написав. Відповідь од графа він одержав 7 вересня. Граф Кастея писав фєвдистові в Руа:

Шановний добродію! Якщо вам незручно обідати з моїми служниками та якщо ви не можете харчуватися на селі, то, очевидячки, про жадну угоду з вами не може бути й мови.

Своє категоричне відмовлення він аргументував, посилаючись на свою прихильність до англійської родинної простоти звичаїв: він і дружина, вузьке замкнене родинне коло, і нікого з сторнніх!.. Він писав:

— Не тому, розумієте, що я гребую їсти з вами біля одного столу. Така дурниця ніколи не принижувала мого розуму й не бруднила мого серця. Але моя дружина і я не хочемо, щоб нам хтось заважав.

І граф кінчав свого листа порадою:

— Ви молодші, шановний добродію! Змініть смішний гонор, що гнітить вас, на розумно спрямоване самолюбовство.

Бабеф розсміявся. Той, що звик зневажати, навчав

не бути гордим того, хто хотів одного, щоб його не зневажали.

З обуренням він зм'яв листа.

Цей лист ще раз упевнив Бабефа в гидкій, дріб'язковій, підлій нещирості, ганебній театральності розбещеної гнилої аристократії, навіть тих, що здавалися між ними кращими. Його не здивувала суперчність між словами й учинками. Він звик, що аристократи, були галянтні й чутливі з рівними і були грубі, хижі варвари з неріними.

Свідомий своєї гідности Бабеф відповів графові стримано й коректно. В листі до графа Бебеф спростував закид про смішний гонор. Мова йшла, — пише він, — тільки про звичайну самоповагу, — отже, роботи в графа, зважаючи на обставини, він, на жаль, взяти не може. Він просить пробачення, що його світлості довелося потурбуватися, відриваючи свій дорогоцінний час на листування з ним.

IX

— Людина щаслива тільки на Таїті!.. Дике життя, — навчав Дідро, — таке просте, а наші суспільства являють собою такі складні будови! Таїтяни живуть коло початку світу, а європейці — коло кінця його. Вони нічого не розуміють у наших звичаях, у наших законах, і в нас вони бачать тільки сотні різних перешкод, що обдурюють і варті презирства від істоти, що в неї почуття волі є найглибше з почуттів.

Протестуючи проти фєвдального суспільства, представники «третього стану» мріяли про таїтян, описаних у Бугєнвіля.

...Догоряє свічка в мідному, закапаному, з зеленими плямами, важкому свічнику. Жінка, прокинувшись уночі, дорікає Бобєфові: «Ти б спав!» Але твори Бугєнвілеві про острови й народи, де панує рівність, так захоплюють, що

Бабеф читатиме далі: щоб заощадити на свічках, при місячному світлі, але читатиме.

Місячне блакитне сяйво надає таїянській острівній мрії XVIII віку чарівної ймовірності. Бабеф стоїть коло вікна, притулившись плечем до лутки, перегортаючи сторінку за сторінкою. Місячне світло падає на сторінки томика Бугенвілевої подорожі. На підлозі чітко викреслена рама й чотирикутник блакитно-зеленого світла. Бабефові ще тільки двадцять три роки, і він заздрить мандрівникам. Описи подорожів Бугенвілевих він, за Дідро та Руссо, сприймає, як розповідь принадної соціальної утопії.

О, як радо покинув би він Руа, хату, каламар февдиста, канцелярський пісок для паперів, промінявши все це на шапочку матроса, що сидить на щоглі й цілими тижнями вдивляється в каламуть далечини, щоб нарешті радісно гукнути: «земля!

І Бабефа захоплювали імена славетних мореплавців; в нього прокидалася жадоба до далеких подорожів; він, звільняючи свій робочий стіл від дворянських родоводів та реєстрових актів, розкладав на ньому мапи незнаних морів. Але він вийшов із соціальних низів.

Бабеф не тільки дихав курявою архівів, він дихав також і свіжим повітрям вільної думки енциклопедистів та Руссо. Він читав Маблі, Мореллі, Дідро, Жан-Жака Руссо. Поруч із «Кодексом природи» Мореллі, твори Жан-Жака Руссо були його найулюбленішою літературою. Недурно свого першого сина він назвав Емілем.

Це в трактаті Руссо «Про нерівність між людьми» Бабеф читає такі рядки:

— Більшість сучасних соціальних лих є наслідок приватної власності. Але приватна власність існувала не завжди. Вона виникла тільки в процесі історичного розвитку. Що було до неї? Протилежність до приватної власності — суспільна власність, а це означає, що все, що давала природа, належало всім.

— Чи хотіла, — запитує Бабеф, повторюючи Руссо, — чи хотіла природа, щоб одна людина годувалася гірше й жила в гіршому помешканні, ніж інша? Чи можна припустити, що такий лад панував на світанку людського існування? Хіба сучасні відомості про природні звичаї наших американських братів до того часу, поки їх не відкрили європейці, що зробили їм так багато лиха, не спростовують подібного твердження?

У Руссо та Мореллі вичитав Бабеф провідні думки про первісний комунізм. З захопленням Бабеф цитував рядки з Руссо:

— Перший, що відмежував шматок поля, що здумав сказати: «це моє» і що знайшов довірливих людей, які повірили б йому, то був перший фундатор буржуазного суспільства. Від скількох хиб, злочинів, нещастя та жахів врятував би людство той, що вирвав би межові стовпи, засипав би рови землею та крикнув би людям: — Не вірте цьому шахраєві! Ви загинете, коли забудете, що дарунки природи належать вам усім, а земля — нікому!

Ці думки варті втоми безсонних ночей.

— В іншому місці, — зауважує Бабеф, — Жан-Жак каже, що ці нещастя наштовхнули людство на відкриття всіх тих знань, які ми до цього часу придбали. А Жан-Жак запевняє, що всі ці придбання зробили нас тільки менше щасливими, як ми були в первісному природному становищі. Зрештою він, здається, ладен повернути людей у це первісне становище для того, щоб дати нам максимум приступного щастя.

Приймаючи гасло заперечення приватної власності, гасло соціальної рівності, Бабеф не приймає гасла Жан-Жака Руссо про «поворот», про «рівність дикунів». Бабеф дискутує з Руссо. Він виріс із полеміки з Руссо. З погляду інтересів класи, що її захищає Бабеф, — з погляду тих, що здобувають засоби до існування виключно з продажу своєї праці, гасло «рівності дикунів» є річ цілковито неприйомна.

Бугенвіля читав Бабеф на свій манір. Інакше, як Руссо абож Дідро. Супроти тих, що бавилися екзотикою острівних мрій і боротьбу проти попівства й дворян змазували розмовами про Таїті й американських дикунів, Бабеф одкинув ілюзорність просторових оман, зрозумів нікчемність географічних уявлень, безглуздя соціальної утопії, трактованої як поворот на Таїті, як поворот до дикунства.

— Ми повинні піти далі за Женевського громадянина. Правду казати, цей останній добре мріяв, але ми хочемо мріяти краще.

І Бабеф розвиває свої думки:

— Як і Руссо, ми стверджуватимемо, що як люди абсолютно рівні, то вони не повинні мати приватної власності; власність повинна бути спільна... Так, щоб кожна людина, народившись, була ані заможніша, ані злиденніша, і щоб її не оточували пошаною іншою, як і кожна людину. Але замість того, щоб, подібно до Руссо, одсилати нас у лісові хащі, садовити нас під дубом, примушувати пити воду з першого-ліпшого струмка та лягати спочивати під тим самим дубом, де ми спочатку знайшли їжу, — ми повинні замість цього сполучити кращі досягнення цивілізації з найкращим, що є в первісному природному житті.

Бабеф зрозумів реакційність руссоїзму. Для тих, що не мають що губити, окрім ланцюгів, він пропонував дивитись вперед, а не озиратись назад.

X

Бабеф умовився з маркізовим управителем Біллекоком за дві тисячі ліврів упорядкувати архів Суаекура. Сума чимала, з нею можна відразу підлатати всі родинні дірки й злидні.

Маркіз Суаекур був багатий, старий, шляхетний, хворий, бридкий, гнилий. У нього маленьке, неначе

печене яблуко, лице під великою перукою. Він ходив непевною ходою, тягнучи за собою ногу. Маркіз, поволі розкладаючись, впадав у дитинство.

Єдине товариство в маркіза було — мавпа з породи шимпанзе, волохата істота з кривими ногами й довгими руками, з розчавленою безносою мордою сифілітика та червоно-синюватим задом. Мавпа сама розважала старечу самоту маркізові. Маркіз жив напівтваринним життям; у мавпі було щось, що нагадувало людину.

Працюючи в архіві, в замковій боковій вежі, Бабеф, одриваючи іноді погляд від паперів, бачив крізь вікно, як серед дерев, підголених і підрізаних на манір Лебрена, серед струнких, геометрично правильних боскетів, на симетричних доріжках алей, посипаних жовтим піском, урочисто й повільно прогулювалися поруч маркіз і мавпа.

Було химерно й чудно дивитися, як маленький подагричний маркіз у розшитому саєтовому кафтані кульгав по алеях саду, і поруч з ним незграбно шкандибала одягнена в такий самий пишний червоний кафтан мавпа. Льокай обережно підтримував маркіза.

Траплялося, що мавпа спинялася і, пародіюючи маркіза, з гоноровитою пишновеличністю стояла, спираючись на тростину з золотою гулею. Ненароком кинувши погляд в сад, їх можна було здалека змішати — маркіза й мавпу. Іноді здавалось, що це сам маркіз, якому обридло вдавати з себе людину, зігнувшись, повзе рачки, і тільким довгий дугастий хвіст, що випирався з розрізу оксамитових штанів, розвіював цю удавану й безсоромну ілюзію.

Перед обідом капелян читав молитву. Усі стояли із схиленими головами. Тільки мавпа порушувала цей усталений ритуал передобідньої молитви. Вона ніколи не витримувала церемонії, що відтягала, особливо в свята, початок обіду. Деякий час, підібгавши лапи, вона сиділа спокійно в кріслі й сумними круглими очима

розглядала присутніх, швидко їй це набридало. Вона звідтіля корчила капелянові гримаси.

За кріслами в маркіза й мавпи стояли льокаї. Коли льокай підв'язував мавпі серветку, вона ставала урочистою й серйозною. Цей людський звичай тварина сприймала з повагою, бо після цього вже відразу давали їсти.

Мавпа їла похапливо і неохайно. Так само їв і маркіз. У Бабефа до маркіза виникало почуття огиди.

Після обіду, вина, дичини, жирних сосів, пікантних підлив маркіз впадав в осоловілу, тупу, трупну нерухомість. Мавпа, сидючи в кріслі, чухалась і вишукувала воші. Вишукавши, лускала їх на зубах.

Біллекок, маркізів управитель, виходив з-за столу по обіді, згинаючись, низько вклоняючись. Червоне Біллекове обличчя, ще червоніше від поклонів, багровіло, воно нагадувало шматок кривавого біфстекса. Але піймавши іронічний погляд февдиста, Біллекок підводив голову і з погордою оглядав Бабефа, його черевики без пряжок, в'язані з вовни панчохи і старкуватий редингот.

Зневажливі вільні думки, що їх висловлював про аристократію Бабеф, його незалежність, нехить зважити на Біллекока, усе це дратувало управителя й наструнчувало його проти Бабефа. Незалежність Бабефова, що її він виявляв у замку, здавалась Біллекокові прикметою його мужицької невихованости й нахабства.

Навчаючи Бабефа, управитель казав:

— Заслуги славетних маркізових предків, сімсотлітній титул, особисті заслуги маркіза при дворі Людовіка Коханого у Версалі, багатство підносять його світлість на один із найвищих шаблів у ієрархії нашого суспільства.

— Щоправда, — додавав Біллекок з жалем, — маркіз Суаскур не є герцог і не є принц, але все ж таки маркіз є завжди маркіз.

Говорячи так, Біллекок, здавалося, споглядав вічність.

— Маркіз? — перепитував Бабеф: — Який сенс мають ці слова? Вони порожні. Що хочуть сказати цими надзвичайними титулами? Аджеж вони не мають жодного змісту!.. Їх вигадав гонор і ствердила підлота.

Такі заяви впливали на Біллекока як особиста образа, а Бабеф, не зважаючи на це, висловлював думки, що здавались управителеві справжнім блюзнірством.

— Чому, — запитував Бабеф, — треба виявляти більш поваги до того, що носить шпагу, а не до того, що цю шпагу скував? Та й взагалі, чи потрібна хоч найменша різниця між людьми?

Підбираючи губи, стримуючи себе, щоб не відповісти грубо цьому нікчемному февдистові, що занісся, Біллекок різко повертався на закаблуках і виходив із залі. Бабефові розмови й найтерплячішу людину могли довести до несамовитости.

... Велику надію покладав Бабеф на суму в дві тисячі ліврів, що їх він мав одержати від маркіза за зроблену в архіві роботу. Тим часом недобррозичливість, що нею пройнявся управитель до Бабефа, мала свої для нього наслідки: коли, закінчивши працю, Бабеф прийшов до маркіза одержати зароблені гроші, маркіз, замість двох тисяч ліврів, дав йому тільки сто.

Бабеф промурмотів:

— Сто? Як це так? А дві тисячі?

Маркіз махнув головою на ознаку, що авдієнція закінчилася. Біллекок, що був при цій сцені, з вишуканою люб'язністю вклонився Бабефові.

Треба було йти... Це єдине, що розумів Бабеф у цю мить. Сто ліврів замість двох тисяч. Це вразило його надто тому, що було несподівано.

Бабеф з розпачем, зовсім безпорадний і приголомшений, простояв кілька годин у себе, біля вікна, притуливши чоло, що палало, до холодної шибки. Перед

ним, перед родиною розкрилася безодня голоду, злиднів, неспланих боргів.

— Ти одержав щось?

— Ні, нічого. Майже нічого.

Він бачив сльози дружини, він чув голодні скарги від дітей. Згадав дірявий дах на хатці в Сен-Кантені: він давно вже обіцяв матері дати грошей полагодити дах на зиму. Бачив роздратовані й люті обличчя кредиторів, що обвинувачують Бабефа в шахрайстві. Згадав приставів, що описують злиденне майно за борги, риються в скринях, виносять ліжко з хати.

У голові тіснилися розірвані думки. Лють опанувала Бабефа. У голові складав палку промову, що її він хотів би кинути, як грудку гніву, в обличчя маркізові й Біллекокові, кожному маркізові й кожному біллекокові, кожному з аристократичної наволочі:

— Я звик, шановні пани, я звик. Я звик, щоб мене ви, пани, мене, неповажного й безсило, ви, дужі й шляхетні, зневажали, грабували, обдирали, примушували голодувати. Чого іншого міг би я сподіватися, маркізе, від вас після того, як з документів, зібраних у вашому архіві, я впевнився, що все, що ви маєте, награвували ваші предки, розбійники, грабіжники, що цей замок, маєток, землі — це кров, піт і сльози ваших підданців?! Я звик. Я знаю. Ви ніколи не працювали. Ви звикли тільки визискувати й грабувати.

Його трясла лихоманка. Він тремтів.

— Ви, маркізе, такий самий, як і всі титуловані дармоїди ваші. Я звик. Я працював. Я працював в одного, шевальє. Він був такий скнара, як і ви, маркізе, але чесніший. Щоправда, на свій кшталт, пане маркізе. Він заплатив мені все, що мені належало, але заплатив, вирахувавши за каплунів, яких різали для мене, за вино, що він мене ним частував, кисленьку погань, оцінивши її, як вино найдорожчих марок, за свічки, що я їх палив, працюючи ночами коло його пергаментів, за атрамент, що ним я писав, і за папір, на якому я писав, за коней, що

ними він привіз мене до себе й одвіз у Руа. Він не взяв нічого зайвого. Він підрахував усе до останнього шеляга й заплатив мені декілька су. Він тримався з самоповагою; він уважав, що він чесний. Що це обходить його, як і вас, маркізе, що, обікравши мене, ви обоє примусили голодувати моїх дітей?

— Скаржитесь! Кому? Закони існують, щоб стверджувати вашу сваволю й ваші насильства. Я працював в абатстві Сен-Торену, але, коли я скінчив працю, абат відмовився мені заплатити. Бачте, йому здалося, що я працював не досить ретельно, бо я працював не на користь йому. Я захищав селян. Я скаржився єпископові. Але даремно... Ідіот... Що важили для єпископа скарги злидаря, горе й образа дрібного урядовця?

Вдивляючись у вечірні присмерки, у темні силюети дерев, підголених у формі кубів, пірамід, конусів, на тлі ясного блідозеленого неба, Бабеф бачив перед себе сцени образ і зневаги, що йому довелося зазнати.

— Чи мушу я забути, як пан Дюканп, після трьох місяців моєї каторжної безсонної праці, одягнений в убрання ідилічного пастушка, як на картинах Ватто, ввесь у кольорових стрічках, з високою палицею та флейтою в руках, ніби танцюючи, з гальянтою посмішкою вихованої людини просив мене пробачити, що, на жаль, він не має саме сьогодні вільних грошей, щоб заплатити мені. Він розуміє моє скрутне становище, але радить мені не турбуватися. Він пам'ятатиме про цей борг. Він винен каретникові, ювелірові, панчішникові; — шевцеві він винен десять тисяч ліврів і чоботареві три тисячі. До цього списку він охоче додасть ще й борг фєвдистові на триста ліврів.

— У мене є один вексель, що за нього жаден лихвар не захтів мені дати й одного су; а з якою пишновеличністю, з яким гонором давали мені цього нікчемного папірця!

Бабеф гірко посміхнувся.

— Коли я приходив до панів, вони не хотіли мене

пускати далі, як у льокайську. Граф Кастея вважав за приниження своєї гідності посадовити мене з собою за стіл і запропонував мені їсти на кухні.

Бабеф тяжко зідхнув і стиснув зуби. Він згадав усі образи, і раптом шалений гнів вогнем залив йому мозок. Ненависть до панів, до маркіза, що обікрав його, спалахнула в Бабефа. Ненависть до цього бридкого гада, до трупа... Він скаже все... Все скаже...

Шаленіючи, він стрімголов збіг униз і, з гуркотом одчинивши двері, вбіг до великого сальону, там у шукур'яному кріслі надвечір дрімив звичайно старий маркіз, маленький і худорлявий, у величезній перуці, зникаючи під цією перукою з своєю зморшкуватою, як печене яблуко, голоною фізіономією, не більшою за гулак дитини.

У кімнаті снувалося павутиння вечірніх присмерків. Високі дзеркала на малахітових підставках і в золотих рамах відбивали в своїй глибині блакитні тони штофних шпалер, мерехтіння позолоти вигнутих ніжок у бюр столів, крісел та блиск натертого паркету. В кімнаті стояв знайомий запах старечого розкладу, але в кімнаті не було маркіза. У маркізовому кріслі сиділа мавпа в своєму червоному сатовому кафтані. Можливо, що гуркіт розчинених дверей налякав її. Звірячий зойк прорізав тишу. Кинувши на Бабефа книжку, що лежала на столику перед кріслом, вона швидко, як блискавка, метнулася з крісла до стіни, зачепившись лапою за канделябри, вона перелетіла на люстру. Задзвеніли хрусталеві дармовиси; впали на паркет свічки. Повиснувши на хвості, мавпа гойдалася на люстрі, люто вищиряючи зуби.

XI

Невтомний, діяльний, цікавий, живо відчуваючи гніт соціального пригноблення, Бабеф, не зважаючи на

переобтяженість канцелярською працею, не міг замкнутися в колі своїх професійних інтересів.

Року 1786 він опублікував проспект великого твору «Архівіст-землемір». Цей твір — увесь — не побачив світу. З цілого рукопису Бабефові пощастило надрукувати тільки декілька уривків.

Того ж таки року 1786 анонімно він видрукував брошуру, присвячену організації французької армії. В ній дуже гостра критика застарілих закладів. Бабеф мріє про повновладну суверенну націю і вище за владу короля ставить владу народніх зборів.

За рік перед цим, року 1785, Бабеф листовно знайомиться і зав'язує постійні зносини з Дюбуа-де-Фоссе, секретарем Королівської Академії в Аррасі.

Академія висуває різні проблеми для загальної дискусії. Приміром: яких слід ужити заходів, щоб збільшити число шляхів у провінції Артуа-Пікардії, поширити їх та обсадити деревами?

Бабеф має нагоду виявити тут свої здібності. Він пише цілий трактат з цього приводу й відсилає його до Арраської Академії. Між ним та Дюбуа-де-Фоссе починається жваве листування.

Аррас, головне місто провінції Артуа-Пікардії, нараховує в собі п'ять загальних відомств, — губерна-торство, магістратуру, кабінет аббата Сен-Вааст, керування профоса епархії, тимчасовий суд капітулу, — та чотири відомства королівських, — провінційну виборчу комісію, керування водами й лісами, маршалство та вищу раду провінції Артуа. Самих адвокатів було в Аррасі вісімдесят два чоловіка.

Одного разу на початку року 1787 Дюбуа-де-Фоссе запропонував своєму кореспондентові з Руа знайти тему для чергового академічного конкурсу. Бабеф згодився.

21 березня 1787 р. Бабеф відповів секретареві, пропонуючи для Академії таку конкурсну тему:

— Яке було б становище народу при сучасній височині досягнених знаннів, якщо його суспільний лад

був би такий, що в суспільстві панувала б цілковита рівність, щоб земля належала не окремим особам, а всім громадянам спільно, щоб спільна власність поширювалася на всі продукти й у тім числі — на всі продукти різних галузів промисловости?

— Чи припускають закони природи можливість існування подібного, на цих засадах заснованого суспільства?

— Яких конкретних заходів треба вжити, щоб практично здійснити абсолютно рівний розподіл продуктів споживання?

Дрібний службовець провінційного дворянства, Бабеф плакає мрії про найширші зміни, найрадикальніші перевороти. Зміна світу — ця тема, між іншим, цікавить також і Дюбуа-де-Фоссе.

Соціальна утопія для Дюбуа-де-Фоссе — це острівна мрія, розумова ідея, альгебричний значок. Рівність, що про неї тепер скрізь говорять, це для нього рівність перед законом.

Буржуазія, заперечуючи февдальний світ, уявляла собі перебудову суспільства так, щоб усі громадяни зробилися ніби рівні, щоб відпав розподіл на рабовласників і рабів, щоб усіх вважали рівними перед законом, незалежно від того, хто яким капіталом володіє, щоб і той, що володіє землею на правах приватної власности, і злидар, що в нього самі тільки робочі руки, — щоб усі були рівні перед законом.

Капіталістичне суспільство виступило проти кріпацтва, проти старого кріпацького права з гаслом волі. Буржуазія, виступаючи проти кріпацької держави, ішла в бій з гаслом волі. Але це була воля для тих, що володіють власністю. Воля для буржуазії означає одне: скасування кріпацького права, кріпацької держави, монопольного права поміщицької класи на визиск трудящих.

Коли Бабеф в одному з своїх листів згадав про свої сутички з маркізом Суаекуром та Сен-Торенським абатом, Дюбуа-де-Фоссе поспішив його заспокоїти.

— Я почав уже працювати над складанням кодексу законів. Я взяв за зразок кодекс Фрідріха Великого. Людство страждало від недосконалого законодавства. Я викидаю з законів усе заперечливе, усе недосконале, усе темне й непросвічене, усе готичне й варварське, що панувало досі в законах, усе, що суперечило моралі й людському розумові. У новому кодексі не буде жадних протиріч; у ньому все буде підпорядковане моралі й істині. Він становитиме ідеальну розумову норму для всіх народів.

Дюбуа-де-Фоссе певен, що всі нещастя походять від нерівности людей перед законом. Людству бракує універсального кодексу законів. В одній провінції панують одні закони, в іншій — інші. В одній провінції забороняється те, що дозволяється в іншій.

Февдальній роздрібненості треба протиставити єдність. Добробут народів залежить від досконалости їх законодавства. У Франції повинен панувати один закон, — і непривілейований, так само, як і привілейований, герцог, як і його стайничий, повинні бути однакові перед законом.

До свого листа Дюбуа-де-Фоссе додав символічного малюнка: на аркуші намальована Феміда, яка тримає в руках терези. У неї очі зав'язані хусткою: вона не повинна бачити тих, що прийшли до неї покласти на шалі її терез свої суперечливі аргументи. Раніш, ніж зважити, вона повинна зав'язати собі очі. Під малюнком напис: «закон один для всіх».

Дві години щоранку, між чашкою кави, поданою льокаєм у ліжку, та сніданком, Дюбуа-де-Фоссе охоче віддає праці над удосконаленням законодавства, щоб повернути людство до первісної рівности природного ладу.

Дюбуа-де-Фоссе — жвавий, рухливий, балакучий дилетант. Для нього нема на світі нічого нецікавого. Світ — це цікава річ. Він ніде й ні в чому не знає сумнівів. Він завжди героїчно упевнений як у собі, так і в усьому

навколо себе. Філософія, література, мораль, педагогіка, філантропічні мрії, вірші й проза — все це не становить для нього жадних труднощів; він торкається в своїх листах найрізноманітніших тем і з швидкою побіжністю їх змінює. Для цього не існує темних істин і заплутаних думок. Найскладніші проблеми він опрозрачує й розв'язує у вишуканих дотехах. Усі питання гарні, якщо на них відповісти дотепно.

Усе на світі для нього ясно, просто, приступно й зрозуміло. Істини під його пером прозора рожевіють, як тіла оголених жінок на картинах Буше. Він висуває такі філософські питання, як приміром: чому негри чорні? А поруч із тим таке: як заснувати республіку загальної рівності?..

Дюбуа-де Фоссе любить філософствувати, але філософствує він, мовити б, танцюючи. Здається, що свої листи до Бабефа він пише, сидячи десь у убранні ідилічного пастушка в альтанці, у парку, де вітають зефіри, туркочуть голуби і з близького гаю чути, як грають на сопілці.

У своїх листах Дюбуа-де-Фоссе хотів насамперед бути галянтним. Він хотів подобатися, бо сподівався навчати. У своїх листах до Бабефа він висловлює свої думки про все: про вагу доброго смаку в оцінках мистецького твору, про завдання педагогіки, про виховання дітей, про магнетизм і про повітряні бальони. Тваринний магнетизм був визнаний за найбільший винахід цілого століття поруч з винаходом повітряних бальонів. Про це варто було дискутувати.

А втім Бабеф не оцінив ані магнетизму, ані праці Дюбуа-де-Фоссе над удосконаленням законодавства. Бабефові, на думку де-Фоссе, бракувало різнобічності.

Бабеф писав до Аррасу на відповідь:

— Новий кодекс законів, що його ви складаєте, не внесе в наше життя жадних змін, окрім хіба того, що якщо він буде єдиний для цілої країни, то він перестане забороняти в одній провінції те, що зараз дозволяється в

сусідній. Але цей кодекс буде мізерним папіятивом проти великого лиха.

І Бабеф розкриває клясову суть юридичної фіктивності.

— Новий кодекс законів нічого не змінить у тому, що мої діти народяться бідні й голі, а дітей мого сусіди, мільйонера, з моменту їх народження купатимуть у золотих ночвах.

— Новий кодекс законів нічого не змінить у тому, що мій сусіда, мільйонер, чванливий з свого великого багатства, ставитиметься до мене з величним презирством тільки тому, що я злидар, зігнутий під тягаром злиднів.

— Чого варта рівність перед законом, коли одні й далі лишатимуться злидарями, а інші багатіями?.. Найкращий закон нічого не змінить у майновій рівності. Він охоронятиме майно, власність і багатіїв од замаху тих, що, не маючи власності, не мають нічого, крім своїх рук, і засуджені голодувати, злидніти й терпіти визиск з боку власників.

XII

Президент Арраської Академії Наук, молодий адвокат, Максиміліян де-Робесп'єр скинув окуляри з свого гострого носа й поклав їх на стіл. Читати було зручніше без окулярів. Він пробіг папірця. Прочитавши папірця з проектом дискурсової теми для чергового академічного конкурсу, він двома пальцями поклав його на стіл і зробив рукою невиразний жест. Він поставився до проекту з сумнівом. У секретаря він спитав:

— Ви вважаєте цю тему за гідну для конкурсу? Вона мені здається розпливчастою і невиразною.

Він одяг окуляри й допитливо подивився на секретаря.

У нього було овальне обличчя з дуже високим і відкритим лобом під волоссям перуки, зачісаним півколом. Губи тонкі й великий ріт з холоднуватою насмішкою.

Він сидів на вишитій канапі, одягнений з вишуканою дбайливістю. На ньому був фрак наймоднішого кольору «спинки й живота блохи», шовкова камізька з стоячим коміром і великими гудзиками; два ланцюжки від годинника, прикрашені дармовисами, спадали на брюки з чорного сукна. Перука з кіскою, перев'язана бантом, була акуратно й дбайливо напудрована. Його батистова краватка незвичайної білизни свідчила про його нахил до розкоші, що від неї він не міг або ж не хотів відмовитися. Та його черевики, надто важкі, як черевики сільського мера, свідчили, що з нього була небагата людина.

Блідий і малокровний, з кошачим сірим обличчям, неначе посипаним попелом, він мав вигляд кволої, виснаженої і стомленої людини: «Кішка, що напилася оцету», — скаже про нього згодом Мірабо, той самий Мірабо, що про нього казали: «Жаба, що її природа обдарувала голосом солов'я».

Дюбуа-де-Фоссе витяг з академічного секретарського подвійного портфеля Бабефів лист і відповів:

— Автор проєкту пише, що він обміркував кожен пакт теми, і він не висував би цієї теми на загальне обговорення, якщо не зважив би в ній кожного слова і якщо не мав би власних, наперед розроблених, поглядів. Він захищає її конкретність і життєвість.

Президент зауважив:

— І все ж таки...

У ролі президента де-Робесп'єр тримався, кожною фразою й кожним рухом руки підкреслюючи, що він цінить пошану членів Академії, які вибрали його на президента Академії, але він згодився нести цей зайвий і

небажаний для себе тягар почесних обов'язків виключно з властивої йому вибачливої поблажливості.

Дюбуа-де-Фоссе з ентузіазмом відповів:

— Дорогий друже, мені здається, що ця конкурсова тема 1787 року буде варта теми Діжонської Академії Наук 1750 року. Мені здається, що від теми: «Як виникла нерівність між людьми та чи вповноважує на неї природний закон» є послідовний логічний перехід до цієї теми.

Дюбуа-де-Фоссе взяв зі стола папірця, покладеного де-Робесп'єром, і перечитав ще раз тему, яка ставила на обміркування громадян Франції питання про скасування в державі приватної власності.

— Яке було б становище народу при сучасній височині досягнених знань, якщо його суспільний лад був би такий, що в суспільстві панувала б цілковита рівність, щоб земля належала не окремим особам, а всім громадянам спільно, щоб спільна власність поширювалася на всі продукти і в тім числі на всі продукти різних галузів промисловості.

— Чи припускають закони природи можливість існування подібного, на цих засадах заснованого суспільства?

Дюбуа-де-Фоссе читав патетично і з вигуками. Прочитавши папірця, він подивився на президента, щоб упевнитись, яке вражіння лишала в ньому ця бойова дражлива тема. Він був переконаний, що тема була гідна тієї, що її двадцять сім років назад опрацював для Діжона славетний Жан-Жак Руссо.

Але на обличчі молодого адвоката не можна було прочитати нічого. Прикриваючи рота, завжди холоднуватими кінчиками пальців, він запитав секретаря:

— Хто автор цієї теми?

Своєю вишколеною байдужістю президент, якому не було ще тридцяти літ, урівноважував палкість академічного секретаря.

— Це той самий, що позаторік надіслав відповідь-трактат на тему: «Яких треба вжити заходів, щоб збільшити число шляхів у провінції Артуа-Пікардії, поширити їх та обсадити деревами?»

— І він дістав премію?

— Ні, бо він не дотримав умов конкурсу, але його трактат був вартий уваги, і я з тих пір листуюсь з ним.

Трохи зневажливо, але не без значення, ніби натякаючи, що й Жан-Жак Руссо свого часу не був значною особою, Дюбуа-де-Фоссе додав:

— Його прізвище — Франсуа-Ноель Бабеф. Февдист.

Президент Арраської Академії похитав негативно головою. Прізвище ще не сказало йому нічого.

Президент мовчав. Секретар чекав. Дарма що Дюбуа-де-Фоссе приятелює з Максиміліаном, захоплюється його талантами, присвячує йому поезії, буває в домі де-Робесп'єрів, а втім з Максиміліаном де-Робесп'єром ніколи не весело.

Помовчавши, холодно зваживши, де-Робесп'єр короткозоро нагнувся над столом, побіжно ще раз проглянув папірця й своїм різким голосом перепитав:

— Чи варто думати про неможливе?

Сили й засоби, щоб перетворити державний лад у Франції, він виміряв холодним поглядом, поглядом адвоката. Його часточка «де», його дворянський герб, одержаний у спадщину від внучатого діда Іва, збирача податків в Епінуа, що заплатив за них добрими артуаськими ліврами урядовцям керування — цим не можна було нехтувати.

Прощаючись, Максиміліян спитав де-Фоссе:

— Я не задоволений з свого перукаря. Чи не могли б ви порадити мені кращого?

Вони побалакали на тему про арраських перукарів. Дюбуа-де-Фоссе був у курсі справ. Він розповів модний версальський анекдот. Двірський кравець замовив собі перуку в кращого перукаря. Коли той приніс свій вибір,

то кравець питає: «Що я винен?» — «Я не хочу грошей», — відповів перукар. — «Як?» — «Ні, ви мистець у своїй справі, як я в своїй. Пошійте мені вбрання»... «Помиляється, шановний, мої ножиці й моя голка тільки для двора. Я не працюю на перукарів», «О, я не причісую кравців», — сказав перукар і, забравши перуку, пішов.

Вони посміялись над недоброчинністю тих, що в них де-Робесп'єр хотів би бачити суворих спартанців.

— Нам бракує добродетелі римлян, — сказав Максиміліян і, тримаючи за гудзика де-Фоссе, ще довго на порозі кімнати говорив про потребу добродетелі, цитуючи Тита Лівія й згадуючи Катона.

ФРАНСУА ВІЙОН

(1431—1463)

Фрагмент повісти

Розділ I

ЯНГОЛИ Й ПОЕТИ

Земля була пласка. Вона була нерухома й містилася в центрі всесвіту. Довкола нерухомої Землі оберталися світла: сонце, місяць, планети й зорі. Сонце сходило вранці й, стомившись, ішло ввечорі на відпочинок.

Небо протистояло землі. Речовина неба була незмінною й вічною; речовина землі — тимчасовою й мінливою. Небесному була властива довершеність, ознакою земного була недосконалість.

Найдосконалішою з геометричних фігур було коло. Рух небесних тіл відбувався за колами. Ці рухи були одвіку незмінними; небесні тіла не підлягали жадним змінам.

Світилами рухали Янголи.

Всесвіт був створений. Його існування було обмежене в часі й просторі. Він постав і мусів загинути.

Війни, чума, пошесті, голод, поява комет і інші небесні явища знаменували загибель світу. Схвильоване чудесними знаменами людство втрачало належний спокій і впадало в одчай. В чеканні кінця світу, того

провіщеного Сібіллюю й пророками дня, коли засурмлять сурми архангелів і земля, охоплена вогнем, обернеться в попіл і янголи згорнуть сувій неба, люди по селах кидали орати землю й крамарі по містах крамарювати. Одні молилися; інші ж пиячили або віддавалися розпусті.

Отже, земля була в центрі всесвіту. Центральному положенню землі в космосі відповідало космічне значення людини. Центральною подією в житті космосу була *теофанія*, боговтілення, поява Бога на землі в людській плоті. В наслідок гріхопадіння створена Богом людина відпала від Бога. Бог став людиною, щоб повернути людському загублену гідність Божого. Гріхом почалася історія людства; Божим викупом перворідного гріха вона завершувалася.

В людському шукали Божого; людину розглядали в аспекті Божого. Земне життя було недосконалим відображенням небесного досконалого життя. Земне протистояло небесному, людське — Божому, миряни — клірикам. Світ був сповнений відображень, уподібнень, протиставлень і символів.

Церква репрезентувала на землі Боже. Лише церква володіла правдивими способами врятувати душу людини від загибелі. Поза церквою не було порятунку. Церква й клірики виступали в ролі посередників між людьми й Богом, між людиною та її сумлінням. Людський розум і людське сумління самі по собі — без церкви — не важили нічого. Без церкви вони були джерелом зла.

Церква вимагала від людини зречення природного, розумового, людського.

Заперечення всього земного, плотського, почуттєвого відкривало людині шлях до неба і дало їй можливість уже тут на землі досягнути небесної досконалости Божого.

Убозтво, злидні, безшлюбність, відмовлення від плотських утіх, чистота, дівоцтво, покора й слухняність, — такі були високі обітніці, що їх приносив християнин,

який прагнув ще тут на Землі жити досконалим життям янголів.

Бути злидарем і старцем, голодувати, жити мило-стинею, піклуючись лише про порятунок душі, було краще, як працювати задля придбання власности. Бо яка користь людині, якщо вона цілий світ придбає в свою власність, але душу свою загубить?..

Бог був розумом і разом з тим Істиною. Шлях пізнання Істини був шляхом Богопізнання. Обсяг пізнання, потрібного людині, обмежувався віровизнанням.

Істини віри були недоказувані, бо що значить доказувати щось? Хіба ж це не значить визнати законність сумнівів, хоча б із тим, щоб потім вдатися спростовувати їх? Ансельм, єпископ Кентерберійський, своє прагнення довести божественні істини через посередництво розуму вважав за спокусу диявола!

Вірую й Отче наш, прочитані стільки то разів на день, були виявом признання істини в усій повноті її, приступній для побожної людини, що прагнула уподібнити себе й своє життя янгольському. Побожне неуттво було поставлене вище нечестивого й марного прагнення до пізнання земних речей і явищ природи, бо воно, це прагнення речевого пізнання природи, не допомагало врятувати душу, а навпаки, сприяло її загибелі, одвертаючи людину од небесного. Відмовлення від пізнання, невігластво вважалось за добродійність, так само як і мовчазність покори.

Людина бачила те, що вона бачила. Вона знала те, що бачила. Те, що вона бачила, було дійсним. Божа повнота істини гарантувала реальність людських сприйнянь. Бог не міг вводити людину в оману.

Що сонце сходило на сході й заходило на заході, це було наочно засвідченою істиною.

Ніщо не існувало само по собі і само через себе. Ніщо не було відокремлене від цілого. Одне було всім, і все було одне, але не в площинній однозначності єдиного й

часткового, але в розчленованості цілого на окремі ієрархічно взаємопідпорядковані сфери. Скрізь існувала ієрархія сфер. Усе було розчленоване й разом з тим співвідлегле. Градація якостей: вищого і нижчого, доброго й злого, суцього й несущого; розчленованість і співзалежність визначали однаково устрій природи й суспільства, людського й Божого світів, янголів, космосу, церкви й держави. Існування речі, людини, янгола, ґрунтувалося на підпорядкованості кожному вищому. Церква такою ж мірою стояла вище земних установ і закладів, якою небесне життя — вище земного й янгольське — вище людського.

Людина існувала в своїй прямій і безпосередній підлеглості вищому й цілому, церкві, з одного боку, і панові та громаді, з другого. Підлеглість ця була безумовною. Людина була рабом Божим, кріпаком, паном. Кріпак залежав від пана, пан од сюзерена, сюзерен од короля, король, як і кожен, як і всі, од Господа Бога.

Ремісник входив до складу цеху. Жінка була Дівою або Матір'ю. Добродійностей було чотири. Найвищою з добродійностей була любов.

Це була система ідеології, пристосованої до життя янголів. Що лишалося для людини окрім вимоги слухняности?

Нова епоха протиставила небесному людське, Богові — природу, богопізнання — пізнання речей і природи, вірі — самодостатність розуму. Досі заперечувано знання земних речей, тепер його плекано; досі підносили ідеал злидарства, тепер — ідеал збагачення; досі культивували злидні — тепер добробут повсякденного: теплі відхідники, піпіфакс, лазнички... Не чистоту душі, а чистоту тіла. Посилались на поганців і, як давні поганці, в здороволму тілі шукали здорового духа.

Досі людство вірило в Бога; тепер воно вірило лише в себе.

Власність, придбання і ошадність стали вищою

метою в поглядах людства, ототожненого з бюргерством. Жадоба власности тріумфувала свою перемогу над смиренством і бідністю. В системі життя, спертого на власність, не лишалося місця для злидарів. Старцювати було заборонено поліцією. Старців переслідувано, як злодіїв. В ім'я певности придбаного майна були занедбані, як не певні, — єдино певні — блага небесного царства.

Замість ходити босими й обдертими, як старці або янголи, люди воліли ходити пристойно одягненими, в жовтих черевиках «джімі», комірцях і фетрових капелюхах. Замість постити, люди воліли бути щодня однаково ситими; замість голодувати — обідати в найкращих ресторанах, пити біле вино до риби й їсти в кав'ярнях тістечка з кремом.

В суспільстві, що прагнуло Божого, почесне місце належало ченцям; в суспільстві власників — філософам, крамарям і поліціантам. Власники, крамарі, з'єднавши зусилля, сукупно з філософами й поліціантами змагалися проти янголів. Філософи заперечували їх існування; поліція — в інтересах власників — переслідувала тих, що в своєму способі життя наслідували янголів.

Провісники ідеології нового часу розпочали з того, що вони заперечили потребу церкви в взаєминах між людиною й Богом. Вони ствердили самодостатність людського сумління, автономність особистої моралі й особистого розуму. Тут коріння реформації!

Лютер діяв в інтересах ощадности. В ньому промовляв голос бюргера. Релігію він пристосовував до поняť і звичок дрібного ремісника, власника дрібних крамничок, майстерень, що гніздилися в присмерках будинкових закутків по вузьких вуличках стиснених мурами середньовічних міст. Дух бюргерської ощадности не міг примиритися з пишновеличністю нечестивого марнотратства Риму. Од марнотратства тхнуло поганством. Боротьба з поганством почалася протестом проти індульгенцій. Шляхи особистого сумління були далеко

ощаднішим способом досягнути вічного спасіння душі, як купівлею індульгенцій.

Авторитет церкви був захитаний. Жаден посередник не стояв більше між Богом і людиною. Чи, може, взагалі кінець-кінцем людина була покликана заступити Бога?.. Розум людини, її мораль і сумління потребували спиратись лиш на себе і ні на що більше. Самозамкнений індивід протистояв теократичній універсальності Божого. Людина гордовито пишалась з власної самоповаги до себе.

Так замість ієрархічної взаємопідпорядкованости частин у зв'язку цілого була стверджена осібність; не покора вищому, а революція, не слухняність, а вибухова свобода «я». Не світова держава, а відокремлена нація. Не король, а народ. Не теократія, а демократія. Не закони, догмати й таїнства церкви, а конституція й голос виборця.

В боротьбі проти ієрархічної структури станова розчленованого суспільства народжувалося суспільство, засноване на засадах рівности. Люди змагались проти станових привілеїв. Підставою для побудови суспільства ставала не спадковість традицій, а революція.

Зневажені янголи, затулюючи обличчя крилами, засоромлено відходили на задній плян. Їх заступили люди, метушливі, самовпевнені й гордовиті. Техніки й банкіри. Біржові маклери, кіноактори, спортсмени. Соціальні й релігійні реформатори. Учені й винахідники. Будівники крематоріїв. Доглядачі в концтаборах. І всі вони однаково певні себе й однаково горді з влади свого розуму й наслідків праці своїх рук. Лютер і Кальвін. Кромвел і Робесп'єр. Копернік і Кеплер. Декарт і Кант. Стефенсон, Дізель, Рентген, Марконі.

Людина поспішно простувала по шляхах прогресу! 15 століття було початком нової епохи. 20-е її кінцем. В 15 столітті людство ствердило себе. В 20 столітті воно

повстало проти себе. В 15 столітті воно усумнилося в Бозі, в 20 столітті — в собі. Людство вичерпало себе й свою віру в себе. Усумнившись в собі і, все ж таки намагаючись врятувати себе, воно палило людей в крематоріях, розстрілювало їх з автоматів, скидало на них бомби, міста обертало в руїни, виморювало країни голодом. Воно замикало мільйони людей в концтабори, і, обіцявши людям загальну ситість, годувало їх баландою. В вишках довкола оточених дротом концтаборів стояли кулемети. Ідея провини втратила свій індивідуальний характер. З особистої вона стала сукупною карою не особи і зробленого нею вчинку, а кляси, народу або організації. Людство більше не довіряло собі. В самознищенні воно шукало для себе порятунку.

15 століття, як і наш теперішній час, стояло на зламі двох епох. Бурхлива і непевна доба. Людство задихалось од бігу. Те, чим воно жило досі, загубило свою вартість; нове, що народжувалося, ще не виявило себе. Усе було невлаштоване. Люди жили на уламках старого, в руїнах століть, в хаосі повторюваних катастроф. Кризи стали ознакою часу.

Люди жили в спалених селах і знищених містах. Вони втратили віру батьків і віру в батьків, але вони не знали, до чого їх покликано. Пристрасність чекання змішувалась зі страхом. Вони прагнули нового й боялися його. Вони нищили й почували себе знищеними. Вперед вони йшли з похадливо відкритими очима. Вони вдивлялися, але не бачили. Йшли в незнане. За обрієм, перед ними могли відкритись пишні сади Гесперид з золотими яблуками, вже тут на землі здійснене царство Боже, або ж... чорне провалля в німе ніщо. Греблі були прорвані. Вода річок несла з собою кров, трупи і звуглілі уламки змитих мостів.

Що було робити поетові, який, подібно до нас, опинився, несподівано для себе, на роздоріжжі двох епох?

Досі янголи сходили з неба на землю, і в руках у них були лілії. Безплотні янголи сходили з неба, щоб тут на землі стати поетами. Поезія говорила про Боже. Поети уподібнювали себе янголам. Ніщо земне не зв'язувало їх з землею. Вони славили Божу Матір, чудеса святих і серце найсолодшого Ісуса. Жили вони в садах за стінами монастирів, в золотій чаші перед вірними підносили безкровну жертву. В пурпурових сутінках розписаного фарбами скла, в затишку мовчазних келій, переписували книги Св. Письма або життя святих. Складали акафісти й церковні гімни. Їх уява була поглинена спогляданням вічного.

Вони не знали, що таке сумнів, гріх, блюзнірство, вигнання з вітчизни, батіг ката, людська немічна плоть, хисткий двоїстий розум, хрумтіння людського тіла, розтягненого на дибі, дотик до зблідлих похололих уст тронуті тліном ноги повішеного друга, задушливий сморід його трупа, чорна тінь шибениці на білій, спеченій сонцем куряві базарного майдану. Ні, вони не знали, що треба було брехати, зраджувати, вбивати, красти, катувати й бути катованим, щоб писати вірші.

Вони не були злодіями. Серед них не було вбивць! Дух їх був сповнений тиші, благоді й вдячного примирення.

І все це одійшло в непам'ять: лілії, пурпур, сади, золота чаша з св. Дарами, молитовне споглядання вічного. Все це стало легендою, обернулось в міт, якому наступні покоління не йняли більше віри.

Поет забув про свою добірність; він забув про своє покликання стати янголом. Він тинявся по шинках і тавернах. Пиячив. Щоб пиячити й жити, крав. Тремтів од гарячкової надмірності свого кохання, кохання до незваної, і кохав зганьблених вуличних повій. Жив у бруді й смороді. Мерз. І не було в нього затишної хати, в хаті печі, щоб до теплих кахлів притулити розкриті долоні застиглих рук.

Він розірвав з минулим, але він ще не знає, що таке нове. Він нічим не зв'язаний. Він живе сам, залежачи від усіх і разом з тим ні від кого. Усі пута, що досі стримували людину, розпалися. Сумління спорохнявіло, як і гідність. Більше не було ні гріха, ні страху Божого, ні чести. Мораль, заповіджена церквою, втратила свою вагу святощів.

Його сучасники дали йому єдину можливість існувати — жити вовчим життям злочинця. Якщо не янгол, то вбивця, бандит і злодій. Жадного іншого вибору в нього не було. Він скірів зуби, ладний вчепитися зубами в горлянку кожного, щоб видерти в нього шмат скривавленої добичі.

Уявлення шибениці з юнацьких літ гнітило його свідомість. Його спустошили, а тоді розчавили. Його ганьбили, гнали, принижували, намагалися відібрати йому душу. Били. Він падав і, поволі очунявши, підводився. Він похитувався, але йшов. Роками його тримали в в'язницях. Випускали, переконавшись, що не житиме, але він жив. Вже не янгол, лише людина.

Не зважаючи ні на що — арешти, допити, погрози, катування, кари, вигнання, голод — він стверджував себе, протиставивши себе й волю свого «я» цілому світові. З своєї хиткої слабкості він кував крицю рядків своїх поезій. Більше в нього не було віри ні в що, жадної іншої віри, окрім віри в свої вірші.

Він не переписував житій святих. Він не розмальовував фарбами закрутки чільних літер на пергамені псалтиру. Він описував життя таким, яким воно було, життя злодіїв, повій, убивць, життя, сповнене сорому, стида й жалю. Це наше тутешнє злиденнє й убогє і в жалюгідному убозтві своєму завжди радісне і завжди надміру привабливе з е м н е життя.

Янголи зникли зі світу. За нового часу їх заступили поети.

Ніщо не народжується раптом. Понад два століття —

15-е і 16-е знадобилися людству, щоб розробити початкові основи, на яких воно згодом побудує для себе новий не Божий, а людський лад і не янгольський, а людський світогляд нової людської епохи.

Поет Франсуа Монкорб'є, що згодом прибрав собі ім'я Війона, жив ще тоді, коли люди свято вірили, що сонце обертається довкола землі. І коли в наступному столітті Копернік (1473—1543) почав доводити протилежне, Лютер назвав його д у р н е м, і Меляхтон оцінював це відкриття як недоречну витівку, підказану жадобою сенсацій та нахилом до парадоксальності.

В одчаї й нещастях поет ішов назустріч незнаному!

Розділ II

ЯБЛУКА Й ПУРПУР

Син бідної поденниці, що заробляла собі на прожиток важкою працею пралі, Франсуа Монкорб'є, смуглий і худорлявий школяр, жив у свого дядя, його преподобія, пан-отця Гільйома Війона, капеляна церкви Сен-Бенуа в Парижі.

Метру Гільйомові належав невеличкий, привітний і чистий будинок з гостроверхим дахом, критий червоною черепицею, на вулиці Сен-Жак, що безпосередньо прилягав до церкви Сен-Бенуа.

Хлопчик містився в малій комірчині під дахом, заставлений різним мотлохом, меблями грубої роботи, що показалися зайвими й непридатними в домі. Важкий, збитий з дощок стіл, на якому лежали грубі книги в папітурках з телячої шкіри, життя святих і псалтир, займав середину комірки. Кілька круглих дзигликів з ніжками, прикрашеними нехитрою різьбою, стояли коло нього. Вздовж стін простяглися довгі високі рундуки, замкнені висячими замками; в них складалися різні доброхитні

приносини побожних парафіян метру Гільйомові за тебе, сувої полотна, хустки, вишиті рушники, тканини, мережані покрівці й барвисті килими, гаманці з дрібними грішми, плити воску, свічки, ікони й розіп'яття, що їм не знайшлося місця бути повішеними на стінах хат. На одному з дзигликів стояла полив'яна глиняна миска для умивання. Ліжко, запнуте завісою з простого селянського фарбованого полотна, було пласке й тверде.

Метр Гільйом уважав, що пещеність псує й розкладає душу, тимчасом як сувора простота сприяє збереженню моральної чистоти й добродієчності.

При будинкові був сад, і метр Гільйом віддавав багато ретельної уваги й терплячої праці своєму садкові. Суворий і вибагливий, він пишався добірністю викоханих ним троянд і розмірами та ароматом плодів, що їх приносили йому дерева його невеличкого саду. Він уважав плоди свої гідними стола паризького архиєпископа.

Метр Гільйом не терпів занедбань. Франсуа повинен був допомагати йому в плеканні за садом.

Доглядаючи за трояндами й ліліями, вирощуючи плоди, людина, немов би вже тут на землі, поверталася до того блаженного становища, коли вона ще перед своїм гріхопадінням, жила в чудовому саду щасливим і безтурботним життям в чистоті безневинної душі, не знаючи піклувань, заздощів, нападів подагри, старечої немочі й похмурих нерадісних думок про неминучість смерті.

Метр Гільйом прикладав багато зусиль, щоб охоронити душу хлопчика від мирських спокус великого міста.

Церква, школа, дім і сад, — таке було те коло, в якому замкнене було життя його вихованця. Місто, ринок, майдан і вулиця довго лишалися забороненими для Франсуа.

Як часто траплялося, що метр Гільйом, заглиблений в читання молитовника і, одночасно смакуючи соковиту

грушу, зірвану мимохідь з дерева, неквапливо прогулювався по доріжках саду, а Франсуа, не витримавши соняшного спокою й самоти саду, нарешті наважувався підійти до дядя й нерішуче просив одпустити його пограти в м'яч з однолітками.

Метр Гільйом спинався, повільно проковтував солодку м'якість плода, одводив зір од молитовника і, тримаючи в одній руці требник, а в другій недоїдений плід, довго й мовчки проникливим поглядом дивився на худорляву постать малого хлопчика.

Франсуа починав тремтіти, його сповнював страх! Страх, — почуття, яке з усіх він знав найбільше. Він був уже нерадий, що звернувся з своїм проханням.

Тоді метр Гільйом глибоко зідхав і казав небожеві замість гріховних думок про гру в м'яч, нав'яних йому дияволом, краще почитати псалтир і, перебираючи чотки, вимовити стільки то разів Ave Maria і стільки Pater noster.

— Промовляння молитов, — повчально зазначав він, — більше наближує до Бога, як гра в м'яч!

І він ішов далі, однаково відсутній і однаково урочистий, знов заглиблений в читання требника й смакування золотавобрунатного плода.

Струнка оса випася коло киненого на пісок доріжки недоїдка груші. Гудів джміль. В пишному спокої застиг нерухомо зачарований сад.

З сльозами на очах, шепочучи наказану молитву, малий хлопчик, схиливши голову, брів до своєї комірчини, щоб взятись за старий, густо закапаний воском псалтир. Серце стискувалося від нудьги й безнадії. Чорний саван затьмарював сяйво дня. А десь здалека, з-за дерев і стін саду доносився до нього, приголомшений відстанню, відгомін хлопчачих вигуків і ударів м'яча об дошку відбивалки.

Зігнувшись — таке мале й чорне хлоп'я! — над псалтирем або великою книгою житій святих, Франсуа, в глу-

хій самоті своєї комірці, читав побожні оповідання про чудеса, подвиги й страждання мучеників, печерних пустельників, стовпників, божих угодників. І ці перекази бентежили його уяву, викликали в ньому здивовання й страх, напружували його почуття, породжували в ньому візії, і він починав мріяти про такі ж муки й зреченість, про таку ж високу досконалість доброчинности, що її досягли ці святі ченці з кам'яних пустель Фіваїди.

Помічаючи, які успіхи робить його вихованець в моралі й доброчинностях, в латині, церковних співах, письмі, в складанні віршів, граматиці й чотирьох правилах арифметики, метр Гільйом дуже з того тішився, хоч і ніколи не показував назовні цього перед хлопчиком. Він плекав в собі невисловлену, затаєну сподіванку, що його небіж, Франсуа Монкорб'є, згодом увійде до складу кліру Сен-Бенуа і займе, за наступництвом, його посаду капеляна.

Метр Гільйом виховував небожа в істинах святої католицької церкви, яку він хотів бачити єдиною, неподільною й войовничою. Він учив його покорі, смирності й благочестю. Ревно виголошував тривалі рацеї. Не шкодував різок. Уважно стежив, щоб Франсуа невідхильно й не запізнюючись ходив до школи й жадного дня не пропускав меси.

Одягнений в біле мереживне вбрання, Франсуа прислужував при відправах меси. Схиляючись перед олтарем, він запалював лямпади й свічки. Роздував в кадилі вугілля, клав на вугілля ладан і подавав кадило панотцеві. Спокій горіння свічок, бряжчання кадильних ланцюжків, жар вугілля, медвяний аромат талого воску, пахощі фіміяму й смирни солодко хвилювали його й сповнювали почуттям радощів, звільнених од усього земного.

І коли, міцно тримаючи в руках важке дерев'яне розп'яття, він ішов перед священиком, що ніс срібний ковчежець з гостією, щоб запричастити св. Тайн тяжкохво-

рого, і кавалери, і дами в пишних убраннях, не зважаючи на болото і вуличний бруд, сходили з коней і з смиренною побожністю схиляли коліна перед св. Дарами, він був гордий з свого покликання. Він наочно впевнявся, що справа Божа вища за весь людський гонор і над усім панує церква, єдино всевладна й єдино могутня. Служити церкві, стати кліриком, — хіба ж це не найвище призначення людини?!..

Траплялося, що іноді метр Гільйом одпускав хлопчика до матері. Це робив він зрідка й дуже неохоче. Але навіть тоді, коли дядько Гільйом знаходив можливим дозволити небожеві одвідати матір, Франсуа повинен був перед тим вислухати довге й суворе навчання, як треба поводитися поза хатою й як небезпечно для малого хлопця омани великого міста.

— Малій дитині, нерозсудному хлопцеві, — повчально твердив метр Гільйом, — важко розпізнати диявола за тими його машкарами, що їх він ладен прийняти. В пахощах підсмажених ковбасок, в принадах солодоців, спокусливо розкладених на відкиненій ляді базарного ларя, в цікавості до вуличних пригод, в галасі дитячих ігор, скрізь і в усьому підстерігає дитину, розкинувши свої тенета, диявол. Диявол може з'явитись і в вигляді барвистоубраного з шпагою при боці шляхтича, і в сутані підперезаного мотузом ченця, і в дранті вуличного хлопчика. І як ти пізнаєш сатану, якщо шовк панчіх, шкіра взуття, онучі з полотна однаково прикривають копито пекельного посланця? — запитував метр Гільйом небожа.

— Най скине! — відповідав рішуче хлопчик, захищений химерністю ситуації.

— Дурню! — казав дядько: — Шляхтич, маркіз або герцог не скидатимуть перед тобою, на твоє домагання черевиків з своїх ніг!.. Лише знамено хреста й молитва, проказана з почуттям щирої відданости Богові, можуть врятувати душу людини від сатанинської згуби!..

Сходячи з ганку й ступаючи на брук вулиці, Франсуа вже відчував, як пекельним вогнем опікають йому підошви ніг каміння бруку. Він поквалливо хрестився, щоб оборонитися від сатани. Він біг стрімголов, не озираячись; з-за кожного рогу визирали довкола нього страшні й огидні морди.

Коли, задихаючись од швидкого бігу й пережитих щойно жахів, Франсуа прибігав до напівзруйнованої хатини, де поблизу ріки жила його мати і де він нарешті міг знов почути себе захищеним од сатани, він цілував материну жилаву, набряклу руку й віддавав клунка з шматком пирога або з чимсь іншим, якого метр Гільйом наказував економці передати через Франсуа його матері.

Мати тримала голову хлопчика в своїх руках і, милуючись, з поцілунками, проказувала:

— О, як ти виріс! Який ти зробився гарний!

Потім, наситивши якоюсь мірою ніколи ненасичувану спрагу матері, наплакавшись од радощів і болю, в посьмішках і сльозах, стомившись сама і стомивши хлопчика, вона розв'язувала клунок. І тоді знов не було міри її здивованню, захопленню вигукам і вияву вдячності.

— Це мені?.. Невже ж це мені?.. Але я не гідна таких розкошів і ласощів! Ні, я не можу торкнутися того!

Але вона торкалася, відламувала крихту, розжовувала і, проковтнувши, сміялась радісним і щасливим сміхом. Стара жінка, здавалось, вона знов молодшала й ясніла.

— О, метр Гільйом надто ласкавий. Він завжди був такий. Це свята людина! Ти, Франсуа, повинен шанувати його. Він такий милостивий і добрий.

Але Франсуа не любив слухати ні зворушливих панегіриків своїй вроді, ані захоплених похвал своєму дядеві. Він щиро любив свою матір, але ще більше йому подобалося на волі, без догляду дядькового, побігати на лузі, покупатися в річці й погратися з однолітками. Воля,

— це було найкраще з усього й поза нею все було забуте, і вже не лишалось місця ні для чого.

Вириваючись з материних рук, ухилияючись од її поцілунків і не бажаючи слухати ні її умовлянь, ані жалів, Франсуа біг надвір, щоб з галасом і несамовитим криком увірватися в юрбу хлопців і розпочати з ними бурхливу гру до того часу, поки не з'явиться мати і не почне його кликати:

— Франсуа! Тобі треба йти! Метр Гільйом турбуватиметься, якщо ти запізнишся.

Вона давала йому пару грошей, зав'язуючи їх в вузлик хустки. Він знав, як їй важко було одірвати цю пару грошей з своїх нужденних заробітків. Та вона настоювала, й він брав.

...Він виріс. З дитини він зробився підлітком. Він перестав боятися сатанинських спокус паризьких вулиць, але все ще лишався в незнанні. Він ще не пізнав життя таким, яким воно є в пожадливій, ганебній і принизливій наготі своїй.

Стіни саду й церковного цвинтаря відгороджували його од вулиці й міста, як і давніш. Як і досі, над ним тяжіли суворий примус, неволя, наказ. Він не був здібний повстати, зняти бунт. Він, як і досі, вірив в святість усталеного ладу, в непорушність законів і догматів церкви, в життя, що воно є саме таким, як про нього він вичитав з катехізиса й молитовника. Та в нього вже прокинулося бажання відімкнути, відсунути запону тайни, що відокремлювала його дитинство від забороненого світу дорослих.

Хатина, в якій мешкала його мати, стояла поблизу ковальського ряду. Годинами в німому захопленні, замість йти до матеріної хати, мовчки простоював Франсуа перед розчиненими ворітьми якоїсь із кузень, перед цим входом в страшне, незбагненне царство заліза, вугілля й вогню. Харкотіли міхи, роздмухуючи похмурочервоне полум'я очага. Грубезний коваль, чорний колос, присівши на мить, підносив вгору свій

тяжкий молот і раптом, випроставшись, з присвистом, що виривався з стиснених грудей, опускав його на ковадло. Здавалось, метал ставав пружним, ковадло дзвеніло, тисячі іскор відлітали від розпеченого заліза. Нестерпно біле сяйво червоніло, поволі гусло, згасало, ставало твердим. Поквапливий танок ударів уривався. Опущений у бодню з водою метал дзижчав. Шипіла пара, сірою парою огортаючи чорні руки, що кліщами тримали шматок заліза.

Вогонь тут був інший, не той привітний, доброзичливий, свій, радісний, рідний, який він був у хатній печі, де він варив юшку, смажив каплуна, грів, і не той лагідний, ясний, кроткий, з медвяним ароматом воску, як у церкві. Цей не грів і не світив. Він не був ні ясний, ані примирливий. В ньому було щось од непокори, од бунту пекельного каламутного смороду. Був цей огонь дикий, хаотичний, жорстокий, гнівний. Він лякав і одночасно вабив. Вигаданий, штучний, навмисний вогонь. Не янгольський і не Божий, а швидше диявольський. В уяві Франсуа повставав образ демонів і пекла.

Жадна травинка, жадне деревце не росли тут, довкола чорних рядів кузень. Тут для людей роблено речі, яких вони потребували в своєму земному житті, творячи в мінливій несталості темного уявлення сталого. Розкривши рота, поглинений цікавістю, дивився Франсуа, як виковувано наральники й ножі, клепано коси, роблено підковки, свічники, ґрати для палаців і в'язниць.

Серед підлітків, які працювали по кузнях, був один, що з ним Франсуа заприятелював найближче. Це був широкоплечий, присадкуватий хлопець, дещо похмурий на вдачу, з міцними м'язами, ватажок і горлан. Він тримався з повагою. З одягу він не носив на собі нічого, окрім шкіряного, пропаленого в багатьох місцях фартуха. Він імпував Франсуа тим, що був найдужчий з усіх, і тим, що вже працював. Був він дещо старший за Франсуа. Звали його Колен!..

Франсуа й Колен зустрілись одного дня, коли дув

північний вітер. Небо було прозоросине й ясне. Хмари важкими брилами пересувалися на обрії. Горнучись у свій школярський підрясник, тремтячи од проникливого вітру, Франсуа йшов до матері. Колен стояв перед кузною, в якій він працював, спираючись на довгий держак важкого молота. М'язи рук у Колена були як каміння.

Франсуа затримався. З сором'язливою довірливостю він спитав:

— Ти коваль?

Колен зігнув руку. Бугри м'язів напружилися. Гулі жип набігли, як вузли корабельного мотуза.

— Ти бачиш!

Так, Франсуа бачив. Він бачив широкі плечі, краплини поту на вузькій смузі лоба, шрам на щоці, короткий ніс, виступи вилиць над западинами щік.

З щиросердою й дружньою приязню, в захопленні і вже відданий до кінця, дивився на нього Франсуа.

— Я коваль! — ствердив Колен і додав: — Я вмію ковати лемехи, лопати і ще дещо.

Він розсміявся. Він не сказав, на що він натякав, а Франсуа не наважився його спитати.

З тих пір вони заприятелювали. В самотнє життя Франсуа Монкорб'є, слухняного й покірливого школяра, небожа, вихованця метра Гільйома, ввійшов Колен. Життя стало іншим, не таким, яким воно було досі. У них завелися свої інтереси, свої таємниці.

Йдучи на одвідини до матері, Франсуа одвідував Колена. І важко сказати, кого він більше прагнув бачити, Колена абож матір. Мабуть, все ж таки Колена. До матері він відчував жаль, до Колена приязнь.

Він любив матір і, якщо він любив її не з обов'язку і не за настановами, вичитуваними йому від метра Гільйома, то в його почутті до неї було найбільше жадібного, пожадливого болю, гіркости, що в неї набрякли, скручені, в вузлах руки, роз'їдені попелом, обварені окропом, застигли в крижаному холоді води Сени. Постійно схилившись над коритом, в вогкій хаті з стінами, вкритими цвіл-

лю, поглинена хмарою пари, вона являла для Франсуа картину життя, що на нього засуджувано грішників і злочинців, тоді, як вона, його мати, була свята.

За що її так покарано? — ось запитання, яке постало перед ним і на яке він не знаходив відповіді. Він стискував свої дитячі кулачки, комусь погрожував, кому, він не знав цього, й, здригаючись всім тілом, плакав од почуття своєї безсилости. Він починав усвідомлювати себе відповідальним за долю матери.

Це був Колен, який одкрив йому очі на те, що досі для Франсуа лишалося незнаним. Він, Колен, дав йому покуштувати плодів від дерева пізнання добра і зла. Усе виявилось оманю: мрія про добродійність, про чистоту, про обітницю дівочтва, зречення, наслідування янголів. Усе обернулось іншою стороною, похмурою й тяжкою, люттю демонів, покидьками відьомських шабашів.

Франсуа і Колен сиділи на березі річки. Вони довго перед тим купалися, змагались в плавбі навипередки, пірнали, плюскали один в одного водою, багато бавились і, нарешті, посиніли й змерзли. Тепер вони пожадливо тяглися до сонця.

Пахло лозою. Берег, відбитий люстром ріки, творив уявну подвійність лякованих барв. Хлюпотала белькотливо вода. Небо було безкрає. Сонце пронизувало наскрізь. Поруч кинені на траву лежали сорочка й школярська сутана Франсуа та пропалений шкурятяний фартух, єдиний Коленів одяг. Одяг обмежує людину, він творить омани, фальшує й перерозташовує людське, усуває безпосередність з людських взаємин. Нагота дразнила цікавість.

Франсуа знав, що безшлюбність вище шлюбу, що метр Гільйом, — його дядько. Він мріяв стати ченцем, щоб досягти тут на землі безплотної досконалости янгольського життя.

Колен зареготав.

— Яка мала ще дитина ти, Франсуа! Який ти дурний!..

Невже ж ти гадаєш, що метр Гільйом — твій дядько?.. Ха-ха-ха! Ну, й дивак же ти, Франсуа! Він твій батько. Він піп, а попи, вони безсоромні. Вони лишилися неодружені, щоб мати десяток жінок. Метр Гільйом зробив дитину твоєї матері і вирішив розв'язатись з нею. Він живе, як поважний пан, а твою матір примушує голодувати. Вони всі такі.

Це несподіване відкриття вразило Франсуа. Воно приголомшило його. Він відчув образу за матір, й глуха ненависть до метра Гільйома, який засудив його матір на злидні, приниження й важку працю, клекотіла йому в грудях.

В серці відкрилась рана. Він страждав, але стримувався. Обурювався, але мовчав. Здавалось, він ждав нагоди, — якої саме?.. Цього він не міг собі уявити.

Назовні він усе ще корився, всередині він уже був сповнений бунту. Він зникав з дому і шов до матері, — до матері? швидше до Колена!.. — не питаючи метра Гільйома. Він засвоїв тактику ігнорувати його, так, немов його зовсім не було. Він робив вигляд, ніби його не помічає.

Це була гра, що вабила Франсуа, і метр Гільйом не міг збагнути, що сталося з хлопчиком.

Тепер Франсуа все частіше спізнавався повертатися додому. Він приходив після призначеної години, і від нього тхнуло вином. Разом з Коленом вони сиділи в таверні, і п'яна радість гойдала прокопчені балки стелі. На вино потрібні були гроші і, коли одного разу Франсуа ненароком згадав про Колені про капшуки з грішми в скринях, які стояли в його комірчині під дахом, де він спав, Колен люто обурився й назвав Франсуа дурнем.

— Алеж — я не маю ключів, — виправдувався Франсуа.

При наступній зустрічі Колен приніс йому відмикача. З тих пір у них було завжди на що пити. Франсуа віддавав перевагу солодкій мальвазії, Колен — міцній горілці. Колен був старший і досвідченіший.

Франсуа лише почав іти стежками, які для Колена були вже давно перейденими. Франсуа пекли гроші, які він приносив Коленові. Його гризло сумління. Страшні чорні демони з огидними мордами привиджувались йому в сні. Він бачив засоромленого янгола, який з засмученим обличчям, в сльозах відходив од нього.

Злодій!.. Франсуа плакав од сорому, немов в лихоманці. Він мучився і ладен був покаятися. Але він згадував про тайну свого народження, що так несподівано відкрилася йому, і ненависть кривавила йому серце, роздирала на шматки, і він, стискаючи уста, щоб не закричати від одчаю, з похмурою люттю кидав на залпятий вином стіл жмені вкрадених ним мідяків.

Колен познайомив його з веселими дівчатами. Вони реготались і боронились. Вони відштовхували його, коли Франсуа ліз їм рукою під спідницю.

— Який ви нахаба, метр Франсуа! — казали вони. І ці нарікання з їх боку згучали як заохочування. Франсуа робився все настирливіший.

А Колен, під'юджуючи, казав:

— Він ще дитина, дівчино! Ти маєш нагоду, Берто! Спробуй но лише!

Франсуа починав лаятися.

Тим часом назовні все лишалося, як і було.

Нарешті, одного разу, коли метр Гільйом збирався прочитати йому довгу рацею, достоту подібну на ті, що їх вислухав досі тисячі, його прорвало. Він сказав усе, що хотів сказати. Він тремтів і посміхався.

Метр Гільйом скам'янів. Він не чекав од Франсуа, що той здібний був на бунт. Стільки зусиль протягом років витрачено, щоб зробити Франсуа слухняними, мовчазним і покірливим. Як багато разів був караний Франсуа різками, щоб зламати в ньому дух неслухняности й виховати в ньому прагнення до добротинности.

Метр Гільйом крикнув:

— Негіднику, як ти смієш?

Але він смів!.. Вони стояли один проти одного.

Франсуа, чекаючи на удар, метр Гільйом, готуючись нанести йому цілу зливу побоїв. Франсуа був тепер майже такого росту, як метр Гільйом. Високий, стрункий, міцний юнак.

Ні, метр Гільйом не вдарив його. Він тільки показав пальцем на двері:

— Геть!

Але Франсуа не поворухнувся. Хтось мусів був перемогти і хтось мусів бути переможений в цей момент. Батько й син. Два покоління. Два часи, дві ери.

— Негідник, кажете ви?.. Цілком можливо!.. Та чи не од вас, мого батька, я успадкував це?

І Франсуа зухвало подивився в вічі метру Гільйомові.

І тоді сталося те, на що Франсуа ніколи не сподівався. Метр Гільйом опустил голову і, зігнувшись, вийшов з хати, мовчазний, пригнічений, ніби відразу постарівся на десятки років.

З криком несамовитого болю Франсуа збіг по сходинках в комірку, впав на своє тверде ліжко й плакав.

Кілька днів не сходив він униз і не виходив з дому. А коли вийшов і зустрівся з Коленом і Колен глянув на нього, нічого не спитав у нього Колен, лише налив кухоль міцного вина й, присунувши, сказав:

— Пий!

Гріх тяжив над метром Гільйомом. Він мусів був нести тягар свого гріха, який тяжкий цей тягар не здавався бути!.. Він довго плекав в собі сподіванку, що, виховавши з Франсуа вічного слугу церкви й врятувавши його душу від падінь, він дістане для себе прощення за свій гріх. Та цього не сталося!.. Порятунку не було. Була кара!.. Був гріх, і не було прощення! Метр Гільйом занедбав свій сад, застиг, замкнувся в мертвій нерухомоті. Він молився.

З тих пір метр Франсуа більше не втручався в життя Франсуа.

Розділ III

ШЛЯХИ ПАДІНЬ І ПІДНЕСЕНЬ

Туман молочнобілявою димкою застелював далечинь ріки. Човни, вантажені сіном, зерном, рибою, беззвучно вислизали з каламуті. Волога тиша була нерухома.

На ворсі зношеної сутани сріблились краплини мжички. Там, за баржами, на чорних дошках мосту, прокладеного вздовж грузького берега ріки, він бачив розпливчасті постаті жінок, що згинались і випростувались. Він чув ляпання білизни, удари вальків, плюскіт води, що стікала з весел човнів, які пропливали повз нього.

Приголомшений далечинню, до нього донісся дзвін манастирських дзигарів. Полою підрясника Франсуа витер зволожене обличчя. Він знав, що серед жінок, які полоскали білизну в Сені, була його мати. Йому здавалось, що він відрізняє її серед інших, — темне її обличчя, косми сивого волосся, що вибилися з-під хустини, очі, що сльозились, руки з набряклими жилами й гулявими суглобами скрючених пальців. Разом з іншими вона віджимає білизну, скручує її в тугі джгути й складає їх до коша. Тоді вона підійме короба на плече і, підтримуючи його рукою, повільно піде додому, і свистячий хрип вириватиметься в неї з грудей.

Гострий біль пронизує його.

Йому здається, що жаль, який гризе його, досяг такоє сили, що коли б він міг втілити його в словах і тоді кинув би в обличчя світові, цей жальний, нестерпний біль знищив би цілий світ.

Любов до матері розбуркує в ньому якесь неказане, невимовлюване почуття конвульсійної теплоти. Корчі жалю давлять йому горло, тиснуть груди. Вигукнути «мати!», крикнути це слово, щоб зойк його жалю понісся

над Сеною, над містом, над полями, над світом і біль, що мучить його, став болем всіх тих, що засудили страждати його матір, тисячі матерів, тисячі, сотні тисяч зм'ятих, знищених, покірних, принижених істот.

— Мати!..

...Упадали підпори світу, розпадались зв'язки, валились стіни, палали замки, в руїни обертались міста, знищувано монастирі, слідів не лишалось од сіл. Полум'ям заграв щодня багрянєлі обрії.

Там, де були ще церкви і на церквах висіли ще дзвони, вони без перерви дзвонили по покійниках. Вітер розгойдував на шибеницях і деревах трупи, ніс із собою сморід тління.

Нічого не було сталого, ніхто не був певен в завтрашньому дні. Виходячи з хати, не знати було, чи повернешся до неї знов і знов знайдеш для себе притулок в власному домі.

Людей вішали, палили, вбивали. Люди мерли з голоду, од пошестей, од чуми.

В життя Франсуа входив через см'ятіння катастроф.

Франсуа жив хаосом знищень. І тому, що він був кинутий напризволяще, лише на себе самого, він жив наказами інстинктів. Інстинкти були його єдиними владарями. Вони вибухали в ньому з нестримною силою, ніколи не насичувані, нерозважні, небезпечні. Ніщо не вгамовувало їх.

Колен вів його за собою темними закутками зворотного боку життя. Він розкрив перед ним таємниці бруду, провалля падінь, загадки темряви. Жадних вогників не було в цій густій темряві, через поріг якої він переступив, міцно тримаючись за руку Колена. Вони простували по стежках у темряві, і ніщо не керувало ними, окрім сваволі інстинктів.

Усе, що досі вважалося за святе й недоторкане, лишилося позаду. Більше не існувало Бога, церкви, догматів і канонів, заборон, моралі, розмежувань свого й чужого, чогось, що було б заборонене або могло зватися

недозволенім. Було: «я хочу!» і поза цим не було нічого.

Нічого, окрім м'язів на руках Колена й пружних стегон гладкої Марго.

Не можна сказати, що Франсуа капітулював цілком, що він відразу зрікся всього того, чим він досі жив з малих років. Різками вписані поняття ще жили в ньому.

Маріон, Марта й інші були гарні приятельки, добрі дівчатка, реготливі, безтурботні й щедрі, але серце лишалось ненасиченим. Серце прагнуло нездійснених ілюзій, чогось неможливого. Не землі, а неба, мерехтіння зірок, музики сфер.

І тоді прийшло кохання. Воно прийшло, як грозова злива після задушливої спеки гарячого літнього дня. В життя Франсуа Війона, бакаляра й поета, автора бордельних поезій, писаних для розваги веселих дівчат і хлопців, прийшла любов.

Він полюбив глибоко, повно й щиро. Він відчув, що почуття, яке прокинулося в ньому, не мало нічого спільного з його відношенням до Марго або Маріон.

Він захищав чистоту свого почуття від самого себе. Він змагався з собою. Він не прагнув довідатися про те, хто вона або як її звуть. Хіба не все одно, як її ім'я? Вона!.. Мадонна!.. Та, що була єдиною й найвродливішою!..

Подібно до Мадонни була вона прекрасна, далека й недосяжна. Він любив її згідно з основними правилами умоглядної науки про чотири добродетності. Франсуа не намагався наблизитися. Далека, вона була прекрасна своєю недосяжністю. Що недосяжніша, то прекрасніша.

Коли на вулиці, на прогулянці, йдучи або виходячи з меси, вона кидала на нього побіжний погляд, він відчував, що задихається. Йому здавалося, що він поринає в потоки сяючого світла. Схвильований неказаними почуттями, засліплений сяйвом, він був ладен упасти долі перед нею, Найвродливішою з Дам.

Він зробив це. Одного разу він вийшов з шинка в піднесеному настрої. Він ішов і співав. Був сріблясто-

ясний присмеречний вечір. Пливли сутінки. Плив світ. На блакитному небі сяяла вечірня зоря, Stella Mariae. Її зоря.

Вона пройшла повз нього, осяяна вродою, в шелесті шовків, молода й гарна. Піддаючись раптовому владному пориву, він опустився на коліна і в німому захопленні поцілував каміння, на яке ступала її нога. Він не бачив, як спалахнула вона і, зашарівшись, прискорила кроки.

Іншим разом, в дощовий і похмурий день, він зустрів її, коли вона стояла в нерішучості, не наважуючись перейти на другий бік вулиці. Він кинувся, щоб простелити їй свій плащ.

Він пішов без міри щасливий, несучи в серці весну, квітнення її посмішки й згадку про мимохідь беззгучно кинуті слова подяки:

— Мерсі, месє!

Випадкова зустріч з нею уривала для нього відчуття повсякденного. Її побіжний погляд пробігав по його чорній витріпаній сутані непомітного школяра, худорлявій постаті, темному обличчю, м'ятій шапчині. Вона одверталась і проходила далі.

Він лишався стояти, тремтячий і відсутній.

Коли якось за склянкою вина при нагоді Колен спитав його: яке в неї волосся? — Франсуа в замішанні почервонів. Він не знав, що відповісти Коленові.

Він не наважувався дивитися на неї. Зустрівши її, він сором'язливо опускав очі долі.

Колен настирливо допитувався:

— Білява?.. Чорнява?..

Волос Мадонни, оправлений в срібло й золото й схований в дорогоцінну, різьбою прикрашену скриньку, міг бути синьочорний, як нальот на стиглій сливі, або брунатний, кольору каштану, біложовтий, як ніжні пелюстки троянди, але не тому, що він був чорний, брунатний чи білявий, побожні мандрівники, голодуючи, страждаючи від утоми, згаги, негоди, приходили з

далеких країн, щоб запаленими губами торкнутись каламутного зеленого скла в срібному овалі оправі.

Колен продовжував допитуватися:

— Хто вона?

Франсуа розводив руками. Він не намагався довідатись.

З гордістю відповів Франсуа:

— Вона прекрасна!

Окрім цього, він нічого не міг сказати своєму приятелю про неї. Хіба цим він не висловив усього, що можна було висловити?

* *
*

Марго ляскала його по спині.

— Слухай, хлопче, ти став надто неухважний!

Що він міг їй сказати?.. Він укусив її. Дівчина подумала, що він зробив це задля кохання до неї. Вона пригорнула його до себе. Але й віддаючись любовним пестошам, він не міг забути! Здавалося, весь світ обернувся проти нього.

Його переслідували. Він захищався.

— Слухай, паскуднику, якщо ти не перестанеш кусатися, я викину тебе геть.

Він ішов геть змучений, розгублений, безпорадний.

Він молився, сподіваючись в молитві знов знайти самого себе. Лихоманка молитви створювала ілюзію заспокоєння, полегшення, що тривало мить. Заради цієї миті він годинами, розкинувши руки хрестом, лежав нерухомий на холодних кам'яних плитах Notre Dame перед олтарем Серця Ісуса.

Він слав на голих дошках. Постом і безсонням він зводив нерви до становища найвищої напруги. Він доходив до галюцинації. Під сорочкою він носив розп'яття з цвяхами за числом ран Христових, щоб в болі, на який він

засуджував свою плоть, почерпнути певність, що він усе ще існує.

Марго розчулено цілувала його роз'ятрені рани. Її кохання до нього зростало в певності, що його страждання були подвигами благочестя. Вона хвалилася перед своїми товаришками. Їй заздрили. Берта, Роза, Кете, намагалися притягнути його до себе. Одні безсоромністю, інші виказували йому повагу. Вони просили, як особливої ласки з його боку, щоб він показав їм свої рани. Роза поцілувала йому руку.

Обридлива цікавість дівчат була йому огидна. Він проганяв їх лайкою. Дівчата почували себе зворушеними.

По тавернах Парижу поширилась кабацька слава Війона.

— Святий!

Колен переконував схаменутися.

Франсуа хмурился:

— Відстань! Ти не розумієш.

* *
*

Париж був замалий для його кохання. Дні закороткі й безмежно довгі. Каміння бруківки пекло його. Охоплений маренням, відданий мрії, він блукав вулицями в сподіванні зустріти її. Він зустрічав її. Він ішов за нею. Далеко за північ він простоював на вулиці коло її дому в чеканні невідомо чого, чуда, яке повинно було трапитись, але яке не траплялось.

Коли б він не виходив з дому, він кінець-кінцем опинявся під вікнами Катерини. Він ставав денебудь на відстані, ховався в підворотниці, в ніші, за виступом. Він стежив за світлом, що запалювалося або гасло, за фіранками, що запиналися, за дверима, через які люди входили або виходили з дому.

Він простоював дні й ночі. Прихилившись до стінки, він дрімав. Він стояв, не звертаючи уваги ані на вітер, ані на дощ, на холод і спеку, тремтячи від любови, заздрости, гніву, одчаю.

Тепер він знав про неї все. Як її звуть. Де вона мешкає. Коли вона виходить з дому, куди йде, коли вертається. Ніщо не вислизало з-під ревнової його уваги. Він знав багато дечого про неї, про що навіть і не здогадувався її чоловік, порядний буржуа. Він підстерігав її, як мисливець стереже свою здобич.

Простоявши далеко за північ, в ненастанній лихоманці чекання, він бачив, як розчиняється вікно або двері й чоловіча постать, загорнена в плащ, непомітно й нечутно вислизає в темряву.

Біль отруював любовний порив. В мозок вливалася отрута. На серце лягав надлюдський тягар. Він знемагав. Він божеволів. Він думав про смерть. Умерти задля неї здавалося йому вартим цілого життя.

Думка про смерть переслідувала Франсуа, як погроза. Він зважував: Сена? дзвіниця? бантина горища? Пляшкова зеленість річки, сіре каміння церковного двору, вузька пастка мотузки? Він зважував своє життя й свою долю, як міняйло зважує на терезах талар, принесений бідною вдовою, щоб байдужим рухом кинути монету в обшито залізом скриню.

Якщо б його хтось спитав: — Чи жив він тоді? — він відповів би з ненасичуваною люттю:

— Не знаю! Я ненавидів!

Він спалахував, коли повз нього проходили вона й поруч з нею барвисто одягнений шляхтич в убранні з тонкого сукна, з розрізаними рукавами й шпичастими черевиками, які лишали відкритими п'ятки. Франсуа чув, як він нашіпував їй слова визнання, й бачив, як вона ніяковіла й червоніла.

У нього стискувалися кулаки. О, як би він хотів побити кожного, кого він бачив поруч неї, ударом кулака звалити з ніг, кинути в порошок, пальці встопити в вічі, ро-

зіврати рота, розчавити череп, почути хрумтіння кісток.

Він захлинався од ненависти.

Але найбільше він ненавидів Сермуаза, гладкого, ву-грюватого низьколобого й дещо гугнявого. Він здавався йому особливо мерзотним. Огидна жаба з виряченими очима, з сірою вологою шкірою, висіяною бородавками, брудна тварина, що наважувалася своєю присутністю сквернити чудовий сад!..

Цей каламутний спаскуджений світ був негідний її. Їй годилося жити в іншому, досконалішому, серафічному світі, в кристалевому палаці, де, сховані за парчевими за-понами, музики грали б чарівні мелодії, де по алеях саду, посипаних золотавим піском, блукали б пави і де повітря було б насичене солодким ароматом троянд і лілій. І вона сама, як вечірня зірка, Stella Mariae, що її прозоре світло, як холодок джерельної води.

Вона, та, яку він покохав, повинна була бути прекрасна, чиста й неприступна.

Навіщо Сермуазові потрібна була вона? Хіба йому для задоволення його жадоби не вистарчало інших жінок? Хіба йому не було цілком байдуже, чи буде його конкубіною Катерина чи якась інша жінка?

Можливо, що це найбільше дратувало Франсуа. Він любив. З боку Сермуаза він не бачив ані любови, ані при-страсти, ані обожнення, нічого, окрім розбещеної по-хитливости й зухвальства.

Він, Франсуа, був покликаний охороняти прекрасну даму. Таке було його правдиве призначення в цьому житті, лицаря і поета.

Міра його кохання до Катерини була мірою його ненависти до Сермуаза.

І все ж таки він вагався. Він був сповнений сумнівів. Чи не було це нечестям з його боку, що він знав *все* про неї? Він заздрих дням, коли він ще нічого не знав про неї. Він був тоді щасливий. Вона була для нього тоді тільки вимріяною візією. І те, що він страждав тепер, чи не буде це карою за його нечестиве прагнення знати?

Розділ IV

ПОВСТАННЯ

В абсолютне привносилось відносно, в церковне — оцінка мирян, в небесне — земне. Щоправда, людські сумніви за тих часів — у XV столітті — ще не доходили до того, щоб усумнитися в прадивості того, що бачить людина.

Припущення, що космос міг бути побудований не на засадах ієрархізму, ступневої розчленованості вищого й нижчого, здавалося тоді аж надто безглуздим, як і можливість заперечення того ж таки ієрархічного ладу в взаєминах між собою людей. Мирянин, клірик, шляхтич, бюргер, селянин були не однозначні, не тотожні один одному ані в взаєминах між собою, ані в відношеннях до Бога.

Однак миряни охоче й голосно вже говорили тим часом про вади духівництва.

Вимога особистої доброчинності, звернена до духівництва з боку мирян, була першим кроком до вияву сумніву в достатності церковного висвячення й відповідно до того в абсолютності значення церковної ієрархії.

З суворою й невблаганною ревністю церква охороняла загальну обов'язковість своїх істин. Ніхто не повинен був ані на йоту ухилитися од церковних догматів. Кожне відхилення розцінювалося як злочин. Приватна думка? Це було виключено. Людство було тероризоване страхом перед можливістю зробити гріх або впасти в ересь.

В історії європейського людства середньовіччя було першим досвідом в справі всебічної уніфікації життя. Як думання, так і поведження людей були централізовані. Ніхто, од імператора й до жалюгідної бабусі, не смів ухилитися від цієї регламентації,

запровадженої з боку церкви. Щоб охоронити душі вірних од загибелі, був запроваджений сталий і постійний контроль. Періодична сповідь, щоденна молитва, участь в месі, катехізис, як стислий виклад істин, були засобами ствердити суцільність і єдність. Поліційна організація суспільства була зведена на ступінь містичних таїнств: реєстрація народжень, шлюбів, смерті, як і техніка уніфікації мислення. Усе було зважено й продумано, до найдрібніших подробиць: жести, рухи, вчинки, думки, настрої, спосіб складати пальці. В певні години дня всі люди в усьому світі повинні були думати про одне й те саме й повторяти одні й ті самі слова. Дзвонили вечірні дзвони і люди, схиливши голови, з почуттям зворушеності читали Ave Maria. Коли спочатку на Сорбонні, а потім і в інших церквах починали дзвонити, це значило, що треба гасити вогні й лягати спати.

І все ж таки ересі поширювалися, як пошесть джуми. Селяни палили монастирі й замки. Церква палила еретиків. Людей вішали, варили живими в казанах, кидали в криниці, закопували в землю, четвертували. Що суворіші були заходи, то брутальніші, хаотичніші й дезорганізованіші прояви повстань.

* *
*

Вечір був гранично гидкий. Більше, він був мерзенний. День подихав, як спаршивілий пес. Імлиста мжичка сірою запоною затягла небо. Липка сльота вкривала бруківку вулиці. Вулиця була вузька, як щілина, брудна й смердюча, як нужник.

Франсуа щулився і дрижав.

Вогкий туман був лихою, але нехитрою витівкою диявола. Щоб оберекти себе од можливих підступів диявола, Франсуа хрестився. Адажеж не було й найнижчої

підлоти, на яку не був би здібний диявол. Хто знає, яку пакость він готував сьогодні для Франсуа?

Вечір непомітно перейшов в ніч, мжичка — в дощик, дрібний і обридливий. Притиснувшись до стіни, Франсуа ждав. Він ждав, не помічаючи часу.

Чорна вовна сутани тхнула псиною.

Власне кажучи, годилося піти. Усе, й огидна негода, коли добрий господар і собаки не вижене надвір, і ніч, що наблизилась, переконували в тому, що даліше чекання даремне, що ледве чи захоче Сермуаз сьогодні тягтися сюди так пізно. Він, певне, бавиться з якою-небудь дівкою в теплі коло палаючої печі...

Легкодухістю було лишатися. Легкодухістю було піти.

— Хлопчисько! — сердито з презирством прошепотів Франсуа.

І все таки він не йшов. Мерзлі руки, застигало обличчя, промокав одяг, дубіли ноги. Він не міг піти. Це було дужче за нього. Він думав про відплату. Піти значило зрадити. Він ладен був простояти вічність.

І тоді в тумані вулиці виникла каламутна пляма ліхтаря. В гнилій темряві ночі, з'явилася хистка чорна загустість. Немов щось підштовхнуло Франсуа.

— Сермуаз!

У Франсуа перервався подих, і серце забилося напружено й часто, ніби ковалі били молотками по ковадлу.

Ще не знаючи сам, що він зробить або скаже, він пішов назустріч тому, кого він так ненавидів і так уперто й довго сьогодні чекав.

Було слизько. Франсуа чув, як в чорноті туману грузький Сермуаз важко шелепав по грязюці, підсковзувався, потрапляв у калюжі, кляв ніч, себе, негоду, диявола, паризькі вулиці.

Несподівано перед ним, перепинивши дорогу, виросла чиясь постать. Сермуаз зробив крок убік і підняв ліхтар. Жовта пляма ліхтаря освітила намоклу су-

тану й збуджене обличчя Франсуа.

Сермуаз назвав його на ймення.

— А, це ви, метр Франсуа! Несподівана зустріч!

Він був відмінно люб'язний. До люб'язности він домішував злослівість ехидства.

— Лікар і панотець ніколи не знають спокою, ані вдень, ані вночі. Але, що могло вас, мій друже, притягнути в ці місця за такої негоди в такий пізній час?

Він зробив павзу.

— Справа милосердя, чи ж не так? Ваше промокле вбрання свідчить про серце, здібне на самопожертву.

Він був, як завжди, насмішкуватий і брутальний. Він намагався зачепити Франсуа. Він дражнив його. Зідхнувши, він молитовно проголосив:

— Хай сприяє діва Марія, сину мій, в ваших добрих ділах і намірах.

Так вони стояли один проти одного, напogотові, щоб схопитися. Супроти масивної постаті Сермуаза, зухвалого й самовпевненого, Франсуа був миршавий, метушливий і гістичний.

Розлючений, він назвав Сермуаза шахраєм, похабним розпутником, гладким кабаном, парафіяльним бугаєм. Але Сермуаз не змінив тим часом свого попереднього тону.

— Мій сину, — повчально і скорботно сказав йому Сермуаз. Що я чую? Ви забруднюєте свої уста словами, не гідними ані вашого віку, що зобов'язує вас ставитися з пошаною до старших, ані вашого одягу, який ви вшановані носити.

Напутливі усовіщання Сермуазові примусили Франсуа розлютуватися.

Досі Франсуа важко дихав, тепер він засопів.

Цей пройдисвіт Сермуаз дозволяє собі поводитись з ним, як з школярем, зневажати його, як хлопчиська. Хай він постережеться.

— Хто я тобі? — пронизливо завищав Франсуа: — Навіщо ти лицеміриш? Тут тобі не сповідальня. Чи ти і в

нужнику тримаєшся, як в Сорбонні?

Сермуаз відповів з вишуканою люб'язністю:

— Якщо це вас дуже цікавить, можете прийти й побачити!

Франсуа вилляв потік добірливої лайки. Він виклав такий багатий і різноманітний запас лайки, що його ерудицію, навмисну обізнаність в цій ділянці не можна було взяти під сумнів.

Сермуаз перервав його:

— Сину мій, спиніться, прошу вас, спиніться. Ви вступаєте на небезпечну стежу гріха. Бережіться. Прикличте ім'я Боже. Сатана увійшов в серце ваше.

— Кинь викривлятися, блазню! — гукнув, шаліючи, Франсуа: — Я кажу тобі: ти краще не дражни мене! Не доводи.

Лють, що накопичилася в ньому, душила його. Йому не вистачало повітря. Він зблід і прихилився до стіни. Він задихався. Він хотів розстебнути комір сорочки, та пальці не слухалися його. Він гістично схлипував. Він рвонув себе за комір і пірвав на собі сорочку.

— Чуєш, я тобі не дозволю знущатися з мене.

Він рвав на собі сорочку, він дряпав собі груди нігтями. Він одірвав клаптя од своєї сорочки і кинув його, як рукавичку, в обличчя Сермуазові.

— Сину мій! — сказав йому Сермуаз: — Апостол Павло вчив нас, кліриків, смиренно зносити образи, але ви ображаєте не мене, але мій сан.

Це згучало як пересторога й попередження, але Франсуа пропустив це повз вуха. Він зареготав:

— Твій сан? Ти — плюгава тварина, породження диявола й вуличної дівки! В яких шинках і борделях, з якими бабами ти, смердючий пес, давно загубив свою благодать? Його сан!! Яка низька підлота!..

Сермуаз випростався. Він зняв руки. Голосом старозавітного пророка він прогрімів.

— Ось як! Ваші міркування, мосьє, це дещо більше,

як гріх, це ересь! Так — ересь! Ви мосьє, єретик. Ви альбігоєць. Бо прийнявши благодать не губить її, якщо навіть і негідне зробить, а ви, мосьє, проповідуете єретичне вчення. Ви повстаєте проти церкви й її науки. Ви заслуговуєте на відлучення од церкви.

Якщо досі він усовіщав, то тепер обвинувачував. Голос його гримів. Обвинувачення в ересі! Це було як присуд. Справа приймала серйозний зворот.

Франсуа не слухав.

— Замовч! Кажу тобі, замовч! Я примушу тебе замовчати! — рвонувся до нього Франсуа: — Ми не в консисторії і не на шкільному диспуті. Ти побачиш!

Конвульсійні корчі перекосили йому обличчя. Він уже не говорив і не кричав. Він хрипів.

— Абож я тобі зараз розкривавлю твою гладку піку, абож я зараз здохну!

Він кинувся на Сермуаза й вирвав у нього з рук ліхтар. Підскочивши, з брязком, ліхтар покотився по каміннях бруківки, скло розбилося, свічка згасла.

Сермуаз, набичившись, ввібравши голову в плечі, приготувався схопити Франсуа за комір, щоб гаразд покарати його зухвальство, але зробив при цьому квапливий рух, послизнувся, загубив рівновагу і, змахнувши руками, впав.

Надто грузький і важкий, вражений падінням, з руками й обличчям, закаляними вуличним брудом, він не встиг відразу підвестись. Франсуа вчепився йому за горло. Сп'янівши од гніву, несамовитий, він бив Сермуаза головою об брук. Намагаючись усунути Франсуа, плутаючись в складках одежі, Сермуаз намацував під убранням ножа, якого він завжди носив з собою і якого зараз ніяк не міг витягти.

Франсуа помітив його спроби, розтиснув пальці, скочив на ноги і наніс Сермуазові такого дужого удару передом черевики в здуховину, що Сермуаз застогнав, скоцюрбився й на мить загубив подих. Він валявся в гря-

зюці, неспроможний ані піднятися, ані зідхнути.

Похитуючись, немов п'яний, Франсуа стояв над Сермуазом і шепотів:

— Так тобі! Так тобі!

І тоді раптом йому здалось, що Сермуаз мертвий. Думка, що він став вбивцею, злякала його.

Не дивлячись, він кинувся вбік, притиснувся до стінки, прослизнув в діру між будинками, звернувся в бічну вуличку і зник у гнилій сльоті нічної темряви.

Він біг, і йому здавалось, що за ним женуться. Жах охопив його. Жах, що тьмарить мозок, що знебарвлює все довкола, що від нього щемить і млосно в тузі замирає серце.

Уява шибениці повстала в його свідомості.

* *
*

Франсуа прослав ніч міцним сном без сновидів і прокунувся, бадьорий і відсвіжений, як ніколи.

Він швидко скочив з ліжка, протягнувся, позіхнув, струсив з себе рештки сонної з'яклякlosti і підійшов до вікна.

Розкривши вікно, він ліг на лутку вікна й виглянув назовні. Яскраве соняшне с'яво залило фасади й гостроверхі черепичні дахи домів. Далекі околиці, ліси й горби блакитніли, прикриті легкою димкою. Передзвонювали дзвони. На даху, туркочучи, поважно походжали голуби. Він покликав їх:

— Гуль - гуль!..

Цвірінькнувши, до комірки влетів горобець, кинувся по кімнаті й вилетів. В саду серед зеленого листя дерев різноголосо щebetали птахи.

Франсуа згадав події вчорашнього вечора і урочисто посміхнувся.

— Він одержав те, на що заслужив — стусана в зад! Франсуа сплюнув. З вчорашнього вечора він виріс

на голову. Він був гордий. Він перейшов через свій рубікон. Його прагнення помсти було задоволено. Сермуазова зухвалість приборкана.

— Тепер Сермуаз знатиме, як залицятися до дами, обраної мною. Він стерегтиметься з'являтися коло Катеринного дому, якщо не захоче одержати прочухана вдруге.

Франсуа стрімголов злетів вниз по східцях. Галопом, сяючи, відчуваючи радісну повноту життя, він понісся в сад. Теплий вітерець линув йому назустріч, лоскочучи його одкриту шию й груди. Гули бджоли. Пронеслись, черкаючи крилами, ластівки. Яблуні в білому й вогка, томилася в солодкому любовному бажанні. Повітря було насичене ароматом фіялок і троянд. Голова запаморочувалася од сонця, од весняного повітря, од пахоців землі, молодих паростів трави, дерев і квітів.

Франсуа думав про Катерину, перебираючи одну подробицю за другою, і в середині його складались, наспівувались вірші. Рими приходили самі собою, легко й вільно, вишукані, несподівані, пишновеличні... Та на мить він затримався, відшукуючи рими. Рима не знаходилася.

І він згадав...

Він згадав одну обставину, одну подробицю, дрібну, що про неї він майже забув і яка несподівано сплила в його пам'яті.

Він спинився. Він спалахнув і тоді зблід. Нудьга гадючкою присалась до серця.

Він згадав погрозу, кинуту Сермуазом, обвинувачення в ересі, те, що він необачно говорив вчора про благодать, про церкву, про сан.

Він був певен: Сермуаз не забуде цього.

Щebetали птахи. Від яблунь линув тьмянний аромат. Франсуа думав про смерть.

— Веселий місяць травень! — з гіркістю зідхнув

Франсуа: — Саме час палити еретиків, віддавати їх під суд, карати, кидати в в'язницю, рубати їм голови, закопувати в землю.

Він спробував себе заспокоїти, що все якось улаштується, справа якось замнеться, Сермуаз забуде. Та скільки він не тишив себе, тривога не вгамовувалася. Те, що він ударив Сермуаза, це не лякало його. Далеко небезпечніш було обвинувачення в ересі. Він знав, що судді швидше проявлять милосердя до вбивці й злодія, ніж до еретика.

Розуміється, він не сказав нічого особливого, що не можна було б почути на майдані, базарі, коло фонтана, на перехресті, в кожному домі або шинку, в крамниці, від ремісника або селянина, майстра, бондаря, школяра. Та що з того?.. Тим гірше для нього.

Погроза Сермуазова Дамокловим мечем повисла над його головою. Якщо його не арештували вчора, то чи не значить це, що його не заберуть завтра? Думка про шибеницю то блідла й одсувалася, то знов з'являлася, гідка й гнітюча, отруюючи кожну мить, затьмарюючи радість, знебарвлюючи життя.

Життя минало в коливаннях від надмірності сподіванок до цілковитої безнадії.

* *
*

При першій зустрічі з Коленом Франсуа докладно розповів про все, що трапалося.

— Якщо ти наважився вдарити, то чому ти не наважився вбити? — спитав його Колен.

Франсуа почув себе ніяково. Справді чому?.. Він шукав для себе виправдання.

— Якщо б у мене був ніж, мені не довелося б відступити.

Ніж! Це надає людині впевненості, тієї саме впевне-

ности, якої завжди бракувало Франсуа. Ножа, як і вірші та ліру, годилося мати коханцеві, щоб у випадковій потреби встромити в груди суперникові, жінці або собі.

Франсуа налив вина Коленові.

— Пий!

І цокнув кухлем кухля.

Тому, що він звик нічого не ховати перед Коленом, він переказав йому про погрози, що їх кинув йому Сермуаз.

Колен пильно подивився в вічі Франсуа і сентенційно зауважив:

— Мерці не промовляють. Або ти його, або він тебе! Принаймні відразу.

Він поклав свою важку, короткопалу руку на стіл і, не зводячи очей з Франсуа, додав:

— Треба вибирати одне з двох: або палити, або бути спаленим. Або вішати, або бути повішеним.

Та це був Колен. Франсуа не мав ані його твердості, ані його непримиренності.

Франсуа стало млосно, немов він стояв на краю безодні. Він засовався на лаві. Пальці його тремтіли. Він не збирався вішати і не хотів бути повішеним. Він сподівався, що йому пощастить прослизнути.

* *
*

Наступного дня Війон придбав ножа й почав його носити під убранням, щоб скористуватися при нагоді.

Ввечорі він знову пішов до дому Катерини й прождав допізна, але Сермуаз не з'явився. Не з'явився ані на другий, ані третій, ані на четвертий день.

Франсуа не знав, що сталося між ним і Катериною, за що попікав її Сермуаз, як вона виправдувалася чи що вона, в свою чергу, закидала йому, сердилася або плакала.

мали меж. І в ритм до цих коливань саява злегка похитувався й Франсуа.

І тоді раптом в потоках сяючого світла він побачив її, прекрасну й єдину. Вона йшла назустріч. Захоплення пронизало його. Серце занило солодко й млосно. Вона наближалася в золотавій куряві соняшного саява.

Він наважився. Він скинув з голови свою м'яту шапчину й низько, сповнений пошани й відданости, смиренно поклонився. Тоді він витяг з кишені свої вірші і в трепеті, хвилюючись, простягнув їй свій дарунок.

Вона спинилася, але не взяла простягненого їй пергамену.

Франсуа, ніяково посміхаючись, пояснив:

— Це вірші!

Вона поглянула на його ношену сутану, м'яту шапчину, вкриті курявою черевики, на його смиренно схилену постать, його смагляве змарніле обличчя, кучеряве волосся й спитала:

— Так що ж?

З остаточною непохитною стійкістю:

— Вам!

Вона перепитала:

— Мені?

Він кивнув головою.

Ніби вагаючись абож непевно вона взяла простягнений їй сувій і потім, стиснувши губи, презирливо кинула вірші на землю, геть, в бруд.

— Ось! Ви бачите!

Він покірно нагнувся, підняв з землі кинуті вірші, поцілував їх і урочисто проголосив:

— Це вірші присвячені вам, Мадонно!

Він говорив з глибокою переконаністю. Він струснув куряву й бруд з пергамену і бережно притиснув вірші й шапчину до своїх грудей. Вони були єдині, ці його поезії, як і єдиною була вона. Вони були такі ж прекрасні, як прекрасна була вона. Людство житиме тисячоліття, але

незмінні лишаться ці вірші, що відбили в собі несталу мить його захопленого почуття, підказаного його коханням до неї.

Вона знизала плечима.

— Мосьє, яке це може мати значення?

У неї був ніжний і мелодійний голос. Немов флейти прозвучали в тиші. Франсуа закрив очі. Чуючи її голос, він відчував несказанну, ніколи ще незнану насолоду. О, коли б це тривало вічність!..

Він одкрив очі й вологим зором в захопленні дивився на неї! Стати на коліна й побожно торкнутись губами подолу її сукні.

Він опустився на коліно й простягнув руку, щоб торкнутися до довгого шляйфа її чепурного вбрання, шитого різнобарвними шовками. Та вона змахнула шляйфом, і довга смуга матерії, успизнувши од Франсуа, огорнулася і слухнянно, як пес, лягла біля її ніг.

— Мосьє, — сказала вона: — Звільніть мене від чутливих сцен!

Франсуа, похитуючись, підвівся і простягнув їй знов вірші.

— У мене немає нічого вартіснішого за поезії!

Він сказав це, й очі його наповнились сльозами.

— Мосьє, я не потребую ваших віршів, якими б вони не здавались вам коштовними.

Вона зрікалася його віршів. Його охопив одчай.

— Мосьє, замість того, щоб думати про вірші, ви краще подумали б про вашу поведінку, яка не робить вам чести. Сподіваюсь, ви розумієте, про що я кажу? З вашого боку це був вчинок вуличного хлопця.

Вона поглянула на нього холодно, майже гоноровито.

— Беручи до уваги ваш вік і ваше положення, вам, мосьє, слід було б надрати вуха, що я може й зробила б, якби не гидувала забрудити собі пальців, торкаючись до вас.

Вона зробила жест, немов скидала з своїх пальців випадкові бризки вуличного болота. Вона намагалась принизити його, найдошкульніш уколоти його.

Вона мстила. За що? Чи не за своє приниження?

Франсуа спалахнув. Зніяковілий, він щось мурмотів нерозбірливо, не то виправдуючись, не то обвинувачуючи. І в руках, не помічаючи того, він м'яв шапчину і пергамен з своїми віршами.

— Ви, — казала Катерина, — зробили злочин проти релігії, образивши людину, що носить духовний сан. Не думайте, що це вам минеться безкарно.

Спочатку його принизили. Тепер йому загрожували.

— Але я маю на оці так само ще й дещо інше. Ви наважились образити *мого друга*. Ви повинні негайно попросити в нього пробачення, щоб не збільшати свою провину. Це ваш, мосьє, обов'язок. З свого боку, я прошу вас, — вона поправилась, — я вимагаю, щоб ви мені більше не траплялися на очі, бо я вас, мосьє, ненавиджу.

І, не поглянувши на збуреного, приниженого, знищеного Франсуа, вона пішла геть, висока й горда, абож, принаймні, намагаючись здаватись гордою.

Він стояв принішклий і приголомшений і дивився їй услід. Жаль розривав йому серце, воно кровоточило. Він простягнув руки і благально крикнув:

— Мадонно!

Вона йшла. У нього впали безсило руки. І весь проїнятий сумом, в одчаї, що досяг останньої межі, де далі вже не може витерпіти людина, бо не має вона вже для того сил, він крикнув їй навздогін:

— Стерво!

І ще:

— Сволота! Шлюха!

І, вклавши в рот пальці, він несамовито засвистав їй навздогін. Він ганьбив її. Він обсвистував її ганьбу. Він обсвистував свій сором.

І це принесло йому деяке полегшення.

* *
*

Полинна гіркота десь лежала під сподом, а в серці була ясність і легкість. Немов прийшло визволення. І це почуття визволення змішувалося з терпкою, як міцне вино, скорботою.

Тепер в кожному разі він знав, що сталося між Сермуазом й Катериною і що говорив Сермуаз Катерині того вечора, коли Катерина обчищала забруднений одяг Сермуазові і дала йому помитись, і вони сварились, і Сермуаз пішов од Катерини, в шалі грюкнувши з усієї сили дверима.

Він загрожував їй. Можливо, він ударив її. Ймовірно, він назвав її дівкою. Він поклявся, що, при першій зустрічі з молодиком, він обріже вуха негідникові, який наважився його штовхнути.

Він обвинувачував її в тому, що вона ладна плутатись з кожним хлопчиськом, з кожним зустрічним на вулиці, з кожним недоноском, що трапить їй в вічі. І в наслідок, заохочувані нею, уявивши не знати що, вони не дають йому проходу на вулиці.

— Такі плоди легковажного кокетства, — з шиплячою злістю додав Сермуаз.

Він пішов од неї, вибльовуючи лайки. Він заявив, що він не повернеться до неї доти, доки вона не забезпечить його од образ, щоб він міг ходити до неї зовсім спокійно і в цілковитій безпеці.

— Я, — сказав Сермуаз, обернувшись до неї на порозі, — не бажаю мірятись з хлопчиками і сперечатися за вашу благоприхильність з всілякими школярами.

* *
*

Сумний в одчаї, сповнений безнадії, Франсуа поплівся до Сени. Він довго просидів на березі, по-

нуривши голову, нікого й нічого не помічаючи довкола. Обличчя почорніло йому, як земля.

Од нього зажадали, щоб він пробачився. Перед ким? Перед цією брудною твариною, перед цим Сермуазом? Франсуа провів язиком по запеклих губах.

— Ні, ніколи!

Од нього зажадали, щоб він ніколи не потрапив їй на очі, щоб він зрікся її. Франсуа посміхнувся. Хіба він може зректися себе?

Його облили потоками презирства. Йому вказали, що він тільки бідний школяр.

Він подивився на свої подерті черевки, на своє по-тріпане убрання і зідхнув. Він витяг ті декілька су, що завалялись у нього в кишені і кинув їх в річку.

Між ним і Катериною стояла стіна. Якби люди могли жити, не знаючи грошей! Він і на мить не сумнівається в своєму високому призначенні бути першим поетом свого віку. І це було єдине, що він міг їй принести в дарунок, — свої вірші. Але вона не хотіла його віршів. Вона хотіла золота, коштовних каміннів, тонкого полотна, важкого оксамиту.

Він ні в чому не обвинувачував її. Хіба вона не заслуговувала на все це? Хіба її вродо не гідна була виступати в сьйві коштовних каміннів, в рамці брабантських мережив, блиску золотих прикрас?

Він мусить випити свою чашу до дна. Як він не захлиснувся, допиваючи її? Катерино, моя любов!..

Він підвівся.

Розділ V

ПУТІ Й ПЕРЕПУТТЯ

За постановою духовного суду, кат на Гревському майдані публічно відшмагав різками Франсуа Мон-

корб'є, за «непрстойні вірші», як було зформульоване обвинувачення.

Спотикаючись на кожній сходинці, підтягаючи штани, притримуючи їх рукою, не здолаючи навіть направити сорочку й затягти очкура, він зійшов з помосту.

Внизу він став і озирнувся. Довкола себе він побачив розтягнені роти, регочучі пики, огидні морди, викривлені сміхом. Назустріч йому летіли глумливі вигуки й насмішкуваті жарти.

Перехожі, притягнені галасом майдану й гармидером вуличної юрби, спинялися й пожадливо питали:

— Що, власне, трапилося?

Ті, що тіснилися в юрбі, спішили, давлячись од сміху, задовольнити їх цікавість:

— Такий... Один... Тут... Його відшмагали різками...

— Один? Різками?

Обличчя перекошувалося од корчів реготу.

— Таке видовище!

— Здохнути од сміху можна. Ха, ха, ха!.. Ги-и!.. Ха, ха, ха!..

Трохи заспокоївшись, витирали рукавом очі та заслинений рот і питали:

— Хто він такий?

— Молодик! Школяр!

Краще поінформовані, приперчуючи, додавали:

— Ліценціят!

— Ліценціят?! Не може бути? Ліценціята, різками! Ха, ха, ха!.. Сміховище! Ха, ха, ха!.. І наставав новий вибух реготу.

Іржали. Захлинались. Тримались за животи, присідали, качались од реготу, в захваті ляскали себе по стегнах.

— Поет! — виточняли справу інші: — Це саме він написав «Баляду про гладку Марго».

— Він? Невжеж?

В юрбі вже деклямували його вірші. Його шмагав кат, коли в юрбі скандували складені ним цинічно-буфонадні поезії. Сумнівна слава поета супроводила Франсуа на ешафот.

В безсилій злобі, стиснувши кулак, — другою рукою він продовжував притримувати штани, — Франсуа вилаявся й послав цій несамовито ревучій юрбі, що осміювала його ганьбу, декілька проклять. Він пішов, похитуючись, немов п'яний. Він тремтів од образ, скиглив од болю. Зграя хлопців неслась за ним, свистячи й гогочучи. Він побіг глухими вуличками. Він скимлів од болю, од нудьги, од нетерплячости. Хіба можна було витерпіти ще далі? Краще не жити.

Він біг вперед, до річки, до Сени. В останній момент спинився.

Кинутися в воду?

Але якщо його витягнуть раніш, як він захлинеться? Його з його щастям в житті, в коханні, віршах? Його витягнуть і присудять до церковної покути, епітемії. До фіглярства його зганьбленої поезії прибавиться ще фіглярська ганьба невдалої смерті. Ні, слід придумати щось краще.

Він ледве зійшов по східцях до своєї комірки і впав в цілковитій знемозі на ліжку. Він плакав, устроївши обличчя в подушку. Він плакав од свідомости, що життя, яке тільки почало якось налагоджуватись, тепер обірвалось. Стид, сором, одчай охоплювали його. На що він міг сподіватися після того, що трапилося? Перед ним закрилися двері домів, де він тріюмфував як поет. Як не потрібну забавку, він міг викинути тепер свій нещодавно одержаний диплом ліценціята.

Тепер він ніщо! Він, кращий з сучасних поетів, з яким не наважувався змагатися ніхто з модних поетів Парижу, якого кликала вічність. Він, що мав талант, надхнення, міць владаря, що мусив був стати в майбутніх поколіннях на рівні Вергілія й Горація, він не існував більш!

Його викинули. Брудна ганчірка, покладена коло

порогу, щоб витирати ноги. Убогий блазень з ярмаркової фарси, на спину якого сиплються всілякі удари і з якого всі жартують.

Життя знущалося з нього. Він покохав, і його кохання розквітло недоречним і потворним квітом: букет чортополоху. Його принизили перед тією, яку він кохав. І вона, та, яку він кохав, була винна в його приниженні. Кохання скінчене, як і все. Який жорстокий, який балаганний кінець!..

О, Сермуаз вірно розрахував свій удар.

Погроза шибениці так довго бентежила й лякала його свідомість!.. Тим часом його не повісили і не спалили, не зварили живим в казані і не послали гнити на галери, прикувавши ланцюгом до лави. Йому залишили життя, але його принизили, знищили морально, позбавили власної гідности. Відібрали в нього самоповагу. Розчавили, втоптали в грязь, змішали з болотом.

Сермуаз домірся свого. Він зганьбив його. Сермуаз, члени духовного суду, консисторія, архієпископ, усі ті, що від них залежало дати або не дати йому жити, одно-стайно сказали: — Ні!..

Що він зробив? Власне, нічого!.. Декілька віршиків, написаних для розваги веселих дівчат і хлопців?!.. Його злочин не дорівнювався мірі його покарання. Чи, може, справа полягала зовсім не в мірі його злочину? Алеж тоді в чому? Чому йому не дають бути тим, чим він покликаний бути: поетом? Чому для нього немає місця на банкеті життя, як для десятків сотень, тисяч тих, що не варті нічого?

В ньому знов прокинулася думка про самогубство. Чи варто жити далі, якщо більше немає жадної сподіванки знайти собі якесь місце в житті?

Він зчеплював зуби. Він волів змагатися.

Навіть гладка Марго, що славилася серед дівчат як моторна й ненасичувана дівка, цього разу почула себе вичерпаною. Вологими ласкавими теплими губами вона охопила його спалений чорний рот, вузькі пересохлі потріскані губи.

— Відпочинь, мій медовий!

Злий, він кинув їй:

— Я не стомився.

Страждаючи, зідхнувши, вона покірливо закрила очі.

Тоді вони лежали. Вона сповнена граничної ніжності, він нудьги, самозневаги, ганьби.

Він лежав горілиць і дивився в п'ятьму.

Він гукнув дівчині:

— Марго!

Перервавши дрімоту, крізь півсон, цілуючи плече коханого, вона спитала:

— Що, мій дорогий?

Ковтнувши слину, він голосом, що перервався, сказав:

— Мені потрібні гроші!

Вона поцілувала його в вічі.

— Мої гроші — твої гроші.

На гроші, взяті в вуличної дівки, він купив шматок парчі, з витканими рослинами і птахами, надібаної в крамниці вірменського купця. На звороті тушшю він нарисував ворона з роззявленим клювом. Недбайливим рухом руки він кинув золоті монети на прилавок. Як поважний пан, він наказав одіслати крам на дім на вулицю, де мешкала Катерина.

Після парчі він одіслав оксамиту, тоді золоті ковтки. Крамарі вже вітали Франсуа. Коли він проходив повз їх крамниці, вони вклонялися йому й кликали зайти.

Франсуа брав гроші від Марго, щоб обдарувати Катерину. Він звикав жити широко, бути щедрим. Привичаювався плекати в собі ілюзії пишноти й вельможности. Коли він ішов з шинка в шинок, за ним тяглася юрба похлібців.

Дівчата дражнили Марго, що гроші, які бере Франсуа від неї, він витрачає на іншу. Вона відмовчувалась.

Одного разу, віддаючи йому гроші, Марго сказала йому:

— Франсуа, це останні!

Франсуа знизав плечима. Що це його обходить? Йому потрібні гроші. Гроші повинні бути.

Марго клялась, що в неї нічого немає більше. Вона показала йому на порожню скриню. Він знав: дівчина не брехала.

Але що це змінювало?

Франсуа плюнув їй в обличчя. Він пішов, скаженіючи. Йдучи, крикнув:

— Якщо в тебе немає, вкради!

— Вкради сам!

Франсуа обернувся й топнув ногою.

— Шлюха!

Марго зареготала. Гладке обличчя, гладкі груди. Вона стояла в дверях, упершись руками в стегна, широко розставивши товсті ноги.

— Я — шлюха! Ти — злодій!

Його обличчя перекошилося від шалу. Марго, поглянувши в його перекошене обличчя, злякано закрила руками обличчя й закричала:

— Не бий!

Франсуа вибіг, грюкнувши дверима.

* *
*

Порада Марго була не недоречна. Вкрасти — це створювало вихід. Він зробився злодієм. Колен настояв, щоб накрадене скласти на горищі над коміркою, де жив Франсуа.

— Там не шукатимуть! — сказав Колен.

Франсуа спочатку заперечував, але тоді згодився.

Він пішов би на кожен злочин: увесь світ, усі коштовності всесвіту, всього себе, душу свою він ладен був принести в дарунок їй, єдиній, коханій, принижено покласти біля її ніг.

Душу?

Ціною свого безчестя він купував її честь.

Колен порадив:

— Візьми карнавку біля статуї Мадонни.

Франсуа вагався. Думка про блюзнірство стримувала його. Але кінець-кінцем він наважився. Хіба злидар не сміє взяти в Мадонни те, що належить найпрекраснішій з Дам?

Кожна офіра не могла бути значною, якщо її було принесено, щоб коло неї не було цих людців з похабними обличчями й зухвалим сміхом, що їх присутність ображала недоторканість її чистоти.

Найважкішими злочинами, найбільшими стражданнями, ціною власної загибелі він викупить її чистоту, щоб вроду її зберегти нетлінною. Він зійде на ешафот, піде на страту, ганьбу, смерть, щоб і найменша крапля бруду не впала на поділ її убрання. Кришталевий палац збудує він їй, Небесній Цариці, де весь світ споглядатиме високу тайну її нетутешньої вроди.

* *
*

З тих пір, як молода жінка заборонила йому потрапляти їй на очі, а він послав їй поданунки, і вона прийняла їх, і він був гордий з того і почував себе певним, він перестав тинятися попід її вікнами.

Його бавило, що вона не знає, від кого одержує подарунки, і пишався, бачачи її на вулиці в сукнях, пошитих з подарованих ним тканин.

Одного разу він написав їй листа. Він просив дозволу прийти. Замість підпису, як звичайно, він нарисовав гавеня.

Він хвилювався до нестями, чекаючи на відповідь. Він одержав відповідь. Його запрохували.

Він прийшов в назначену годину. Стара служниця провела його до вітальні. Коли до кімнати ввійшла Катерина й побачила Франсуа, на її обличчі відбилосся здивування.

— Що вам потрібно, метр Франсуа?

— Я прийшов!

— Я бачу!

— Я просив дозволу.

— Це були ви?

Замість того, щоб кинути своє ім'я, як виклик, він схилив голову й відповідав смиренно:

— Так, це я, Франсуа Монкорб'є, ліценціят.

Він стояв перед нею, схвилюваний, що бачить її поблизу, що відчуває аромат її волосся, що чує тепло синього оксамиту, зігрітого теплом її ніжно-рожевого тіла. Він стояв, важко дихаючи, посапуючи, з відкритим ротом, — розпатлане гавеня.

Він бачив її поблизу, гордовиту, величну й прекрасну. Кров бурхливо билася в скронях. Він бачив, як роздувались і тремтіли рожеві ніздрі її прямого носа.

Франсуа витер долонею рота. Він шукав очима

* *
*

Порада Марго була не недоречна. Вкрасти — це створювало вихід. Він зробився злодієм. Колен настояв, щоб накрадене скласти на горищі над коміркою, де жив Франсуа.

— Там не шукатимуть! — сказав Колен.

Франсуа спочатку заперечував, але тоді згодився.

Він пішов би на кожен злочин: увесь світ, усі коштовності всесвіту, всього себе, душу свою він ладен був принести в дарунок їй, єдиній, коханій, принижено покласти біля її ніг.

Душу?

Ціною свого безчестя він купував її честь.

Колен порадив:

— Візьми карнавку біля статуї Мадонни.

Франсуа вагався. Думка про блюзнірство стримувала його. Але кінець-кінцем він наважився. Хіба злидар не сміє взяти в Мадонни те, що належить найпрекраснішій з Дам?

Кожна офіра не могла бути значною, якщо її було принесено, щоб коло неї не було цих людей з похабними обличчями й зухвалим сміхом, що їх присутність ображала недоторканість її чистоти.

Найважкішими злочинами, найбільшими стражданнями, ціною власної загибелі він викупить її чистоту, щоб вроду її зберегти нетлінною. Він зійде на ешафот, піде на страту, ганьбу, смерть, щоб і найменша крапля бруду не впала на поділ її убрання. Кришталевий палац збудує він їй, Небесній Цариці, де весь світ споглядатиме високу тайну її нетутешньої вроди.

* *
*

З тих пір, як молода жінка заборонила йому потрапляти їй на очі, а він послав їй поданунки, і вона прийняла їх, і він був гордий з того і почував себе певним, він перестав тинятися попід її вікнами.

Його бавило, що вона не знає, від кого одержує подарунки, і пишався, бачачи її на вулиці в сукнях, пошитих з подарованих ним тканин.

Одного разу він написав їй листа. Він просив дозволу прийти. Замість підпису, як звичайно, він нарисував ґавеня.

Він хвилювався до нестями, чекаючи на відповідь. Він одержав відповідь. Його запрохували.

Він прийшов в назначену годину. Стара служниця провела його до вітальні. Коли до кімнати ввійшла Катерина й побачила Франсуа, на її обличчі відбилосся здивування.

— Що вам потрібно, метр Франсуа?

— Я прийшов!

— Я бачу!

— Я просив дозволу.

— Це були ви?

Замість того, щоб кинути своє ім'я, як виклик, він схилив голову й відповідав смиренно:

— Так, це я, Франсуа Монкорб'є, ліценціят.

Він стояв перед нею, схвильований, що бачить її поблизу, що відчуває аромат її волосся, що чує тепло синього оксамиту, зігрітого теплом її ніжно-рожевого тіла. Він стояв, важко дихаючи, посапуючи, з відкритим ротом, — розпатлане ґавеня.

Він бачив її поблизу, гордовиту, величну й прекрасну. Кров бурхливо билася в скронях. Він бачив, як роздувались і тремтіли рожеві ніздрі її прямого носа.

Франсуа витер долонею рота. Він шукав очима

стілця, щоб сісти, коли його запросять. Але вона не запросила. Вона взагалі нічого не сказала більше. Вона повернулась і вийшла. В руці вона м'яла мережану хустинку.

Франсуа почув себе ніяково. Він зрозумів, що сталося дещо непоправне.

Її принизили. Її пограбували. В неї відібрали її мрію. Вона, певне, мріяла про еспанського ґранда, про венеціанського аристократа, в гіршому випадку про багатого крамаря з Леванту, а тут — школяр в незграбно пошитому семінарському убранні, публічно відшмаганий на майдані за непристойні вірші.

Булавкою проскребло в Франсуа на серці. Для нього стала ясною вся нікчемність його офір. В руїнах лежав кришталевий палац, і красуня плакала, страждаючи від загубленої мрії. Замість врятувати, він жорстоко образив її.

Що робити? Піти? Лишитись?

Франсуа присів на кінчик важкого з різьбленою спинкою стільця. Повільно тягнувся час. В будинкові панувала тиша. Дзижчала муха. Десь, певне, плакала, в безнадії молода жінка.

Рипнули двері. До кімнати ввійшла дівчина. Франсуа скочив з стільця. Дівчина була надто рожева, надто біла, з надто круглим обличчям і блакитними очима. Вона церемонно присіла.

Франсуа витер свою вологу руку од полу сутани.

Вона назвала себе і додала:

— Катерина просить пробачення. Вона почуває себе хворою. У неї заболіла голова.

Дівчина весело щебетала. Хихикала. Не замовкала ані на мить. Вона явно кокетувала й робила аванси.

Франсуа з кожною хвилиною насумрювався дедалі все більше. Тоді раптом обірвав, різко сказав, що йому ніколи і, не попросившись, вийшов.

Коло найдосконаліша з геометричних фігур. В уяві *кола* й *центру* знаходила собі розв'язання проблема структури світу. Усе, що існувало, існувало в своєму відношенні до центру.

Так в світогляді епохи уява ієрархічних східців сполучувалася з уявами *кола* й *центру*.

Франсуа мислив за схемами, властивими його часу. В центрі всесвіту була земля. В центрі землі була Вона, та, що він її кохав, що втілювала в собі для нього земну появу небесної вроди. В світі була мета, існувала доцільність.

Тепер не було нічого. В руїнах його кохання зникла сталість світового ладу. Квола байдужість опанувала Франсуа. Він не знав, куди дітися, де приткнутися, що робити. Все остогидло йому. Він не хотів нікого бачити, ні з ким зустрічатись.

Звичайно він ішов на берег Сени і, сівши біля води, стежив за мінливою незмінністю плину струмків, за перебігом тремтячих смуг світла. Його розважала ця бездумна несталість кінців і початків. З нічого народжувалося ніщо і зникало в примхливому мерехтінні відтінків.

Згуки дзигарів, що видзвонювали години, м'яко падали з монастирської вежі і, повиснувши, як хмаринка, в бездонній блакиті неба, непомітно танули в шепітливому плюскоті ріки.

Так він просиджував тут до початку ночі, мовчазний і відсутній, не звертаючи ні на кого уваги.

Іноді на ту саму лавку сідала дівчина. Це була зовсім простенька, скромно одягнена дівчинка, білява й ще зовсім молоденька. Курча!..

Спочатку Франсуа, поглинутий власними переживаннями, своїм сумом і скорботою, навіть не дивився на неї. Вона сиділа мовчки в присмерках і слухала, як дзигарі на манастирській вежі відбивають години. Загинаючи пальці, вона рахувала впівголоса.

— Раз. Два. Три.

Час од часу вона оберталася й поглядала на стрілки цифербляту. Видимо, вона не зовсім добре розбиралася в тому, що показували стрілки, тому, що одного разу, не-сміливо, звернулася до Франсуа з проханням:

Чи не буде мосьє такий люб'язний подивитися на дзигарі й сказати їй, яка година.

Франсуа відповів. Вона подякувала, піднеслась і пішла.

Франсуа зацікавився нею. Вона здавалась йому милою. Тепер, коли вона загинала пальці, рахуючи число ударів, або ж зверталася до нього з проханням подивитися на дзигарі, Франсуа вже не задовольнявся короткою відповіддю, а дражнив її:

— У тебе побачення? — чіплявся до неї Франсуа: — На тебе чекає милий дружок? Хто він?

Вона спалахувала й мовчала. Франсуа не відставав.

— Диви, я тебе простежу.

І робив при цьому погрозливе обличчя.

Дівчина лякалася й починала просити.

— Ні, ні! Я вас прошу, пане, не робіть цього. Навіщо вам робити прикрощі бідній дівчині.

— А ти бідна?

Вона червоніла, потупляла очі й шепотіла:

— Навіщо це вам?

Франсуа звик до неї. Він весело балакав з нею, поки не приходив час їй іти. Вона йшла, він лишався.

Франсуа стежив за ліхтариками на човнах, що пропливали в чорноті ночі по річці, і говорив собі:

— Дуже мила дівчина! Якщо б я покохав її, а не Катерину, я може був би щасливий.

Він, очевидячки, теж подобався їй. Принаймні з деякого часу, він помітив це, — вона почала проявляти ознаки збентежености, як тільки він наближався, і це бавило його.

Поволі він відчув потяг до неї. Якщо вона не приходила, вечір здавався нудним і порожнім.

Так ішло до свята Тіла Господнього.

Цього дня відбувався в місті урочистий хресний хід. Церковна процесія рухалася по вулицях кварталу Сен-Бенуа. Під балдахином, обшитим золотим позументом, несли обкладене мереживом і шовком, зроблене з дерева й барвисто пофарбоване зображення тіла Господня. Найпочесніші громадяни, заступаючи один одного, підтримували балдахин.

Франсуа йшов в числі інших в білому короткому убранні і ніс в руках свічку. Цього вимагав від нього його дядьо, піклуючись про порятунок його душі.

Улиці були переповнені народом. І скрізь були квіти, квіти й квіти. Це було майже свято квітів. Млосний аромат квітів, ладану, стеблин рослин, вид сотень гарненьких дівчат і жінок, різноманітних в своїй привабливості, збуджував в ньому бажання.

Франсуа йшов, роздивляючись жінок і дівчат, причепурених, почервонілих од спеки, в легких убраннях, що товпились на вулицях, стояли на балконах або коло відчинених вікон. Франсуа йшов, знемагаючи од спеки, мріючи про прохолоду льохів винарень, і уявлений смак терпкого червоного вина дражливо лоскотав йому піднебіння. Йому здавалось, що аромат в'янучих квітів він відчував як аромат жіночого тіла. Білий сухий полум'яний жар гарячого соняшного дня не знесилював, а п'янив. На лобі набігла жила. В скронях билася кров. Бажання мучило, як біль.

Він подумав про Катерину. Тоді про товсту Марго. Потім про дівчину, що приходила на берег Сени і, певне,

прийде так само й сьогодні. Думка про неї захопила його з нестерпною силою.

В приємках Франсуа пішов до Сени.

Коли дівчина прийшла й, приязно посміхнувшись, сказала ніжно: «Як гаряче!» — він уже не зміг далі стримуватися. Він підсунувся до неї, стиснув руками й, закинувши голову, поцілував спочатку в губи, тоді в шию.

Вона сміялась і відштовхнула Франсуа, впираючись йому в груди. Притягаючи її до себе, він пожадливо шепотів їй на вухо незв'язані слова.

— Пустить! Мені треба йти! — казала вона: — Мене чекатимуть.

— Під три чорти! — відповів Франсуа: — Подождуть.

Він стискував дівчину, м'яв, повалив її на лаву. Він забув про все на світі.

Він дещо спам'ятався, коли його стягли за ногу з лави.

— Еге! Та це ж ви, метр Франсуа. Ви й тут! Яка, клянусь, несподівана зустріч.

Дівчина скочила, обсмикуючи вбрання й приводячи до ладу розтріпане волосся.

Несподівана поява Сермуаза спочатку вразила Франсуа, тоді здивувала. Він не відразу зрозумів, чому Сермуаз з'явився тут. Він вилаявся. Але в цю мить у нього з'явилася думка, що між появою Сермуаза і запізненням дівчини, яку він затримав тут, є зв'язок. В захопленні од свого відкриття він підстрибнув і радісно ляснув себе долонями по стегнах.

Зухвало подивившись на Сермуаза, він зареготав йому в обличчя. Він гукнув до дівчини:

— Ізабо, де ти? Привітайся! Це мій і твій друг, поважний Сермуаз. Не дочекавшись тебе, він був ласкавий прийти за тобою сюди особисто.

Люб'язним жестом він запропонував:

— Такий, можна сказати, веселий випадок. Сідайте, побалакаємо. Ізабо, проси.

Сермуаз почервонів од люті.

— Годі! Будемо кінчати. Ти або я. Мені обридла ця канитель.

— Орел чи рішка, панотче? — жартівливо спитав Франсуа.

Але він не встиг кінчити, як Сермуаз ударом кинджалу розсік йому губу. На мить, біль приголомшив йому свідомість. Він притиснув рукою рану і нахилився, щоб витягти ножа.

Користаючись темрявою, Сермуаз зробив спробу зникнути. Він побіг. Він біг, крехчучи й сопучи, кремезний, великий і важкий.

За ним легкими й швидкими стрибками гнався Франсуа. В руці він стискував короткий ніж. Кров текла з рани, кривавлячи одяг. Тепер Франсуа не помічав нічого.

Доганяючи, крикнув:

— Стій, собако.

Він згадав про Катерину. Тепер він помститься за неї.

— Мати Божа, поможи... Катерино, тобі..

І раніш, як Сермуаз встиг повернутись і відбити удар, Франсуа всадив йому ножа в спину і двічі повернув його в рани.

Сермуаз упав. Він хрипів. Передсмертна піна виступила на посинілих губах. Франсуа нахилився над Сермуазом.

Бігли люди. Замиготіли вогні смолоскипів. Від річки неслося гістичне виття переляканої жінки.

Хтось гукав:

— Убивають! Рятуйте!

Франсуа стояв і не рухався. Хтось поклав йому руку на плече. То був Колен.

— Тікай!

— А, так!

І Колен потяг його за собою в темряву...

ЕМАЛЬОВАНА МИСКА

Постать людини в сірому халаті чітко викреслювалася на відкритому горбку. Жовта доріжка між темнозеленими кушами ліщини йшла вгору і раптом, ніби одрізана, заломлювалася. За горбком одкривався простір, перерізаний вузькою щілиною глибокого яру, а за яром сірозелена далечінь і небо, вкриті білодимчастими хмарками.

Халат з ніжнорожевими смужками — стандартне вбрання для хворих — був явно закороткий для нього. Довгі руки безпомічно й незграбно висіли вздовж тулуба, вузька голова з гострим тонким носом і прямими бровами була, як у сліпих, піднята вгору.

Помітивши мене, він швидко пішов мені назустріч. Тоді відразу спинився і тепер стояв, нерішучий, сповнений вагання, не насмілюючись звернутись до мене. Він ніяково почервонів і дивився вбік, удаючи, немов гілка, листок або птах, схований у глибині куща, цікавлять його найбільше.

Я звернувся до нього тоном, усталеним між лікарем і пацієнтом, що підкреслює різницю між двома людьми, що з них один володіє необмеженим авторитетом, правом єдиного й виключного присуду, цілитель, геній і маг, могутній і безумовний владар, і другий, один з тих, що позбавлені власного ім'я й всіх життєвих відрізень, підводяться під загальну категорію хворих. Перший є всемогутніший в своїй умовній величі за Чингіс-хана, і другий є ніщо, підлеглий, нівельований і знищений.

— Ви щось хотіли мені сказати? — спитав я.

Він спалахнув. На його блідому обличчі виступив

ніжний, як у дівчини, рум'янець.

Він був худорлявий і виснажений, як людина, що довгий час жила надголодь або яка перебуває в стані глибокої моральної депресії. Зосереджений в собі і на-сумрений, хоч і без тієї німої й темної пригнічености, що важкими зморшками, як рубцями ран, карбує обличчя, коли недуга огортає людину чорними сутінками хмурого смутку.

— Прошу, — сказав я, підбадьорюючи його, — прошу, я ладен вас слухати.

Він мав вигляд цілком нормальної людини. Спокійний, лагідний, врівноважений, без тієї розхристаної збуджености, яка властива психічним хворим. Високий на зріст, стрункий, з синіми, немов замріяними, очима і ясним відкритим чолом.

Я спостерігав його, хоч він і не належав до моїх пацієнтів. Серед потвор, кретинів, паралізованих, серед фантастичних виродків і недоносків з одвислими й слинявими устами, серед маніяків зі спиненим і відсутнім поглядом, він кидався в вічі. Інші були не-люди, напівлюди, тварини, які вже пізнали, що таке людський гріх і людський злочин; він один справляв враження людини. Ті несли на собі клейно кари, цей же був чистий. Він становив виняток.

Він мені подобався своєю делікатною боязкістю. Його мрійлива нерішучість, заглиблена в собі відсутність приваблювала мене до нього.

І тепер, щоб заговорити зі мною, він мусів переступити через поріг своєї ніяковости. Спазма кривила йому уста. Він робив зусилля, щоб перебороти свою сором'язливість.

— Докторе! — сказав він нарешті з благанням, — я до вас з проською. Не прийміть за зле те, що я вам зараз

скажу. Я сподіваюсь, докторе, що ви не поставитеся до моєї просьби, як і всі інші, до кого я звертався і для кого я тільки схема з відповідей на анкетні питання, наперед передбачений висновок в залежності від того, як дригає нога, коли її ударити в коліні молоточком.

Він спинився на мить і з рішучістю, що здавалася остаточною, сказав:

— Я хочу просити вас, докторе, допоможіть мені, щоб мене звільнили звідціля.

Він дивився на мене відкритими, ясними й спокійними, може, надто спокійними очима.

— Я не прохав би вас, якби справа йшла особисто про мене...

Він стримано посміхнувся.

— Справа не в мені, докторе, зовсім не в мені. Що я становлю собою, щоб я мав право претендувати на щось або чогось вимагати для себе? Я не надаю ваги своїй особі, щоб я поважився в своїх особистих дрібних справах вдаватися до вас і турбувати вас, докторе. Мені байдужа моя власна життєва доля, як би вона не склалася. Хіба не все одне, що є зі мною й як мені ведеться, чи я їв сьогодні лікарнянську баланду чи ананаси в шампані?

Я дивився на нього з професійною допитливістю фахівця-психіатра. Він був для мене передусім об'єкт для клінічних спостережень. Я зважував кожну його думку, я стежив за кожною його фразою, за виразом обличчя, за хмаринкою, що мимохить з'являлася на його обличчі. З пожадливістю мисливця, що стежить сліди своєї здобичі, з жорстокістю слідчого, що не знає вагань, я шукав у ньому ознак психічних порушень. Я намагався вхопитись за нитку, яка дозволила б розплутати вузол його хвороби.

Зрештою й сказаного було цілком досить. Спираючись на ці його відмовлення, взявши до уваги це боязке його й самотнє тікання, ці слова про самозаперечення,

годилося б зробити висновок, що я маю справу з типовим прикладом комплексу неповноцінності. Поглинаючи сферу підсвідомого, почуття власної неповноцінності прориває охоронні бар'єри і, з нестримною силою вирвавшись на поверхню психіки, виявляється в вигляді неврозу.

Це виглядало як дуже правдоподібне припущення!.. Та я й найменше не належав до числа тих лікарів, які в кожній людині бачили хворого. Серед своїх колег, що працювали в лікарні, я був майже єдиний, який не поділяв їх манії трактувати здорових як хворих. Я обстоював право кожної людини вважатись здоровою. Зрештою, хіба з того, що говорив він, не можна було зробити висновка, який цілком заперечував би попереднє припущення, визнати цілком певно, що передо мною була не психічно хвора людина, а мислитель, який з абстрактної ідеї самозаперечення робив для себе правило повсякденного життя, не надаючи ваги зовнішнім умовам життя?

— Повірте, — казав він далі, — тут у лікарні, дозвольте, докторе, називати речі на їх власне ім'я?.. — тут у лікарні для божевільних мені живеться далеко краще, ніж мені досі жилося там, на волі. У мене є стале ліжко спати, мене одягають; я ношу цей прекрасний, теплий і вигідний халат, чудесне убрання сірого кольору з ніжнорожевими смугами; мене годують просто, але я ситий. Я не мушу ні про що дбати. Я не маю жадних клопіт. Я почуваю, немов би я потрапив до Будинка відпочинку або до найкращого з сенаторіїв КСУ.*

— Ви вмієте знущатись! — зауважив я.

— Я?.. Знущатись?.. Ви помиляєтесь, — з запалом заперечив він: — Прошу вас, докторе, не прийміть моїх слів за жарт. Я цілком твердо оцінюю речі. Якщо б справа

* Комісії сприяння ученим.

йшла виключно про матеріальну сторону життя, то при моїй невибагливості я не мав би жадних підстав скаржитись. Але...

І він глибоко зідхнув і відразу захвилювався.

— Тут в лікарні не можна працювати. Я не маю книг. Мені не дають паперу. Я не маю змоги поїхати до бібліотеки. Я вже не раз підносив це питання. Я звертався до старшого лікаря, до сестер, до санітарів, до вартового при вході. І від усіх них я чую те саме: «У нас режим, товаришу хворий!».

Він стиснув свої довгі тонкі, з м'якими рожевими нігтями пальці.

— Моя розвідка про Гассенді з філософії 17 століття лишається незакінченою, і я страждаю.

Здригнулись кінчики уст, очі наповнились сльозами. Він одвернувся вбік.

Я зважував.

Чи не годилося зробити припущення про манію величі, що володіла ним?! Скільки їх було тут, Кантів, Гегелів, Тичин і Гете, Христів і Будд, пророків і мудреців, імператорів і завойовників, поетів і філософів, творців універсальних догм, провісників розумових істин, соціальних систем, що мали ошчасливити людство!.. Що ми могли змінити в їх долі? Ми лікували їх збільшеними порціями броду, впорскуваннями мишаку, душами Шарко абож препаратами для регулювання функцій залоз.

«Розвідка про Гассенді». Я відчував жаль. Чи існувала вона в натурі? Чи не був це просто плід маячіння хворої й роздратованої уяви? Абож, якщо така розвідка й існувала насправді, то чи не було це тільки белькотіння немовляти, безладне нанизування фраз, шал слів, лихоманка позбавлених глузду думок?

— Я бачу, — сказав він гірко, понурюючи голову, — я бачу, докторе, що ви не ймете віри моїм словам! Ви не певні! Ви вагаєтесь!.. Я вас проситиму, докторе,

прочитайте в бібліотеці розділи з моєї книги, що були видруковані. Ви побачите самі, чи варто домагатись, щоб дати мені змогу довести мою працю до кінця.

Він знову звів голову й дивився на мене своїми синіми спокійними упокореними очима.

— Шопенгауер, докторе, якось сказав, що суспільство є не сума осіб, що існують, а сукупність мислителів, що існували. Згадуючи про це, я не хочу сказати цим нічого іншого, як тільки те, що праця мислителя має для людства не менше значення, як і кожна інша праця. Я хочу мислити, докторе, а мене замкнули до лікарні разом з божевільними. Я людина, я такий, як і всі, а мене примістили в клітку з мавпами.

Він одвернувся. Він не скінчив, він пішов геть з пониклою головою, і я бачив тягар, що лежав йому на плечах, сум, що гнітив, горе, для якого не було вислову.

За яром сріблівся сірозелений степ. Білосиня димчаста височінь неба підносила мерехтливим сьйвом. Пісок хрумтів під ногами людини, що покинула мене, не зазнавши втіхи. Я почував себе ніяково. Чеснопливість мого сумління була вражена.

* *
*

Того вечора я пішов до бібліотеки. Я знайшов його ім'я в каталозі і замовив принести виписані книжки.

Електричне світло з-під ясного абажура високої лампи падало на білі сторінки книжки. Я читав, довкола панувала зосереджена урочиста тиша бібліотеки. Великі вікна відокремлювали два світи, зовнішній світ темряви, зірок, галасу вулиці, нічного запаху дерев, і цей другий світ штучного світла, книг, думки, підпорядкований літерним означенням абетки, регламенту цифр, формулам елементів.

Я заглибився в читання принесених мені книг. Це були окремі блискуче написані розділи з великої праці, що свідчили про ясний розум і про думку, чітку й величуну, сповнену уявою грандіозності.

Я читав. Я згадував худорляве, бліде, дещо стомлене й змучене обличчя, і в моїй уяві мимоволі поставав хрумкий і несталий образ Новаліса, образ поета, філософа й мрійника. З широко відкритими очима пророк простував вперед. Відблиски майбутнього відображались в його прозорих синіх очах, глибоких, як гірські озера.

Він писав про філософію 17 століття, сподіваючись, що з її заперечення народиться нова, інша система мислення. Яка?.. Він не давав зстаточної відповіді. Але він уже бачив контури нових шляхів. Твердими рисами він креслив їх на мапі майбутнього. Він ще не знав, які обрії відкриються попереду, але він уже дихав солоним повітрям океану, на хвилях якого пливли каравели завойовників, щоб, за безмежністю простору, відкрити для людства новий, обітований світ.

Я вийшов з бібліотеки немов сп'янілий. Я перейшов через вулицю. Жовтий місяць плив на синьому тлі нічного неба. Я ввійшов у сад. Чорні купи дерев стерегли обличчя. Я скинув капелюха. Я йшов навмання. Я блукав алеями саду. Листя дерев зеленим вогнем спалахувало в світлі електричних ліхтарів. В темряві кущів дзвенів жіночий сміх.

Тієї ночі я заснув спокійним мирним сном.

* *
*

Наступного дня мій новий приятель, сповнений сподіванки, уже чекав на мене. Він стояв внизу недалеко

од вхідних воріт на повороті широкого брукованого шляху, що, згинаючись півколом, між зелених схилів гори, йшов од трамвайної зупинки вгору до центральних корпусів лікарні.

Я привітався з ним. Я розповів йому про своє враження од його праць. Я подав йому сподіванку на вивольнення.

— Непорозуміння завжди можливі! — сказав я.

Він просяв. Він повірив в можливість звільнення. Його обличчя просвітліло ясною радістю.

— Докторе, — в нестримному захваті вигукнув він, — я без міри вам вдячний!.. Людству, щоб існувати й не загинути, бракує доброти й зрозуміння. Ви добрі до мене, бо ви хочете зрозуміти мене.

Він судорожно вхопився за рукав мого піджака.

— Коли б я тільки мав змогу закінчити свою книгу. Ви розумієте, докторе, це ж не просто праця з історії філософії 17 століття, історична розвідка про філософа Гассенді та його сучасників. Історія для мене — проєкція в майбутнє, проєкт майбутнього. Це той схематичний план, що його викреслило минуле, щоб ми й наші нащадки збудували за ним будівлю. О, як приємно зачерпнути води ще з нескаламучених джерел майбутнього!..

В захопленні, пожадливо, він зазирає мені в вічі.

Не без труда я звільнив свій рукав з його спазматично стиснених пальців. Я хотів уже відійти, але він не одпускав мене від себе. Він тримався за мене, як мала дитина за вбрання матері. Його захват перетворювався в настирливість. Я мусів був вирватись. Мені було прикро, але я примушений був відштовхнути його від себе.

Цей різкий жест, яким я відштовхнув його від себе, вразив його, але що я міг зробити? Я обіцяв вжити всіх заходів, щоб допомогти йому.

Старшого лікаря я знайшов в його службовому кабінеті. Він сидів за столом і писав. Широкий і громізд-

кий, він заповнював собою крісло. Здавалось, тільки поруччя крісла, охоплюючи його ззовні, обмежували безмірність його тіла. Легкий вітерець роздував кремівосірі запони на широких вікнах, приносячи з собою солодкавий запах скошеного і вже прив'ялого сіна.

Лікар поклав перо і повернувся до мене. Простягаючи мені свою важку, кошлату руку, він спитав:

— Що вам, мій молодий друже? З вами щось сталося? Ви чимсь збентежені? Чи не зробили ви якогось чергового несподіваного відкриття, що призведе до перевероту в усій нашій психіатричній науці?

Він завжди зберігав іронічний тон, намішкуватий і поблажливий, в розмовах з персоналом, лікарями й хворими. Цей тон і те, що він, звертаючись до мене, казав «молодий друг», або «молодий чоловік», дратувало мене. Але я ховав своє незадоволення і робив вигляд, що при ділових розмовах і офіційних службових взаєминах усе це й найменше мене не обходить.

— Я прийшов говорити з приводу нашого пацієнта.

— Якого саме?

Я назвав його прізвище, ім'я й число палати.

— А, знаю!.. Так що ж?

— Я розмовляв з ним. Зовсім психічно здорова людина. Він домагається, щоб його звільнили.

— Вони всі домагаються цього! — відповів лікар.

Він позіхнув. Був ще ранок, але від нього вже тхнуло горілкою. — Вони всі запевняють, що вони здорові, а що ми, навпаки, божевільні.

— Я не кажу про всіх, — відповів я різко. Як і завжди в розмові з старшим лікарем, мене розбирала гостра проти нього лють: — Я маю на увазі тільки цього одного. Ми робимо злочин, тримаючи його тут. Він не потребує жадної опіки з нашого боку.

— Злочин?.. — перепитав він мене хрипливим голосом хронічного алькоголіка.

Він звів на мене свій важкий нерухомий зір. Він ди-

ввся на мене своїми червоними склеротичними очима, напівсхованими під зморшками важких повік. Він астматично дихав. Я бачив перед собою його короткий гострий, як клюв хижака, ніс і тверде підборіддя на його широкому темному обличчі.

— Що таке злочин, мій дорогий друже? Ми їх робимо щодня тисячі!

Я знав лікаря. Він був цинік і скептик. Він любив жінок, горілку й книжки, оправлені в гарні палітурки. Він користувався великим авторитетом в психіатрії і не вірив ні в що і, можливо, саме тому не терпів жадних заперечень.

Але я вирішив не здаватись. Я вирішив довести справу до кінця.

— Я не кажу про тисячі! — вигукнув я нетерпляче: — Я кажу про даний, цілком конкретний і певний випадок.

Старший лікар поклав мені на плече свою волосату руку.

— Яскраво виявлений приклад шизофренії, молодий чоловіче! Клясичний приклад, вартий уваги. Раджу, займіться.

Я з обуренням подивився на мого шефа, на його велике темне обличчя, на його під тяжкими зморшками повіків зірке хижачьке око яструба.

Мені могли не подобатись ані його байдужість і ледацтво, ані цинічний його епікуреїзм, але я не міг не рахуватись з його досвідом, з розсудливою проникливістю його розуму, з тонкою точністю майже завжди бездоганних його діагноз.

Але я продовжував обстоювати свою думку. Я уперто твердив:

— Я не можу згодитись. Категорично ні! Жадних ознак хвороби. Цілковита ясність думання!

— І все ж таки!..

Я знизав плечима.

— Він ще вам нічого не казав про емальовану миску? — спитав мене тоді шеф.

Я похмуро подивився на нього. Ця безглузда манера розмовляти про серйозні речі!..Я відповів насумрено:

— При чому тут емальована миска? Я зовсім не маю охоти жартувати! Вчора в бібліотеці я читав його філософські твори. Вони геніяльні!

— Читати філософські твори пацієнтів, навіть коли вони геніяльні, не входить в коло ваших прямих службових обов'язків. Замість цього краще прочитайте історію його хвороби. Це буде корисне й для вас і для нього! — повчально зауважив шеф.

Він поводився зо мною, як з хлопчиком. Я палав гнівом. Я ладен був кинути йому в обличчя якусь грубість, але стримався.

Він нахилив голову і взяв у руку перо, щоб показати, що розмову закінчено. Я вийшов. В безмовній тиші коридору я почув рип одчинюваних дверець шафки, дзвін скла й булькання наливоної рідини. Нещадна пристрасть до алкоголю.

* *
*

Я наказав дежурній сестрі розшукати історію пацієнта й негайно принести мені до кабінету.

Я сидів, сповнений люті і роздратовано стукав пальцями по поруччю крісла.

— Ось прошу! — сказала сестра, безшумно ввійшовши до кімнати.

— Дякую! — сухо відповів я й взяв простягнену мені теку.

Двері я замкнув на ключ. Я не хотів, щоб мені перешкоджали.

Передо мною лежала груба тека з документами й матеріалами. Дати народження, батьки, спадковість. Перенесені хвороби. Освіта, перебіг життя. Після закін-

чення десятирічки й ІНО аспірантура в ІЧП.* В Інституті він спеціалізувався в філософії.

Я перегортаю одзиви про нього професорів і керівників, рекомендації його праць до друку, рецензії, що з'являлися в пресі на його друковані роботи. Усе йде якнайкраще.

Але ось стенограма дискусії в ІЧП з приводу його доповіді: «Етика Гассенді на тлі механістичної філософії 17 століття». Різнокольорові сторінки тонкого паперу. Сліпий друк копії.

Я читаю зміст виступів. Його обвинувачують у протягуванні ідеалістичної контрабанди, в фідеїзмі, попівстві, антимарксистських ухилах, в гегеліянстві, плехановщині, деборінщині. Йому закидають зв'язки з ворогами народу. Брак пильності з його боку. Його праці оголошені вилазками клясового ворога.

Сакральне слово виголошено. Катастрофа сталася. Людина зійшла на ешафот. Трикутній шматок важкої криці з холодним блиском упав вниз. Голова одрубана ножом гільйотини, покотилася до кошика. Візок з трупами прогуркотів по бруківці.

Усе інше тільки подробиці, дрібні необов'язкові деталі. Стандартна формула канцелярського протоколу. Постанова за підписом директора: за протягування ідеалістичних концепцій зі складу аспірантури такого-то Ім'я-река виключити.

Людини більше немає, є труп, не-людина, тінь, двійник людини, буття тіні, ілюзія існування. Штучний Голем, тулуб, зроблений з глини, буття заблуканого при виду.

Усе, що б він не робив, стає умовністю, необов'язковою ні для кого, ні для нього, ані для інших. Слідами від дотику пальців людини-невидимки. Він носить капелюха на голові, якої немає. Огортає шарф довкола

* Інститут червоної професури.

відсутньої шиї. Стоптани черевики взуті на ноги, що йому не належать.

Мрець живе неживим життям вигаданої істоти. Він живе в світі, реальність якого умовна. Можливості наукової роботи для нього закрилися. Те, що він ще може робити, сприймає він як каторгу або знущання. Він влаштовується на посаду вчителя до трудової школи, але він і найменшого поняття не має про те, що він має викладати. Він навіть не намагається пристосувати свій виклад до розуміння 11-річних хлопчиків. Хлопчикам, у яких на думці футбол, він розповідає про теоретичні розходження між Гассенді й Декартом. З нього жаден не педагог. На його лекціях стоїть галас і гуркіт, учні входять і виходять, в проходах між партами гуляють в довгої лози. На нього не звертають жадної уваги, так, ніби його зовсім не було в класі.

Та й чи є він насправді?

Його немає. Є зв'язок ланок, що їх фатальної взаємозалежності він розірвати не здібний. За деякий час у школі стає відомим факт його звільнення з аспірантури й причини цього, обвинувачення, висунені проти нього в Інституті червоної професури.

За приховання клясововорожожої діяльності, він, як соціально чужий елемент, здійсмається з роботи в школі. Я читаю записку райінспектора наросвіти, не позбавлену орфографічних помилок, що остаточно вирішала його долю. Його звільнено з школи, виключено з профспілки. Усі шляхи для нього замкнені. Тепер він ніщо. Він безробітний.

Буття людини визначають речі. У нього немає жадних речей, нічого з того, що робить людину людиною. У нього немає ні мешкання, ні грошей, ані одягу. Нічого, окрім клунка з рукописами, якого він завжди носить з собою. На ньому гумовий плащ, піджак без гудзиків, застьобнутий булавкою, жадної білизни, широкі сірозелені брезентові штани, які носять биндюжники в

гаванях портових міст, подерті черевики, підібрані на якомусь смітнику.

Він спить у парадних на цементовій підлозі, підклавши під голову цеглину, якщо йому щастить вислизнути з-під уваги двірників, що б'ють і женуть його, з прокляттями будять і проганяють його геть серед ночі. Коли він встигає захватись, він примощується спати на купках вугілля коло казанів центрального опалення. Його обід — склянка компоту або киселю й шматок хліба. Він живе надголодь.

Я одсовую теку в сторону. Вона мені непотрібна більше. Я вже нічого не знайду в ній для себе.

Я закидаю руки за потилицю і заплющую очі. Опіраючись об спинку крісла, я похитуюсь. Похитуюсь, як спілі старці при вході до цвинтаря, що вигукують, благаяючи милостивців *возчувствувати!*

Я домальовую в уяві те, що лишилось невідображеним у цих паперах. Конструюю його думки. Творю його таким, яким він повинен бути, не може не бути, відтворюю логіку його алогізму.

Він філософ і, як філософ, він намагається усвідомити те буття, що він його веде, знайти для нього раціональне визначення, підпорядкувати його абстрактно загальній формулі. Він звик мислити систематично. Усе, що він думає, він підпорядковує одній і тій самій думці: я не зробив жадного злочину. Його свідомість отруєна почуттям власної безневинності. Це єдине, про що він думає й може думати. Жадної іншої думки, окрім думки про свою безневинність.

Ця думка розкладає його свідомість.

Жадного пристановища. Глибока ніч. Він раптом прокидається од різкого удару носакон в бік. Двірник, од якого тхне денатуратом, схоплює його за груди й трясє його. Піджак тріщить по всіх швах. І згадка про долю вбрання поглинає все інше. Двірник тягне його вниз, одчиняє двері й викидає на вулицю, в сніг, в темряву.

ву ночі. Він підводиться й мовчки, похитуючись, іде далі, в сподіванці знайти випадково незамкнені двері.

Я палю цигарку. Я стежу за ніжним блакитним колом тютюнового диму, що повільно тане в повітрі. Я гадаю, що його звичка мислити логічно — повинна була стати ґрунтом, на якому почалася руйнація його психіки. У нього повинно було скластися хоробливе враження необхідности, певність, що все, що він не робив би і не казав, ставало, мусіло було ставати приводом для обвинувачень його в ніколи не зроблених злочинах.

Але при чім тут емальована миска? Ця миска, про яку згадував шеф, лишається покищо для мене загадкою.

* *
*

Я натиснув на кнопку дзвінка й викликаю сестру. Мовчки простягаю їй теку. Тоді закурюю цигарку, підводжуся з крісла й виходжу з кімнати в сад.

Я досить швидко знаходжу мого пацієнта, й ми сідаємо з ним на лавочку. Перед нами широка галявина з сіном, що солодкаво в'яне в копицях, білі стіни головного будинка, за зелом дерев бані церкви з божевільно-урочистими фресками Врубеля.

Ми розмовляємо. Він з довірою торкається моєї руки. Він з довірою дивиться на мене своїми тихими ясними очима. Він прагне співчуття.

Я намагаюсь не дивитись на нього. Я приймаю замкнений і відсутній вигляд. На мені білий халат лікаря, на ньому сірий з рожевими смужками халат хворого. Він для мене порядкове число в книзі для записів, ланка доктрини, об'єкт для перевірки наслідків лікування інсуліном.

Він сповідався. Він довіряв мені. З остаточною щирістю він розповідав мені про свої найглибші таємниці.

Він плекав надію, що я єдиний його друг в цьому ворожому світі, що оточує його й прагне знищити.

— О, докторе, як важко здоровій і нормальній людині жити в оточенні цих хворих, серед цих мавп, що носять машкари людей.

Він зідхнув. П'ятерицею він одкидає волосся, що широкими пасмами спадає йому на високе ясне чоло філософа.

— Ви не повірите мені, любий докторе, але вони здібні без жадних підстав для того обвинувачувати цілком безневинну людину в ніколи не зроблених злочинах і вимагають в тому зізнань. Світ збожеволів, докторе, кажу я вам.

Він щільно присувається до мене, щоб відкрити мені лише йому знану тайну.

— Ось, приміром, візьміть для прикладу, докторе, мене! Я ніякий, не злочинець. За ціле життя своє не зробив жадного злочину. Припустімо, я спав по будинкових підворотнях, і двірники переслідували мене за це, бо казали, що я розношу воші і це не помагається за правилами, бо я ж не прописаний. Я ходив до міліції, просив, щоб мене прописали до якоїсь підворотні, щоб я не порушував правил, алеж мені відмовили. І не дали жадного папірця. Що ж я міг зробити, докторе?

Він допитливо з тривоною дивиться на мене. Мені хотілось плакати. Я примусив себе посміхнутись.

Він зрадів.

— Ну, от, бачите, докторе, ви навіть посміхнулися! Очевидно, я жаден злочинець. За ціле життя своє я не зробив жадного злочину!.. Тим часом...

Боязко й обережно він обернувся навкруги. Він знизив голос. Пошепки він сказав:

— Тим часом я їм хліб, а вони кажуть, що я злодій! Жах сповнював його слова. Він уп'явся пальцями мені в руку.

— Я їм суп з емальованої зеленої миски, як і всі,

разом з усіма ними за столом їдальні, а вони обвинувачують, що я вбивця.

Він зціпив зуби. Він одвів свій зір убік.

Я підвівся. Я квапливо попросився з ним, я попросив пробачення:

— Пробачте, — сказав я, але я мушу йти. На мене чекають. Ми ще колись поговоримо з вами про це.

Я нічим не міг допомогти йому. Нічим!.. Цілковитий і остаточний розпад свідомости, пов'язування уявлень між собою непов'язаних, довільне й химерне асоціювання речей взаємно непідпорядкованих, явищ, між якими немає ніякого зв'язку.

Шизофренія! У цьому не могло бути жадного сумніву.

Я повернувся й натрапив на лікаря. Від нього пахло важким горілчанам перегаром. Він астматично дихав. Я бачив його червоні очі, напівсховані під зморшками тяжких повік, короткий гострий ніс степового хижака й тверде уперте піборіддя.

— Ну що, — спитав він уїдливо, — улевнились?

Я дивився на нього збентежено й похмуро. Я не віповів йому нічого. Я опустив голову.

Він поклав свою велику, порослу густим чорним волоссям руку мені на плече.

— Чудовий, кристалево чистий клінічний зразок захворювання на шизофренію. Приклад, вартий спеціальної уваги з вашого боку, раджу зайнятись ним, але уникайте при цьому ілюзій, мій молодий друже, і завжди починайте свою аналіз з історії хвороби.

Я мовчав. Я дивився в далечінь. Постаць людини з понурою головою в сірому халаті чітко викреслювалась на тлі сірозеленого неба. Вузькохвоста пташка з тонкими ніжками, дрібно підстрибуючи, пробігла по стежці. Солодкий аромат свіжого сіна м'яко застиг у нерухомому повітрі.

КНЯЗІ

(3 циклу «1921 рік»)

Того року історію в нашій районній трудовій школі викладав літній і досвідчений педагог з імпазантною зовнішністю старого народовольця. Велика біла борода, пишна сива шевелюра, широка парусинова толстовка й штани в чоботях.

Перед революцією він був директором приватної гімназії в Києві; тепер, тікаючи із зголоднілого міста, переїхав на село.

Йшла лекція. Він повільно ходив, закривши руки за спину, по класі з кута в кут вздовж лавок і розповідав учням про давніх князів. Перед схвильованою уявою учнів він малював жакливу картину трагічної смерті князя Ігоря, прив'язаного до дерев і роздертого пополам, — коли в дверях класу з'явилась маленька постать: гостроносий, спітнілий секретар райпарторганізації тов. Портянка з рудою, пласкою й подертою течкою під пахвою, яку він завжди носив з собою, як вищий символ свого призначення.

Тов. Потрянка, за звичкою, махнув перед собою течкою, — невиразний жест, можливо, щоб здути куряву з лавки, — рух майже автоматичний, що залишився в нього як спадщина од попередньої його професії, і сів на лаву, стомлено витираючи з чола піт рукавом піджака.

У класі пахло свіжим печеним хлібом, чобітьми, дьогтем та свіжо просоленими огірками, — легкий запах кропу, змішаний з ледве вхоплюваним запахом листя волоського горіху.

Було душно. В променях сонця, що косо падали крізь одчинені вікна, крутилась дрібна фіолетова курява, і вітерець приносив з собою різкий аміачний запах стайні. Молоденький півник на дворі раз-у-раз задержував кукурікав. Хлопці ретельно сопіли, запишуючи до зошитів те, що переказував учитель.

Тов. Портянко сидів урочистий, поважний, свідомий своєї відповідальності за постановку викладання історії в районній трудовій школі. Руда течка перед ним на лавці. Рясні каплі поту повільно текли по скронях. Він уважно стежив за неквапливим ходом розлогого оповідання про обставини смерті великого князя Ігоря та Ольжиної помсти.

Оповідання сподобалося йому. Воно зацікавило його. Особливо те, як Ольга помстилась деревлянам. Ці горобці, що їх Ольга забажала одержати від деревлян замість взяти данину хутром та медом, а потім скористалася ними, щоб підпалити в деревлян їх хати!.. Тов. Портянко не витримав і в палкому захопленні вигукнув на всю класу:

— Отож і стерво!

Він захлинався від реготу! Так ловко піддурити цих селюків-деревлян. Сльози виступили йому на очах. Крізь сльози він дивився на вчителю довшу бороду й заздрісно думав:

— І все те він бачив та знає!

Однак, що більше він замислювався над змістом оповідання, що більше міркував з приводу того, що довелося йому чути тут у школі від старого вчителя, то більше він насумрювався. Цікавість, захоплення й здивування поступались почуттю обурення.

З роздратованням він раптом перервав викладача, гнівно стукнув по столу течкою й сказав:

— Годі!

Відомо, чоловік — одне слово, жінка — словник. Слово «Годі!» було словом чоловіка.

Старий учитель, вражений, спинився. Він не зовсім добре уявляв собі, що, власне, трапилося й чого від нього хоче цей химерний тов. Портянко.

Тов. Портянко підвівся, міцно притиснув ліктем течку під пахвою і виголосив енергійну промову.

— Пролетарська революція, — сказав він, — ще в жовтні сімнадцятого року з коренем знищила всіх князів і буржуїв, різних експлуататорів, згідно з ясними й геніальними вказівками тов. Леніна, вождя всіх трудящих пролетарів і світової революції. Отже не годиться й згадувати про це ганебне минуле, про це остогидне дрантя, всіляких князів.

— Я, — сказав він далі, — обурений з того, що сьогодні на 4-ому році пролетарської революції в советській трудовій школі знов чую про цих князів і буржуїв. Більше того: знаходяться такі люди, до того ж учителі, які називають цих гадів, це людське падло, великими. Чи можна йти ще далі?

— Я, — заявив тов. Портянко, і голос його тремтів од напруженого хвилювання, — не припущу, щоб у мене в районі вчителі розводили контрреволюцію й дозволяли собі публічно, як справжні бандисти, виступати проти советської влади й завоювань світової революції.

При цій нагоді тов. Портянко в короткому слові зробив огляд міжнародного положення, щоб на тлі завоювань світового пролетаріату яскравіш виступила вся ганебність поведження старого вчителя.

Вже продзвенів дзвінок на перерву, вже продзеленчав він удруге, раз і ще раз, проголошуючи кінець перерви та початок наступної лекції, вже заглядав до класи другий учитель і, скромно кахикнувши, потихеньку й обережно, щоб не рипнули двері, прикрив їх, а тов. Портянко все ще промовляв.

Стурбований завшколи підійшов до відчиненого вікна, прогнав пинком ноги обридлого півника, який своїм кукуріканням заважав йому слухати, і, намагаючись

лишитись непоміченим, прикладав усіх зусиль, щоб, стоячи під вікном на дворі, не пропустити жадного слова з промови тов. Портянка й зрозуміти, що й до чого той каже і які саме катастрофічні наслідки може все це мати.

Пересунулись і короткі стали полудневі тіні. Зникли рештки ранкового холоду. Усе дужче пекло сонце. Завшколи знемагав від сухої серпневої спеки коло розпеченої стіни шкільної кам'яниці. Поховались під куцики жовтої акації, зарившись у куряву, квочки.

Усе задушливіш ставало в класі. Знесилені дрімали учні. Тов. Портянка дотягував промову до кінця своєї другої години, досягаючи тієї межі в часі, коли він зрештою міг спинитися.

Він спинився. Учитель здобув можливість сказати дещо в своє виправдання. Він зазначив, що оті князі, про які йшла балачка, жили за 1000 років до Жовтневої революції. І на це й є історія, така наука, яка розповідає про минуле, вчить про те, що колись діялось, щоб ми, теперішні люди, знали, як люди, наші батьки, діди й прадіди жили за давнини.

Наука! Це слово мало для тов. Портянка магічне значення.

Вважаючи на анальфабетизм і недосвідченість старого вчителя, вихованого на старорежимних поняттях і поглядах, тов. Портянка з поблажливим презирством з'ясував йому, що він, тов. Портянка, як представник партії в районі, не має й не може нічого мати проти науки.

— Партія, — зазначив повчально тов. Портянка, оптимістично ототожнюючи в своїй уяві себе й партію, — є за науку!.. За природу!.. — додав він, щоб підкреслити суть справи, що могла бути неясною й мало зрозуміла для вчителя як людини безпартійної.

— Якщо така наука історії, — зауважив дещо скептично тов. Портянка (... звісно: жадна людина не може знати всього на світі, навіть коли вона займає такий відповідальний пост, як посада секретаря райпарторгані-

зації), — якщо така наука є, — повторив він, — і є вчені люди, які нею займаються, то хай воно так і буде. З мого боку не зустрічається ніяких перешкод до того, — з щирою й щедрою великодушністю заявив Портянка.

— Але, — продовжував він, — я аж ніяк не можу припустити, щоб у мене в районі якийсь учитель чи хтось інший ще й досі вживав таких паскудних слів, як князі, що викликають обурення з боку кожного свідомого пролетаря або, ще гірше, про цих мерзотників, про це людське падло, про цих контрреволюціонерів казав: великі князі. Я, — сказав тов. Портянка, — рішуче забороняю вживати подібні слова й вирази надалі при викладанні науки історії дітям пролетарів і трудящого селянства.

Уп'явши п'ятерицю в волосся своєї своєї бороди, учитель з спокійною й врівноваженою мудрістю літньої людини слухав метушливу й рвучку мову тов. Портянка.

Він подякував останньому за його глибокодумні й цінні вказівки, зазначив, що більше не вживатиме таких контрреволюційних слів, як князі, і просив тільки з'ясувати йому те, що лишалося для нього тим часом неясним.

— Я не зовсім уявляю собі, як годилося б називати тих діячів старих часів, що колись діяли і яких їхні прихильники, очевидячки, з метою контрреволюційної пропаганди називали князями й навіть ще й великими князями. Я був би вам дуже вдячний, — сказав учитель, — якби ви, тов. Портянка, порадили мені щось інше, якусь іншу назву, яка цілком відповідала б основним засадам пролетарської свідомости.

На це тов. Портянка з властивою йому поважною розсудливістю зазначив:

— То вже ваша справа знайти, як їх називати. Наше діло — вказати вам.

* *
*

... Портянко був піонером, початківцем, попередником, діячем районного масштабу. Незабаром прийшли ті, які розвинули побіжно кинуті ним думки й ствердили вимогу цілковитого заперечення історії. Вони твердили, що історії немає поза історією ВКП(б) і відповідно до того історія починається тільки з жовтня 1917 року.

Історію було ліквідовано. Науково-дослідні установи закриті. Академіки, професори, доценти, доктори, магістри й магістранти рубали в тайзі на засланні сосни, вантажили баржі, бігли босі з лазні до бараків. Потім було з'ясовано, що це все ухил, і професорів повернули, а рубати сосни в тайзі послали ухильників.

Але дух тов. Портянка тримався і в 1941 році. Директор Львівської філії інституту історії, за власним підписом, вивісив друкованого на машинці папірця, де оголошував назву «Галицько-волинське князівство» контрреволюційною і забороняв її вживати.

Минає час, і все змінюється, кажуть філософи. Але є люди, уяві й ідеї, які попри все те лишаються незмінними. Так кажуть факти.

ЧЕМНІСТЬ

(З циклу «1921 рік»)

Цього разу на закритих зборах райпарторганізації т. Портянко виголосив промову не з приводу боротьби з бандитами, не про завдання КНС* в боротьбі проти куркулів, знов таки й не про заміну продрозкладки продродатком, але про дещо зовсім нове, інше, можна сказати, несподіване: про чемність!.. Про обов'язок кожного партійця бути чемним.

Був т. Портянко худорлявий, миршавий, заклопотаний і метушливий. Його дерли, його рвали на частини. Він завжди спішив. Він або лаявся, або підписував на ходу папірці, або крутив ручку телефонного апарату і з одчаєм кричав у рурку: «Корсунь! Корсунь! Корсунь!», викликаючи округовий центр. Іноді енергійно дмухав в рурку. Під ліктем, міцно притиснений до боку, був завжди з ним обдертий і рудий плоский портфель, в якому не лежало ніколи нічого, крім поживклого числа «Правди» та аркуша промокального паперу. Портфель він носив для престижу та за довгою звичкою мати під ліктем серветку. За кілька років перед жовтневою революцією він працював у Києві офіціантом. Він бачив світ і знав світ. У питанні про чемність він міг виступити з властивою для нього експресією й авторитетністю.

Оскільки т. Портянко репрезентував у районному масштабі партію, він був свідомий своєї ваги й свого значення.

* Комітет незаможних селян.

У своїй промові, виголошеній перед партійним активом району, він з огидою одізвався про нікчемну й підлу, ворожу пролетаріятові буржуазну чемність, що була тільки машкарою, якою різні князі й буржуї на протязі тисячоліть прикривали своє обличчя експлуататорів. Він вимагав від присутніх, щоб кожен свідомий і чесний пролетар розмежувався з цією ганебною й гнилою буржуйською чемністю. Йому дуже хотілось висловитись у питанні про те, як саме треба поводитись заслуженому большевику, загартованому в бурях і грозах революції. Приміром: як треба сморкатися, з допомогою пальця, чи користуючись носовою хусткою? Чи треба скидати шапку, коли урядуюєш в установі, чи, навпаки, сидіти в себе за столом у шапці, зсунувши її набакир? Знов таки: чи треба відповідати «Драстуйте» на кожне здоровкання одвідувача, що ввійшов до установи, чи гнівний і суворий погляд, кинутий мовчки або з відповідною лайкою на відвідувача, скаже останньому краще, ніж будь-що, з ким він має справу і куди саме він прийшов?

Однак оскільки з цього приводу жадних директивних вказівок з округового центру не було одержано, а питання само по собі було не ясне й не до кінця пророблене і могло викликати в дискусії чимало суперечок, т. Портянко обійшов ці слизькі й двозначні питання.

— Краще не треба — сказав собі т. Портянко й сплюнув перед собою на підлогу.

Він промовляв дві години. І ще три чверті години. Він добре таки впрів в цей гарячий соняшний день, виголосивши свою темпераментну промову перед представниками партійної організації. Він закликав кожного чесного і відданого партійця-пролетаря озброїтись пролетарською чемністю в справі боротьби за світову революцію і взяти за приклад щодо цього та вчитись в т. Леніна й Троцького, т. Енгельса і т. Маркса.

— Хай живе світова революція й її великий вождь т. Ленін! — закінчив свою промову т. Портянко.

Матрос Вирвизуб, заврайвідділу Наросвіти, сидів на стільці в першому ряді, закинувши ногу на ногу і відтопирений великий палець на босій його нозі увесь час рухався, активно реагуючи на особливо гучні й патетичні місця промови секретаря партійної організації.

Коли т. Портянко закінчив, усі відразу подивились на нього. Усі розуміли, що промова, виголошена т. Портянком, в першу чергу торкається не Заврайзу і не завфінвідділу чи міліції, але як справа культурна, тонка й, можна сказати, делікатна стосується саме його, Вирвизуба, як заввідділу наросвіти.

Тов. Вирвизуб підвівся. Він випростався, високий і великий, міцно впершись в підлогу, як на кораблі в шторм. Він став на те місце, де перед цим стояв т. Портянко. Як досвідчений промовець, він сказав «Товариші!» й після цього помовчав.

— Товариші! — сказав тоді знову т. Вирвизуб, і громовий його голос потряс стіни кімнати, шибки в вікнах і присутніх: — Коли ми були на кораблі славного революційного Балтфлоту, так ми панів-офіцерів, взявши за руки й за ноги, розгойдавши, кидали за борт у море, абож у корабельну топку. Знову ж, скажу я про себе й таке, що коли я командував загоном і ми в січні 18-ого року завоювали Київ, ми ставили, без ніяких балачок, до стінки кожного генерала, буржуя, банкіра й митрополита. І слава про наші геройські діла грізною хмарою і до цього дня дивує світ.

Він зробив павзу. Він змінив тон. Він сказав м'яким, майже ласкавим голосом, що так контрастував з громовим резонансом його голосу, пристосованим до штормів.

— Однак, — сказав т. Вирвизуб, — партія, т. Ленін і вслід за ним і наш славний вождь світової революції в нашому районі т. Портянко, кажуть нам: годі вже, братішки, годі. Нужно потіхоньку. Полігоньку. Великано, а не так як фуліган какоюй, ілі ещо как шпана

якаянебудь. Это, я говорю, понімаць нужно, хоч і ні кожний это бачити може, способность до того імеєть.

Матрос набрав повітря в груди, роздув щоки, зробив круглі очі і закінчив:

— Од нас вимагається тепер обхожденіє, показать чемність, як сказав т. Портянко, а не так, щоб: — Ах, ти сукин син, буржуй, мать... ставай до стінки! І зараз за шпалер. Ми это понімаем, колі это партія каже, бо вона на то своє соображеніє імеєть.

... Наступного дня в сусідньому селі т. Вирвизуб на чолі комісії, до складу якої входили голова й секретар місцевої сільради, представник учительської профспілки з району, заврайшколою й тутешній учитель, оглядали священичий будинок, в якому передбачалось восени розташувати школу. Серед присутніх була також і місцева вчителька, молода і недосвічена дівчинка, яка ще не звикла й не знала, як треба поводитись і триматись в такому поважному товаристві, в присутності героя революції матроса Балтфлота т. Вирвизуба.

Члени комісії стояли посередині великої порожньої кімнати, колишньої залі, де тхнуло вогкістю й цвіллю, дівчина осторонь, спираючись плечем, коло стінки.

Йшла загальна розмова про придатність чи непридатність будинка для школи. Тов. Вирвизуб похмуро дивився на дівчину, що самотня стояла перед ними під стінкою. І те, що вона стояла під стінкою, це діяло йому на нерви, бентежило, турбувало. І тоді сповнений люті, звертаючись до неї, він сердито гукнув:

— Стань на середині кімнати!

Дівчина, не знаючи, як це зрозуміти, густо почервоніла й розгублено продовжувала стояти під стіною.

Тоді рявкнув т. Вирвизуб:

— Стань, кажу я тобі, по середині кімнати! Скільки разів треба повторювати. Доволі ви вже постояли полід стінкою. Годі вже. Минули вже ті часи, коли ми ставили вас під стінку. Ми навчимо, як треба бути чемними! —

додав т. Вирвизуб, і в голосі його бриніла рішучість і погроза.

... І потім, коли т. Вирвизуб вертався з Горобіївки до району, він гірко нарікав і скаржився своїм супутникам на те, що деякі з безпартійних саботують розпорядженія уряду і партії.

— Важко працювати, — казав він, — коли найпростіші правила чемного поведження доводиться тлумачити й пояснювати навіть освіченим людям. Ти вже його й на думці не маєш розстрілювати, а воно таки пнеється, все одно само до стінки стає. Некультурність!..

ВІДЬМА

(З циклу «1921 рік»)

— Як сознательний пролетаріат і знов же як представник біднішого селянства, я в Бога, конешно, не вірю! — твердо заявив товариш Портянко: — Наука, а оп'ять же товариш Ленін окончатально довели, що Бога немає, а однак замість того є сама тільки природа. Як руководящий партійний кадр на відповідальному посту в нашому районі, я вірю не інакше, як тільки в природу.

Пізній осінній вечір. Чорна ніч дивиться в вікно. Темно блимає лойовий каганець. Кувікає немовля в колісці, підвішеній до сволку. Господиня кінчає поратись коло печі. Вона винесла помії на двір, нагодувала свині і тепер гуркотить бляшаною заслонкою, прикриваючи челюсті в печі, тоді лізе на піч, щоб засунути каглянку.

Біля столу, на якому підноситься велика купа смаженого насіння, сидять секретар райпарторганізації тов. Портянко та завідувач районової школи Іван Федотович Парфеса, що прийшов до нього в гості, і лузають насіння.

Тов. Портянко робить це з дивовижною швидкістю. Він роззявляє рота, вкидає туди з розмаху зерно, в мить розчавлює й спльовує лушпиння. Лушпиння густо вкриває долівку, лаву, стіл, груди, підборіддя. Раз-у-раз тов. Портянко й завшколи жестом, що здається автоматичним, струшують з себе луску.

Уповільнений час тече безмірно мляво. Він тече з безвісти й лине в ніщо, широкий і громіздкий потік темних, розпливчастих присмерків, а лойовий каганець

постає перед байдужою уявою як символ світла нерадісного й ненадійного.

— Розуміється, — неквапливо каже далі тов. Портянко, — є такі з наших селян; оп'ять же середняки або ж однаково хоча б і батрацький елемент, що стають, як оце, приміром, і я, на плятформу советської влади й згідно з тим відмовляються од церкви і не говіють даже, але не наважуються, знов таки за плятформою сознательного пролетарія, вірити в природу, а обратно пристають до штунди! — зневажливо кидає тов. Портянко.

І знов мовчання, і знов лузають насіння, і знов в колісці кувікає немовля.

— А, приміром, щодо відьом, то якої ви про них тримаєтеся авторитетної думки, товариш Портянко, якщо мені дозволено буде запитати вас? — сказав Іван Федорович, заврайшколи:

— Чи вірите ви у відьом?

Іван Федотович, заврайшколи, худорлявий, малий на зріст, з зірваним голосом, був людина тонка й прониклива. Обіймати посаду заврайшколи в ці бурхливі роки, початку двадцятих років, значило лявірувати й комбінувати. Щоб лишатись на цій посаді, доводилось виявляти виключне мистецтво, найвищу віртуозність: бути з усіма одночасно в добрих стосунках і не бути ні проти кого, упевнити кожного, що він тільки з ним проти всіх інших. Треба було ходити по линві, натягненій над безоднею й балянсувати.

Іван Федотович підтримував добрі взаємини однаково і з головою райвику, і з слов'янським пан-отцем Гервасієм, умів бути з слов'янами і активно виступати на боці їх антагоніста Гриця Делікатного, диригента церковного хору й голови «Просвіти», що, вибраний на районових зборах, мав їхати до Києва й висвятитися на автокефального панотця. Він приятелював з лікарем і з усіма в учительському колективі, ба навіть з тов.

Чесноковим, начальником продзагону, що прибув з Москви і, звільнивши для себе одну з учительських квартир, оселився при школі. Заходив Іван Федотович частенько також і до тов. Портянка, який любив у вільний час побалакати *про науку*.

Тримався Іван Федотович виключно скромно. Він ніколи не намагався висунутись на перший план, та на мене він завжди справляв враження людини поселянському дипломатичної і в дипломатії своїй наскрізь іронічної. Дипломатію й іронію він перетворював на тонку гру, замасковану підкресленою скромністю. Йому, — принаймні мені це так здавалося, — подобалося будувати свої розмови в іронічному плані і зберігати при тому вигляд людини сторонньої й незацікавленої.

— Що кається до відьом, — відповів роздумливо тов. Портяненко на поставлене йому запитання, — то я думаю, що це діло інше. Сказати, зовсім особлива річ. Треба розуміти це так, що до церкви або вобщє до лерігії це не має касательства.

Господиня тим часом замела довкола припічка, перев'язала хустку й, покінчивши з усіма господарськими справами, сіла на лавку. Тягнучи за шворку, вона гойдала колицку й прислухалася до розмови, яку вели чоловіки.

— Ковальова Одарка — відьма! — обзивається вона з свого місця.

— Кажуть таке баби! — зауважив тов. Портянко й простягнув руку до стола за новою жменею: — Я ще малий був, то чув, що її мати така ж клята відьма була й багато народу на своєму віці заїздила.

— А ви самі як тепер думаете? — допитувався вчитель:

— Що я думаю? — відповів тов. Портянко: — Яка ж може бути відьма за соціалізму? Спалити її стерву, та й усе! Воно навіть це й не гріх, бо у відьом і душі ніякої людської немає, сама пара, як от, приміром, у кішки або

собаки. Відьма, вона, звісно, тварюка!

— Я сама бачила, — застрекотіла швиденько Пріська, — як ота Одарка ще позаторік на кішку перекинулася. Стояли ми ото біля криниці під вербою, я та баба Оляна, та тітка Явдоха, та Козубова Тетяна, а вулицею від коперації Одарка Ковалева йде, а назустріч, як оце ви тут сидите, Грицько Стеценків завертає...

Завшколи подивився на Пріську, на її широкі у вигляді півмісяця серги, на гострий її носик, на тов. Портянка й сказав:

— Поміж людей на селі ходить така гутірка, що немов це Ковальова Одарка Стеценкового Гриця заїздила!

Гніт надгорів і ледве світить. Тов. Портянко бере його двома пальцями і підтягає вгору. Вимащені поєм пальці він витирає собі об волосся.

— Я ще доберусь до цієї Одарки! — каже він.

— Доберусь!.. — підхоплює Пріська: — Який же з тебе секретар партійний у районі, якщо в тебе в районі таке чорт зна що водиться!

Він не відповідає, деякий час мовчить, лузає насіння, тоді каже:

— Однак же й інструкцій з округи про відьом у нас досі не одержано!

І в голос його чути непевність і сумнів.

— А ви в порядку творчої самодіяльності, власної, мовляв, ініціативи! — підтримав його завшколи.

— Конешно, це воно можна, але тільки, щоб перегибу якого по цій лінії не вийшло, а то ще й сьогодні можна було б з нею розговор мати.

Він подивився на гирі ходиків і нерішуче почухав потилицю.

— Воно ще ніби й не пізно!

І взявся за шапку.

— Ви, Іване Федотовичу, сидіть! Я швиденько проверну це діло й повернусь. Ми ще повечеряємо. Моя Пріська борщу доброго наварила. Та й гарбузова каша

до молока є. Та, може, й чарчина яка знайдеться. Сидіть.

Набрав повну жменю насіння, натяг на потилицю засмальцьованого картуза свого, підхопив по дорозі течку, що лежала на миснику і з якою він ніколи не розлучувався, і, кинувши на прощання: «Поки», вийшов з хати.

Завшколи лишився. Лузав насіння. Слухав, як Пріська, сівши на лежанку й гойдаючи босою ногою колиску з немовлям, розповідала про посуху, що була влітку, і про те, як у Горобіївці дев'ять днів розкопували стару закинуту криницю і як це й тоді всі казали, що посуха була на селі саме через те, що Одарка, відьма, воду держить.

— Відьма, вона все знає й все може! — упевнено сказала Портянкова жінка Пріська.

... Увійшовши до Одарчиної хати, тов. Портянко запропонував усім, що були в хаті, вийти геть, бо в нього з Одаркою розмова буде політичеська, секретна.

Він сів за стіл, течку поклав коло себе, каганця одсунув на край столу й суворо подивився на Одарку, яка лишилась стояти посередині хати.

— То признавайся, Одарко! — погрозово сказав до неї тов. Портянко.

— У чому ж мені признаватись? Продрозкладку я здала упольне. Мені нема в чому признаватись.

— Ну, не удавай з себе казна-що. Сама добре знаєш, у чому ти клясовий ворог супроти пролетаріату. Признавайся! — люто гукнув на неї Портянко: — Признавайся, що ти відьма!

— Мало що на селі брешуть!.. — спокійно й байдуже відповіла йому Одарка.

— Брешуть? А, може, таких, як ти, знищать треба!

Він витяг з кишені револьвера, старого «Сміта й Вессона» й поклав його на стіл поруч з течкою.

— Бога бійтеся! — злякано зарепетувала Одарка. — Навіщо ви таке? Що це ви? — в знеможі простогнала вона:

— Ой, лишечко! Та схойте, щоб і очі мої не бачили.

Одарка загопосила над собою, немов над небіжчиком, причитуючи.

— Бог мені тут ні до чого, — застеріг Портянко: — Ти мені Богом не одговорюйся. Ти признавайся. У тебе й мати була така ж відьма, як і ти!

— Як мати, не знаю! — ухилилась від прямої відповіді Одарка: — Вони вже давно померли, а я й до церкви ходю, і говію, і святі тайни приймаю, і батюшку поважаю.

— Ну, це пустяки діло, цей твій батюшка. Це для советської влади не доказ, що ти говієш. Може торік я теж ще говів, що з того? Советська наука доказів од науки вимагає.

— Як же це так од науки? — поцікавилася Одарка.

— А так од науки, що якщо ти відьма, то в тебе хвіст должен бути, і знов же так обратно.

— Убий мене грім! Покарай мене Матінка Божа!

— Ти мені забобони не розводь. Я тебе згідно з наукою питаю, чи є в тебе хвіст?.. Признавайся!

І він грізно рукояткою револьвера стукнув по столу. Загойдався вогник в каганці, заколивалися химерно тіні по стінах хати. Дракони пронеслися, наїживши свої гребінці. Гарпії заметушились, витягаючи з гавканням псині морди.

— Та немає в мене ніякого хвоста, ой, Боже ж мій. Боже мій! Матінко Божа, та защо ж це мені таке?!

Ламала руки.

— Ти мені наукою доводи, а не Богородицю!

— Лишенько ж моє! Як же вам наукою доведу? Якби бодай чоловік був удома, а то ж його до червоної армії забрали.

Згадка про чоловіка в червоній армії вплинула на тов. Портянка. Як-не-як, інструкцій про політику партії відносно відьом з округи досі не надсилали. Може, за ліквідацію відьом його висунуть як керівний кадр в округовому масштабі, а може, й навпаки, пошлють десь в якенубудь бандитське село головою сільради або

комнезаму. Хто ж його знає, як подивляться в окрузі на його ініціативу? І Портянкові дещо навіть моторошно й мпосно зробилося.

Людина ніколи не буває певна себе!.. Він вирішив діяти за вказівкою тов. Леніна: Два кроки вперед, крок назад. Пішов на компроміс.

Тим же погрозливим тоном він звернувся до Одарки:

— Ну, так от, останнє моє тобі слово, Одарко! Щоб ти мені од науки пред'явила посвідку з печаткою, а ні, то я тебе як контрреволюційний елемент ліквідну. Я не можу терпіти, щоб у мене різні гади та відьми район паскудили, щоб у мене в районі, як за старого режиму, різне дурно по вулицях бігало, в кішок перекидалося, на людях їздило. Отож!.. — повчально зазначив тов. Портянко.

Він вийшов з-за столу й зазирнув у вікно. В очі йому глянула непрозора темінь. Осінь дощем билась у вікно. Струмки води стікали по шибках.

Доводилося чекати. Лляв дощ. Дощові краплі видзвонювали по шибках одноманітну пісню. Тужив вітер. Рипіли стовбури дерев. Тягнувся час. Одноманітний і нерозважний, він виникав з нічого, линув з повільною млявістю і поринав у глуху пільму осінньої ночі.

— Ти б, бодай, погоду перемінила! — з нудьгою в голосі сказав тов. Портянко, звертаючись до Одарки, що мовчки сиділа на ослінчику коло печі, підперши обличчя рукою.

— Як би ж то! — зідхнула в одчаї Одарка, й гірко заплакала.

* *
*

жив і практикував на селі. Одного разу до нього прийшла молодиця, поклала на стіл торбинку з копою яечок і, низько вклонившись, сказала:

— Усі кажуть, що я відьма! Жити мені не дають! А яка ж я відьма, коли я ніяка відьма. Якби в мене хоч би хвіст був, а тож у мене ніякого хвоста того немає. Зробіть милість, видайте мені бамажку, що, згідно з наукою, у мене хвоста немає. І печатку прошу вас, до тієї бамажки прикладіть, щоб люди не сумнівались.

Відомий етнограф, дослідник народної медицини,
лікар за професією Василь М. Демич в двадцятих роках

ТРИПІЛЬСЬКА ТРАГЕДІЯ

Ніч. М'яко вгрузає в ще теплий пісок боса нога. На щоглі пароплава самотньо мерехтить, відбиваючись в вологому асфальті ріки, червоний вогник сигнального ліхтаря. Тьмяно блимає над дошками сходинок каламутно-жовте світло притрушеної курявою електричної лампочки.

Пилип Гудзь показує матросові квитка й підіймається вгору на чардак. Обидві кошалки з курами він ставить під лавку, а туго набитий клумок з пшоном та гречкою кладе коло себе під бік, щоб, дримаючи, спиратись на нього ліктем.

Сичить пара. По дошках чардака сновигають босі ноги. На пароплав, що йде до Києва, вантажать широкі, затягнені білою марлею, козуби з полуницями. Великі зелено-червоні ягоди привабливо ніжно пахнуть в сухому й теплому нічному повітрі.

Кінчили вантажити полуниці, і гучною луною ліг в далеких просторах трипільських круч розлогий гудок. Загуркотіли сходинки. Кінець тяжкої линви з глухим плюскотом упав в воду. Завирувала збаламучена колесами вода. Корпус пароплава почав мірно здригатись. Чорні кручі Трипілля повільно відсунулись в порожній морок ночі.

Над рікою тремтять хрумкі зорі. Важко й глухо гупає машина. Покірно хилить голову Пилип Гудзь. Неквапливо й поважно простує назустріч сну, але в павутинні дримоти настирливою мухою дзижчить і б'ється тривожна думка про несподівану зустріч по дорозі, коли він ішов до пароплава, з Степаном, головою сільради.

— Знов, Пилипе, зібрався до Києва?.. Курей везеш?.. Диви, довозишся!..

Слова Степанові прозвучали як загроза й одночасно як попередження. Як вирок, виголошений наперед. Тепер, при згадці про них, в серці Пилипові гадюкою щеміла нудьга. Він усвідомлював, що немає виходу, але намагався сперечатись. Був він упертий, неподатливий, ладний до кінця без жалю відстоювати своє.

— Ну, все!.. Що з того?! — заперече в думках Пилип: — Двоє малят, жінка, стара мати, він. Кожне щодня їсти хоче!

— Хіба він, — з запалом каже до себе Пилип — якогось лиха зробить абож якоїсь шкоди заподіє державі, що оце пару курей та якунебудь чверть молока повезе до Києва, — тож і там хочуть люди освіжити собі душу, — а звідтіля привезе балетки й пару метрів ситцю та віддасть їх бабі Мотрі за ці її кури?

А той Степан, голова сільради, каже на нього: — Ти, каже, Пилипе, шпикулянт!.. Предатель соціалізму!.. Несвідомий, буржуазний клас!.. Відрижка капіталізму!..

Відрижка!.. Це слово хвилює Пилипа, зачіпає його, як незаслужена образа. В ньому прокидається почуття гідності й обурення.

— Ніяка не відрижка, а людина, як і всі!.. І не шпикулянт ніякий — сперечаючись з Степаном, твердить до себе Пилип у тій глибинній нічній півдримоті, коли кожна думка здається ясною й переконливо прозорою: — Не шпикулянт, а трудящий клас, що труди на себе приймає. Прийняти на себе труди то ніяка ще не спекуляція!

Так у суперечках з Степаном, головою сільради, в думках про справедливість: — треба, щоб усе було правильно!.. — Пилип поринає в сон.

Сичить пара. Глухо хлюпають по воді колеса. Хропуть, стогнуть, белькотять крізь сон потомлені люди, збившись купами або похилившись один одному на плече.

Тане тривожними снами ніч!..

Потім приходять блідаво-синій світанок. У передранковій тиші стигне молочнобіла поверхня ріки. Пилип Гудзь прокидається з свого баламутного півзабуття, скидає з голови картуза, стомлено позіхає й тричі христиться на схід.

Назустріч з туману виринає буксирний пароплав. Він хрипко стогне, випльовуючи спазми гудків. За ним нанизані на чорну струну ливни повзуть одна по одній пласкі намистини присадкуватих барж.

Уздвож низького лівого берега, де густі закучерявились верби, опрозорена зелена вода простяглась рівною, як люстро, смугою. З берега до пароплава хвилями доходять солодкі пахощі скошеної прив'ялої трави. Відбитий в водяному люстрі нерухомо завмер пароплав, і повільно плывуть повз нього брунатнозелені копичі свіжого сіна.

При світлі ясного дня нічні примари здаються химерними витівками, здатними лякати хібащо малих дітей. Вчорашня зустріч з Степаном в Пилиповій уяві постає немов уривки напівзабутого сну.

— Якось то воно буде! — каже до себе заспокоюючи Пилип і звертається до сусідки, що везе до Києва повну кошалку огірків, масло, загорнене в капустияний лист, і молоду картоплю, розпочинаючи з нею балачку про те, де краще в місті купити ситцю: чи то на Житньому базарі, чи на Євбазі, чи на Басарабці.

Розмова привертає увагу інших, і дискусія стає спільною, уриваючись уже під самим Києвом, коли з'являється матрос і всіх женуть з чардака вниз. Закривають люки. Ніхто не повинен лишитися на чардаку, коли пароплав проходить під мостами.

Не доходячи до Наводницького мосту, пароплав спиняється й бурхливо реве, як ненагодований звір.

На високій горі правого берега, позолоченою свічкою в блакитному димі, палає, заллята променями

ранкового сонця, дзвіниця Лаври. Хатки, побудовані на високих почорнілих од весняної води палях, розбіглися по піскових кучугурах луки, порослої верболозом.

Проминувши порожні піскові смуги пляжів, уже перед містом, пароплав викреслює широку дугу, круто повертає й причалує до пристані.

Зчиняється метушня. Баби з клунками, мов навіжені, кидаються до виходів; розгублено, як зосліпу, пнуться вони вперед. Квокчуть збентежені кури. Висунувши з кошалки вогняночервоний гребінь, витягує горлянку й голосно співає сірожовтий півень. Вищить і б'ється в мішку на спині у сусіда поросся.

Босий матрос на сходинках кидає картонні прямокутники квітков у карнавку.

Київ!.. Місто ще спить. Хмаркою тютюнового диму синіє простір порожнього майдану перед дощаним павільйоном пристані. Високо в синяві прозорого неба піднісся над кручею срібнобаний Андрій. Між куп кінського гною підстрибують і гребуть, цвірінькаючи, заклопотані горобці.

Порожніми вулицями в блакитних сутінках кам'яниць Пилип спішить на базар. Вузол туго набитого клумака муляє й ріже йому плече. Кошалки з суліями молока відтягують руки.

Спродавшись на базарі, Гудзь стає в чергу біля входу до «Універмагу». Півколо збожеволілої юрби уже давно вирує й клекоче перед дверима крамниці. Кінні міліціонери врізаються в натовп; придавлені крупом коня, гістично вигукують жінки.

Курява. Давка. Спека. Сипливо реве довжелезна чорна рура радіо. Згуки джазу змішуються з галасом юрби.

Розчавлений людськими тулубами, стиснений з обох боків, притиснений до наллятого соняшною спекою каміння будинкової стіни, Пилип знемагає. Солоний піт струмками тече йому по обличчю, сліпить

очі. Пилип нахилиється й полою піджака витирає на лобі краплі поту.

Черга майже не посувається. Раз-у-раз поглядає Пилип на палаюче сонце, на білі пішоходи, на чорні карбовані тіні, що спочатку скорочуються і зникають, а тоді знов починають рости й, непомтно пересуваючись з одного боку вулиці на протилежний, кажуть про пізній час.

Хто зна, чи потрапить він ще сьогодні до крамниці, чи ні, і тоді йому доведеться заночувати тут на кам'яних плитах пішоходів, вартуючи чергу для себе на завтра перед Універмагом?..

Багато часу й зусиль треба витратити в місті, щоб купити пару метрів ситцю!.. Пилип думає про те, що жити в великому місті моторошно й важко, що місто жорстоке й непривітне, як каміння, з якого воно збудоване. Ні, він не хотів би лишитись тут, у цій кам'яній пустелі назавжди; він не хотів би жити постійно в цій давці, куряві й спеці, в цьому галасі суперечок, дзеленчанні трамваїв, в цьому сиплому реві радіо.

Під вечір, коли на дверях крамниць уже починають вішати таблички з написом «Замкнено», Пилип в останню хвилину ще встиг забігти до спортової крамниці «Динамо» й купити в ній для бабиної Мотриної дівчини замовлені балетки.

І тоді знов Дніпро. Знов пристань і пароплав. Жовтим полум'ям розлилась і палає вечірня ріка.

Розгорнувши на колінах червону хустину, Пилип крає доморобним, з уламка коси зробленим ножем хліб і їсть його з цибулиною. І знов уже сперечається з Степаном. Заперече: — Якби він був шпикюлянт абощо, то їв би оце хліб з салом, а, може, навіть і тарілку борщу замовив собі на пристані. А то ж має давитись черствим шматком хліба!.. Шпикюлянт!.. Огидно не то, що слухати, ба навіть згадувати про таке!

Гикає! Просить сусідку подивитись за кошалками й

сходить з чардаку вниз напитись з баку річної теплої води.

Легкі синяві сутінки від високих Київських гір упали на Дніпро, простяглися на білий пісок шляху, вкрили темне зело дерев Труханового острова. Знеможений денною спекою Дніпро міниться в кольорах; з гарячожовтого він стає рожевим, тоді переходить у фіолетовий і, нарешті, робиться попелясто-сірий. Гуде пароплав, раз і ще раз, і втретє.

Пізній вечір. Дикі качки потягли за Дніпро на поживу до просяних і гречаних піль. Уздовж фарватеру мигтять червоні вогні сигнальних бакенів. Сяючи електрикою, кидаючи в темний морок ночі сліпучі жмутки світла прожекторів, пароплав, що йде прямим маршрутом з Києва до Херсону, примарним привидом проноситься між посушлих берегів чорної ріки.

Трипілля! Пісок ще зберігає вечірнє тепло. Глибоко грузне в пісок боса нога. Густішають сутінки в глибинах трипільських ярів. Це тут у 19 році отаман Зелений зняв повстання. Пилип був тоді ще зовсім малий хлопець, але він добре пам'ятає, як люди з околиць сел, засівши по цих кручах, зустріли рушничним і кулеметним вогнем пароплави з київськими комсомольцями. Давно вже не лишилось жодного з тих, які гуляли в Зеленого, а все ще беруть і беруть людей і з Трипілля, і з Халеп'я, і з Жуківців, і з Верем'я, і з Стайок, з усіх і ближчих і дальших сел.

— Бандитський район! — кажуть у районі в Обухові.

Пилип проходить в ярку під кручею повз складений з цегли, пофарбований у темносиню барву пам'ятничок комсомольцям, побитим під Трипіллям; тоді, замість піти шляхом, вулицею, звертає вбік на стежку. Він запевняє себе, що він робить це, щоб скоротити дорогу, а насправді він змінює звичну свою путь, щоб не зустрітись ненароком з Степаном.

Він іде вздовж рівчака, в якому протікає струмок,

внизу садіб за левадами під густим плетивом гілля розкладистих верб.

Удома стара мати й діти вже полягли спати, але жінка ще не спить. Вона сидить на порозі відчинених дверей хати й чекає на нього з вечерею. Розпливчатою плямою біліє в присмерках її хустина.

Пилип причиняє за собою фіртку. Ганна підводиться йому назустріч. Серце, як спійманий птах, мліє й обривається. Здається, немов би не з вчорашнього вечора, а давно, безмежно давно він її не бачив. Довгі роки протекли між вчорашнім днем і цим. Невимовна тривога гострою голкою шкрябає по серцю, страх втрати пронизує мозок.

У нічній пітьмі її обличчя здається йому таким принадним і ніжним, як ще ніколи. Він бере її за руки, притягує до себе й цілує її в уста. Ще ніколи, здається, не була вона така бажана йому, як в цю мить, сповнену страху, тривоги й непевності. Бажання поглинає його, і раптом зникає все: жовтогаряче полум'я ріки, сиплий рев радіо, тривога, гадка про Степана, тягар, що ліг йому на серце, й млосна втома.

* *
*

Коли Пилипа Гудзя забрали й повезли до Обухова, а звідтіль до Києва, а потім він опинився далеко в концтаборі на півночі в бараках, оточених дротом, посередині занесених снігом цілинних лісів, він скрізь весь час відчував тільки одне: обурення й лють. Чорна лють клекотіла в ньому. Сліпий гнів п'янив йому мозок.

Думка весь час наверталась на те саме: — Не по правді присудили його на два роки! Неправда, що він шпикулянт!

Він заперечував. Не погоджувався.

Був він упертий, непокірливий і гордовитий. Од-

стоював своє й так, щоб по його, як він думає, було.

З заперечення народжувалося рішення. З рішенням вчинок. Він вирішив не коритися.

Він плекав у собі од батьків успадковану віру в могутню непереможність особистої непокори, в силу й міць особистого спротиву. Йому здавалося, що досить йому не скоритися, досить, якщо він повстане, якщо він виступить проти неправди, себе протиставить усьому, що є й як воно є, і все буде гаразд, усе буде знов, як було весь час перед цим: хата й город, хустина жінки, що біліє в темряві, плач дитини, гудок пароплава, загублений в нічних ярах Трипілля, певне, навіть знов вузол клунка, що муляє й ріже плече, коли він прямує на світанку в місті з пристані на базар.

Думка про втечу заволоділа ним. Це було те єдине, про що він ще здібний був думати, чим він жив.

І він утік. Не зважаючи ані на що: на дріт, на псів, на відстань, ліси, голод. Це було дужче за нього: голос особистої непокори, віри у втечу, примусовий, з дідів і прадідів успадкований інстинкт утечі. Віра, що з утечі народжується визволення.

І оце він знов босою ногою відчуває тепло піску. І знов, минувши мурованого пам'ятника, звертає вниз на стежку, протоптану вздовж струмка попід вербами. Він робить це, як і давніше, щоб ненароком не натрапити на Степана, голову сільради.

Він прийшов до хати, і все було, як давніше, як і колись.

Він не ховався, хоч і уникав зайвий раз показуватись поблизу сільради і по гас до кооперативи ходила жінка, Ганна, а не він.

Довгий час його не чіпали. Скидалось на те, що про нього забули. Ніхто не сказав йому півслова, коли він повернувся на село. Ніхто ані про що не спитав його. Нікуди його не викликали — ні до району, ані до сільради. Здавалося, про нього забули.

Тільки стара мати сумувала:

— Як же ж воно буде?

А він відповідав:

— Не журіться мамо, якимось то воно буде!

— Може воно ще минеться! — висловлювала сподіванку Ганна.

Та чи рубав він дрова на подвір'ї коло хати, чи молотив збіжжя в клуні, чи сіно косив у ярку, чи ввечорі, сидячи в хаті, колихав дитину на коліні, — почуття страху й непевности ніколи не покидало його. Так, як людина, що на Великдень гойдається на гойдалці. Вузька дощечка на мить звисає вгорі і тоді раптом зривається вниз у прірву...

* *
*

За півроку пізно восени, коли однієї ночі взяли відразу на селі 36 чоловіків, забрали тоді й Пилипа Гудзя. Судили його тепер уже не за спекуляцію, — про спекуляцію не було тепер уже й найменшої згадки, — а за втечу з концтабору, і дістав він уже тепер не два роки, як перше, а вісім.

Вісім років! Вісім довгих сибірських суворих зим, вісім гарячих душних таєжних літ. Вісім років важкої голодної праці.

До концтабору Пилип Гудзь увійшов тепер вдруге, як господар, як владар, певний себе, твердий і непохитний. І не було в ньому до себе жалю. Стиснувши зуби, зчепивши щелепи, він пиляв вікові таєжні дерева, котив з гори стовбури, в'язав в холодній, як крига, воді плоти, хворів на чиряки й живіт, вмирав і знову видужував, варив в консервній бляшанці юшку з наловленої риби, страждав влітку од комашні, взимку від блощиць, думав про дім, згадував про жінку, про стару матір і малих дітей, що росли без нього. Певно, голодні й обідрані!..

І думав про правду, про те, що не на правді стоїть світ, що не по правді засудили його на два роки, бо не був спекулянт, і тому втік, а тепер за те, що втік, за це має покараний бути.

І корився! І робив! І не мав до себе жалю!..

Коли ж через вісім років знов торкнулися ноги й зір упав на сині вечірні тіні трипільських круч, і надворі коло хати побачив білу хустину Ганнину, серце зірвалося йому мліючи.

Плакала йому на грудях жінка, побивалася, скаржилася на гірку долю жіночу. Захлиналася від сліз, розповідала, як, жадної вістки од нього не маючи, думала про нього, що помер він на чужині, і як важко було їй з малими дітьми, і як зовсім уже гинули, занепадали, та взяли в прийми Івана Білоконя, а це вже більше, мабуть, як рік минув, то його, Івана, теж забрали, десь до Сибіру заслали, а в неї від нього двоє діток малих.

Сказала й замовкла. Злякано великими очима дивилася на чоловіка, знала тверду й уперту, круту його вдачу, думала:

— Битиме! Цього вже ніколи він їй не подарує, до смерти битиме, уб'є!

Закрила очі, схилила покірливо голову!

Та стримано й поважно сказав до неї Пилип Гудзь:

— Не плач, Ганно!.. Кохав і годував Іван Білокінь моїх дітей, коли мене не було, то й я кохатиму й годуватиму його дітей! Треба, щоб по правді жили в світі люди!

Бо неправда — грудка крихкої глини, а правда — тверда й непохитна, як камінь.

І Гудзь був такий: твердий і упертий, без жалю, як камінь.

БЕЗ НАЗВИ

В лябораторії професора часто з'являлися великі й стрункі смугляві індуси, маленькі, міцні, в окулярах, брунатножовті японці. З Конго приїздили бельгійці, з Непалу англійці, з Китаю німці. Людей з цілого світу можна було завжди побачити в лябораторії професора.

Дівчина варила бульйон. Люб'язно посміхаючись, вона казала черговому гостеві, не зовсім певна в своїй англійській мові:

— Чума в нас на дієті!

Це був освячений традицією стандартизований дотеп, що став у цій світової слави лябораторії трафаретом. Рід привітання, усталеного короткого напису, на зразок тих, які друкують на поштових листівках з краєвидом чужого міста.

Русяве волосся вибивалось на скронях з-під білосніжної косинки, зав'язаної ззаду тугим вузлом.

Приборкана чума, замкнена в лябораторні пробірки, здавалась їй не страшною. Але вона чула, як одного разу професор сказав:

— Боже мій! Хіба ж я знаю, чи не лусне ненароком хрумке скло пробірки, яку я оце тримаю тут перед вами в своїй руці?!

Сказані слова не зобов'язували ні до чого. Вони нагадували, можливо, невисловлену скаргу, але дівчина тільки тепер зрозуміла, що вона тут, в цій лябораторії, більше вже не належить собі.

У неї були сірі очі, широко розчинені темні брови, тонкий і прямий ніс. Вона була ляборанткою, й її призначенням було варити бульйон.

В лябораторії не було сталих годин праці. Хто міг би

сказати, коли починалася в ній праця й коли кінчалася?

— У мене не канцелярія! — сказав професор. — Я жаден столоначальник. Я не підписую ні вхідних, ані вихідних. Що ви од мене хочете? Щоб я вам сказав, як стати Пастером або Кохом? Вони не питали нічого! Працюйте!

Жадних годин праці, жадних свят і жадних ферій не було тут ні для кого, ні для професора, ні для старого при дверях швайцара-діда, ні для приїжджих з цілого світу гостей.

Якось далеко за північ, замикаючи в столі книгу, в яку наприкінці кожного дня записувалися наслідки пророблених експериментів, професор нерішуче сказав:

— Якщо мені дозволено мати якенебудь дивацтво, або ж примху, то я маю одну: я не люблю ходити вулицями міста сам.

Слова загубилися в мовчанні, яке заповнювало величезний простір лябораторної залі. Вона зрозуміла схований сенс сказаних слів; говорячи це, професор шукав для себе пробачення. Він не хотів бути настирливий.

Вони проходили залю за залю; вони йшли безмежно довгим коридором, і згуки їх кроків згасали в при смеркових глибинах вирахованих відстаней.

В вестибюлі вона спинилася перед дзеркалом. На мармуровому столикові, підібгавши ноги, дрімав тисячолітній з позолоченої бронзи Будда; його вивіз професор з Тібету. В холодній синяві скла танула тиша. Дівчина бачила перед собою подвоєну себе й за собою виголені губи й довгі сиві бакенбарди. Старий дід простягав професорові солом'яного капелюха.

Вони знали: цей сивий дід, в блакитній, золотом габованій лівреї, так само ніколи не належав собі, як і всі інші. Дівчина здригнулась, бо їй було лише вісімнадцять років, а цьому дідові вісімдесят.

На гранітних сходинках ганку пан Сіґеміцу, японець, що вже шостий місяць працював у лябораторії, з вишуканою чемністю розпрощався з нею й професором.

Була ніч, що не була нею; був день, що не був ним. Сяяло нерухоме небо. Беззгучне світло заливало прями, по-нічному порожні вулиці. В чорному зелі дерев дрімали сутінки. Весняна курява хрумтіла під ногами на підшвах.

Вони йшли. Їх відокремлювала віддаль, визначена десятиліттями прожитих років, безсонних ночей, пройдених шляхів, написаних книг, далеких і важких подорожей, боротьби зі смертю і віри в перемогу над смертю.

У професора були сутулі плечі, стомлене й м'яке обличчя. Воно було нерухоме й спокійне, немов закрите легкою запоною з жовтого шовку. Жаден вітерець не коливав цей коштовний шовк.

Можливо тисячі, десятки, сотні тисяч смертей, що він їх бачив, що пожерли села, міста, провінції, зробили його таким замкненим, м'яким і спокійним.

Минали дні, і на зміну дню приходила ніч, сповнена рівного безбарвного світла. В блідому світлі нічного сонця танули довгі вулиці. Зелене скляне небо стояло над ними. Розкриті вікна будинків відсвічували синявою.

Ці спільні подорожі, не знати в яку пору дня або ночі, стали в них звичкою. Вони йшли разом, він розповідав їй щось з свого життя, біля її дому він прощався, абож вона ще йшла з ним далі. Їй здавалось, що він боявся лишатися насамоті, немов духи померлих оточували його й вимагали від нього якоїсь нездійсненої жертви. Немов жахливі й огидні демони переслідували його й він потребував охоронця.

Він жив у змаганнях з смертю. Смерть — тайна. Він змагався з тайною.

Тепер вона вже не належала собі не тільки у залах інститутської лябораторії, але й ніде й ніколи. Вона стала постійною його супутницею, куди б він не йшов і що б не робив.

Одного разу вона спитала його:

— Ви ніколи не боялися чуми?

— Я, — відповів він спокійно й неквапливо, — не маю права бояться.

Він глянув на неї.

— Ви теж! — додав він.

Внутрішню кишеню його чорного люстринового піджака відтопирчувало складене грубе число «Таймсу». На кордонах Афганістану спалахнула епідемія чуми.

Вона відповідала кореспондентам часописів, що професор не приймає, що він не дає жадних інтерв'ю, що про експедицію до Афганістану ще нічого не знати.

Їхати в експедицію він запропонував їй тільки майже напередодні від'їзду, коли все було вже спаковане, зладжене, устинене.

Вона спалахнула від гордоців.

— Пошліть телеграму батькам, — сказав він, — ви повинні спитати в них дозволу. Ви ще не повнолітня, й без позволення ваших батьків ви не маєте права їхати, а я не маю права включити вас у списки учасників.

Чи не шукав він собі захисту в цій пораді?

Однак, коли наступного дня вона поклала перед ним на стіл синій аркушик телеграми, одержаної від батьків, він, не читаючи, згорнув його й повернув їй назад. Він зробив це чемно, дуже чемно, майже любовно ніжно.

Її рука безпомічно лежала на материній телеграмі. Він поклав свою темну важку руку на її білу, з хрумкими довгими пальцями.

— Я хотів би, — сказав він, — щоб ви втратили почуття, яке люди називають жалем.

І після павзи:

— Жаль є злочином, за який колись, згодом розстрілюватимуть. Коли ви на власні очі побачите, що таке чума, ви зрозумієте, що я хотів цим сказати. В житті кожної людини бувають моменти, коли вона не сміє вагатися.

Вона нерішуче м'яла аркушик телеграми. Вона не зрозуміла його. Що значили ці слова про жаль, за який розстрілюватимуть?

Як звичайно, вони з Інституту вийшли вдвох. Золотий Будда дримав перед люстром на мармуровому століковій вестибюлю. Старий дід з бакенбардами простягнув у люстрі професорові солом'яного капелюха. Пан Сігеміцу розпрощався перед мостом, побачивши трамвай, який наближався.

Вони переходили через міст. Рожеве полум'я здіймалося в далечині за рікою над колонами біржі. Соняшні години нічного затишку огортали Літній сад.

Вони йшли через тонкий золотий дим Марсового поля. Колосальний простір пляцпараду поглинув їх, щоб підкреслити, що окрема людина є ніщо. Вода каналів пахла цвіллю. Над ними чорніли нерухомі купи дерев.

Перед її домом, прощаючись, він поцілував її руку. Вона зашарілась і похалцем збігла вгору.

Піднявшись до себе, вона щільно запнула вікно в кімнаті важкою запоною, щоб уявити собі, яка на півдні буває ніч. Живши в Петербурзі, вона вже не могла повірити, щоб ночі могли ще бути десь темні.

...Візник стояв біля воріт, двірник зносив валізи. В останню хвилину листоноша приніс їй листа. Писала мати:

«Лізуню, не їдь! Я знаю, як ти поїдеш, я ніколи більше не побачу тебе. Не їдь, люба доню! Кажу тобі, не їдь!»

Цілувала сліди материних сліз. Розплакалась. На листівці з краєвидом чужого міста покvapливо написала, що не може не їхати. Що в житті людини бувають години, коли вона не сміє вагатися.

...Тисячолітнім шляхом крізь жовтосіру пустелю рухались валки верблюдів. Обдерті, спалені сонцем погоничі йшли пішки поруч. Багаті крамарі з довгими бородами, фарбованими хною, в шовкових халатах, з рушницями, прикрашеними перлямутром, гарцювали на конях.

Але перед містом вояки в сандаліях на босу ногу спинали їх. Вони завертали валки. Нікому не вільно було входити до міста. В місті була чума.

Купою битої цегли лежав на майдані груз руїн збудованої Тамерляном мечеті. З віконця вгорі вузької вежі муедзин вигукував славу Аллаха та його пророку.

Голодні, кинені напризволяще осли несамовито ревли на базарі.

Жирні огидні пацюки перебігали з дому до дому, приносячи з собою смерть.

Люди в просмаленому одязі довгими дрючками зачеплювали померлих і стягали їх на вози.

Рипіли вози, вантажені трупами. Вітер розносив по місту сморід печеного людського м'яса.

Палило сонце.

За товстими глиняними стінами будинку, де містилась експедиція, було тихо. Тут панував професор. Чума не наважувалася зазирнути сюди.

Не наважувалася?.. В кожному разі досі ще не наважувалася.

Щодня вона писала листа додому. «Матусю мила, коли б ти знала, як тут страшно!» «Ти питаєш, навіщо я їхала? Хіба я знаю? Я не могла не їхати. Я вже писала тобі це, чи ти не можеш зрозуміти цього? Я не сміла відмовитись». «Ми всі тут приречені. Ми знищені. Як я виберуся з цього пекла?»

Кожного вечора вона писала довгі листи до матері, і жаден з них не переступав межі цього зачумленого, відрізаного од цілого світу, проклятого людьми й Богом, засудженого на загибель міста.

Одного дня, коли спека почала вже спадати, вона прокинулася, як звичайно, після пообіднього сну. Треба було йти на чергування до лябораторії. Вона одягла халат, але пальці її не слухались. Було каламутно й млосно. Вона помацала в себе під пахвами, щоб перевірити себе, і коли після цього вона простягнула руку, щоб узяти термометр з столика, її охопив невимовний жах, одчай, для якого не було слів.

Термометр вислизнув з її рук і з брязкотом розбився

об підлогу. У смертельній нудззі вона безсило впала на ліжко.

Під вечір він постукав у двері.

— Лізо!

Жадної відповіді.

Він постукав голосніше.

— Лізо, що з вами?

Жадної відповіді.

Він одчинив двері. На ліжку, уткнувшись
подошку, лежала дівчина. Вона плакала, з
плечима.

— Лізуню, мила, що з вами? Чого ви плачете?

Вона не відповідала.

Він торкнувся її плеча. Різким рухом вона скинула його руку з себе. Не обертаючись до нього, вона глухо сказала:

— Ідіть!

— Що сталося, Лізо?

— Ідіть, я кажу вам. Не торкайтесь мене!

Вона напів повернулась до нього:

— У мене чума.

Голосом, що зривався, вона прошепотіла:

— Я умру!

Вона підвелася. Вона стояла перед ним з заплаканими очима, з каламутним поглядом, з гарячковим, що палало, обличчям, в одчаї, схоплена почуттям безнадії.

— А я не хочу помирати!

І тоді раптом прокинулося в ній гостре почуття ненависти. В цю мить вона ненавиділа його. Навіщо він запропонував їй їхати з ним, їй, молодій, гарній, що ще не жила? Аджеж він краще, ніж хтонебудь інший, знав, на яку небезпеку вона наражається. Чому він не запросив, замість неї, якоїсь старої жінки, що їй уже не було чого втрачати в житті? Ні, він хотів милуватися з гарного її личка, радіти з її безтурботного сміху, взяти від неї все, не давши їй нічого! Як він смів переступити закон і залі-

чити її до складу експедиції, коли її батьки не дали на це згоди?

Сірі очі палали вогнем гніву, і вона кинула йому в обличчя:

— Вбивця!

— Лізуню! Заспокойтеся. Ви перебільшуєте. Звідкіля ви взяли, що у вас чума? Навіщо це ви?

Він торкнувся долонею її чола.

— Ну, у вас звичайна легенька інфлюєнца. І більше нічого. Чи варто хвилюватися з такої дурниці.

Вона не вірила йому. Дурниці! Інфлюєнца! Коли завтра її вже не буде на світі.

Вона глянула на нього похмурим одчайдушним зором. Хрипким голосом вона сказала:

— Докажіть!

Це слово вирвалося в неї несподівано. Але вона повторила його вдруге:

— Докажіть!

Нею оволоділа лють.

— Докажіть! — крикнула вона в безнадії.

І тоді тихо, зовсім тихо вона сказала:

— Якщо в мене немає чуми, проведіть зі мною ніч.

Вона густо почервоніла. Щоки, чоло, вуха, шия.

Він узяв її за руку.

— Моя мила! Даю вам слово честі, ви даремно хвилюєтесь.

— Ну, що ж? Докажіть! — з задиркуватим викликом вигукнула вона. Вигнула своє гнучке, молоде, дівоче тіло. Закинула назад голову. Розсміялася дзвінким звабливим сміхом. Простягнула назустріч руки.

— Я кохаю вас! Мій любий!

Кров приллєла йому до обличчя. Бурхливо забилося серце. О, яка чудесно гарна була вона в цю мить. Та чи не була вона живим втіленням смерти?..

Що керувало ним, коли він пригорнув її до себе й поцілував її в уста? Свідомість провини? Почуття жалю до цієї засудженої дівчини, до глибинної безодні її без-

надії? Стихійна сваволя темної сліпої плоти, пожадлива нестримність несамовитого бажання, сильнішого за розум і волю?

Вона прокинулась пізно вночі. В п'ятім ласкаво посміхнулась до нього й розсміялась легким щасливим сміхом. Потім заснула знов глибоко і спокійно.

* *
*

— Вона померла наступного дня, не усвідомивши того, що вона помирає! — сказав старий учений.

Ми мовчали. Ми сиділи з ним у великому президентському кабінеті Академії Наук. Він у глибокому шкіряному кріслі біля письмового столу, я на стільці проти нього.

Він сидів з зігнутим тулубом, по-старечому нахиливши голову. На пожовклому його обличчі блукала м'яка лагідна посмішка. На ньому був легкий чесунчевий піджак. Бліді руки лежали на поруччях крісла.

— Ви повинні знати, — сказав він, — у житті кожної людини бувають моменти, коли вона не сміє вагатись!

Його думки текли своїм річищем!

Злегка зідхнувши, він зауважив:

— Так, молодий мій друже! З роками дедалі ми все більше усвідомлюємо те, що ми живемо тут на землі лише для того, щоб умерти!

КУРОРТНА ПРИГОДА

Він увійшов до купе і поклав свою валізу на полицю. За спиною почув гнучкий і співучий голос.

— Чи не в цьому купе дванадцяте місце?

Він повернувся. В дверях на порозі стояла молода жінка. Маленька голівка на тонкій шиї. Стрункі ноги в фільдеперсових панчохах кольору беж.

З вишуканою люб'язністю він відповів:

— Тут! Прошу! Верхня полиця!

І показав рукою на свободну полицю вгорі.

Побіжно глянувши, вона рішуче заявила: Верхня? Цього не може бути!

Вона категорично заперечувала можливість чогось подібного.

— Я ж ясно сказала касирові на міській станції, щоб він мені дав нижню полицю!

Вона підкреслила:

— Тільки нижню!

Він співчутливо посміхнувся їй і розвів руками:

— Що робити? Так є! Це, можливо, фатальна помилка, яка трапилася, але все ж таки воно так є: дванадцяте місце вгорі! Прошу, — сказав він, — подивіться самі. Дивіться на ці бічні номери! — запропонував він: — Верхні полиці мають завжди чітні номери, а нижні полиці — нечітні. Рахунок починається з першої нижньої, — чемно пояснив їй громадянин.

Вона ображено, навіть трохи схвильовано, з притиском сказала:

— Усе це може бути саме так, як оце ви кажете. Я не хочу з вами сперечатися з цього приводу, алеж я цілком ясно

сказала касирові, що на верхній полиці я не звикла їздити. Я не люблю. Здається, він міг би зрозуміти, що це не вигідно.

Вона розгублено дивилася на пасажирів в купе. Вона була безпорадна й шукала співчуття. Вона потребувала підтримки.

З сподіванкою, яка не здавалась їй марною, вона нерішуче попрохала:

— Можливо, хтонебудь згодився б помінятися зі мною місцями?

Мовчання! Мовчання терпке, як молоде вино, глухе, як ніч.

Він бачив, як згасла надія в її очах. І тоді з готовістю, яка межувала з самопожертвою, з відданістю, що переходила в самозречення, він запропонував:

— Гаразд! Займіть моє місце!

— А ви моє? спитала вона, прагнучи внести ясність в ситуацію. Вона любила ясність в речах, подіях, вчинках.

— А я ваше!

Вона зідхнула з почуттям внутрішнього полегшення.

Вона здібна була оцінити його подвиг, хоч обставина, що він стояв проти світла, й заважала їй розглянути його як слід. Та все ж таки вона бачила його новий бездоганно випрасуваний коверкотовий костюм, червонобрунатні черевики з товстими ясножовтими підметками, ясну сорочку й ефектну барвисту краватку.

Уся його поведінка свідчила, що вона мала справу з культурною й вихованою людиною. Хто він міг бути?.. Кіноартист? Можливо!.. Старший бухгалтер якоїнебудь особливо високовідповідальної установи? Не виключено й це!.. Гросмайстер, що здобув собі одне з перших місць на останньому всесоюзному конкурсі шахматистів? Це припущення виглядало якнайправдоподібніше, хоч не виключена була також можливість, що це молодий і вчора ще нікому не знаний стахановець, кривоносовець, який місяць тому встановив світовий

рекорд з видобутку вугілля, кількості вироблених консервних бляшанок, пошитих черевиків і тепер, овіяний подувом світової слави, їде відпочити на якийнебудь наркоматівський або циківський курорт.

З щирою відданістю вона подякувала йому. Вона бачила перед собою продовгасте обличчя, перекреслене прямою смугою густих брів, важку нижню щелепу, вузький упертий рот.

Жити знов було весело й приємно. Життя знов ставало варте того, щоб з нього радіти й тішитись.

Тим часом два носії працювито тягали й розподіляли по сітках, під полицями й над полицями скрізь у купе численні її валізи й картонки. Кількість її багажу імпонувала. Було видно, що ця мила й цікава жінка збиралася справити враження на курортну публіку своїми сукнями.

Стомлена пережитими хвилюваннями, відпустивши носіїв, вона, нарешті, присіла в кутку коло вікна, відкрила свою торбинку і, дивлячись у люстерко, припудрила ніс.

— Я вам безмежно вдячна, — звернулася вона до нового свого знайомого: — Ви просто не можете уявити собі, як я не люблю їздити на верхній полиці. Їхати на другій полиці вгорі це вже заздалегідь зіпсувати собі подорож. Ви мій рятівник. Ви куди їдете?

Він уважно подивився на неї, подумав і тоді, немов роблячи несподіване для самого себе відкриття, впевнено сказав:

— Я?.. Куди я їду?.. Я їду в Кисловодськ.

Вона спалахнула й розжоврілась, як дівчинка.

— Алеж це чудесно!

В її палкому захопленні була наївна щирість. Її дитяча ніжність приваблювала, як нездійснена обіцянка. Вона розсміялась прозоро й ясно:

— То значить ми з вами попутники! Я теж їду до Кисловодська Але вперше! — зідхнула вона.

Її сповнював жаль. Її бентежила перспектива

ускладнень. Її лякала далека путь залізницею. А ця пересадка в Мінводах?! Окрім того, вона їде по курсовці, треба шукати кімнату. До того у неї серце. Таке дуже щось аж надто вчене, латинське чи що. Одне слово доктор їй записав на папірці, усе, що й як. Вона потім йому покаже.

— Щодо мене, то я не вперше! — заспокоїв він її: — Я буду вашим чичероне. Ви можете цілком на мене покластися!

— Справді? — зраділа вона.

— О, поза сумнівом!

Попутник!.. В дорозі це магічне слово, що діє, як дотик чарівної палички, яким одмикають двері до схованих скарбів. Усе починається відразу, з першого погляду, розкриваючись у перших паростках мимохідь кинених слів першої випадкової зустрічі.

Ввечорі пішли разом обідати. Сяяло багряне сонце. Вагон-ресторан зберігав ритуальну урочистість прямого потягу «Баку-Шепетівка». Столики були накриті білими скатертями. З кришталю ваз звисали стиглі грона винограду й марило солодке золото коштовних груш. Вгорі під стелею вагона беззгучно крутився червонодеревний лякований пропелер вентилятора. Цитринові фіранки стерегли супокій розсіяного світла. За скляною перегородкою в другій половині вагону обідали *інтуристи*. Люди іншого, забороненого, незнаного світу. Вони здавались дивовижними й загадковими. Присутність їх приємно лоскотала нерви. Вона раз-у-раз з цікавістю позирала в їх бік.

Випила чарку горілки. Це було цілком досить з неї, щоб почути себе в радісному настрої, піднесено збудженою, й щоб веселий легкий туман рожевою хмаринкою огорнув її мозок. Вона в захопленні кокетувала з своїм супутником. Багато й безтурботно сміялась. Через стіл простягла йому долоню для поцілунка.

Новий знайомий був блискучий оповідач, розважливий і невтомний співрозмовник; він знав десятки історій

про смішні й надзвичайні пригоди, сотні цікавих анекдот, і при цьому не був ні бридливий, ані одноманітний. Ні краплі банальности; нічого, що робило б його й найменше вульгарним!..

При кінці обіду їй здавалось, що вона була знайома з ним протягом багатьох, багатьох років.

Повертались. Потяг нісся по безмежному степу, як дикий незгнуданий кінь. Треба було переходити з вагону до вагону. Знизу під ногами в мигтінні піску, гальки, глини, зникаючих шпал раптом розкривалась безодня. Треба було наважитись переступити через черкання широких металевих площин. Хололо серце, в серці з'явилась непевність. Відстань між поруччям здавалась недовсяжною. В очі зазірала погроза небезпеки.

Вона озиралась назад. Він ішов за нею з пляшками нарзану. Він підхоплював її. В почутті підтримки міцної чоловічої руки зникала тривога. В середині прокидалось враження лету, дивовижної безвантажности, остаточної звільнености від усього.

Їй сподобалася ця несподівано сподівана гра: відчуття безодні в гуркоті й дзеленчанні порожнього простору між вагонами; мить, коли вона переступала через провалля й він підхоплював її, — і тоді в вузькій металевій коробці вагонового тамбуру уста торкаються уст.

Ніч. Поїзд мчить через степи Донбасу. Гірлянди далеких вогнів оперезують обрії. Гарячий сухий вітер плеться в одчинене вікно й гойдає знебарвлену нічну фіранку. В синіх глибинах п'єми іноді несподівано спалахує біле полум'я. Це з догн випускають розплавлену рідину палаючого металу.

Вони стояли в коридорі коло вікна, щільно прильнувши один до одного. Пили густе вино ночі. Потім прийшов світанок. Росою в ранкових променях сонця сріблится полинь.

Їй захотілось лягти, але вона не змогла заснути. Лежала з відкритими очима. В стомленому мозку пропли-

вали невиразні уривчасті образи, спомини про цю довгу й одночасно коротку путь через порожнечу між вагонами, про дотик уст, про анфіляди далеких вогнів в густій чорноті нічного степу, про подув сухого вітру в широкій рамі вікна.

Вдень у купе йшли жваві розмови про курорти, про Сочі, про пляж, про мацестинські мінеральні ванни, про Кисловодськ, про дорожнечу на кімнати. Називали фантастичні ціни. Цифри лякали своєю надмірністю.

Вона спочатку навіть трохи розгубилася; подумала про те, що, може, краще було б повернутись, бо це ж божевілля, нісенітниця платити таку ціну за кімнату, але він заспокоїв її. Він запропонував їй зняти одну кімнату. Вона спершу не зрозуміла, перепитала: «Щоб разом?»; на одну мить завагалась, але потім згодилась. В ній заговорила свідомість розважної й ощадної жінки-господині. Було приємно подумати, що, повернувшись додому, вона зможе послатись на свою передбачливу ощадність.

Кімната, яку вони знайшли для себе в Кисловодську, була чудесна, велика й ясна, повна повітря й добре умебльована. До неї доводилося сходити дерев'яними сходишками. Просторий ганок-веранда заріс густим плотом дикого винограду. По середині невеликого, вибукуваного кам'яними плитами двору в круглому цементованому басейні бив угору, широко розкидаючи бризки, обкладений мушлями й туфом фонтан. В кутку кам'яного паркана пишався своєю густою кроною великий платан.

Горбатою косою вуличкою вони сходили вниз до парку. Вранці через день — чергова нарзанна ванна. Червоніє тіло, вкриваючись сріблом бульбочок. Тоді після ванни й короткого відпочинку — сніданок в парковому ресторані. Потім прогулка в гори.

Їй найбільше сподобалась ця гра в курортне лікування й курортну любов. Дні приходили й відходили, прості й легкі. Вони минали, як хмарки на полудневому небі.

Кожного дня вона міняла вбрання. Кожна нова сукня, одягнена вранці, приносила з собою враження життя, що починається знову.

Увесь свій час вони проводили разом. Вона рішуче настоювала на тому, щоб прогулки були невідмінно за маршрутом теренкуру, згідно з приписами лікаря. Щоденну свою прогулку вони починали завжди знизу від будинка курзалу, від стовпчика, що на ньому стояла цифра 0.

— При лікуванні, — казала вона, — найважливіша річ це точність. Певно дотримуватись режиму. Не повинно бути жадних відхилень від приписів лікаря.

Опені Петрівні ніхто б не міг закинути відсутність завбачливої тверезості. Ця чарівна й ніжна жінка була втіленням розсудливої пунктуальності.

Вони йшли доріжками по парку, в холодку дерев, вздовж муркотливого струмка. Стежками по кручі, порослій сосняком, сходили вгору. Кружляли над проваллями. Так доходили до «Храму повітря». З сірих пласких каменів вона боязко зазірала в широко розкрити чашу долин. В ті дні, коли в неї не було ванни, відповідно до поради лікаря, вони йшли далі, ще вище. Але, ніколи не надуживаючи, щоб не перевтомитись і не виснажити серце, яке билось так лагідно в ясному супокі курортних днів.

Її приваблювали ці неквапливі прогулянки за раз-завжди усталеним маршрутом.

На них звертали увагу. Вона не раз могла вхопити кинуту навздогін фразу:

— Яка чудесна пара!

Так непомічені минули два тижні. І була шкода думати, що так само швидко, немов мимохідь, як помах крила ластівки, проминуть і ще два, останні тижні, і все скінчиться, ніби нічого цього не було, а колись приснився солодкий сон. Їй здавалось, що може життя наше — то лише хрумкі й несталі сні когось незнаного, що снить і в

своїх снах бачить те, що ми сприймаємо за дійсність.

— Як ти думаєш з цього приводу, Боря?

— Я нічого не думаю з цього приводу, — відповів він.

— Я взагалі не думаю. Що з того, щоб думати? Я беру життя таким, яким воно є. Я не філософ!

Поза сумнівом, філософ він не був. Вона не питала, хто він. Він не розпитував у неї, хто вона. Це, з одного боку, трохи дратувало її, бо могло здатися, що він цікавиться нею менше, ніж того вона хотіла б, але з другого боку, їй дуже подобалася ця його завбаглива, майже церемонна стриманість. В майбутньому це могло б урятувати її од ускладнень, які не завжди можна передбачити наперед. Зустрічались — розійшлись.

Олена Петрівна не любила ускладнень. Вона ніколи нічого не ускладняла ні в власних своїх почуттях, ні у взаєминах своїх з людьми. «Льоля», «Боря». Чи не було цього цікаво досить?

Якнайбільше їй імпонувала в ньому прекрасна білизна, яку він носив, і та колекція краваток, що її він мав із собою. Можливо, гарна білизна — найважливіша справа в коханні! Я знаю одну жінку, яка непохитно певна була, що чоловік її не зраджує, бо, виходячи з дому, він не одягав нової сорочки.

Розуміється, він не був філософ, про це не могло бути мови, але він був джентлмен. Людина вишуканої, майже бездоганної шляхетности. Щирий, щедрий, дуже чемний і дуже милий, без жадних слабкостей які доводилося б пробачувати. Висококультурна людина!

Він ставився до неї з великою уважністю. Одного разу вони ходили за місто на тубільний базар, куди на осликах приїздили горці в темних бешметах і великих овчинних, шерстю назовні, папах. Він вибрав для неї дорожку в'язану шерстяну хустку, яку вже давно їй хотілось мати, і подарував їй. Вона дуже пишалася з цього коштовного подарунка.

Але одного дня сталося так, що він сказав їй:

— Льолю, сьогодні ти піди гуляти без мене. Ти пробач, але мені просто хотілося б полежати, помріяти, курячи цигарку. Помріяти про тебе й про твою любов. Мрію про любов я ціню не менше, як і саму любов. Мені іноді здається, що мені слід почати писати вірші! Я полежу, і тоді може вийду на якусь часинку, піду до перукарні поголитись. А ти йди. Тільки з умовою, як завжди, за маршрутом. Згода?

— Згода!

— Диви! Бо може я ще вийду тобі назустріч!

...Коли вона повернулася з прогулки додому, на столі біліла бльокнотна записка:

«Дякую за все. Привіт! Твій назавжди Борис!»

Покрутила папірець в руках. Оглянула, не розуміючи, кімнату. І тоді переконалася відразу: жадної валізи на шафі, ані під ліжком. Спочатку не збагнула, а тоді заплакала. Була шкода валіз, нових суконь, пошитих навмисне перед курортом, кохання, подарованої хустки, того, що до кінця місяця не доведеться більше ходити вдвох по теренку до «Храму повітря» й міняти кожного дня вбрання. Було ясно: подорож, перебування на курорті були зіпсовані остаточно.

Одкрила торбинку. В портмоне було лише кілька карбованців, в кожному разі цілком досить, щоб послати додому чоловікові телеграму:

— Вишли негайно тисячу мене обікрали Льоля.

У неї була легка, лагідна й проста натура. Було шкода всього, але... Найбільше вона любила ясність.

Господині вона сказала:

— Бориса викликали в службових справах, а я пишатимусь до кінця місяця. Щоб мені не було важко вертати, він узяв речі з собою. — Після маленької павзи вона додала:

— З ним я попрощалась на двірці.

Респектабельність насамперед. Вона тішила себе:

— При лікуванні найважливіше дотримуватись при-

писів лікаря й не хвилюватись. Нічого не слід брати близько до серця. Для пацієнта з хворим серцем це найголовніше.

Як і давніше, вона ходила гуляти за маршрутом теренкуру з позначкою *зеро*. Заходила до телеграфу.

* *
*

Євграф Степанович, тягнув величеньку валізу, й йому було важко. За ним ішов носій, навантажений речами.

Побачивши в дворі на сходинках ганку літню жінку, він поставив валізу на землю й спитав:

— Пробачте, будь ласка! Але чи ви не скажете мені, де тут мешкає громадянка Цюхова?

— Тут, — сказала господиня, — але її зараз немає вдома. Вона вийшла.

— Це нічого! Ви покажіть мені її кімнату. Я її чоловік!

— Чоловік? — недовіжливо подивилась на нього жінка: — Її чоловік уже кілька днів як виїхав. Його викликали телеграмою в службових справах. Він дуже відповідальний!

— Який такий чоловік? — не зрозумів спочатку Євграф Степанович і, не розуміючи, густо почервонів: — Як це відповідальний?

— Ну, чоловік як чоловік. Її чоловік, з яким вона приїхала й оселилась тут. А відповідальний, бо такий відповідальний службовець!.. Може, директор тресту чи хто, я знаю?!

— А цей чоловік, — не без цікавості допитувався Євграф Степанович, — поїхав і взяв з собою всі валізи з її речами?

— Певно! — охоче ствердила господиня.

Євграф Степанович витяг з кишені хустку й витер

спітнілого лоба. Було гаряче, й він ніс від двірця важку валізу.

— Ви дозволите, я хотів би написати кілька слів.

Він узяв бльокнота, вічне перо й присів боком на край цементованого басейну. Написану записочку, згорнувши, простягнув господині:

— Не відмовте в люб'язності, коли Олена Петрівна повернеться додому, передайте їй цього листа.

Олена Петрівна прийшла легка й безтурботно ясна. Вона наспівувала.

Господиня передала їй залишену записку.

— Мені? — спитала Олена Петрівна. — Від кого?

Забилося серце, з'явилась сподіванка: а що коли це від Бориса?.. Вона розгорнула папірця. Пробігла очима. Не пізнала підпису й не зрозуміла. Тоді перечитала ще раз вдруге!

«Люб'язна Олено Петрівно! Щасливий написати Вам ці кілька слів. Одержана від Вас телеграма мене дуже збентежила, і я, стурбований, поспішив узяти відпустку й негайно особисто виїхав до Кисловодська, щоб на місці залагодити справу, що, при вашому хворому серці, могла прикро відбитися на вашому здоров'ї, якщо, відповідно до надісланої телеграми, Вас тут обікрали. Приїхавши і вже тут будши на місці, я випадково, але, з цілком певних джерел, довідався, що громадянин, якого Ви тут перед особою вашої господині, жінки літньої й поважної, на слова якої я можу цілком покластися, назвали своїм чоловіком, що він, цей громадянин, кілька днів перед цим виїхав звідсіля з вашими речами, що збігається цілком з терміном вашої телеграми... Вельмишановна Олено Петрівно! З огляду на сказане, я не вважаю за потрібне Вам щось закидати, і це було б тепер навіть у такому становищі з мого боку смішно, але я сподіваюсь, що Ви не турбуватиметесь, за таких обставин, повертатися до мене. З повагою Євграф!..»

ПРОФЕСОР ВИСЛОВЛЮЄ СВОЇ МІРКУВАННЯ

(З циклу «На засланні»)

У таборі були різні люди. Були люди непокірливі й уперті, революціонери з фаху, голота, гайдамаки, низовики, які воліли змінити все в корінний спосіб.

Люди акції, пророки повстань і проповідники бунту!.. В їх жилах палав чорний вогонь ненависти; шал розпеченої добіла хижої люті п'янив їм мозок, і згага пімсти бен-тежила їх неспокійну кров.

За царського ладу їх тримали в каторзі і в в'язницях. Тепер, коли царський лад знищено, вони знов опинилися на засланні в далеких таборах цілинних пралісів Колими й Камчатки.

Та були тут також і ті, які ніколи нічого не хотіли змінювати. Люди слухняні, лагідні, покірливі й терплячі. Люди доброї волі й нерішучої вдачі, які ніколи не бунтували, ніколи не мріяли про перевороти й вище над усе цінили спокій і мирний затишок свого кутка.

Одні вірили в бунт, інші в працю. Одні були завойовники, інші звикли коритись. В таборі були діди, але були й підлітки. Робітники й мільйонери. Лотиші-чекісти й гвардійські офіцери. Директори фабрик і вартові при вході.

Особа не важила нічого, як і її вчинки. На одних норах спали й ту саму брудну каламутну баланду з таборового казанка їли славетний маляр з світовим ім'ям, картини якого висіли в паризькому Люврі і Мюнхенській Пінакотеці, видатний учений, книги якого

стояли на полицях державної бібліотеки Берліну і в університетській бібліотеці Мадриду, і неписьменний гольд, ніх або айну, що, не переступивши меж кам'яного віку, шанував ведмежу мати-тайгу і, виходячи в табір на працю, ніс незмінно з собою шкіряний мішок з висушеними кістками батьків.

За схемою тотожної статті й однакових параграфів ховалися нашарування тисячоліть, млявість звичок, улертість логіки, вибухи ідей, відміни вдач, однаково: активність або байдужість.

* *
*

...Сокира, якою Радецький — ми називали його професором; здається, він був старим журналістом!.. — рубав колоду, вислизнула з його закладких рук. Замість потрапити по м'якій і соковито-теплій деревині, вона розсікла черевик і вп'ялась в м'язи.

Професор скрикнув від болю. Здрігнувшись, він спазматично, гістичним ривком, одкинув сокиру геть од себе.

Сокира описала півколо й беззгучно лягла в м'який покров пухкого снігу.

Спершись на колоду, професор стягнув з ноги черевика й почав розмотувати смердюче лахміття заношених онуч. З розрубаної рани швидким струмком юшила кров.

Був холодний зимовий день. Густа пара від подиху осідала на волоссі брів і вусів, білила комір наших в'язок.

Краплі крові падали на очищену від кори лискучу поверхню колоди, стікали з неї й багрили сніг.

Ми кинули наші пилки й сокири і, обступивши колоду, на якій сидів професор, дивилися, як він незграбно перев'язував свою худу пожовкло-сіру кістляву ступню.

Курці, скориставшись з нагоди, витягли махру й, слинячи папірця, крутили цигарки.

— Головне наше нещастя, — зауважив повчально професор, намагаючись тугіше перев'язати розсічену ногу брудною ганчіркою, — що ми все ще живемо ілюзіями попередньої ліберальної епохи. Ми ніяк не можемо збагнути, що ми опинилися в зовсім іншій ері, якій властиві зовсім інші норми й поняття.

Він урочисто оглянув нас крізь каламутні скельця окулярів. Свою рану він розглядав як ланку в універсальній системі взаємозумовлених зв'язків, що відмежовували нашу дійсність від попереднього часу. Він був певен, що найважливіше в житті це розуміти.

— Наше нещастя, — продовжував він, — що ми народилися за інших часів і надто довго прожили тоді, коли кожен думав, говорив і робив те, що йому хотілось. Тепер нам надто важко збагнути, що ми більше не належимо собі.

Кров просякла через ганчірку. Густими й частими краплями вона падала на сніг і відразу ж застигала.

Професор з сумнівом подивився на нас, на ганчірку, на замшілі, занесені снігом столітні дерева глухої тайги, що оточувала нас, зідхнув і почав знову перев'язувати рану.

Пальці на морозі стигли й не слухалися. Він зав'язував і розмотував рану знов. Кривавив ганчіку. Скривавлена ганчірка, задубівши, боляче різала й рвала краї оани.

Він явно не міг дати собі ради. Він страждав від свідомости своєї безпомічності. Руки од нервового шоку все ще тремтіли. Спазматично підстрибувало руде посивіле од інею клоччя бороди. Здавалося ось-ось, ще мить, ще якась десятитисячна міліметра, і він зірветься, закричить, завие, як затравлений, загнаний людиною лісовий звір, впаде на сніг і битиметься головою об сніг, об цю важку, нерухому колоду.

І все ж таки він говорив! Він говорив докторальним тоном самовпевненої людини, немов на урочистих зборах з катедри перед ситими й розсудливими, добре одягненими людьми. Немов на ньому була не брудна, засмальцьована ватянка, а чорний сурдут, ляковані черевики й тугонакрохмалений плястрон сорочки, і гайвороння не перелітало з дерева на дерево, і він не чухався, і заіндивіла борода не стирчала в усі боки розпатланим клоччям, і каламутні окуляри не були перев'язані мотузком.

— Щоб простувати вперед, — казав він, — людство повернуло назад. Воно знов повернулось до форм, які проіснували тисячоліття і які воно, здавалось би, остаточно відкинуло хібащо кілька десятиліть тому. Року 1861 було скасовано кріпацтво, року 1929 воно було відновлене знов.

— Большевики, — казав він далі, — знов зробили працю обов'язковою. Вони заперечили вагу індивідуального мислення. Вони одкинули значення особи. Вони централізували волю. Вони декретують істини. Од людей вони вимагають покори й щирости. В щоденну практику життя вони запровадили сповідь і оце наклали на нас епітимію. Вони обернули всесвіт в суворий манастир, де, однак, немає релігії. Слідчий і слідство заступили сповідника і сповідь, пропагандист-агітатор — місіонера-проповідника й «Короткий курс історії ВКП(б)» — Євангелію.

В таборі люди звалили говорити про речі, про які раниш вони не наважувалися й згадувати. Обережність втрачала тут свій сенс.

Було холодно. Було дуже холодно. Ми переступали з ноги на ногу. Затуливши носа долонею, ми хукали, щоб зігріти побілілий кінчик носа, або розтирали його. Під ногами хрумтів морозний сніг.

Радецький говорив:

— Свого часу, — ще до війни й революції, — ми гралися

ідеями, як діти граються з випадково знайденим невибухлим гарматнем, не передчуваючи небезпеки, що їм від того загрожує. В своїх кабінетах, на шпальтах газет, в своїх книжках ми пропагували й підносили культ середньовіччя. Книжка Айкена про середньовічний світогляд лежала в нас завжди під рукою на письмовому столі. Ми тишилися розумовим гурманством. Ми охоче цитували Франціска Асізького й захоплювалися стилем Томи Кемпійського й Івана Дамаскина. Модерні письменники перероблювали для газетних фейлетонів апокрифи про Соломона й Китовраса, мистці наслідували фреску й ікону, поети писали акафисти, філософи студіювали схоластиків. Сидячи в «Ярі» або «Ведмеді», обжираючись кав'яром і напідпитку від шампану, ми підносили моральну вагу здержливості, захоплювалися з приниження й стверджували високу етичну ідеальність злиднів. Тепер, коли нас зроблено злидарями і нас принижено і покірність перестала бути для нас мрією, ми обурюємося.

Професор похитав головою.

— Ми ніколи не вміли бути послідовними.

— Як ви гадаєте, — сказав він, перериваючи хід своїх міркувань, — чи не можна спинити кров, приклавши до рани моху?

Він одкинув збагрянену задубілу ганчірку вбік і спробував затиснути рану рукою. Кров юшила крізь пальці.

— Чи немає в кого ганчірки?

Ганчірки?.. Ганчірка на засланні рідка й коштовна річ! Мороз пронизував кості скронь і скул. Курці докурювали свої цигарки. Час був братись за працю. Ми всі були знищені й знеможені.

Ніхто не відповів професорові.

— Я поверну — заявив він.

— Виперу й поверну! — додав він, щоб перебороти вагання нерішучих.

Виперу?.. Ганчірка, якою він перев'язував перед цим рану і тепер одкинув убік, не свідчила, щоб чистота була однією з його добродійностей і щоб він звик прати свої речі. Ні, те, що він обіцяв ганчірку випрати, не було жадним аргументом на його користь.

Іван Закутній похмуро глянув на нього. Треба сказати, що Закутній не терпів Радецького. Не поважав. Не ховав свого до нього презирства.

Його дратувала безпомічна безпорадність цієї високої в окулярах людини з зігнутою наперед головою на довгій гусячій шії та з клочкуватою рудою бородою. Усе в ньому: і те, як, рубаючи, він тримав сокиру, і непевність його удару, і те, як при повторному ударі він ніколи не здібний був влучити в те саме місце.

Коли їх ставили напарниками пиляти і, нервуючись, Радецький починав абож квапитись, абож затримувати й пилка весь час з'їжджала вбік і збивалась з ходу, Закутній лаявся, кидав пиляти і рішуче заявляв, що хай пиляє з цим дермом, хто хоче, тільки не він. І додавав пару міцних, добре посолених слів.

Він ніколи не прислухався до того, що говорив цей чоловік в окулярах. Що могли важити слова людини, яка не вміла нічого зробити доладу.

Отож, нас здивувало, коли Закутній, — цей насумрений і похмурий чоловік, що завжди тримався осторонь од інших, докуривши цигарку, замість взятись до сокири, щоб приступити до праці, як це зробили вже дехто з нас (слід визнати, більшості з нас бракувало почуття товариськості...), підійшов до Радецького, відштовхнув руку, якою той затуляв рану, дбайливо промив рану снігом, витяг з кишені чистеньку ганчірку й певними твердими рухами, немов досвідчений знавець цієї справи, перев'язав йому ступню.

Хто зна, що штовхнуло його зробити це. Хто зна, що живе всередині кожної людини і як саме зробить вона в останній критичний момент?

Тепер професор сидів на колоді з перев'язаною ногою, натягнувши поверх перев'язки черевика, і нерувався. Він обрид усім нам своїми запитаннями.

— Як ви гадаєте, мене не зарахують до самосіків? Ви ж бачили, я ненавмисне. Ви ствердите.

Тоді він переходив до іншого.

— Сьогодні я не вироблю норми. Як ви гадаєте, мені не зменшать пайки хліба?

Він був турботливий і метушливий. Він мав розгублений приголомшений вигляд. Лякаючи себе можливими ускладненнями, він розкис. З очей у нього текли сльози й замерзали на щоках. Він здирив їх з волосся бороди, здирав з повік. Відчувши рану, стогнав.

Він згадував про послідовність. Ні, це не скидалося на те, щоб він міг бути хоча б у своєму житті послідовним.

Однак поволі він заспокоївся. Заспокоївшись, почав говорити знов.

— Дивно, — сказав він, — мене вражає прірва, яка існує між намірами й їх здійсненністю, між ідеями та їх втіленням у життя. Наша сучасність повинна була знищити протилежність між містом і селом. Тимчасом типовою формою життя за наших часів став барак. Замість сіл і міст ми примушені жити в таборах. Ми нищимо міста й знелюднюємо села, щоб оселити людей в таборі.

Це було дотепне й гірке спостереження, що його висловив цей довгий, вже немолодий чоловік в окулярах, якого ми звали професором, хоч він насправді був журналістом. Ні, він не був дурнем. Але що це змінювало?

Ми жили з певною сподіванкою, що колись кінчиться термін нашого перебування в таборах і ми знов вийдемо на волю. Ми тягли лямку.

ПРОФЕСОР І ІВАН ЗАКУТНІЙ ДІЮТЬ

(З циклу «На засланні»)

Ми жили з непевною сподіванкою, що колись кінчиться термін нашого ув'язнення і ми вийдемо на волю.

Ми тягли лямку.

Ми жили в землянках і бараках.

Жити було трудно, тісно, невлаштовано. Заїдали блощиці. Смерділо махрою, гасом, житнім хлібом, немитим тілом, вогким одягом і онучами, що, розвішані на мотузках, сушилися коло залізних пічок.

Розпечені до червоного залізни пічки гули й палали. Пара й тютюновий дим густою хмарою висіли в повітрі.

За останній час нас почали посилати з табору окремими бригадами-загонами в глибину тайги! Перспектива опинитися в глухій тайзі, засудженість на повне таєжне рабство лякали навіть найтупіших, навіть найдужчих і найодчайдушніших.

Сніг, густа чащоба, мороз од 30 до 40 ступенів, вогнище в снігу, і нікого, жадної живої душі, жадного житла на кілька десятків, на кілька сотень кілометрів довкола в цьому цілинному лісі.

Цілковита самота, повна покиненість і цілковита підлеглість. Бригадир був тут владарем, усі інші його рабами. Він один мав тут усю повноту влади, всі інші були позбавлені жадних прав.

Права? Згадка про *права людини* тут у тайзі межувала з знущанням.

Тайга мала свої закони, що не мали нічого спільного з людськими.

Коли комендант табору входив до бараку і нас вишикували вздовж нар, нерви напружувалися до останнього. Бараком опановувала мертвотна тиша. Полум'я гуло в пічці. Дотик чорної руки нічного вітру до віконної шибки або ж до даху вносив в серце тривогу, для якої не було ім'я. Чекання проквітало нестерпним, несамовитим жахом.

Одного разу було прочитане й прізвище професора.
— Радецький!

Ми стояли вишикувані в чергу й не наважувалися повернути голови в його бік. Ми боялися зустрітися з його очима. Ми не були названі, і нас мучив сором.

Коли нам скомандували «Розійтись!..» і начальник вийшов з бараку, ми кинулись до професора. Ми почали умовляти його зробити спробу врятувати себе.

— Прикиньтесь хворим! — радили ми йому.

Він не відповів нічого. Він тільки похитав головою, немов відмахуючись від нас, і тремтячими руками поквапливо почав складати в брезентовий мішок свої злиденні речі.

Здавалося, він був настільки приголомшений, що зовсім не усвідомлював ані того, що його чекало, ані того, що ми йому казали.

Ми спробували ще раз його переконати.

— Над вами поставлено хрест. Хіба ви не розумієте цього? Ви загинете!

У нього був розгублений вигляд і зовсім божевільні очі.

— Треба діяти! — повторювали ми йому. — Ви не повинні здаватися так відразу!

Він поглянув на нас з докором. В його погляді були сум, біль і одчай. Мовляв, чого ми від нього хочемо? Він і так надто нещасливий! Лишіть мене!..

Він щось відповів, але ми не зрозуміли. Ми не чули його. Він говорив надто тихо. Він щось невнятно пробелькотів.

Ми спитали його:

— Що?

— Будьте послідовними! — сказав він. — Будьте послідовними! — повторив він, напружуючи голос, щоб ми його почули. — Я надто добре розумію: за наших часів більше не існує: я хочу, а тільки: *ти мусиш!*

Ми знали це. Ми знали також і те, як глибоко його вразило, коли на одному з допитів під час слідства слідчий закинув йому відсутність дисципліни й обвинуватив його в зраді і дворушництві. Усією своєю поведінкою тут у таборі він намагався спростувати це обвинувачення.

Ми знали: він часто закидав нашій молоді відсутність дисципліни, брак свідомости свого обов'язку. Ми згоджувалися з ним, — нашій молоді, безперечно, бракувало почуття обов'язку. Молодь звикла: або працювати з-під палки, або не працювати зовсім.

— Суспільна організація праці дезорганізувала, вбила в молоді особисту ініціативу праці! — звичайно констатував він.

Тепер він сказав нам:

— Нема про що говорити! Я мушу! Я йду, як мені наказують!

Він волів бути послідовним.

Ми не ховали свого обурення, хоч більше вже й не сподівалися переконати його.

— У кого мій кухлик? — спитав він наприкінці.

— Він у вашій торбі! — відповіли ми.

Він намацав його крізь брезент мішка й, заспокоївшись, сказав:

— Пробачте!.. Ну, то вже все! Я можу тепер іти!

Підв'язавши речовий мішок за спину, він вийшов з бараку. Він став в снігу поруч з тими, ймення яких були названі.

Комендант несамовито лаявся, намагаючись налагодити порядок. Користуючись темрявою, хтось з п'ятьма крив коменданта брудною лайкою. Комендант

хватався за пістолет і загрожував стріляти.

Гавкали збентежено пси. Палали смолоскипи. Рипів сніг. Чорна ніч німою стіною замкнула простір.

Професор мовчки потиснув нам руки. У нього було брудне обличчя і руда клоччями борода. За товстим склом окулярів було видно його смертельно перелякані очі.

Він посміхнувся й сказав нам:

— Я вояк! Я мушу виконати свій обов'язок!

* *
*

Іван Закутній потрапив у ту саму групу, що й професор. Ми дещо знали про нього. Ми знали, що він походив зі села Стайок на Київщині, що в роки колективізації він не пішов до колхозу, що його притиснули й перевели до твердоздатчиків, що він, однак, не поступився й лишився «індусом». Коли ж влітку 36 року на селі почали горіти одна по одній хати і невідомо було, хто це робить і для чого, — органи влади підозрівали чомусь баптистів, — тоді разом з іншими взяли й Закутнього. Його били: спочатку на місці в сільраді, потім в районі, тоді в окрузі і нарешті в області. Од нього вимагали, щоб він признався й назвав спільників. Але він не признавався ні в чому і нікого не назвав. Як підкуркульник, бандит і саботажник, він опинився в таборі.

Він був зосереджений і мовчазний... У нього був якийсь здичавілий вигляд і насумрений вовкуватий погляд. Не важко було помітити, що в середині в ньому клекотіла лють, кожної миті ця лють могла вирватись і вибухнути. Але він стримувався. Він тримався осторонь.

* *
*

Коли загін ішов лісом, кілька в'язнів, скориставшись темрявою, втекли. Перед втечею вони підмовляли Закутнього піти з ними, але він відмовився.

Люди тікали!.. Хіба не все одно, де загинути? Втеча все ж таки відкривала якийсь вихід, яким би химерним він не здавався.

У тих, що втекли, не було з собою ані компасу, ані мапи. Вони йшли навмання. У них була тільки невиразна сподіванка й трохи хліба, який вони запасли заздалегідь і який кінчився на третій день. Їх оточували ліс і тиша. Очі боліли од снігу й втоми. Холод спалював обличчя.

Коли через кілька день безпорадних блукань по тайзі вони нарешті наштотхнулись в лісі на самотню хижку тубільця, вони вже були в такому становищі, що замість обійти її, як підказувала їм обережність, вони ввійшли до неї. Вони вже не хотіли нічого більше, як тільки зігрітись і заснути. Мисливець прийняв їх. Він нагодував їх. Вони пили гарячий чай. Вони їли м'ясо. Натомлені, вони заснули на хутрах. Наступного дня він повідомив охорону, що обходила на лижвах околиці, розшукуючи втікачів. Це була вигідна угода: за кожного втікача мисливець одержував по три пуди борошна, тоді як за шкіру песця державала сплачувала йому тільки 8 карб.

* *
*

...Бригадир в загоні був з ув'язнених. Хто зна, який він був колись на волі. Тепер він був брутальний і жорстокий. Після кількох років поневіряння по таборах і в'язницях у нього не лишилося жадного іншого уявлення про можливість взаємин між людьми, окрім одного:

гноблення! Досі гнобили його, тепер гнобив він. Досі його вважали за ніщо, тепер він став чимсь. Оскільки ж тут в тайзі не існувало жадних масштабів для порівняння і жадних обмежень для влади, це його впевнило в абсолютності його значення.

Од нього залежало визначити відсоток даної виробки і, відповідно до того, розмір виданої вечері — пайки хліба. Він робив це на око. Він керувався тільки одним: своєю примхою.

Кожного вечора він розподіляв хліб. Одним він давав більше, іншим менше. Йому подобалося, коли йому лестили. Ті, що його прославляли, казали йому, який він розумний, добрий, величний і мудрий, одержували більше. Ті, що протестували або мовчали, одержували менше. Для цих останніх він робив життя нестерпним.

Якщо з ним сперечалися, він ображався. Кожне заперечення він сприймав як образу для себе. Він був певен, що він не може помилитись. У відповідь він казав:

— Будь задоволений, що тобі ще дають їсти. Раніш таких, як ти, просто розстрілювали.

— Є гнобителі і є гноблені! — криво посміхаючись, зауважив професор: — Насильство лежить в основі суспільного ладу, — так нас вчать. Наш бригадир є експериментальним втіленням цього вчення! Тайга й ми якнайкраще надаються для лабораторної перевірки соціологічних істин доктрини, виробленої в кабінетах.

Професор говорив. Він іронізував. Не зважаючи ні на що, він лишився скептиком.

Іван Закутній мовчав. Він не лестив, але він і не сперечався. Коли йому кілька разів бригадир довільно зрізав норму, він не нарікав і не протестував. Могло здатися, що він лишався цілком байдужий до своєї долі.

Однак одного дня, коли під час перекурки робітники похмуро сиділи в снігу на зрубаних колодах, він підійшов до бригадира і хрипким голосом сказав:

— Учора знов тільки 78% виробки? — і вдарив його важким поліном по голові.

Бригадир повалився. Права рука хапала спазматично сніг, тоді застигла нерухомо.

Парубок ще раз підняв поліно, щоб ударити по мерцю, але присутні схопили його й відвели.

Він озирнувся на бригадира і зненавистю вигукнув:

— Ось тобі твої 78%.

І вилаявся.

МОЇ ВЕЛИКОДНІ!

(З записок мандрівника)

Весна в Регенсбурзі. В вогкій Німеччині з її майже завжди затягненим хмарами небом, — сухі, несподівано теплі, соняшні передвеликодні дні.

Початок квітня. Я стою на березі Дунаю, чекаю на порон, який перевезе мене на другий берег ріки, і з прикрістю дивлюсь на свої черевики, вкриті густим шаром сірого попелу-куряви.

Біля моїх ніг уздовж кам'яних плит набережжя тече блідаво знебарвлений, зеленуватий Дунай. Звичайно кажуть: блакитний Дунай! Але він не блакитний. Він є таким лише на відстані, в відсвітах, коли в соняшних променях відбитого світла він починає сріблясто сяяти, грає лускою й тріпотливо запалюється легким прозороясним полум'ям блакиті. Поблизу ж Дунай — скапамучено матовий, зеленопляшкового кольору. До річі, в Мюнхені такий Ізар.

За моєю спиною простяглися стіни будинків. Вони ще бережуть пам'ять про ті часи, коли Регенсбург був великим торговельним центром Європи. Неширока смуга мулкого берега відкреслила їх од ріки. Їх стіни були колись оборонними стінами міста і простори всередині — склепами для доведеного рікою краму.

Низ деяких будинків не має вікон. Безвіконна, суцільно оголена, пласка стіна, — і лише вгорі в широкій площині муру пробито квадратів діри вікон. Масивні дошки важких віконниць, що звисли на залізних гаках, відтворюють декоративну умовність зацілілого Серед-

ньовіччя. Вікна без шибок продовжують ілюзію.

Війна призвичаїла нас до вікон з вибитими шибками. Ми звикли, що картон і дикт заступають в вікнах відсутнє скло!.. Але тут зроблено з інших мотивів. Можливо, з негнучкої упертості традиції, можливо з прагнення затримати давнину навіть всупереч логіці реального.

За рогом при металюргійній фабриці є спеціальна крамниця. В ній продають підсвічники, підставки для сірників, канделябри для жарівок, викуваних з заліза зайців, коників і геральдичних орлів, чорні й важкі речі, стилізовані похмурі примітиви ручної ковальської роботи, — серійні стандарти маркованої фабричної продукції.

В Німеччині не раз буває важко відокремити реставрацію антиквара од правдивої давнини, стилізовану ілюзію од непідробленої широти, романтичний культ умовного середньовіччя од примусу інерції. І це однаково: в речах, в деталях архітектури, в вузькій плутанині міських глухих завулків і в сутінкових присмерках людських душ.

Великі ворота білярічних будинків усе ще готові прийняти крам. Але жадну баржу, вантажену сіплю, збіжжям або шкірами, не прип'ято до берега. Випряжені руді широкозаді коні не жують січки. Міцні носії, зігнувшись під вагою, не переносять мішків від ріки до склепів. Усе це — коні, баржі, хатки на помостах барж, — лишилися тільки згадкою готично-літерних написів про регенсбурзьку торгівлю сіплю та розмальовкою стін в моголах узбережжя, що їх модерно, згідно з смаком одвідувачів, підроблено під давнину.

Усе одійшло в непам'ять.

Передо мною розтягся розлогий спокій Дунаю. Зеленава ріка порожня. Лише в металевій шкаралупі, на уламках алюмінієвої бляхи з якогось виверненого вихухом бальйону, гасають по ріці, веслюючи, два хлопчики. Молодички з білолякованими дитячими візками, як і я,

чекають на порон. Американський вояк, засунувши руки в кишені своїх зелених штанів, жує гуму. Плечем, з засунутою під погон пілоткою, він схилився до голоногої з підфарбованими устами дівчини в коротесенькій, далеко вище колін підтягій, яскраво блакитній спідничці.

Як дивно, що я оце стою на березі Дунаю!.. Хто міг би згадати мені перед кількома роками, перед війною, або навіть бодай ще торік, що цього, 46-ого року, в квітневі передвеликодні дні Дунай розкриє для мене свій спокій і свої відстані?.. Для мене і для інших, таких, як і я, одірваних од батьківщини, несталих і непевних мандрівників, з ніколи не непогашеною нудьгою, засуджених ніколи не знати, де застане їх ніч і де завтра вони матимуть для себе ночівлю і води ще яких незнаних досі рік тектимуть перед ними!

Матова прозорість води поглинула м'яте залізо рейкових перекритть висадженого в повітря моста!.. Задля чого велася ця війна, що потрясла весь світ? Щоб молоденьких дівчат щедро обдарувати коханням, яке не зобов'язує нікого й ні до чого?

Мій співбесідник, з яким я розмовляв сьогодні, ідучи вулицею повз купи цегельного грузу, сказав:

— Для чогого велася ця війна, ми побачимо через 10—15 років.

Лише прийдешнє визначає сенс сучасного, й лише прийдешнє робить минуле реальністю!

Життя людське плутане й сумнівне. Гірке, як смак мигдалю. Але весна є весною. І плачуча верба, схиливши гілля до води, вже вкрилася ніжним зелом листя. А ввечорі, коли я повертатимусь додому, хрумкою крижинкою молодик відіб'ється в воді і все довкола застигне, нерухоме, чітке й урочисте.

Вузькі вулички старовинного міста присмерками глухих щілин проведуть мене до Собору. І те, що колись, за Середньовіччя, Собор визначав центр міста і різьблені шпилі стрімчастих бань, піднісися над сумішшю

будинків, врізалися в глибинну блакить неба, це, за співвідношенням символів, відповідало місцю й значенню церкви в устрої суспільства й всесвіту. Церква репрезентувала на землі Бога. Вона перебувала в центрі людського життя. В людині й суспільстві все було підкорене кермі церкви.

Війна пощадила Собор. Собор зацілів. Людина спинається перед підніжжям темносірих стін Собору, щоб в галасі міста в харкотливому русі машин, крізь збожеволіле виття автових сирен почути мовчазний плюскіт часу, поглиненого вічністю. Нерухомо через віки пливе корабель Дому в вічність. Примари химер, огидні потвори, шкірячи зуби, звисли на краях його перекритть.

Людина входить у Собор і губиться. Вона здається безмежно малою в цих колосальних просторах, охоплених каменем, в цьому жовтосірому сяйві Соборних стін. Архітект, вираховуючи пропорції, пам'ятав: Бог є все, людина — ніщо.

Камінь витончено. Він втратив свою вагу. Він став легким. Його зроблено мереживним в підвіконнях балюстрад, струнким у розчленованості колон. Досі колона традиційно була круглою або чотирикутною, стовпом, наслідуванням стовбура дерева, підпорою для стелі. Тут вона не є ні круглою, ні пласкою, вона не є імітацією природи. Її витягнуто, вона ромбовидна, — плід міркувань, висновок з теорії, проекція розумувань. Матерію дематеріалізовано, вона позбулася своєї інертності. Маса більше не тяжить. Камінь набув духовости. Його перетворено в ідею, зведено на ступінь абстракції. Стебла колон, схрещуючись вгорі, витворюють вістря склепінь. Колона виростає в арку. І зір стримить вгору за стрімчатою знесеністю загострених склепінь.

Люди давно вже перестали будувати Собори. Вони будують банки, літаки, басейни для плавби й стадіони для спорту. Собори лишилися пам'яткою доби, що дивилася на дійсність зовсім інакше, ніж це робимо ми.

Та доба підносила велич Божого, ми — велич людського. Та доба знала єдиного Творця землі й неба — Бога. Наша як творця ствердила людину.

Людина нашого часу зреклася релігійних переживань. Їй стали чужими містерії евхаристії. Слова *святий і святість* втратили свій благовісний сенс. Людина більше не прагне добродієвості. Ми зневажили духову цінність посту. Ми цінимо ситість.

Моя квартирна господиня, стара бабуся, нарікаючи на труднощі теперішнього часу, хвалилася: Її чоловік важив 2 центнери з лишком... Син мав 1,8 м. зросту... Доня важила...» Ціну людини визначає її вага. Колись гідність людського міряно мірою Божого; тепер її міряємо вагою в кілограмах і центнерах. Скрізь: в лазнях, пісуарах, на двірцях стоять автоматичні вагівниці. Зважитись коштує 10 пф.

І ще так недавно ми знали, що піст є шляхом до визволення. Не похмурою погрозою, а ясною радістю. Провістям не смерті, а воскресіння.

Ще стигло село в синіх заметах снігу. Почороніли на зиму сніпки або солом'яні мати ще затуляли од вічних вітрів хати. Ще темні були ранки. Тоскно белемкав високопісний дзвін. Село починало говіти. Жадна людина не наважилася б не одповіти, не сповідатися й не запричаститися.

І коли прийшла революція і все вже було дозволено людині, все таки ще в перші роки комнезам і голова сільради, взявши ціпки, непомітно стежками виходили на світанку з села, щоб одповітись в сусідньому селі. Не могла жити людина, не полегшивши душі своєї й не одержавши прощення од Бога. Ще пам'ятала людина, що є гріх...

Наближалася весна. На «40 мучеників» пекли мати жайворонків з тіста. Діти підкидали птахів у повітря й кликали, щоб прийшла весна зі своїми дарунками. Сніг ще лежав по ярках, обніжках, попідтинню, але зеленіли вже відталі горбки, і дівчата йшли за село на горби во-

дити кривого танка, співати веснянок.

На «теплого Олексу» був перший теплий день. Ніжно гріло сонце, й на призьбі сидів дід, давній, як вічність, сивий, як молоко, прозорий як віск.

Плуг одгортав скиби масної, лискучої чорноземлі. Неквалливо простували по борозні воли. А на серці була легкість і ясність, те почуття звільненості, що його приносив піст. Ніби не йдеш і нога не торкається землі, а линеш на відстані, танучи в сяйві соняшного світла. В блакитно-білому просторі благословляє дух ширококрилий солодкий світ...

Душу потрясала містерія читаних дванадцятьох евангелій в чистий четвер. Палали свічки. В чорних ризах з срібними на ризи нашитими хрестами панотець читав про Страсті Господні. Передзвонювали дзвони по кожній Євангелії, і хор співав: «Слава страстям Твоїм, Господи!» Як переказати те почуття, що його викликав цей спів? Як сказати про біль, що ним жила душа, коли Ісус в безмежності людського страждання, висячи на хресті, звернувся до Бога: «Пощо Ти покинув мене?!»

В руці горіла свіча, танув віск. Переступаючи через поріг вічності, ти пізнавав, чим ставала в цю мить для тебе тайна космічної містерії, де Бог прийняв смерть, щоб людство могло жити. Бож нема, нема більше чим жити людству!..

Нічне зоряне небо. В просторах, поглинених ніччю, рухаються вогники. Усі сільські шляхи в ясних точках вогнів, немов у чорному люстрі ріки відбиті, мерехтять зорі неба. В хаті тиша й спокій, лампадка світилася перед образами. Разом з пучком освяченої верби на покуті стоятиме четвергова свічка. Її запалять в грозовий літній день, щоб врятуватись од блискавки.

У п'ятницю соняшного дня виніс плащаниці. І, повернувшись з церкви, старий дід пройде на город і тут між чорних грядок вологої землі стоїть у квіті вишні. Білий квіт вишні над чорнотою плідної землі.

І тоді великодня нічна заутреня! Може, прийшовши вже під ранок з церкви, господина врже паски й заплаче, бо всередині є порожнеча, а то певна є прикмета, що смерті їй того року, та ці сльози якісь одночасно гіркі й солодкі. Що може затьмарити безмежну радість провіщеного церквою Воскресіння!..

ПЕРЕДВЕЛИКОДНЄ

(Весна 1947 року)

Як і торік, я стояв на березі Дунаю, чекаючи на порон, і вздовж вузьких обкладених кам'яними плитами берегів Дунай котить свої зелені води. Похмурий день запізнілої весни дихає різкими поривами вогкого вітру. Хлюпотить вода. Школярі-хлопчики з ранцями, до яких підвішені ганчірки, щоб ними витирати грифельні дошки, біжать, вигукуючи і з сміхом, по плитах набережної. Вони не зважають на калюжі. В руках одного з них уламок дошки, який він несе з урочистим тріумфом. Кинений до ріки, цей уламок правитиме для них за корабель в тому уявному і випадковому світі, який похапцем вони створюють собі на коротку мить мимохідь по дорозі з школи додому.

В сірій далечині важкий міст схеми арок перетинає ріку. Чорним вугіллям на брудному брунатножовтому тлі обгортального паперу викреслені контури дерев прибережного бульвару. Синє коло барочного цифербляту й золоті списи стрілок прикрашають куб примостової вежі.

А над сумішшю будинків в небі, запнутому невиразною площиною безбарвних хмар, підносяться дві стрілочасті башти регенсбурзького Дому.

Німці народ неквапливий. Коли ви виходите на зупинці з трамваю, ви дуже рідко почувєте, щоб хтось нагадував: «Швидше!». Натомість, особливо жінки, звичайно вигукують: «Повільніше!.. » Уже два роки минуло з кінця війни, і тільки цього року, ідучи по місту повз гро-

міздку сірочорну масу Собору, я побачив мулярів, які на решті розбирали цеглу кладки, що нею під час війни був замуrowаний фронтон.

З-під цегли виступило кам'яне мереживо стрілчастої арки порталу, дрібне плетиво маленьких веж, чудесні фантазмагорії кропіткої праці над деталями.

Давні німецькі майстри, однаково як малярі, так і архітекти, з довершеною бездоганністю володіли тайною подвійного перспективного враження. Їх картини й їх будівельні споруди можна розглядати як на відстані, так і поблизу. Давні майстри не примушували глядача шукати якоїсь однієї умовної точки, щоб з неї й тільки з неї можна було побачити річ такою, якою її хотів би витворити мистець. Вони прагнули зробити свій твір універсальним, обов'язковим, уникаючи суб'єктивної умовності особистого, що його стверджує мистець в собі й для себе.

Сучасне мистецтво!.. Видатною подією весняних днів 1947 року в Мюнхені була виставка модерного французького мистецтва. Глядачі переповнювали залі. Про виставку розмовляла молодь, зустрівшись за обідом в льокалі.

Мушу признатись, після того, як, оглянувши цю виставку, я піднявся в залі верхнього поверху, де висіли картини давніх малярів 14—16 ст., тільки це старе мистецтво принесло мені почуття внутрішнього полегшення.

Я тричі побував на виставці в ці перші теплі дні цьогорічної невизначної весни. Одного разу я був з двома своїми друзями. Ми стояли перед картиною, що мала хронологічну дату вже повоєнного року: смуги барв розкладеного світла, кольорові площини мистецтва, що хотіло бути безпредметним.

«Я знаю, сказав Ігор К., звертаючись до нашого супутника, ви приймаєте мистецтво імпресіоністів, але не приймаєте цього, бо ви не певні, що воно зображує

щось!» Наш супутник не заперечував. «Так, згодився він, що, приміром, зображує ця картина?» «Мистець хотів відтворити потік свідомості!» — відповів К.

Коментар був слушний. Цим коментарем був перекинений міст від літературної манери Джемса Джойса до малярства, яке претендує репрезентувати живопис наших днів.

З мене жаден противник модерного мистецтва! Навпаки, якщо я й ладен заперечувати його, то тільки тому, що воно мені здається надто академічним.

Виставку варто було відвідати не тільки задля того, щоб побачити оригінали картин, досі знаних лише з репродукцій, і не тільки задля того, щоб перевірити свої власні враження з юнацьких років, коли французьке модерне мистецтво було ще сенсацією, а головне тому, що ця виставка в своєрідому ракурсі підбивала підсумок людським почуттям останнього 75-ліття. На ній одвідувач мав нагоду бачити модерну людину такою, якою вона була вчора і є сьогодні.

Є безпосередня тотожність між світом, в якому ми живемо нині, і тим, що його витворили майстри, Мане, Моне, Ван-Гог або Пікассо, Брак, Леже чи сюрреалісти за наших часів.

На виставку ми йшли в бузковосірій духоті березневого дня, в вологотеплій пелені повітря, що здавалося димчастим. Ми йшли повз знищені будинки Пінакотекки й Гліптотеки Королівського майдану, що були колись гордістю мистецького Мюнхену. Ми пересікли круглу площу з обеліском на Каролінен-пляці, оточену колом руїн, пройшли руїнами суцільноспаленої Брієннерштрассе, щоб Палацовим садом, де одкривався широкий простір з залишками жовтих стін Резиденц-музею й Армієського музею, зійти вздовж решток стін збомбованих будинків, до ясножовтого з плоскими колонами «Будинка німецького мистецтва».

Яку Еврідіку ми сподівалися знайти в цій мітологіч-

ній країні мертвих?!.. Було б непослідовно, коли б на виставку модерного мистецтва ми йшли якось інакше, а не цими шляхами мерців. Не серед розчавлених кам'яниць, не між рештками фундаментів церков, бібліотек і музеїв, не там, де стіни дивляться більмами вікон і прибрана з пішоходів цегла мокне в талому снігу за вищербленими уламками будинкових стін.

Я не шукаю жадних символів. Я розповідаю про дійсність такою, якою вона є сьогодні однаково в мистецтві і в житті, що стало для нас повсякденним. Ми звикли до сюрреалізму в мистецтві.

Коли на очах людей поліцейний агент застрелить людину замість того, щоб її заарештувати, це не викличе жадного протесту. Застреливши, він зберігатиме повний спокій і цілковиту рівновагу. Чи усвідомлюєте ви, що цей агент і Пікассо, який малює «Жінку з гітарою» так, як він її намалював, діють в тотожньому пляні порушених норм, зміщених плянів і перерозташованих площин?.. Саме в цьому сенсі я й говорив про *академізм* модерного мистецтва.

Жан Кассу мав рацію, коли в передмові до каталогу виставки писав про модерне мистецтво, що «воно потрясло наше сприйняття» (*sensibilité*). Я тільки дещо змінив би його твердження: мистецтво відобразило потрясеність нашої психіки.

Мистці відзначили захитаність світу, як сейсмограф відзначає перші зрушення ґрунту, ще перед тим, як землетрус поглине місто. З цього погляду годилося б говорити про суворий і послідовний, доведений до логічної завершеності *реалізм* Пікассо й сюрреалістів.

Модерне мистецтво, попри всю його формальну умовність, є єдино реальним в цих знищених містах сучасної Європи, в будинках, що не мають дахів, в світі, що став суцільним ґетто, серед людей, які живуть, сповнені тривоги, непевності й страху.

Модерне мистецтво є кінцем мистецтва в тому

самому сенсі, як все сучасне життя є кінцем життя. З смерти народжується життя. Смерть переборюється смертю. Кожен кінець є одночасно початком.

Людство потребує спинити знищення, що стало самоціллю, однаково в мистецтві і в житті. Воно потребує *нової* людини й нового іншого мистецтва.

Людство потребує *воскресіння*.

БОЛОТЯНА ЛУКРОЗА, І

1

Червоний будинок охопив великий простір. Геометризував видноколо. Довжелезний мурований паркан того ж кольору продовжував в обидва боки пряму лінію будинкових стін.

Я завжди тримався думки, що Університет треба уявляти собі таким, яким він вперше піднісся в творчій уяві архітекта: оголений простір, безмежне над ним небо й будівлі!.. Уявою Беретті керували мрії про велич, позбавлену пишности, але сповнену суворої нерухомоти. Крижана застиглість неруху, — такий був початковий задум.

Сторіччя тому Університет ще знаходився поза містом. Він не належав місту. Він становив собою самодостатній, замкнений в собі світ, який не перебував у жадному зв'язку ні з чим. Виник він з наказу Миколи І, самодержавного монарха, абсолютного в своїй необмеженій волі. Так будовано палаци й касарні в Росії. Так збудований Університет у Києві. Піраміди належали пустелі; палаци, касарні й Університет так само. Пороженча ґрандіозного простору покликана була підкреслювати їх ізольовану виключність

Круглі колони порталу вісьмома вертикалями перетинали площину будинкового фронтона. Заґратовані ворота дворів Університету були завжди замкнені.

Людина або пересікала брукований сегмент майдану, або рухалась ґранітними плитами пішоходів вздовж парканового муру. Мандрівка, сповнена, мож-

ливо, пошани, можливо, безнадії, тривала вічність.

Наближаючись до цього червоного колоса, до цієї будівлі в уцегляненому одязі крові, людина почувала, що вона втрачає себе. Вона почувала себе задалегідь приреченою. Чотирикутні постаменти колон в порівнянні з нею були незмірно великі. Дубові масивні двері були прямі й високі, людина ставала малою на їх порозі. Щоб їх відкрити, треба було простягнути руку вгору над головою, — це був майже ґератичний жест, як перед входом в храм. Дотик до чавуну лишав на долоні відчуття холоду, і це почуття холоду, сполучене з м'язовою напругою, підкреслювало неміч людини.

В вестибюлі у студента відбирали його посвідку. Ніхто з непосвячених не смів стати причетний до містерії науки. Імперія оберігала спокій державного неруху.

Щілини коридорів були безмежні. Вони тяглись в несказанну безвість і не мали кінця. Людина проходила повз амфіляду величезних вікон. Коридори звужувались, щоб знов бути високими. Ця ілюзорність суперечности, повтореної в своїй незмінності, вражала. Вона породжувала примари, що здавались примхливими видами божевільних. Ще й досі я страждаю від снів, які примушують мене блукати по цих кам'яних щілинах, проходити безкраї пустелі коридорів. Двері аудиторій, що виходили в ці коридори й були завжди зачинені, зберігали мовчання схованої за ними тайни.

Імперія рескриптом імператора включила в свій реґлямент гуманізм і освіту як принципи, але як принципи, покликані ствердити не свободу індивіда, не його визволення, а дисципліну розуму. Університет був архівом державно-визнаних істин, ґатунком касарні, зведеної на ступінь храму. В армії дисциплінували рух людини, в Університеті її розум. Університет мав адміністративне призначення; він був функцією режиму.

Золоті ґудзики на мундирі студента були сталого розміру й устійненої форми, на форменній тужурці студента, як поступка часу й моді, вони могли бути пласкі

або опуклі, але в обох випадках вони несли на собі імперський герб, символ імперської могутності й величі, двоголового орла.

Місто, наблизившись, порушило цю симетрію ізольованості, цей ритм співвідношення простору й будинка, що з нього виходив будівничий. Воно оточило Університет метушнею домів, дрібних і випадкових, настірливих, як старці.

Але й тоді, коли місто наблизилось до Університету, й тоді, коли місто поглинуло його тишу, знищило велич його палацової відокремленості, навіть і тоді Університет продовжував панувати над усім простором.

Я стою коло вузького продовгастого вікна філософського семінару, який знаходився вгорі під дахом, я дивлюсь крізь нього і я впевняюсь, що над усім грандіозним видноколом, яке простерлось передо мною на захід і на південь, над блакиттю далечини панує цей гігант. Ніщо не заступає відстані. Усе довкола підлягло цьому будинкові, що титул імператорського сполучив в своїй назві з згадкою про св. Володимира.

З Батієвої гори, з круч Арсеналу, з віддалі Військового госпіталю, звідсіля ви бачили, що місто, навіть і огорнувши Університет по схилах гори кільцем домів, не змогло принизити його могутності.

Кам'яна фортеця зберігала свою всевладність. Будівля переборювала спротив простору. В синявій димці обрію полуменіла, запалена сонцем, червоно-чорна кров Університетських стін. Палав вогонь похмурого світла...

2

Микола Філянський з освіти був архітект. Олесь — ветеринар. Що спільного має ветеринарія з поезією?.. Мій співрозмовник, до якого було звернене це запитання, що могло здатись чисто реторичним, замислено зау-

важив: «Дуже багато!...» Він не розвинув своєї думки, мені перешкодили розпитати його. Але я не припускаю, що між ветеринарією й поезією було щось спільне. В кожному разі не більше, як між віршами Олесь і поезією.

Письменники-модерністи, з генерації 90—900 років, що, розриваючи з традиціями народництва в письменстві, модернізували українську літературу, були автодидакти. Письменники-самоуки; за освітою недоуки. Ніхто з них не мав закінченої освіти, середньої або вищої.

Михайло Коцюбинський учився в шаргородській бурсі. З бурсі він перейшов до семінарії, з якої його виключили. В своїх автобіографічних згадках він взагалі волів депікатно оминати питання про свою освіту.

Чупринка, властиво освіти не мав жадної. Вигнаний з усіх київських гімназій і, нарешті, знайшовши для себе притулок в гімназії «Общества родителей» на Тимофіївській вулиці, він у кожному разі далі сьомої класи не пішов.

На думку Євгена Маланюка, пишний півтораметровий бант химерної краватки, розлогий комір блюзи, волосся довге, панама або солом'яний бриль, вибічані штани, уся ця специфічна зовнішність поета покликани були в Миколі Вороному підкреслювати те, що бракувало йому як поетові. Було зневажливе пенсне, увічнене в епіграмі Зерова, і не було поета. Вони обидва не терпіли один одного. Микола Зеров Вороного й Вороний Зерова.

Я не хочу цими згадками щось закинути на адресу поета, що виявляв до мене ознаки щирої благоприхильної приязні, але я мушу згодитись, що Микола Вороний, навіть і в ті роки, коли я його знав — в другій половині 20 років — надавав великого значення своїй живописній зовнішності. Знов таки: не стільки зовнішності, як живописності. Він хотів мати вигляд поета-артиста!..

На думку Дм. Ів. Дорошенка, Вороний був людина без певної освіти. Перед тим, як вибрати для себе шлях поета, він свою діяльність почав продавцем в бакалійній

крамниці десь на півдні, не то Таганрогу, не то Ростова на Дону. Павло Богацький тримається іншої думки. З того факту, що в 90 роках Микола Вороний одвідував лекції на Львівському університеті, він робить припущення, що Вороний мав гімназіяльну матуру. Хто зна? Можливо! В кожному разі питання про освіту Миколи Вороного не є остільки певним, щоб не викликало обговорення.

Щодо Володимира Самійленка, то, хоч він і вчився в Університеті і саме на філологічному факультеті, однак, як признавався він сам, один погляд через скляні двері до залі, де, в присутності представника Міністерства, перед урочистою комісією з професорів, переводилося державні іспити, викликав у ньому такий жах, таке почуття непевності в собі, що він ніколи не наважився складати іспити.

Поети цієї генерації культивували в собі зовнішність поетів і звичку до богемної безладности життя, але ніколи вони, за винятком Івана Франка, не виявляли жадного нахилу до вченої поезії, до поезії, як науки, до творчої дисциплінованости вчених. В своїй творчості вони покладались на надхнення.

За цієї доби — кінець 90, початок 900 років — поезія й наука, література й літературознавство, творчість і наполеглива кропітка праця в архівах і бібліотеках існували окремо. Свобода надхнення була приналежністю поетів, дисципліна розумової праці — приналежністю учених, професорів Університету. Це були два способи ставитись до письменства, чітко відокремлені один од одного. Поети творили, учені досліджували їх творчість. Професорові так само не годилось бути поетом і вченому писати романи, як єпископові грати в футбол.

19 вік і навіть початок 20 знав це суворе розмежування фахів, функцій, чинів, освіти, клас. Робітник протистояв власникові фабрики. Колезький асесор статському радникові. Людина з дипломом Університету — людині з нижчою освітою. Офіцер — цивілістові.

Існувала глибока різниця між тим, хто мав орден Свято-слава або Анни, і тим, хто був нагороджений Володимиром третього ступеня на шию.

Згідно з доктриною Монтеск'є, влада законодавча була відокремлена від влади виконавчої. Людина, що грає на гармоніку, й директор Інституту Історії Академії Наук. Генерал і фурман, що розвозить молоко з молочарень по місту. Єфрейтор і імператор. Доковий робітник і міністер закордонних справ. Поети не писали дисертацій, вони не домагались звання професора, не здобували наукових ступенів магістра або доктора.

Поезія й наука були два відрубні світи. Учені обмежувались тим, що розшукували по архівах і приватних збірках незнані документи, публікували неопубліковані листи, сперечались щодо дати народження написів в поезіях. Павло Филипович був надзвичайно гордий, коли йому пощастило з'ясувати ініціали присвятки в одній з поезій Боратинського.

Іван Іванович Огієнко для своєї вступної лекції в Університеті вибрав тему: «Чи правильно поставлений наголос в «Полтаві» Ол. Пушкіна: «Молчит музыка боевая?» Він навів сотні прикладів з незліченної кількості авторів. Це був плід ретельних студій. Здобуток бездоганної ерудиції. Потік імен, фоерверк найнесподіваніших цитатій. Авдиторія була потрясена грандіозністю скрупульозної праці, що її перевів автор.

Коли Іван Іванович Огієнко скінчив свою сорокахвилинну лекцію, ствердивши, що поставити наголос в слові *музика* на другому складі, а не на першому, то жаден огріх з боку поета, жадна його помилка, а, навпаки, стала традиція літературної мови, неодмінна приналежність мови барокового письменства, студенти в захопленні улаштували промовцеві гучну овацію.

Ще й досі в моїх ушах брентить відгук оплесків, що заповнили своїм гуркотом вузький простір шостої авдиторії, вікно якого виходило на луговину Ботанічного

саду, і я бачу за катедрою худорляву постать промовця, з продовгастою борідкою, в форменному сурдугі гімназіяльного вченого. З несамовитим ентузіазмом ми, студенти, апльодували тоді новому доцентові Університету в ознаку щирого свого подиву й визнання.

Поза сумнівом, з усіх доцентських лекцій, виголошених в ті часи в Університеті, це була найблискучіша. Вона стала для мене наочним доказом того, як ретельний вчений дотиком чарівної палички з дрібною теми здібний створити казковий палац, шліфуючи, обернути камінець у блискучий діамант бездоганної ерудиції.

Дослідник сховався з катедри, як переможець. Декан йому тиснув руку. Студенти продовжували апльодувати.

Учені вірили в догмат партикуляризованої науки. Партикуляризували науки. Дрібнили дослід. Вони вірили в істину того, що лише партикуляризована наука, відокремлена від усіх інших і стверджена в своїй ілюзорній ізолюваності, може бути визнана за науку. З фікції творили норму. Уявне й відносне зводили на ступінь реальності. З нічого робили щось.

3

Поети-модерністи 90—900 років були автодидакти. Чи знав хтось із них якусь чужу мову? Я не говорю про Лесю Українку або Івана Франка. Я маю на увазі інших: Чупринку, Вороного, Коцюбинського, Васильченка.

Уже наприкінці першого десятиліття 20 ст. починає накреслюватися злам. Поет стає ученим. Починалася ера вченої поезії. Поезія перетворювалася в науку. Поет ставав ученим. В поеті важко було б відокремити вченого й поета. Поети обертали поезію в об'єкт фахових поетичних студій. Склали словники рим, досліджували структуру ямба, оперували конструкціями хорей,

вивчали перебої ямба, пірихії, рахували зміни. Дослідники з студій віршу робили свій фах. Проф. Якубський працював над наукою про вірш. Федір Самоненко розгортав студії поетів 18 століття. Мій друг Віктор Петров в семінарі проф. Сергія Маслового виголосив доповідь про «Форму вірша в українському письменстві кінця 17 ст.» Передхоплюючи концепцію краківського проф. Лося про тонічний характер силабіки, він аналізував вірші Гарасима Смотрицького, що був двірським поетом у князя Василя Острозького.

Поезія й наука зближались. Література ототожнювалася з літературознавством. Поезія ставала здобутком літературознавців. Витворювався новий тип поета-дослідника, поета-архівіста, музейного робітника, аналітика, складача словників, колекціонера документів.

Проф. Володимир Перетц був перший, який з катедри Київського Університету проголосив на своїх лекціях методологію літератури: не що, а як. Не зміст, а форма. Не поет-громадянин, а поет-знавець свого ремесла.

З поетичної доктрини усувається принцип *надхнення*. Поети втрачають довіру до нього. Ніхто з поетів нової генерації не пише з надхнення. Вони починають шукати для себе інших джерел. Знаходять їх скрізь, за єдиним винятком надхнення. Насамперед в зразках поезії, що ми її називаємо поезією класиків.

Поети нового покоління, що приходять на зміну генерації Чупринки-Вороного-Олеся, не знають поетів без освіти. Серед них ще були поповичі, але вже не було бурсаків. Не було серед них також і ветеринарів. Ніхто з них не був вигнаний з гімназії. Університетський диплом був для кожного з них порогом, через який вони переступали на своїх шляхах до садів поезії.

Жаден не носив довгого волосся поета. Пишні барви краваток вабили їх виключно на оправках книжок. Вони не надавали значення зовнішній живописності, щоб відрізнятись від оточення. Ні в кому з них не було нічого

акторського або взагалі театального. Вони не робили нічого, щоб справляти враження поетів. Ніхто на вулиці, глянувши, не сказав би: «Це поет!»

Літературна праця й наукове ступенування сполучувались. Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Володимир Отроковський, Михайло Калинович, Іван Галюк були залишені при Університеті як професорські стипендіати, для підготовки до професури.

4

Перед студентами філософічного факультету були лише дві можливості: одна, напруживши всі свої духові здібності, ціною найбільших зусиль, забезпечити за собою вихід в професуру, і друга, пасивне низобіжне самоусунення в глуху безвість провінційного учителювання.

Шлях до професури був чітко накреслений. Він починався з писання медальної праці на тему, запропоновану від факультету. Домагаючись стати професорським стипендіатом, треба було одержати золоту медаль, саме золоту і в жаднім разі не срібну, бо срібна не гарантувала нічого. Борис Якубський, одержавши срібну медаль, не був залишений при Університеті.

Залишений при Університеті складав магістерські іспити. Після двох вступних лекцій він здобував звання приват-доцента. Усе це потребувало колосального напруження розумових сил, тотальної мобілізації всіх духових ресурсів. Не всі витримували. Часто надмірність зусиль губила людину. Нищила її.

Володимир Отроковський був здібний учений і цікавий, надійний поет. Він писав в імпресіоністичній манері, і в його поезіях фігурували «блакитні лисиці». Вичурний і небанальний образ блакитних лисиць в поезіях, які він зачитав в нашому колі, зробив його маркантним. Праця, яку він приготував в свої студент-

ські роки в семінарі проф. В. Перетца, текстологічна розвідка, аналіза тексту і з'ясування редакцій з літературних пам'яток 16—17 ст. принесла йому золоту медаль. Вона досягла нечуваного ще доти обсягу трьох тисяч сторінок. В своїй рецензії на роботу Вол. Отроковського, надрукованій в «Університетских известиях», Волод. Перетц проголосив її зразковою; він ставив її в приклад «іншим авторам магістерських дисертацій». Молодий дослідник міг пишати з такої оцінки, з цього безумовного визнання, але кілька років несамовитої праці розхитали його здоров'я. Надмірність тягару, що лягла на його плечі, розчавила його. Праця підірвала організм, знесила, оголила сховані всередині недуги, викликала їх на поверхню. За золоту медаль, за право бути залишеним при Університеті він заплатив ціною життя.

Я пам'ятаю соняшний день на весні 1919 року. Після голодної катастрофальної зими прийшли перші ясні й теплі соняшні дні. Заллята сонцем простяглася пряма перспектива Львівської вулиці. Я побачив Отроковського ще здалека. З малою донькою він стояв на розі Діонісіївського завулка. Високий і худорлявий, він спирався на стіну будинка; дівчинка гуляла коло його ніг, бавлячись на тротуарі. Сонце мило світило на білий повапнений дім, вулицю, людину. Я спинився, ми привітались, і я спитав: «Гуляєте? Грієтесь?..» «Та ось, відповів він, вивів доньку на сонце!» І ми стояли один проти одного, я і він, витягнений, в темнішому убранні, з руками, закладеними за спину, прихилившись плечима до стіни, і я думав про те, що власне, не так донька, як він сам для себе потребував якнайбільше відпочинку й сонця. І донька була приводом, а це його тягло життєдайне сяйво сонця. Він мав вигляд зовсім знесиленої, цілком виснаженої людини. Відбиток остаточної утоми лежав на його жовтавому обличчі. Чітко викреслені кістки на скронях визначали геометричну структуру черепа. Він справляв враження вже прирече-

ного. За якийсь місяць-два молодий учений і поет помер од крововиливу в мозок.

Його ховали в такий же соняшний день, в який я його бачив в останній раз. В широкому просторі, в ясных зеленкуватих присмерках по середині церкви стояла труна, обкладена квітами. Світло мармурових плит було спокійне й лагідне. Дружина, схилившись на коліна, нерухомо застигла коло труни. Кадильний дим здіймався вгору. Сині лисиці стреміли в далечінь.

Мова не йде про неміч людини, що знесилалась; мова не йде про індивідуальний виняток. Мова йде про міру вимог, про ситуацію, що складалась в ті роки для молоді, про фаховий, технічний рівень конкуренції. У проф. Андрія М. Лободи було при катедрі літератури 17 залишених професорських стипендіятів.

Ці, що витримували на першому іспиті, написавши медальну роботу і домігшись бути залишеними при Університеті, в більшості випадків не витримували після другого. Склавши магістерські іспити і досягнувши доцентури, вони здавали. Вони вже були вичерпані. Вони вже дали все, що могли дати, й тепер були ніщо. Дисертація лишалась ненаписаною. Спустошені, вони німіли. Чи мушу я гадувати прізвища, називати ймення?

5

Щодо Миколи Зерова, то він не був залишений при Університеті. З тих або інших мотивів він ухилився від тих каторжних випробувань, на які засуджували себе найздібніші з студентської молоді.

Усі інші з нашого кола: П. Филипович, М. Драй-Хмара, Ю. Клен — студіювали на відділі слов'янсько-руської філології. М. Зеров вибрав для себе, відповідно до своїх смаків і уподобань, відділ класичної філології. Та, не зважаючи на те, що він з фаху був клясик, свою дипломну роботу при закінченні Університету він

написав не на тему з класичної філології, як того можна було б чекати, не про когось з римських поетів, Віргілія, Горация або Катутла, а з зовсім іншої ділянки, що з класичною античністю нічого спільного не мала. Його дипломна робота була студією про Величка, Самовидця, козацьких літописців 18 ст. Цей вибір теми, перехід од класичної філології до української історіографії 18 ст., од Вергілія до Величка і від Катутла до Самовидця був непослідовний з огляду на розмежування факультетських відділів, але він вказував на якусь іншу, свою власну, внутрішню послідовність, на прагнення сполучити класичний філологізм з українським традиціоналізмом, студії античності з'єднати з замилюванням в українському барокко.

Що становив собою Зеров в ці студентські роки, коли він приятелював з Петром Горецьким, Віктором Романовським, Осипом Гермайзе, підтримував зносини з українськими видавництвами, з Сергієм Титаренком, писав альбомні вірші, був ніжно закоханий в одну з Лобод?..

Певне, це було в першій половині 1925 року. Я був у Володимира Миколайовича Перетца в його просторій академічній квартирі в старовинному будинкові на Мойці. Широкі сходинки вели мене десь вгору. Продовгастий багатівонний передпокій був ясніший за великі кімнати мешкання з низькими стелями. Кабінет академіка був подібний на залю; він був завантажений збіркою давніх рідких рукописів і унікальних стародруків в шкіряних оправах 16—18 ст. Громіздкі фоліянти книг. Петроградське сталевосіре присмеречне світло. На півночі Перетц загубив той свій яскравий смуглявочервоний колір обличчя, який він мав давніше в Києві. Дещо розплився. Втративши темпераментну пружність, він набув імпозантної поважності академіка. Він сидів у кріслі біля письмового стола як люб'язний господар, з чорною круглою шапочкою на голові, і розпитував мене про київські новини, про Академію, про життя, людей,

зміни. «Ну, хто у Вас там блищить, у Києві?» — спитав Перетц. Я назвав Зерова: цей блищить, незрівняний промовець, блискучий полеміст, ефектний оратор. «Пам'ятаю, — зауважив на відповідь Перетц: — Зеров був блідий студент!..»

Я не знав Зерова в студентські його роки, і мені важко сказати щось з приводу висловленої оцінки. Перетц був людина категоріяльних тверджень і безапеляційних присудів. Я не припускаю, щоб Микола Костевич міг колись не бути собою, бути безбарвним, бути невиразним, але я не думаю, що помилявся й Перетц.

В студентські роки Зеров не зробив спроби вrostи в академічний ґрунт, стати вченим. Та й згодом, будиши уже професором КІНО (Київського Інституту Народної Освіти), в своїх літературознавчих студіях, як історик літератури, він не виявляв ні інтересу, ані нахилу до праці в архівах, до розшуків неопублікованих документів, їх публікацій, до вузьких і детальних причинкових дослідів. Жадна його розвідка не несе на собі тягару апаратних додатків. Він писав статтю задля самої статті, а не задля приміток до неї. Так само він не брався працювати над спеціально дисертаційною темою й не готувався захищати роботи на ступінь доктора.

Товариство він любив більше, ніж самоту кабінету. Він був ретельний і вправний, досконало точний працівник, але далеко вище він цинив можливість живої розмови. Він цинив естетичну досконалість довершеного, саме те, що ніколи не було властиве ні Перетцові, ані «перціянцям».

4

Микола Зеров закінчив Університет без медальної праці й при Університеті залишений не був. Зрікшись однієї каторги, він вибрав для себе іншу. Позбавлений мож-

ливості осісти в Києві, він опинився в Златополі на посаді вчителя латинської мови в хлоп'ячій гімназії.

Не слід творити жадних ілюзій щодо цих часів перед революцією. Не слід мріяти про золотий вік в минулому, на зміну якому приходиться залізний. Передреволюційну дійсність слід приймати такою, якою вона була справді. Панувала тиша, але вона не була ідилією. Не існувало декретованого примусу, людина не була підпорядкована числу і пляну; вона навіть могла плекати в собі ілюзію, що вона вільна в виборі своїх шляхів і в визначенні власної своєї долі; насправді ж її стиснено якнайщільніше, загнано в вузьку щілину, в цілковиту безперспективність, притиснено до стіни, й вона, знесилена, нездібна була чинити опір. Чехов, Леонід Андреєв, Купрін відобразили людину того часу.

Зеров опинився в Златополі, бо він уже не належав собі. У нього не було іншого вибору. Глухе степове містечко. Власне, велике село на межі Київщини й Херсонщини, забуте людьми й Богом, одрізане од цілого світу. Навіть залізниця обминала це містечко.

Небо, чорноземлі, степ! Розораний простір, що здається безмежним, де нема нічого, крім безодні неба та вузької смуги далекого обрію. Чорноземна пустеля позначена в своїй порожнечі на обрії горбами скитських курганів.

Мені здається, що пам'ять мені не зраджує, і я чітко зберігаю в своїй згадці враження від Златополя, яким я його бачив колись. Ця довга подорож на переповненій балагулі по степу від станції до містечка, сонце, яке згасає на обрії, так званий готель, подібний на постійний двір. На величезному просторі базарного майдану білий паркан довкола дерев'яної церкви й кілька похилих акацій, що ростуть на цвинтарі. Утоптаний чорний пляц з купами кінського гною, з сміттям і соломою, що їх знімає й жене степовий вітер, з рядами столиків, вбитих в землю, з срібносивим, курявою вкритим, бур'яном, що кущами росте під парканом церковного цвинтаря. Гістериичні

кози, ідіотично нахабний містечковий цап.

На одному кінці містечка скупчилися муровані з жовтої цегли урядові будинки, в тім числі двоповерховий будинок гімназії, а на другому кінці осторонь від містечка, в долині розташувався маєток, садиба з садом і довгою тополевою алеєю, великий будинок власника хлібних млинів і цукроварень, експортера збіжжя, мільонера Бродського. Два полюси, два відокремлені світи, що протистояли один одному, між якими простяглися дрібні дерев'яні халупки, чорні занедбані й зневажені житла місцевої людности, без садків і без зела, що в їх стисненій гушавині загубилася бароккова синагога, славетна своєю мистецькою дереворізьбою й архітектурою.

Опинитись в Златополі це значило опинитись поза життям, за бортом життя, в цілковитій владі степового безкрайого простору, зазнати поразки, добровільно викреслити себе з списку живих, без жадної сподіванки на порятунок.

Скитський степ. Шосе, яке зв'язало містечко з станцією й простяглося через містечко вздовж урядових будинків. Небруковані вулиці. Масна грязюка. Осіння сльота. Зимові чорні порожні вечори. Невеличка кімнатка з ліжком, столом і фікусом в діжці біля вікна в якійсь випадковій родині. Вдень лекції в гімназії і ввечорі учнівські зошити з латинськими *extemporalia*, що їх треба правити.

Приятелювання з гімназіальною викладачкою французької мови, попівною з Волині. Подорож влітку під час ферій на Волинь в гості до її батьків. Пам'яткою цієї подорожі лишився сонет, що згодом увійшов до складу «Камени»: «Землі волинської родюче лоно», «Скорпіон», поезія з цілковито затушкованим любовним звучанням.

Миколі Костевичеві нелегко далися ці кілька років перебування в Златополі. Тут він втратив свої зуби й

примушений був лікувати нерви в київських водолікарнях.

Якось, уже згодом, після революції, в Баришівці, зайшовши до мене, в сірий дощовий осінній день, Микола Костевич запитав мене: «Чи ви стоїте біля вікна й дивитесь годинами крізь нього?» Я не збагнув відразу сенсу запитання. Я? Біля вікна? Навіщо? Що можна побачити крізь вікно? Невизначене, завжди тотожне собі ніщо злиденної вулиці, мокре гілля дерев, дощові калюжі між камінням шосе, почорнілий від дощу дерев'яний паркан на протилежному боці вулиці? Ні, я не мав ніколи подібної звички. «А ось Освальд Федорович робив так!..»

Певне, з боку Зерова це було тільки перенесення на іншого самовизнання! Годинами стояти перед нерадісною одноманітністю містечкового ландшафту... Очевидячки, вже перебування в Златополі навчило його цього.

Що чекало Зерова, викладача латини в гімназії глухого містечка, відкритого для всіх вітрів світу, якщо б не трапилася революція? Усе можна було передбачити наперед до самого кінця: за вислугою п'ятирічок чергові надвишки до платні, орден Анни й Станіслава, чин статського советника і, як найбільше життєве й службове досягнення, як завершення учбової й адміністративної кар'єри — посада інспектора гімназії денебудь в Прилуках, Черкасах або Білій Церкві, в міжчасі співробітництво під псевдонімом в «Раді», вірші й критичні статті, надруковані іноді в «Літературно-науковому віснику», нарешті, за вислугою літ, відставка з мундиром і пенсією, — ще раз повторений життєвий шлях Щоголева або Івана Нечуя-Левицького. Шлях компромісу, примирення, покірливого узгіднення з дійсністю. Зігнутих під вагою тягару й спробувати його нести.

Щоправда, була ще одна можливість, особистого бунту, розриву з оточенням, подорожі на Таїті. Залишити

містечко, зректись державної служби, відмовитись від певности, засудити себе на непевність, зневіритись і поневірятись, секретарюючи в якомунедь літературному журналі, часописі або видавництві. Дійти до межі. Переступити через межу, опинитись в безмежному, де не існує вже жадних обмежень і жадних норм. Наважитись зробити те, що зробив Гоген, коли він кинув родину, жінку, п'ятеро дітей, посаду урядовця в банку, Париж задля екзотики самотнього острова, загубленого на Тихому океані, хижки, вкритої пальмовим гіллям, тринадцятилітньої жінки-коханки, повіривши Дені Дідро, що найщасливіші люди живуть на Таїті.

І був ще третій шлях, третя можливість, коли людина повстає проти себе всередині самої себе, рве з дійсністю, руйнує цілковито дійсність назовні, щоб ствердити єдину й виключну абсолютну дійсність свого ізольованого «я». Шлях в хоробу, нервового потрясення, абсолютної свободи суб'єктивного. Я вже згадав: таке було. Була нервова хвороба, лікування в водолікарнях.

Революція принесла звільнення. Вона повернула його до Києва, розкрила перед Зеровим всі шляхи, що досі лишалися для нього герметично замкненими. Починаючи з можливости жити й учителювати в Києві, викладати латину не в Златополі, а в Київській українській гімназії. Усе неможливе ставало можливим. Редакторське крісло в «Книгарі», співпраця в видавництві «Друкаря», участь в бароковому гуртку Нарбута, приятелювання з Петром Януарійовичем Стебницьким, Павлом Зайцевим, Павлом Филиповичем.

В ці перші роки революції Зеров знаходить себе, він стає таким, яким він був весь час, поки він був живий, експансивний, рухливий, як живе срібло, надзвичайно чемний і коректний, людина високого й відкритого розуму і в жаднім разі не ідеолог і тим менше не ідеолог в гурті неоклясиків, супроти твердження Святослава Гординського: «Зеров був ідеологом київської групи

неоклясиків». Метр, але не ідеолог. Бо метр і ідеолог — це не те саме.

Однаково закоханий в античність, в українське барокко і французький парнасізм Леконт де Ліля й Ередія; бібліограф, швидше критик, ніж історик літератури, ніколи не «перціянець», ані «лободист». Людина оцінки, гурман і естет, що вище над усе ставив мистецькі, естетичні цінності; провозвісник грецького ідеалу калогатії: вроди-добра, ототожнених і злитих. Врода як добро, і добро як врода.

Однаково високо він цинив добре загострені олівці, добрі пера, добрий атрамент і добрий письмовий папір, міцний, за власним рецептом заварений добрий чай, добрих приятелів, вроду жінок і жіноче товариство, добрі вірші, книги і саме добре оправлені книги, вбрання, що було б елегантне.

БОЛОТЯНА ЛУКРОЗА, II

1

Свої спомини про неоклясиків Юрій Клен починає так: «1920 року приїхав до Києва відомий український діяч Мик. Сіماشкевич, що в ролі директора набирав учителів для школи провінціального міста Баришівки на Переяславщині, то йому легко вдалося приєднати собі мене і Зерова».

Тут потрібний коментар!..

1920 рік. Місто вмирало!.. У Жоржа Роденбаха є роман: «Мертвий Брюгге». Цей роман свого часу започаткував літературну моду на міста, що вмирають. Письменник описував присмеречні настрої, неживі вулиці, морський порт без кораблів, нерухому воду каналів, рудавосірі відтинки старих будинків, відбиті в цвілі заток, меланхолію самоти, нежиття, нерух, магію смерті, чаклунські чари згасання.

Але хто з письменників розповість про мертвий Київ 1920-1923 років?.. Про неповторну соняшну весну 1920 року, прозору ясність, і, особливо, про ту несказанну тишу, що володіла тоді містом?..

Чи буде ще колись на світі друга така соняшна незрівняно прекрасна весна, як ця *голодна* весна 20 р.? Певне, кожне місто, як і людина, вмирає на свій кшталт. Київ умирав в соняшному спокої весни, в квітненні бузка, білорожевих мріях яблунь, гудінні бджіл.

Вмирало місто поступово, з невблаганною послідовністю. Уже давно минув той час, коли, божеволіючи од шалу, проносились по місту вантажні авта з людьми в шкірянках і салдатських шинелях. Вщух галас. Не

гуркотіли трамваї. Іржавіли рейки. Між камінням бруківки росли трави. Люди своєю появою не наважувались порушити урочисту порожнечу вулиці. І той, хто робив це, почував себе пригніченим — темний страх володів ним! — або, навпаки, визволенням від усього.

Тиша, що її знають лише безмежні простори болотяної тундри або піскової пустелі, тиша, яку, здається, можна чути, опанувала місто. Ласкавою долонею матері смерть торкнулася його похололого чола.

Не працювали фабрики, електрична станція, водогін, млин Бродського. Хмари диму не відокремлювали небо від міста. Кіпоть не осідала на золото барочних бань і іржу бляшаних дахів Подолу. Знедимлене повітря стало прозорим. Небо в своїй первозданній ясності простяглося над будинками. Вертикалі фабричних димарів сприймалися як умовні значки на технічному кресленнику схематизованого пейзажу.

Колись Кнут Гамсун для однієї з своїх новель вибрав темою голод. Можливо, вибір теми був зроблений полемічно. Інші описували радість життя, він хотів описати одчай. Можливо, ним керували особисті спомини й власні біографічні переживання. Абож в цій літературній спробі його приваблювала теорія голоду, взятого з його самодостатності, як абстракція почуття.

Що сказати про цей твір, *клясичний* твір про голод в європейській літературі? Хібащо одне: автор ніколи не голодував. Голод ніколи не одкривав для нього коштовних скарбів своїх схованих таємниць. Як і більшість людей, бажання їсти він приймав за голод. Письменник описував муку голоду, але він не знав одного й найголовнішого: він не знав того, що голодний не хоче їсти!.. Голодуючи, він не доходив до межі, за якою голод більше не відчувається й людина вже перестає хотіти їсти.

Я не знаю, як голодують індуси, але я знаю голод Києва 20 року, голод міста й голод українського села 33

року, голод Харкова взимку 1942 року і Ляйпцігу на весні 1945-ого. Дати можуть бути змінені, місця переставлені, досвід зберігає свою завершеність. Кожен з нас тепер має досвід голодування й про голод може говорити з ерудитною певністю вченого експериментатора.

Буває різний голод. Може бути голод берлінця 1946 р., що, переходячи з одного «льокалю» до іншого, з'їдав стільки «штамів», немаркованих страв, скільки він встигає зробити це за обіденний час, з 12-ої до двох, поки, нарешті, в кожному з наступних «льокалів» він не почує сакрального «авс». Він може з'їсти відразу 14 тих самих овочевих салатів: редька, буряк, морква, зелена салата, і з наповненням їжею шлунком відчувати ніяк не насичувану порожнечу, — заблуканий в берлінських руїнах мандрівник, що цей маніякальний процес насичування обертає в маячневе: кудись ще піти й десь ще щось з'їсти.

Найстрашніший голод — зимовий голод, пустельний і злий! Такий був голод Харкова 42 року. Благословім же долю, що в Києві в 20 році голод прийшов з весною, а не взимку!..

Голод почав відчуватись ще в грудні 19 року, поволі він збільшувався й свого апогею досягнув в травні й червні 20 року. Село довкола було сите, мало, як то кажуть, хліб і до хліба. Місто було ізольоване й замкнене. На шляхах під Києвом стояли «заградилівки», що їх завданням було не допустити до Києва довозу продуктів, які були потрібні для фабричних центрів і армії й підлягали реквізиції на селі в порядку «продразверстки».

Про зиму 19-20 р. згадує Ю. Клен. «Київ був без палива, люди рубали дерева в Кадетському гаю і котили їх додому (для цього в кожний кінець колоди вбивалося по цвяху, до якого прив'язувано мотузку), воду носили з криниць поза містом, вночі палили каганці, а базари були порожні».

Люди існували з запасів, що їх вони мали ще з минулого, 19-ого року: п'ятипудовий лантух борошна,

поставлений в перегородженій шафами й простиралом кімнаті на стілець коло ліжка. Якийсь пуд чи два пшона, торбина з цукром, шмат сала й неповна пляшка олії.

Чавунна буржуйка — червоний, благодатний, палаючий бог!.. — стояла посередині кімнати. Рура виходила в димохід або через квартиру чи шибку фрамуги надвір. На буржуйці варили ячмінну каву й кашу. Пшоняна каша заступала все: хліб, перше й друге. Її їли на снідання в обід і на вечерю. Їли гарячу й холодну, рідку до юшки й густу, як печеня, солону й солодку, з оцтом, перцем, цукром, олією або салом, поки ще був товщ. Їли, поки вистарчало зроблених запасів. Коли їх не стало, не їли. Майже не їли.

В Києві їли пшоняну, в Одесі того ж року ячну кашу. Це далеко гірше. Ячна крупа багато остогидливіша за пшоно. Уже не можна було витримати!.. Одного разу одесити на бюсті Маркса, що замінив на гранітному цоколі пам'ятника Катерину, побачили паперову торбинку. В торбинці була ячна крупа, і на ній — торбинці — напис: «[ж сам!]

А. В. М-в приходив до нас кожного дня. Він приходив, сідав коло стола, й з того моменту, як він сідав, зір його лишався прикутим до шафки. Там на нижній полиці стояв плетений з лози коробок і в коробку на простеленій, синій з білими взорами серветці лежав тоненький шматок хліба. Гість сидів годинами, дивлячись на той хліб; чи брав він участь в розмові, чи, вичерпавши всі теми, мовчав, він не зводив зору з хліба. Він сидів терпляче, сповнений сумнівів, в невиразному чеканні. Він вагався: гордість, почуття самоповаги, вироблені поняття й звички змагались з нестерпністю притамовуваного бажання. Але тоді приходила якась мить, коли він уже не міг стримувати себе. Він швидко підводився, нахилився над коробком, брав з нього цей тоненький шматок і, розламуючи на дрібні крихти, з похапливою повільністю з'їдав. І так повторювалось щодня,

щоранку. Цей шматок хліба на синій серветці в коробку став для нього ідеєю, метою життя, принципом. Тривале вичікування він обернув в методу, як і цей комплекс по-троєного руху: раптом підвестися, нахилитись, взяти!.. Але голод збільшувався, і він зрадив себе, він більше не здібний був чекати, як спершу. Тепер він входив до хати й відразу йшов до коробка, брав хліб, з'їдав і тоді вже тільки вітався. Але одного дня, нахилившись над коробком, він не найшов в ньому нічого. Я пам'ятаю цей момент, трагедію людини, враження пережитої катастрофи: він випростався, розгублено й безпорадно оглянув нас, кімнату, ще раз кинув побіжний погляд на полицю і, мовчки, нахмурений, сів.

Люди пухли з голоду. Перший, кого я побачив опухлим, був Вл. Він вийшов з-за рогу вулиці мені назустріч, жовтавий, пухлий, оброслий неголеною бородою, подібний на чуперадло, зроблене з вати, води чи воску. Як звичайно, він був в своїй сірій демісезонці, але гудзики вже не сходилися на роздуту череві, і на слоноподібних згрубілих його ногах, замість черевиків, були взуті гумові гальоші. Він привітно посміхнувся мені, цей самотній, замкнений в собі, ніяковий холостяк, викладач Учительської семінарії, але посмішка не рушила мертвотної набрякlosti щік. В густій сутіні дерев він здавався великим, громіздким, темним. Ми розійшлися.

Колір обличчя у професора Мик. Грунського лишився такий самий, як і був, безбарвно жовтий. Худнучи, Грунський зберігав огрядність, але на шиї, замість комірця й краватки, він носив перев'язку. Це було в багатьох: перев'язані хусткою або марльовим бантом набухлі гулі, що з'явилися на шиї від голоду. Їх різали, але магія хірургічного розтину лишалась умовною вигадкою медицини там, де над усім тріюмфував голод.

Проф. Євген Тимченко, мовознавець, перекладач і поет, приїхавши з Вінниці до Києва, елегантний, в сірому костюмі, з палицею і яскраво цитриновими рукавичками, в ентузіязмі хвалився, як йому добре було в Вінниці: «Я

мав щодня два яйця. Я міг з'їдати їх або вранці, або одне вранці, а друге ввечорі!» Так, це була нікому в Києві неприступна розкіш.

Я дозволяв собі жартувати. «Люди, зауважував я, колись про себе казали: "Голодний, як собака!" Тепер прислів'я втратило свій сенс. Тепер про собак треба було б казати: "Голодний, як людина!" Це згучало б правдивіше».

В пустелях занедбаних сутеренів я зустрічав суку. Вона привела цуценят. В перші дні вона лягала й давала їм ссати себе. Сліпі цуценята повзали по ній і скавчали, тикаючись в груди, де не було молока. Вона йшла від них, щоб здобути собі їжу. Вона бігала по місту, проходячи базаром, я зустрічав її також і там. З часом вона почала навідуватись до малих усе рідше й рідше. Тоді кинула. Сліпі малята розповзались по порожніх кутах цементованого льоху. Вони здихали одне по одному. Чи не здається вам, в загибелі малого є завжди якийсь присмак космічної несправедливості, однаково, чи це буде дитина, чи цуценя?!

Голод приносив з собою дивне й незвичне почуття легкості! Прокинувшись вранці й вмиваючись, я відчував, як кружляє голова. Був сп'янілий, немов од шампані, — така легка лагідна твереза п'янкість. Здавалось, похитнешся й ненароком, не втримавшись, упадеш, щоб сміятись від того безжурним, п'янким щасливим сміхом.

Зеленів садок. Яблука на яблуні вже досягали розміру трикопійкової монети. Ми рвали їх, пекли й їли. Я приводив друзів, щоб вони могли віднести додому цілу торбину цих яблук. Я сідав на холодну цементову сходинку ганку проти сонця й пив утіху од ніжних дотиків соняшних променів і з сторінок книг, які я, том за томом, тоді читав: чеховські листи до його дружини, О. Чехової-Кніппер. Не знаю, чи подарували б вони мені, при перерахуванні тепер, ту ж радість, те ж відчуття ласкавої ніжності й пестливого тепла, як це було на весні 20 року,

коли вони потрапили до моїх рук, але в ті дні вони потрясли мене своєю соняшністю.

Самотня гора, де я жив тоді, була островом, одрізаним од цілого світу. В безмежність простягалась далекість зелених лук. Бували дні, коли я зовсім не виходив за межі садиби. Іноді я йшов до міста в Університет.

Я минав порожній базар. Бліді жінки, ніяково тулячись до стіни наріжного будинка, продавали з тарілок, прикритих серветками, печені дрібні яблука. На кількох столиках були розкладені тонко нарізані невеличкі шматки червоного м'яса; крамарки торгували кониною. Хлопчики пропонували іриски. Іриски, конина, трохи хліба — пара окремих буханок на цілий базар; редиска з Куренівки, — це було все, що могло дати місто споживачеві з власних своїх резервів. Зрештою, все це мало декоративний сенс. Було бутафорією базару. Не було покупців. Ніхто нічого не купував.

Сірою безлюдною вулицею я сходив вниз. Широкий простір одкривався мені назустріч. Ясні сіри тони цементових плит пішоходів і каміння бруківки, променюючи тремтячим сріблястосірим світлом, зливались з м'якою блакиттю далекої відстані... Тіло вже втратило свою обважнілість, земну скупість; воно визволилося від тої інертної сили тяжіння, що її одкрив Ньютон, який звів її на ступінь всевладного тотального принципу. Доктрина ситих примусила нас повірити бюргерським істинам Фалстафів. Ми повірили, що рух це механічний процес і йти це перемагати опір. Насправді, все було інакше: щоб йти — ні, не йти, а линути — зовсім не треба було торкатись землі. Людське розчинялось в світлі. Хвилі ставали рухом вперед.

Середньовіччя розповідає про це. Воно розповідає, як людина, перемігши земне тілесне тяжіння, здіймається над землею!.. Маячня? Побожна легенда? Міт? Голод розкривав нам доти незнане обличчя світу. І перший з цих чудесних дарів, що їх приніс голод, була легкість, ні з чим не зрівняна радість визволення від тягара тіла.

Іноді я заходив до редакції «Книгаря», редактором якого був Микола Зеров. З Зеровим мене познайомив року 18 абож на початку 19 Павло Филипович. Редакція «Книгаря» містилася коло Золоторотського скверу в будинкові на розі Великої Володимирської й В.-Підвальної (пізніше, змінивши стиль, тут розташувалась «Нова Громада», редагована О. Варравою, при згадці про нього Зеров звичайно додавав: «Варрава, он же бе розбійник»).

Кам'яні сходишки ганку з залізним піддашшям, даді дерев'яні в коридорчику, і тоді вже за внутрішніми дверима — редакційна кімната. Великий редакторський стіл широкою площиною перекреслював килим, що на чорному його тлі квітли химерні взори блідавих вицвілих квітів, забарвлених в відтінки рожевих і жовтих тонів.

Під прямим кутом до редакторського стола Зерова в сутінках стіни стояв коректорський стіл Євгенії Іванівни Бігановської, яка, за своєю звичкою, простягшись над столом, колінами спиралась на підставлений стілець. Ідесь, за запоною, була відокремлена осібна кімната, святая-святых, для благовидого в окулярах огряднього дідуся з продовгастим обличчям і клинкуватою сивою борідкою, Петра Януарійовича Стебницького.

Тут, в цій стилізованій кімнаті, що, після сутужної безпальної зими, ще зберігала не зогріту весняним сонцем свіжість холодка, в кімнаті, швидше темнуватій, ніж ясній, богував Зеров. Він був тут жовтавоблідим буддійським богом, якому в спокійній величі було підвладне все. Світло з вікна падало на нього й його стіл. Усе інше лишалося в темряві. На краю стола стояли тарілки з густою юшкою, щось, певне, як горохвянка. Я пам'ятаю чітко: попри порожній край стола глибока велика тарілка, білий обідок і брунатнозелена смаковита, благодимна рідина юшки, що її в обід одержував редакційний колектив «Книгаря». За тодішніх часів така тарілка юшки була великою подією в житті кожного, що про неї годиться згадати навіть через 25 років.

Зеров підводився, сяючи приязною посмішкою беззубого рота. Тиснучи вам руку, він нахилився корпусом в бік простягнутої правиці. Власне, це було так: рука від плеча до ліктя притиснена до корпусу, корпус зігнуто й нахилено вперед, і руку од ліктя, під гострим кутом, по-земо, обернено назустріч одвідувачеві. Сила потиску, ступінь зігнутости корпусу відповідали мірі урочистости привітання.

Був, однак, ще інший жест особливо приязного привіту, жест підкресленої дружности, яка не потребує офіційного уточнення потиском. При зігненій в лікті руці, одхилено, широко й одверто розкрита долоня, — своєрідний рух щирого визнання й доброзичливої відданости. Жест завжди гармоніював з посмішкою, бо могло бути вітання без посмішки. Потиск руки міг бути побіжним, долоня в'ялою, байдужою, без м'язів, зір відсутній, обличчя скупе.

В ці перші роки після революції, переїхавши з Златополя до Києва, Зеров редагував «Книгаря». Можливо, що саме тут слід уже було б говорити про стиль роботи Зерова, про його увагу до деталей, де дрібне карбовано з однаковою чіткістю, як і поважне, перший плян і задній виконувано з однаковою графічною кресленою ревіністю. В праці для нього не було важливого й незначного; все було гідне праці. Зеров ніколи не передоручав роботи іншим: усе він робив сам. Він робив навіть те, що він цілком міг би не робити. Контрастна протилежність стилю роботи Мих. Грушевського, який для себе лишив в роботі лише організаційні моменти.

Довершености Зеров прагнув в усьому: в роботі над віршем, в застругуванні олівця, правці коректи, заварці чаю, при виборі каракуля для комірця-пальта або примірюванні у кравця костюма. Однак він і найменше не був педантом чи формалістом; в ньому не було жадної риси од «людини в футлярі»; джерелом було любовне ставлення до всього довкола. Зеров розкривав себе в ентузіязмі.

Попри все те, ніщо не заважало йому ходити в пальті з обірваними кишенями, — стиль Зерова, однаково, чи в ранніх згадках Павла Зайцева, чи моїх, чи кожного з нас, до яких би років ці згадки не відносилися.

Число «Книгаря», над яким в ті місяці працював Зеров, було останнім. На цьому числі видання «Книгаря» припинилося. Вмирало місто, вмирало культурне життя в місті, вмер «Книгар». Ніщо більше не зв'язувало Зерова з містом. Він міг виїхати на село.

Дуже характерно, що останнє число «Книгаря» присвячено Сковороді. Це випадковий збіг обставин, але симптоматичний!.. Сковородинська тема ставала наскрізною темою української інтелекції в першій половині 20-их років. В другій половині тих же років її заступила інша тема: Куліш; в цей час Куліш став провідною ідеологічною постаттю. Але про це треба говорити окремо.

2

Місто вмирало. Натомість оживало село. Ще перед лютневою революцією 17 року українське село становило собою етнографічну масу, розчленовану на льокальні, замкнені в собі, відрубні «монади». Перехід од цієї монадної стадії роздріблености до освідомлення себе в цілості як народу, як народної цілості, а тоді до свідомости себе як нації, не міг статися ні раптом, ні в усій повноті завершености. Потрібний був час, переходові етапи, посередні стадії, хронологічна відстань, варіанти новотворів, випробування різних спроб, розвиток подій, поглиблення процесів.

У кожнім разі, досвід трьох попередніх років, 1917, 1918 і 1919, не минув для українського села даремно. Була істотна різниця не лише між передвоєнним селом і селом, скажімо, літа 17 року, але між селом влітку 18 року й літа 1920 року. В міру того, як зменшувалася

пряма й безпосередня залежність села від міста й село дедалі все більше незалежнювало себе од міста, тим виразніше прокидалася в селі свідомість своєї самодостатності й тенденція до автаркії.

Я не маю можливості тут спеціально обговорювати цю тему, розповідати про різні варіанти спроби села ствердити себе в своїй особності, це лежало б поза планом мого викладу. Щоб лишитись в рамках своєї теми, своїх «неокласичних» споминів, я говоритиму тільки про школу й інтелігенцію, переяславську Баришівку й групу неокласиків, що почала оформлюватись як така, осівши в цій «болотяній Лукрозі».

Село хотіло мати свою школу й інтелігенцію, поставлену в матеріальну від нього залежність. Економічно дужче на даному етапі від міста, воно вже не задовольнялося народним учителем з освітою, щонайбільше, вчительської семінарії. Воно хотіло мати у себе на праці професорів Університету, найкращих педагогів, найталановитіших регентів і композиторів, театральні трупи, що їх постановки конкурували б з театрами великих міст.

Отож, при згадці Ю. Клена про Мик. Сімашкевича як про директора баришівської новозаснованої гімназії, слід додати, що перед революцією він був учителем гімназії В. П. Науменка в Києві, в 1918 р. він був директором департаменту середніх шкіл Міністерства Освіти. Зеров викладав історію, І. П. Білик — математику, автор споминів, вміщених в «Звені», французьку й німецьку мову в роки 1920—1922, що його в роки 1922—23 заступив автор цих споминів.

«Жили в Баришівці багаті ще не розкуркулені шкіряники», нотує Ю. Клен. Які ненаписані епопеї ховаються за цією сакральною фразою. Чинбарська Баришівка, — це ж відкриті двері в барокко, в український 17 вік, в уклад побуту, що ніс всі відміни господарчих і соціальних традицій, які витворювались протягом століть.

Про що розповідати перше: про Зерова й Филиповича, про етапи консолідації неокласичної групи чи про

баришівських чинбарів, про вірші «Калини» й студії Сковороди, чи про несподівано розкрити архаїку українського барокко? Зерови жили в Феценків, я, приїхавши до Баришівки, оселився по сусідству з школою у Цвіркунів. Я боюсь, що коли читач натрапить в споминах Юрія Клена на рядки, де про «нерозкуркулених шкіряників» згадується так: «і на Великдень у них на столі були самогогон, гуски, індики, шинки, крашанки; про це столиця й мріяти не могла», то в нього складеться зовсім невірне уявлення. Так легко проминути слово «Великдень» і лишитись під враженням: «індики, шинки, гуски». Чорні житні пироги з гірководилою калиною були святковою стравою в великі свята у «нерозкуркулених» Цвіркунів! Признаюсь, я виковирював з тіста ці тверді, недопечені, кислі ягоди й потайки викидав їх геть, а важке тісто їв, не відчуваючи, що воно святкове й в *заможній* родині Цвіркунів означає для її членів привабливу принаду урочистого святкового дня.

Так, справді на Великдень кололи кабана і їли шинку, але це було раз на рік, бо раз на рік буває Великдень, і сала від того заколотого на Великдень кабана повинно було вистарчити аж далеко за Покрову. Ні, життя в Баришівці не було розкішне; воно було не голодне, але воно було просте, суворе, сповнене праці.

Ю. Клен назвав Баришівку «провінційальним містом». Поети ладні перебільшувати; прозаїкам доводиться в «поезію» вносити «правду». Баришівка не була містом. Це було містечко, районний центр, волость, велике козацьке старовинне село. Мешканці Баришівки писались козаками, — номенклатура людности на Полтавщині, усадкована од колишнього поділу на полки!

«Благовіщення струнке барокко», «нежданий гість з старовини», уточнювало зоровий образ традиціоналізму. Гострий кислий пах відходів з численних баришівських, більших і менших чинбарень, що носився в повітрі, вказував на промислове обличчя містечка. Як барочна церква Благовіщення, так і чинбарський промисел бари-

шівчан засвідчували, що з 17 віку тут змінилося небагато. Інерція віків затримувала цеховий лад, за якого окреме село було окремим цехом. Баришівчани були чинбарями, діхтярівці ганчарами. Розчленування промислів відповідало особистості окремих сіл.

Я говорю тут про «17 вік» і «барокко». Але тут потрібне уточнення. Друга половина 10-их років пройшла під знаком захоплення барокком. Том грабарівської «Історії мистецтв», малюнки Г. Лукомського в репродукціях листівок «Община св. Євгенії», Нарбутівські барочні стилізації, зроблена ним обгортка «Нашого минулого», студії й доповіді Ф. Ернста, Вс. Зуммера, Шульгіна, Язловського, Жураковського, читані в семінарі проф. Г. Павлуцького, довгі мандрівки по Печерську й Подолу в розшуках барочних пам'яток, — були виявами цього культу. Але в сприйнятті барокко ніхто з нас не переступав за рамки естетичного переживання архітектурних пам'яток. Ми сприймали барокко як абстраговану форму архітектури. До розуміння барокко ми йшли од Вельфлінового «Ренесанса й барокко», що в ті роки вийшов в перекладі на російську мову.

Барокко було для нас виключно архітектурою. Ми звикли розглядати його з переднього фасаду. Ми вчилися бачити його в урочистій і мальовничій пишності. Поняття про барокко пов'язувалося для нас з уявленням про столичне, великоміське барокко: Софія, перебудована Петром Могилою, Межигірський Спас, Мазепинський Микола, білий мережаний сон воріт Рафаїла Заборовського репрезентували для нас мистецький образ «українського барокко» полковницьких, митрополичих і гетьманських фундацій. Ми ігнорували те, що не було «чистою формою».

Переїзд до Баришівки став для кожного з нас поворотом до старовини, втіленої в сучасність. З країни «естетичних переживань форми» ми потрапляли в країну реальної здійсненості, де життя виступало в усій аморфній і терпкій наготі елементарного... Ми входили

— краще сказати: примушені були обставинами ввійти! — в минуле не через муровану браму Заборовського, а через задні двері. Не з фасаду, а з бічного входу.

Досі ми знали *старшинське барокко*, тепер посполите, козацько-ремісниче. Не мрію, втілену в камінь мурів, а сувору щоденну працю. Ми оберталися в середовищі людей, які були такими самими, як і їх прадіди 300 років тому в 17 ст. Баришівка в недоторканій чистоті зберігала всі відміни 17 віку.

Відміни, певне, були, але вони були неістотні. Сини Цвіркуна, що в Баришівці я оселився в нього, не вчилися в Києво-Могилянській Академії, хоч подібний варіант і не був, зрештою, виключений. З двох старших синів один служив телефоністом на залізниці, а другий закінчив переяславське реальне училище. Замість реторики й філософії, він студіював диференційне числення й, замість підрясника та скуфейки, носив чорну блюзу, підперезану ремнем з бляхою й літерами на ній «П.Р.У.», і фуражку з жовтим кантом. Була війна. Скічивши реальну школу, замість вспупити до Політехніки й стати інженером, він потрапив до школи прапорщиків; звідтіля на фронт, з фронту «імперіялістичної» війни на фронт «громадянської», а тоді в еміграцію. Що сталося з другим, тим, що працював телеграфістом на залізниці, я не пригадую, але, здається, він зазнав долі свого брата. Старша донька — красуня — була заміжня за місцевим баришівським чинбарем, багатієм Артюхом. При батьках лишалися три хлопці й мала дівчинка, що стрибала, співала й вчила напам'ять тичининський віршик «Осінь». Він подобався їй. Вона з дня в день повторювала його й пробувала його наслідувати.

Юрій Клен наводить вірш Зерова з описом Баришівки й баришівчан. Після згадки про «Благовіщення струнке барокко» далі Зеров списує: «А навколо, де не візьме око, — купи давніх і тісних домів, і невидимо солом'яних дахів; тут живуть... хазяї поважні та круті, гаманці набиті та товсті, в тих хатинах пироги й печені, а під свято — мо-

рем — самогон». Узагальнення завжди лишається узагальненням і *licentia poetica* правом поета!.. Про пироги я вже згадував; щодо самогону, то «самогонна тема» — спеціальна тема початку 20 років; про неї треба б було говорити окремо. В кожному разі у Цвіркунів «моря» самогону не було ні в будні, ані в свята. Життя було сутужне й ошадне, і добробут був придбаний упертою й невсипущою працею.

Німці працюють регулярно, неквапливо; наші: або не працюють зовсім, або ж «з надривом». Цвіркун працював з надривом, до цілковитого самозаперечення, забуття себе доходючи. Худорлявий, середнього росту, з розтріпаною борідкою, з червоними від постійної безсонної нічної роботи очима, Цвіркун був неказистий, але «битися з синами навкулачки», за довільною стилізацією 17 віку у письменника, він не став би. Для цього він був надто «поважний і крутий». Так, це сказано у поемі влучно. Я не назвав би Цвіркуна в родинній обстанові суворим «отцем фамілії». Його родинна «крутість» була господарною крутістю, дисциплінованістю труда, що не знав перебоїв. Усю працю виконувано силами членів родини. Жадних наймитів у Цвіркунів не було. Усе робили самі. І, насамперед, батько.

Цвіркун мав хоч і небагато землі, але мав. У кожному разі він мав її стільки, що міг впоратись з нею власними руками. Сільське господарство не було основою «економії» Цвіркунів. Густа заселеність, поліський болотяний ландшафт, бідні ґрунти зробили з хліборобства додаток до хатнього промислу. Тим то хлібороби, що не були ремісниками, були бідні; хлібороби-ремісники були заможні.

За віковою баришівською традицією, що ще до козацьких часів сходила, Цвіркун був одночасно хлібороб і ремісник. Саме чинбар. Чинбарював. Купував шкіри й чинив. З вичинених шкір шив чоботи. Був швець. Чинбарство з'єднував з шевством.

В неділю він ніс пошиті за тиждень чоботи на базар.

Вийшовши купити на базар щось сугубо елементарне: часнику або гарбузового насіння, я бачив мого господаря, як він, обвішаний чобітьми, стояв на широкому піскуватому майдані, в гурті інших баришівських чинбарів і шевців; пара або дві чобіт висіли йому через плече і ще пара на руці.

У дворі в Цвіркунів коло ґанку хати росла яблуня. Під навісом стояли ґринджоли з різьбленою спинкою й лежали мережані ярма. Воли, висунувши з повітки морди з лагідним і великодушним спокоем жували свою жвачку. У ці баламутні роки господарі в себе на господарстві тримали, щоб уникнути реквізиції, не коней, а волів. Частіше навіть воліків.

За парканом був сад. Власне жаден не сад, а та частина садиби, де на болотяному кочкуватому ґрунті росло кілька кущів калини й підносились вгору, як храмові колони, високі стовбури гіллястих яворів. Крізь темні стовбури дерев білів збитий з соснових дощок сарайчик. На дошках жовкли тонкі янтареві смужки збіглої жилиці. В великому залізному казані, в розчині дубового екстракту, кисли блідавосині, вкриті слиззю шкіри. Запнувшись широким брунатним фартухом, господар зчищав з шкіри пліву й руду шерсть. В роботі йому, звичайно, допомагав Володька, 12-літній хлопчик, з правильними й гарними рисами ясного обличчя, що ними він скидався на матір. Почорнені шкіри, нагадуючи розтятих черепах, сушилися в дворі на дошках, притулених до стіни хати.

Хліборобству і чинбарству, роботі поза хатою, був уділений день, на шевство припадали вечір і ніч. Ю. Клен в своїх споминах згадує, що в Баришівці «замість каганців були прекрасні старі нафтові лампи, такі знайомі нам з наших щасливих дитячих днів». Вони були і в Цвіркунів, але вони висіли в тих кімнатах, де не жили. Там, де жили, світили маленьку лампу, з закопченим склом, що вже погнуло, і було заліплене папірцем. При цьому жовтува-

тому похмурому світлі лямпочки, що блимала й коптила, в довгі осінні й зимові вечори господар шив чоботи.

Тонка стінка відокремлювала моє ліжко в кімнаті, де я мешкав, од кута кухні, де, сидючи на низькому стільці біля маленького столика з шевським приладдям, працював Цвіркун. В порожній нудьзі містечка я лягав спати рано. Я прокидався, і я чув, що господар працював. Я засинав знов під ритмічний гуркіт ударів молотка по шкірі, і знов прокидався, і була вже глуха темна пізня ніч, все спало, — вузька смужка світла перетинала стелю, собаки гавкали десь на селі, а господар усе ще старанно вистукував, забуваючи цвяшки в підощву. Я думав про своє марнотратство часу, про те, скільки можна б зробити, якщо б працювати над книгами й рукописами з тією ж упертою ревністю, як це робив господар!.. Признаюсь: я заздрив!

На відпочинок господар давав собі лише кілька годин, три-чотири. Уже десь о 4—5-ій годині ранку стук молотка, почутий крізь м'яку оболонку сна, стверджував, що трудовий день в родині Цвіркунів почався.

Хоч дім у Цвіркунів уже не був «давньою й тісною» хатою, а був побудований на модерний, міський зразок, з кількома кімнатами, дерев'яною підлогою, дверима, пофарбованими білою фарбою та, під зеленим бляшаним дахом, але родина, як і давніше, містилась в одній хаті, в кухні. Дітям або стелили соломі долі, або, коли було холодніше, вони спали на печі в просі. Господиня спала на лежанці. Господар і старший з синів клався на лавці, вкриваючись кожухом.

Садиба Цвіркунів безпосередньо, паркан до паркана, прилягала до садиби школи. Масивне бруковане шосе йшло тут від станції до адміністративного центру містечка.

Зеро жили осторонь. Вони жили в західній, затишній частині Баришівки, винаймаючи хату у Феценків. Феценківський дім, просторий, брунатнорудий, на високому фундаменті, стояв на пагорбку. Перед домом зе-

леніла поросла травою з кущами бузка галявина. З одного боку дома чорнів густий, традиційно вишневий садок, а з другого був двір, сараї й повітки. Глухий сірий паркан з воротами й фірткою відокремлював садибу од вулиці. Палісадник, лавочка коло фіртки, налузане лущиння й глибокими коліями перерізана калюжа на шляху уточнювали провінціальный характер льокального ландшафту.

Але до Зерових через фіртку вулицею не ходили. До них ходили знизу, з низини, де в ярку під пагорбком снів нерухомий, затагнений зеленою цвіллю болотяний ставок. З гаганням плюскалися в болотці гуси. Ширококронні дерева, з чорними гніздами омели, тяглися вздовж старого, з крихких жердин збитого, замшілого парканчика. Ішли до Зерових стежкою, протоптаною на городі по краю болотця. Нею сходили вгору на пагорбок, проходили двором і сходишками ганку входили до критих сіней. Діжки з водою, бляшані відра, жлукта, мішок з картоплею визначали тут, як і скрізь, усталений стандарт обстановки всіх таких передпокоєвих сіней.

Наріжна, чотиривіконна кімната, що в ній мешкали у Феценків Зерови, була чимала, широка й низькувата. Такі бували колись залі в панських або попівських старосвітських будинках. Стіл, за яким працював письменник, полум'янів червоними фарбами плахти. Стіл цей був єдиною барвистою плямою в знебарвленій сутінках кімнати; все інше лишалось поглиненим присмерками: поставлені коло стіни ліжка, не винесена з хати хазяйська скриня, шафа, кухонний столик і виступ білої вапном груби.

Алеж я не пишу споминів ні про Баришівку, ні про Зерова. Я просто роблю нотатки до спогадів Юрія Клена, пишу «з приводу» і це примушує мене дотримуватись авторового тексту. «У Баришівці я познайомився з Зеровим», — відзначає Ю. Клен: «Спільні поетичні інтереси швидко зблизили мене з ним... Часами Зеров вечорами

читав мені вірші, українські, російські, польські або свої переклади з римських поетів». Істотні довідки. Вони якнайточніше ілюструють початковий етап творення групи неоклясиків в Баришівці. У Києві вона ще не існувала. Вона склалася в Баришівці, — і це історики нашої літератури повинні взяти до уваги.

Історики літератури й критики, які звикли мислити літературний процес останніх десятиліть виключно в організаційних формах, пов'язуючи їх з формальною усталеністю організації, помиляються, коли уявляють собі групу «неоклясиків», як літературну організацію. На жаль, в цьому їх важко переконати. Я пригадую собі розмову в Швайнфурті в тогорічний зимовий вечір, коли ми приїхали улаштувати тут читання своїх творів, сиділи в теплій, добре напаленій кімнаті голови табору і темна ніч стерегла за вікном синій зимовий спокій. Я переглядав післямову до мурівського видання Кленового «Попелу імперій». Звертаючись до автора післямови, який в чернетці своєї статті згадував про організацію і про сходини неоклясиків, що в них, мовляв, брав участь Юрій Клен, я запротестував. Мені щастило: я мав слушну нагоду послатись на присутнього тут Ю. Клена, на прямого свідка. «Ствердіть, будь ласка, Освальде Федоровичу, просив я його, що жадних сходин не було!» «О, так, згодився Клен, жадних сходин не було!»

Так, ніколи ніяких «сходин» неоклясиків не було. Не було «неоклясичної організації». Не було статута, зборів, засідань, протоколів, президіуму й секстетаріату. Не можна було вступити до складу організації, як не можна одчинити одчинені двері: жадного *складу* не було. Була *дружба*, і поза цим не було нічого іншого. Зав'язувалась дружба з внутрішньої близькості, народжувалась духова одність. Ще в Києві почалась співпраця й приятелювання Зерова й Филиповича. Року 1920 перекреслились життєві шляхи Ю. Клена й Зерова. Року 1923 я, волею долі, опинився в Баришівці. З поворотом до Києва р. 1923 і з переїздом восени того року Рильського з

Романівки зав'язалася наша дружба з ним. Дещо пізніше приїхав з Кам'янця Мих. Драй-Хмара. З цим коло було завершене.

З чого починається дружба, де її межі? Що її підтримує? Як згасає палання дружби?.. Трактат про «неоклясиків» був би трактатом про дружбу. Всякий інший виклад був би хибний.

Але кожна дружба має свої відміни. Дружби бувають різні. У кожного в «неоклясичному» колі вони були свої. Чи могло бути інакше? Були дружби периферійні. Інші означали суцільність близькості.

Про кожен з дружб треба було б говорити окремо. Одна була дружба Зерова й Рильського й інша наша з ним. Немає формальних дружб. Не можна вступити в дружбу, як вступають до організації, подаючи заяву. Є палання дружби, але воно може згаснути. Павло Филипович був завжди однаково приязний з кожним. В його приязні не було ні «більше», ні «менше». Він був відданий, але відданість його не підносилась, ні не занепадала. В своє приятелювання він вкладав ширість, але не пристрасть. До Рильського він ставився так само, як і до Драй-Хмари, з яким він був шкільним товаришем по «Колегії Павла Галаґана», де вони вчилися разом. Можна шкодувати, що саме про це Юрій Клен розповів найменше: він не розкрив тієї «мітологемі» дружби, що з неї народилася «філософема» течії, яка стала основною в українській поезії останнього 25-ліття!

ПОМСТА

(З циклу Романтика)

Суворий гнів розтинав груди. Роз'ятрене серце жадало відплати. Ненависть п'янила мозок.

Але до моря дійшло хоробре козацьке військо. Багато відважних вояків, козаків — сміливих лицарів, наклало головами під вежами Перекопу. Гарячою парубоцькою кров'ю напоїло каміння вузьких вуличок Кафи й Гурзуфу.

В руїнах лишився лежати Крим. Догорали спустошені міста.

Стиснені судомою долоні рук даремно простяглися в бланні про пощаду.

Купами брудного грузу лягли стрункі мінарети мечетів. Зганьблений мармур палаців змішався з попелом аульних покидьків. В попалених садах чорними привидами стирчали звуглілі пеньки дерев.

Після оргій нищення, після лементу й зойків прийшла тиша.

Лише кішки, божевільні од жаху, лякаючися самоти, блукали в одчаї серед уламків знелюднених селищ.

...Кошовий отаман Сірко спішив вивести військо з Криму.

Мекали вівці, іржали коні, рипіли мажари. Довгі валки з загарбаним добром рухалися на північ. Чабани гнали отари тонкорунних овець. Замість соли й сушеної риби чумаки везли барила, набиті талерами й дукатами, що їх покладено на вози поруч з важкими сувоями оксамиту й блаватасу.

Дамаська зброя, передавана в спадщину від покоління до покоління, змінила власників. Арабські чистої

крови кобилиці, падишахові подарунки, плекані в ханських стайнях, дісталися в здобич січовій голоті.

І козаки, розправляючи вуса, малювали собі в уяві, як, пишаючись строкатими багдадськими шаллями й вишуканим мереживом з Брабанту, підуть стрункі кароки молодиці на Спаса до церкви й текінські темночёрвоні килими покриють липові різьблені лави на покуті козацьких хат в Сулімівці й Барішівці.

...Слідом за валками, стежками, вибитими в степовій траві кіньми, рухалися юрби визволених з бусурманської неволі бранців.

Вони йшли, без відпочинку, день і ніч, знемагаючи від згаги й втоми. Вони йшли, й примара ясных зір і тихих вод батьківщини вабила їх уяву.

Пригнувшись до луки сідла, прожогом, проносилися вздовж розтяглих валок, юрб і отар вістові козаки. Шалений крик: «Швидше! швидше! швидше!» краяв повітря. Удари нагая підганяли відсталих.

Змучені люди підтримували одне одного, несли на плечах, тягли за собою, падали. Упавши, повзли.

Пекло сонце, віяв вітер. Люди марили й божеволіли. Хижі птахи кружляли в безхмарному небі. Ночами виїли вовки.

Біль перемагав зоряну мрію. Зникла радість перших днів визволення. Страждання прийшло на місце радості.

Пекло сонце. Воно спопеляло й спалювало. Воно вбивало й нищило. Репалися пересохлі губи й вкривалися струпом.

Упавши на траву, люди плакали сльозами безсилля й одчаю.

— Води! — простогнав Микита: — Господи, — скаржився він, — чому ти покинув мене?

— Чи це ти, Микито? — хрипло спитак Каленик.

Голос Микитин доходив до Каленика притлумлений, немов крізь повсть: — Чи ти мене чуєш, Микито? Га?..

Йому не відповів ніхто. Якщо ж і відповів, то Каленик не почув нічого. Важкими ударами молота соняшна спека гупала в його вухах. В очах, крізь тонку плівку повік, стрибали й пливли, в шаленому мигтінні проносились, кружляли вогненні кулі. Вони збожеволіли, ці променясті, різнобарвні кулі. Їх кружляння захоплювало Каленика, і він теж нісся за ними й з ними, хоч це й було йому боляче, і ноги йому стигли, німіючи в стисках соняшної хуги.

Тоді раптом зникло все: соняшний хаос, сухий попіл уст, згага безкраїх степових пустель, гарматний гуркіт кривавих вибухів. Усе поглинула чорна німа нерухомість провалля.

Час зник. Коли ж притомність знов легким дотиком метелика торкнулась його чола, Каленик прошепотів, звертаючись в безгомінкий трупний простір спеченого сонцем степу.

— Як ти радів, Микито, тоді, коли вони прийшли до нас!

Микита лежав поруч нього, він не ворушився. Каленик шепотів далі:

— Микито! Чи ти мене чуєш?.. Я кажу, ти допомагав їм вішати Гасана. Пам'ятаєш, може, Микито, ти приніс мотузку, щоб повісити Гасанового сина на яблуні, яку ти посадив і виплекав в садку твого господаря? А вже ж і солодкі були яблука з тієї яблуні!.. Чи ти хочеш пити, Микито? Візьми яблуко, їх у мене цілий мішок. Вони добре заспокоюють згагу в такій гарячий день, як сьогодні, коли вітер не дме з моря.

Каленик був щедрий і приязний. Він не хотів Дорікати нікому. Він сказав:

— Ти радів, Микито, а тепер нарікаєш і скаржишся. Каленик маячив.

Вітчизна вимагала жертв. Її доводилося купувати ціною втрат і страждань. Треба було згинутися, загинути, перейти через смерть і спопелитися. Каленик зрозумів це. Він зрозумів всевладність смерті; він зрозумів, що над усім

панує смерть й усе народжується з смерті. Каленик не нарікав. Ні, він не нарікав. Він був лагідний.

Важкий подих виривався з його грудей, як хрип розчавленого. Темними плямами чорніли провалля очей. Обтягнені тонкою шкірою, вкриті шаром куряви, випиналися вилиці. Босі збиті ноги стирчали, як у кістяка. Чорні й жилаві.

Мука поглинала людину. Уже не було людини. Людина непритомніла.

І тоді раптовий удар нагая, дотиком розпеченого заліза, прорізав глуху чорноту пітьми.

Пробуджував очманілих.

Похитуючись, тремтячи від напруження й болю, людина робила кілька кроків. Ішла, як сліпа, в одчаї, для якого не було слів. Упавши, деякий час ще дихала, поки не приходив кінець.

Жалю не було, був тільки наказ отамана: швидше!

Отаман Сірко спішив вивести своє військо з Криму!

Трупи втікачів стелили далекі степові незнані шляхи. Рипіли мажари, іржали коні!

Тільки на шостий день дозволив отаман спинитись і перепочити.

Різали сухий очерет. Розкладали вогні. В великих казанах варили юшку.

На горі коло річки старий чернець правив панахиду по поляглих козаках. Пахло чебрецем, материнкою, сухою травою. Вітер колихав пожовклий очерет мулкої ріки, гнув ковилу. З вузьких уст ченця здував сивий попіл імен.

— Раба Божого Овксентія... Раба Божого Охріма... Степана... Мехтодія...

Тихо брязкали ланцюжки кадила. У прозорому повітрі м'яко коливалося фіялкове пасмо кадильного диму.

І коли панотець скінчив панахиду і підніс хреста, щоб благословити вірних, слабка його рука тремтіла, і біле його волосся маяло на вітрі, й загинався край єпитра-

хилі. Старечим своїм голосом, звертаючись до кошового, він сказав:

— Яко Мусій з неволі єгипетської ізраїльтян вивів, такожде й ти, благовірний пане-отамане, з полону бусурменського християн, матерей, братів і сестер наших вирятував. Да благословить Господь Бог тебе й бранний чесний подвиг твій!

Кропилом, сплетеним із сухих васильків, старий панотець торкнувся схиленої голови кошового. Краплини свяченої води, сяйвом тремтячих перлин, стікали з голеної Сіркової голови в западини його почорнілих щік.

Сухими, спрагненими устами він торкнувся білої, як молоко, холодної, як метал, ченцевої руки.

Знав Сірко: з урочистим тріумфом стрінуть його в Києві. Галасом сурм, гулом літаврів, гуркотом гарматних пострілів привітають його вступ до міста київські міщани на майдані перед мурами Софії. Спудеї, в довгих синіх кунтушах з золотими китицями, вишикувані рівним шерогом, виголосять панегірик, складений на його пошану достославним панотцем ректором академії. У похвальних віршах його ім'я згадуватимуть поруч з іменами Мусія, Давида й Ахілеуша.

Стояв Сірко змарнілий, спалений сонцем. В грудях горіло серце; в серці горів соняшний полумінь перемоги.

За ним перед темними юрбами виснажених бранців червоним вогнем горіли кармазини козаків.

З щасливою радістю оглянув Сірко юрбу визволених з полону бранців, що задля їх порятунку проллято ріки крові, військо, неозорі отари овець, що розбрелися по степу, табуни коней, валки мажар і гарб.

...Палали вогнища, булькотіла вода в великих казнах з ситим виваром. Тріщав очерет, підкидуваний обремками в огонь.

Під вечір, оточений бунчужними, кошовий, обважнілий і каламутний, вийшов із шатра. Всів на жеребця, що йому не було ціни, поплескав по шиї рукою й змахнув булавою:

— Рушаймо!..

По козацьких лавах, по отарах, по валках передалося:

— Гайда!.. Рушаймо!..

З пронизливим криком, пригнувшись до сідел, пронеслися з кінця в кінець поля вістові козаки:

— Швидше!

Ударами нагаїв підіймали тих, що забарювалися.

Уже рипіли вози. Вже рушили отари овець. Вечірньою прохолодою потягло од мулкої степової ріки. Тонко співали комарі. Кумкали жаби. Закутий в золотий панцер захід саяв, простуючи назустріч бузковій імлі вечора.

Але темною німою стіною лишилися стояти люди. Вони були обдерті й виснажені. Як дотик небуття, їх гнітила утома.

Люди стояли, пригноблені й чорні, немов ніч, що наближалася, уже наперед викреслила для них рахунок днів.

Отаман звів з подивом брову.

— А це що? — спитався він.

Він чекав.

— Ну?!..

Нетерплячість росла в ньому.

Гайда-те! — гукнув він до людей.

Люди стояли, не ворушачись. Вони лякали тепер самих себе. Жаден з них не знав, що може статися через мент. В них не жило більше нічого, окрім страху перед шляхами в прийдешнє.

Були вони вже не люди, лише подоба людей. Трупи. Безважні тіні душ беззгучно прослизали в безвість, не лишаючи слідів на поросі порожніх піль Елізіюму.

Згасли золоті шати заходу. Мовчання сутинів лягло на очерети, простяглося по пагорбках, попелом вкрило валки. Воно протікало, як води Лети, щоб напитися їх — забути все. Присмерки відокремили отамана і людей.

Кінь переступав ногами. Хитнув головою — дзенькнула вуздечка.

Сірко з люттю відштовхнув од себе мовчання, тишу вечора, як одштовхують жінку, що зрадила.

— Ну, то як? — глухо спитав він і глянув на юрбу.

Тоді вийшов вперед з юрби Каленик. Звертаючись до отамана, він сказав, бо отаман наказував говорити:

— Ми люди нещасливої долі! — сказав Каленик: — У тебе, отамане, свої шляхи, у нас свої. Ти — кесар, ти — володар; ми — невольники. Ти — переможець, а ми люди втрат. Ти все, ми ніщо. У тебе є вітчизна, ми її загубили. У нас немає іншої вітчизни, окрім тієї, яку ми виплекали на чужині і яку ми носимо в болі наших сердець. На вигнанні в чужих садах ми посадовили яблуні, ми плекали їх, і вони дали свій плід.

І Каленик хотів оповісти отаманові про Микиту, про яблуню, яку посадовив Микита в Гасановому саду, про те, які соковиті й солодкі були яблука з того дерева і які гарні були вони на смак в спеку, і про мотуза, якого не було в козаків і якого приніс Микита козакам, щоб повісити Гасана й його сина на тому дереві, і як по дорозі з Криму Микита знесилився і впав, і як козак ударив його нагаєм, і він, Микита, підвівся, ступнув кілька раз і знов упав, і так лишився назавжди лежати там десь у степу, ніким не похований, падло для вовків.

Хотів показати Каленик на збиті свої ноги й роз'ятрені рани, на струпи уст. Він маячив, сповнений гіркістю безнадії й лагідної покори. Маячив вголос чи про себе, в уяві? Кричав чи шепотів? — Скаржився чи блавав? Винив чи лише скиглив? Обурювався й повставав чи корився?

І тоді, лютіючи, скрикнув Сірко:

— Ми вивели вас з полону. Ми проливали кров. Кращі козаки-лицарі згинули задля вас, проклятих, а ви хочете вертати?

Найстрашніше, чого ніхто не наважився здумати,

жахливе, як остання втрата, чого ніхто не посмів би вимовити, було сказане.

Каленик зідхнув з полегшенням. Він кивнув головою; він ствердив з усією простотою серця, — був він щирий:

— Так!

Зі страхом глянули козаки на отамана й боязко одвели свої очі вбік, щоб ненароком не зустрітися зором з зором. Не потрапити в хвилину гніву під око кошовому отаманові. Був він без міри страшний у своєму гніві.

Та Сірко відповів спокійно, без серця, немов байдуже, мов те, що сталося, й найменше не збентежило його, ані трохи не лягло йому на серце:

— Ну, то що ж? Хай буде так! Хто хоче вертатись, хай вертається. Я не бороню! Кому полон миліший за волю й бусурменство — за святу віру, я не приневолюю.

Але юрба не рухалася. Люди не йшли. Сіра стіна в попелі присмерків здавалася примарою, витвореною галюцинаціями потвори.

Кажани з чорними крилами демонів беззгучно носилися в повітрі. Сірко нетерпляче крикнув:

— То чого ж ви? То йдіть!

І люди, почувши наказ, щоб іти, пішли. Стіна рушила, немов легкий вітрець розвіяв попіл присмерків.

Чорні, обдерті, знеможені, похитуючись, підтримуючи один одного, люди йшли повз лави червоножупанних козаків, повз валки з татарським добром, повз отари овець. Гарчали на них лихі чабанські пси. Вишкіряли зуби.

Стривожений кінь, на якому сидів кошовий, витяг голову, прищулив вуха і заіржав. Сірко схилився вперед і долонею, щоб заспокоїти коня, погладив його по шії.

А всередині ріс гнів. Росла лють. Спалахнуло чорне полум'я злости.

В полі з криком знялися чорні зграї гайвороння.

Уся ненависть, що протягом цілого життя жила в Сіркові, що другою істотою стала в ньому, що проривала

вали Перекопу, пустошила країни, руйнувала міста, на порох стирала села, десятками тисяч винищувала ляхів і татар, що він її плекав як клятву, — прокинулася в ньому.

Зі спалених вуст зірвався одчайдушний крик:

— Ру-байте!.. Ру-байте!..

Заніс шаблюку. Кров опекла мозок. Обличчя налилось кров'ю.

Блиснули шаблі, і лавами — лава за лавою — погналися козаки на тих, що серед них були брати, сестри, батьки їх. І не було ні пам'яті, ані жалю.

Кінський тупіт поглинув людський крик. Курява, що знялася, вкрила вбивство.

В чорноту зоряного неба скляними очима дивився порубаний Каленик.

В далекому степу жерли вовки Максимів труп.

Солоний вітер дув з моря. З даху спаленої саклі зстрибнула кішка. Вигнувши тулуба, піднявши хвіст, муркочучи, вона обійшла довкола яблуні. Босі ноги Гасанового сина холодним дотиком торкнулися її спини.

Рипіли мажари.

Козацьке військо йшло на північ.

ПРИБОРКАНИЙ ГАЙДАМАКА

Оповідання про Саву Чалого

(З циклу Романтика)

I

— Пий! — гукнув нетерпляче Сава. Наблизив червоне своє обличчя до Онисимового. Дивився йому в вічі. Тяжко, з присвистом дихав. — Пий! — вимагав Сава од Онисима: — До дна пий!

І коли той випив і поставив спороженого кухлика знов на стіл, Сава, що стежив за кожним його рухом, зідхнув з полегшенням і якимось невизначено, ніби не до Онисима, а в порожній простір звертаючись, сказав: — Ну, ось бач, а ти...

І обірвав, не доказав до кінця.

Хто зна, що в Сави було на думці?.. Може й нічого. Просто п'яний.

Обидва вони були добре напідпитку. Багато за останній час погуляли разом, але ще ніколи не було випито стільки, як цього вечора. Пили спочатку горілку, потім мед, тоді сливовицю, і ще щось пито, а тепер оце знов перейшли на горілку. Мед бо не п'янив, сливовиця, хоч і міцна, та надто солодка, а горілка пекла, опалювала, пронизувала, розпалювала мозок, затьмарювала свідомість, поглинала почуття.

Усе вже давно втратило звичайні свої межі. Те, що діялося, діялося поза простором, в якомусь іншому світі, де все було необов'язкове. Але ніщо від того не стало легким. В сьогоднішній п'ятиці була якась приголом-

шеність, якась немов захована думка, щось, що гнітило їх обох, що зводило, як судома.

Онисим нарікав на горілку.

— Щось мені сьогодні горілка, — оддер шматок сухої тарані, пожував, — якась гірка! Чи вона оце з жовчем, чи що?.. Га?.. Ти щось кажеш?

Але Савко не казав нічого. Він лише знов тягнувся до штофа й, розпліскуючи горілку, переливаючи через край, лив в Онисимів кухлик.

— Може, воно вже й годі на сьогодні, Савку? — спробував боронитися той, обережно одсовуючи кухлика вбік і намагаючись одібрати штофа з Савчиних рук.

— Пий! — крикнув той і люто рвонув до себе пляшку.

— Пий! — повторив він і вилаявся.

І тоді якось особливо спокійно, немов мрійливо зауважив:

— ... Бо сьогодні тобі востаннє пити!

Немов роздумливо додав:

— Сьогодні тобі каюк буде!

Слова ці, що родились з замисленої відсутности, зловісною пересторогою звисли в густому гарячому чаді маленької низької хати, сповненому запахів горілки, тютюну, цибулі, свіжого хліба, каганцевого лою, людського розпареного тіла, важких, дьогтем мазаних чобіт, задубілого від куряви далеких шляхів, кінським потом і людською кров'ю просяклого одягу.

Та Онисим не зважив на сказане. Хіба ж він не знав Савка? Ще й як добре знав!.. Підпивши, Савко любив пожартувати. Любив жорстокі, густо посолені жарти, жарти, подібні на погрози, що від них тхнуло вбивством. Що більше пив Савко, то більше ставав причепливий, в'їдливий, прикрий.

Ото й тепер!.. Такого встругнув! Йому, Онисимові, каюк буде!.. Ну й скаже!..

Онисим аж руками сплеснув, одкинувся на спинку лави й почав сміятися. Сміявся до гикавки. Сльози виступили на очах і текли по щоках.

Онисим був реготливий. Що більше п'янів, то більше сміявся. Весь світ розчинявся тоді для нього в нестримних поривах сміху.

І вголос приятелеві, жартом відповідаючи на жарт, зі сміхом сказав:

— Мо воно так, а мо й не так!.. Мо, не мені сьогодні, а тобі завтра каюк буде!

Сміявся далі, вибухав реготом, колихався заколисаний хмелем і сміхом, немов на хвилі потоку гойдаючись. Сльози текли йому по червоних, од випитої горілки розжевлених щоках.

І разом осікся. Похолов. Хіба ж можна було не то що казати, ба навіть на думці згадувати про таке?.. Замість лестити, згоджуватись, підозру Савчину притамовувати, він її тепер розбуркав.

Зробив зусилля вирватись з цупких обіймів п'яного хмелю. Схопився обома руками за важку дошку стола, щоб втриматися, щоб не хитатись. Щоб не стрибало йому в очах.

Примружив одне око, напружено вдивлявся другим.

Тоді з туману виплило, постало перед ним суворе, кругле, важке, немов з чавуну вилите обличчя Савка, що, всім своїм тулубом навалившись на стіл, схилився до Онисима й пожадливо зазирає йому в вічі.

І тоді вони стрілися очима: два похмурі, одчайдушні вовчі погляди. В обох сповнений нудьги й безнадії зір затравленого звіря, якому нема де податися і який ладен пожерти кожного іншого, щоб тільки врятувати себе.

І в цю останню хвилину був зір: хитруватий, боязкий, обережний у Онисима й невблаганий, лютий, страшний у Сави.

— Кажеш, завтра мені каюк буде? — сипло дихаючи, перепитав Сава.

Провів долонею по спітнілому чолу, п'ятерицею вп'явся в змокріле сплутане волосся голови. Дивився в чадний простір хати очима, що не бачили, як людина, що надто багато перед тим пила й що не може відразу

збагнути, де вона й про що йдеться, бо думка раз-у-раз уривається, рветься на шматки, провалюється в темряву.

Тяжко, ліктями, ліг на стіл:

— Ні! — скрикнув, немов в останньому одчаї, немов відштовхуючи від себе погрозу загибелі: — Не буде! Не буде!..

Передихнув.

Ковтаючи пожадливо повітря, казав:

— Не мені, ні, не мені, а тобі каюк буде! І ото зараз тобі каюк буде!.. Покличу зараз хлопців, і вони порубають тебе, як пса смердючого, порубають!

— Чи, може, — ощерив уїдливою посмішкою губи, — чи, може, ти не хочеш вмирати порубаний? Гаразд, хай буде так, як ти хочеш!.. Поступлюсь!..

Знущався Савко, бавився, тішився перед тим, як розчавити.

— Зроблю тобі паску. Накажу тебе застромити!

Холодний піт виступив на чолі в Онисима. В смертельній нудзі стиснулося серце.

Неслухняними пальцями він довго шукав кресала в глибоких кишенях своїх широких і пишних штанів, пошитих з червоного оксамиту, здертого з вітваря Немирівського косяюлу. Нарешті, знайшов, викресав огню і повільно, дуже повільно розсмоктував люльку.

Міркував.

Це все було щось більше, ніж звичайний жарт. Щось інше, ніж просто базікання п'яної людини. Скидалося, ніби Савко щось знає, ніби до нього дійшла таки звістка, хтось його встиг попередити. Але хто, але як?

Губився в припущеннях. Заспокоював себе, що цього аж ніяк не могло статися. Усе це чисті дурниці. Просто, Савко, як і завжди, сп'яну казиться.

А Сава, шаліючи, вдарив кулаком по столу.

— Пий!

Пихнувши з люльки тютюновим димом, вигідно

розсівшись на лаві, Онисим не то зневажливо, не то задержувато спитав:

— Поминки по мені, живому, справляєш?

— Егеж, поминки! — спокійно й суворо ствердив той.

— Слухай, Сава! — примирливо почав Онисим: — Слухай, що я тобі скажу...

— Слухаю! Чекаю! Цілий вечір того жду. Цілий вечір усе сподіваюся від тебе почути, — як ти скажеш мені про твої намови з панамі, як ти з паном Бартошевським домовлявся мене ляхам видати. Думаєш — признаєшся, спокотуєш.

Німілі слова на устах, немов неказані.

Не повертаючи голови, скося подивився Онисим на джур, що нерухомо, як кам'яні, застигли коло дверей. Скільки їх там, джур: один, два чи більше?.. Чи це, може, в нього лише в очах двоїться?..

Комір сорочки, як петля шибениці, душив йому шию. Спробував розв'язати стрічку, дівчиною перед вечерею зав'язану, але пальці не гнулися, плуталися, і він, рвонувши, роздер сорочку.

Роздер!.. А шкода!.. Шкода було цієї нової гарної, дівчиною-любною вишитої сорочки. Шкода було дівчини-любки, бо гарна й весела була. Та не про дівчат-любок треба було в цю, може, останню мить думати. Тремтів, як в лихоманці. Аджеж не було сумніву. Савко знав, усе достоту знав; навіть про цього пана Бартошевського звідкись чув, на ім'я знав.

Намагався Онисим удати себе спокійним. Спитувався боронитись. Ще хитрував.

— Я?.. Та, щоб я?.. І хто тобі таке сказав?.. Чи не з ворогів наших хто звів на мене такого наклепа, щоб нас з тобою розсварити, розбрат та непад між нами, братами, ватажками-отаманами, посіяти? А ти вже й повірив!.. Ну, що ж і лукаві ті пани-ляшки!..

Хитав Онисим головою. Пальцями, що підстрибували, ляснув себе по колінах.

А Сава:

— Питаєш, хто?.. Кажеш, пани. Ні, не пани, а люди! Люди сказали!.. Думав, не скажуть? Думав, не малюдей? Самі пани, думав, полишилися і ти з ними?.. Ех!..

І Сава гидко вилаявся, усе презирство своє в цю брудну, в найбруднішу цю лайку вкладаючи.

І пошепки глухо продовжував:

— Чи ж не був ти я, а я ти? Чи ж не були ми обидва, як браття?.. Чи ж не з тобою разом підняли ми повстання на Поділля? Замки панські палили, костели руйнували, панів-ляхів шаблями рубали, на дубах вішали, на палі садовили, на вогні живими смажили?.. А тепер, коли нас за груди взяли, за горло схопили, пальцями душать, коліном придавили, коли нам немає, де й податись уже, ти наостанку продаєш мене? Панами продаєш? Врятувати себе гадаєш?..

І Сава випростався на весь свій зріст. Рукою потягнув за скатертину, і все, що на столі було, з брязкотом і дзвоном покотилося по долівці.

І став Сава, полковник, перед Онисимом, перед братом своїм названим, другом своїм найліпшим, заступником своїм вірним, отаманом над гайдамаками. Стояв міцний, як дуб, твердий і непохитний.

Тверезий, як ніколи, гнівно Сава казав:

— Чи ж не пішов ти з людьми і зі мною проти панів, а тепер з панами-ляхами ти йдеш проти мене й людей?.. Візьміть його, хлопці, — гукнув Сава на джур, — виведіть його за клуню, на дрібні шматки його порубайте й тіло його собакам викиньте, щоб воно, гидке, й землі святої християнської не поганито.

І, коли джури повернулися до хати, щоб полковникові доповісти про виконаного наказу, вони побачили, що люлька Онисимова, в шалі потрощена, лежала на долівці коло порогу, а Сава сидів за столом, голову на лікті поклавши, і на їх слова не поворухнувся.

Може, спав, зморений тривою й утомою останніх днів, утечею, безсонням і гульнею. А може й не спав, а так сидів, не ворущаючись, сповнений одчаю й болю, і не

було в світі такої міри, щоб вичерпати його журбу, щоб виміряти безодню його страждань, де гіркість поразки повстання гайдамацького пов'язалась з гіркістю втрати любого друга.

А на ранок, як тільки розвиднюватись почало, вийшов з хати і сказав до козаків, щоб коні сіддали, бо не сила втриматись далі на рідному Поділлі, а треба тікати світ-за-очі якнайборзійш, байраками й ярами, без шляхів, по зірках і сонцю.

І хай кожен візьме в хустину грудку землі святої своєї, бо не знати, не знати, чи доведеться ще колись рідну землю побачити.

А подадуться вони тепер на Туреччину, до Молдавії, в Бендери, до гетьмана Пилипа Орлика, а той уже скаже, що тра далі робити.

II

Усе тут списане діялося року Божого 1734 в Молдавії, в місті Бендерах.

Одинадцять років перед тим прожив Пилип Орлик в Салоніках. Великою мукою було для нього це підневільне сидіння на чужині далеко від батьківщини. Але, коли року 1733 почалася війна за польську спадщину, в ньому спалахнула сподіванка. Росія й Австрія підтримували кандидатуру Фрідріха-Августа, сина Августа Дужого, курфюрста саксонського; Франція, Туреччина, Крим, Польща одстоювали кандидатуру Станіслава Лещинського, тестя короля французького, що завжди був вірний його, Орликів, друг і протектор.

Війна одкривала для Орлика можливість, вступивши в зносини з Січовим військом, стати на чолі Січі і тоді, спираючись на запоріжців, як рівновладний чинник, втрутитись в війну.

Але тільки на початку 1734 року Орлик одержав од турецького уряду дозвіл покинути Салоніки й переїхати

до Молдавії, в Бендери або Кавшани.

Нарешті він мав нагоду вирватися!.. Сповнений надій, боячись спізнитися, втратити щасливу мить, він спішив назустріч фортуні... Їхав нетерплячий, рвучкий, в нервовій напрузі, не даючи нікому перепочити.

У ці вирішальні дні, коли заграви пожеж багрили обрії Європи, Орлик волів бути якнайближче до України. Він гнав коня, й вітер гірських провалів розвіював поли його черкеської бурки. Він був певен, що лише простір, лише гори, ліси й ріки, лише відстань відокремлюють його від здійснення десятиліттями плеканих мрій про визволення.

Після втечі й блукань приходив поворот. Шлях, який досі вів його в вигнання, все далі й далі від України на немилий йому південь, тепер обертався шляхом на вітчизну. Кожна ріка, яку він переїздив, здавалась йому Рубіконом.

Хльостав коня. Підганяв валку. Страждав, сердився, вибухав задля кожного проганяного дня. Іноді йому хотілося кинути все, всі вози, все майно і пуститися вперед самому з кількома лише джурами.

До Бендер він в'їхав з якимсь дивним почуттям радості, страху, чекання, неусталеної непевності. Проїжджаючи вуличками, пізнавав дома, церкви, сади, що були ті самі й разом з тим інші. Року 1709 він жив тут разом з Мазепою й Карлом, після поразки, сповнений безнадії й одчаю. Тоді, 25 років тому, Бендери були для нього початком вигнання, чи не стануть вони тепер входом в райдужну радість визволення?

На майдані він зійшов з коня, в куряві, в бруді, він став на коліна перед церквою й, земні кладучи поклони, довго молився. Благов Бога, щоб з нещастя розквітла обіцянка щастя. Підвівся, поцілував двері церкви, перехрестився на схід і з просвітленим обличчям сказав:
— Нині одпускаєши раба твого!

Ще квітла на обличчі радість, ще здавалось, що шлях закінчено й прийшла година здійснень, як уже з перших

слів він дізнався, що він спізнився: січове військо признало або може ось-ось, ще може сьогодні, має признати царську зверхність.

Це був тяжкий удар, який приголомшив Орлика. Йому урвався подих. Він кинувся рятувати становище, послав гонців до Олешок з листами, благаючи запорожців не робити цього кроку. Та зворотні звістки ствердили, що перед кількома днями запорожці подалися з Олешок нагору під руку цариці Ганни Іванівни.

Запорізьке військо, на яке він покладав усі свої сподіванки, перейшло на бік Росії.

Орлик кляв татар і турків, які не дали йому змоги своєчасно порозумітись з запорізьким військом і затримали його в Салоніках до останнього моменту, коли вже все було пізно.

Ґрунт вислизнув йому з-під ніг. Блакитні кола неслися в безпросторому просторі. Згустки конденсованої енергії вибухали в порожнечі. Кружляла безмежність.

Усе було змарновано. Усі складені ним меморіяли, усі писані ним листи, усі створені ним такі величні й пишні концепції, усі теорії, думки, слова, зусилля, — усе це було тепер ні до чого. Усі його пляни лягали порохом на пустельних вуличках Бендер.

Бендери оберталися брудною дірою, глухим закутком, ще більшою порожнечею, ніж блискуча самота південного моря, що так багато літ нудила його в Салоніках. І хто був він? Мандрівник, вигнанець, людина без вітчизни, без власної хати, видана на кожну примху турецького паші, кожного канцелярського писця, бо кожному дай бакшиш, кожного купи, якщо хочеш не то, що діяти, а бодай просто дихати й жити.

Людина пристрасної, чуттєвої вдачі, експансивний, жвавий, всім зацікавлений, що не любив самоти, непосидючий, нетерпеливий, жадібний на нові враження, з різкими переходами від найбільшого оптимізму до найглибшого відчаю, Орлик впав у цілковиту душевну

депресію. Меланхолія опанувала його. Почував себе безпорадним, як ніколи.

Як ніколи!

Події розгорталися поза ним. Доля Польщі розв'язувалася без того, щоб його думка й його слово могли щось важити.

Безхмарне було небо Салонік. Білі хмари тягалися по небу в пустельних степових Бендерах. Але ні небо Греччини, ані небо Молдавії не було небом України.

...Перші звістки прийшли восени дуже темні, розпливчасті й невиразні. Говорили, що якийсь отаман — новий Хміль — веде в Бендери з Поділля до Орлика величезне військо. Сьогодні одні називали п'ять тисяч. Завтра інші пошепки згадували про десять тисяч козаків, з тим, що післязавтра третій вагався між згадкою про двадцять або тридцять тисяч добірного козацького війська.

— Ім'я? — тупнув нетерпляче ногою Орлик.

Але ніхто не міг назвати йому ім'я. Жадного імення не було, були лише чутки, химерні, неперевірені, безпідставні, як і все, що стосувалося до гайдамак.

Орлик насумрився.

За деякий короткий час чутки стали виразніші. Виринуло ім'я, хоч воно й не могло нічого сказати: Сава Чалий! Селянський, рустикальний ватажок. Ім'я одне з тисячі, що народжуються сьогодні й завтра зникають без сліда в темній безвісті безладних повстань села.

І коли одного дня перші вістові з'явилися повідомили, що Сава Чалий спинився з військом в кількох переходах од Бендер, серце Орликові стиснулося і тоді піднеслося. Гаманець червінців витяг гетьман з кишені й винагородив вісника. Маршалкові наказав приготувати бучну зустріч.

Бубнили в бубни, сурмили в сурми, били в літаври. Стріляли з гаківниць і мушкетів. По церквах дзвонили дзвони. Прапори плюскотіли в повітрі. Майоріли старовинні козацькі прапори.

Пишним килимом, простеленим до самого низу, Сава, скочивши з коня, зійшов на ганок.

Гетьман вийшов йому назустріч. З ласкавою посмішкою обняв його, як друга; розгортаючи вуса, тричі почоломкався; провів до покоїв, дорогими обдарував подарунками.

На урочистому бенкеті щедро частував з руки власної. Пригощав Саву, припрошував пити й їсти. До кожної чарки приказував барвисто й розлого.

Докладно розпитував про гайдамацькі повстання на Поділлі. Обурювався з здирств ляських, з наруги панської над вірою благочестивою, людською, висловлював співчуття горю селянському. Дивувався з подвигів козацьких. Славив героїзм, розсудливість і відвагу Савину.

Наприкінці бенкету од гетьманського частування почав у Сави — на що вже дужий був Савко пити! — язик заплітатися.

— Щира людина — вельможний пан гетьман, — хвалився по бенкеті, додому вертаючи Сава: — І розумний, крізь землю бачить, через стіни чує, крізь замкнені двері пройде. Голова!.. Сто голів у себе на плечах має!..

Вісімсот козаків, яких привів з собою Савко до Бендер, варті були й бенкету, і коштовних подарунків, і ласки щирої, і на ганкові килима простеленого, і мушкетної стрілянини, і всіляких похвал, що їх так щедро, не шкодуючи, розсипав Орлик перед цим гайдамацьким, рустикальним ватажком, який на прийняття гетьманове мав зухвальство з'явитися в важких чоботях, за простим, селянським звичаєм, дьогтем насмарованих.

Та з того часу, як запорозьке військо, кинувши Опешки, з Туреччини подалося нагору під царицину руку і Орлик лишився без всякої військової сили, доводилося не зважати багато на що: і на чоботи, і на терпкий сморід дьогтю, і на волосся, олією мащене, і на

гучні вигуки, і на п'яні настирливі обійми, і на обридливе ненастанне чоломкання, на всі ці п'яні вияви рустикальної, сарматської поваги, що межувала з знуцанням.

Та все це були дурні, не варті уваги дрібниці супроти восьмисот козаків, приведених Савою до Бендер.

Несподівана поява Сави з козацьким військом в Бендерах оберталася для Орлика щасливим козирем, випадково вирваним у примхливої фортуни. Тепер він знов мав нагоду збільшити ставку, міг піднести обсяг своєї політичної гри, якій він віддавався з тією блискучою й химерною пристрастю, з якою інші люблять жінок, владу, Бога або книжки.

Хто зна, може, в тій газардовій грі, яка зав'язувалася в Європі довкола польської спадщини, може йому й пощастить, нарешті, зірвати знаєцька банк!!

Війна завжди була для нього політикою. Запах пороху завжди для нього змішувався з запахом чорнила. Дія була теорією. Теорія — проектом дії. Він був політик з фантазією, яка заводила його іноді до химер.

Був він одночасно непосидючий і нетерпеливий і разом з тим працюючий і пильний. Жадібний на нові враження, поривчастий і однак акуратний і кропіткий. Не любив самоти, мав потребу в повірниках, перед якими бажав полегшити своє серце, і в замкненості своєї робочої кімнати провадив дні за працею. Людина великого розмаху і тим часом скрупульозно педантичний. Роки вигнання призвичаїли його мріяти, але мрії свої він укладав в майстерно збудовані, суворо логічні системи думок.

І тепер, коли в Бендерах так несподівано з'явився Сава Чалий, Орлик жадібно вхопився цієї нової людини, яка щойно прийшла з краю.

Чекаючи взяти участь в подіях, нудьгуючи в своєму очікуванні, Орлик уже малював собі майбутнє. Він уже креслив перед собою пляни, запровадити гайдамацтво, як рівноправний чинник в діючу систему політичних сил Речі Посполитої. Він уже уявляв собі, як через Саву з

Бендер він керуватиме гайдамацтвом в краї й Польща відчує крицеву міць його владної руки. Треба було внести лад в нелад, ясність думки в темний нерозум сваволі, приборкати гайдамацтво, стихію заступити логікою.

З безшабашного розбишаки, з селянського ватажка, з гайдамаки гетьман Пилип Орлик вирішив зробити полетику, куртизана, геометра.

А Савко, осівши в Бендерах, занудьгував. Гірко тужив на чужині за рідним селом. Нудився. Пропадав од вимушеного безділля. Змарнів. Ні на що звівся.

Жити було скрутно. І все було не по ньому. Усе було не до вподоби. Нарікав, гримав люто, ходив зіртований. Скаржився, що тут навіть хліба по людському спекти не вміють, ні огірків засолити як слід, — з кропом, горіховим та дубовим листям, як то у людей робиться. Зідхав по запашних подільських паляницях. З лютим криком скидав зі столу миску з остогидлою отією мамалигою.

Замість міцної горілки, що пече, доводилося пити тутешнє вино, яке ні до чого було. Так, аби лише слави, що пито.

Щождо дівчат або молодиць, то на них і не дивився. Тьфукати він хотів на тутешніх дівчат, сухих і чорних, як циганки.

Не спав ночами. Накинувши на плечі жупана, виходив вночі на двір. Стояв, спершись плечем об одвірок. Вдивлявся в темряву. Слухав, як теплий вогкий вітер дме з моря, свистить між голим гіллям чорних дерев.

Вітри з моря приносили відлигу, тумани, лихоманку й чиряки, що на них хворіли козаки. (... Чи воно од води, чи що?..) А Савко мріяв про справжню зиму, яка буває там на Поділлі, про білий рипучий сніг, про кріпкий мороз, що бере на ніч, про дерева в сяйві пухкого інею.

Казав, що втекти, потайки вернути хоче, на Поділля. Отак-о переодягнутись старцем, прикинутися сліпцем і

ходити з лірою од села до села!.. Звикав заковувати очі, щоб самі білки було видно. Так і просиджував цілі дні на ослоні, нікуди з хати не виходячи, з закоченими очима. Або псалми співав про Олексія, чоловіка Божого. Наказав і ліру купити для себе, щоб грати навчитись на ній.

Старцем, сліпцем, псом смердячим краще бути на вітчизні, як полковникувати на чужині.

А то починав збиратися на Афон, в ченці, стригтись, в затвор схимницький піти, гріхи свої незлічені, кров людську пролиту одмолювати.

Та знав, що нема виходу. Лаяв себе за ці безглузді думки свої. Страждав од безсилля.

Жив лише споминами про минулі повстання. Згадував про сутички й бої з ляхами, про руїну, про лихі напади на панські замки, про спалені містечка, про заграви пожеж, що освітлювали зворотний шлях до лісів гайдамакам.

При думці про пана Бартошевського скреготав зубами. Якось дивно привиджувався Савкові порубаний за клунюю Онисим.

Траплялося, заснувши, раптом схоплювався з ліжка, хапався за пістолі й, вискочивши з хати на двір, гукав: «До бою! До бою!» Не раз глухою ніччю цілі Бендери полошив на гвалт.

Душа Савкова знесилена була й знемагала. Вар'ював Савко, охоплений розпукою.

І не було вже в ньому люті, а лише гіркість і сум, темне відчуття невисловленої порожнечі.

* *
*

Савко горів незгашеною жагою боротьби й помсти. Згорав од нездійсненности бажань.

— Скажи, батьку, лише одне слово скажи! — з

бурхливим запалом звертався Сава до Орлика: — і завтра ж вирушу з козаками на Поділля. Завтра ж усе Поділля спалахне загравами повстань, увесь посполитий люд, усе козацтво, на мій заклик, з твоїм ім'ям, ясновельможний пане гетьмане, повстануть рятувати віру святу нашу православну!

Та Орлик, натомість, казав стримуватись. Навчав розчленовувати свої бажання, підпорядковувати окреме цілому, часткове — універсальному. Не діяти з імпульсу.

— Так! — зауважував Орлик у відповідь Савкові: — Ти вже одного разу зробив це: зняв повстання. Як вершник на чорному коні, сіючи бурю й смерть, ти пронісся над староством, нищив, палив, руйнував, убивав. Ніс з собою нищення й згубу. Ти діяв супроти ляхів, як щирий оборонець віри нашої благочестивої, як відважний герой, гідний подиву!..

— Алеж, пане полковнику, — казав Орлик прямо далі, поклавши руку на плече Савкові, — ти збагнути маєш, що світ цей просторовий не починається з цариною твого села й не кінчиться з нею. Доля батьків твоїх і віри нашої святої не вирішується в Польщі самим но гайдамацьким повстаням кількох сіл.

* *
*

Пізня була осінь. Безнастанні лили дощі. Чорноземля розмокла, й Бендери серед безкраїх піл здавалися озромом на морі, одрізаним од цілого світу.

Після того, як Туреччина, а за нею й Крим не наважилися взяти участь в війні за польську корону й можливість безпосереднього чину знов одпала для Орлика, у нього було тепер багато часу.

Годинами простоював Орлик коло вікна, дивлячись в ніщо, в присмерки дня, на дощ, на низьке захмарене небо, на бульбочки, що підстрибували на воді калюж, на

болото, що росло, затоплювало двір, заливало вулицю, майдан, Бендери, довкілля, світ, його душу.

Безділля гнітило Орлика. Нетерплячий, він засуджений був чекати. Непосидючий, він нікуди не міг податися з самотньої глухоти будинкових покоїв. Він любив товариство і не мав жадного. У вимушеному спокої йому не лишалося нічого, як вести щоденник, писати листи, складати меморіяли, мріяти, міряти, абстрагувати, творити теорії, розмовляти з Савою Чалим.

Пишався старий гетьман Пилип Орлик з сина свого Григора, генерала військ Його Маєстатності Короля французького, що при королівському дворі в Парижі, разом з іншими куртизанами, щодня буває присутній при леве короля Людовікуса XV, і вже не раз з відповідальними дорученнями, як персональний представник Його Величності, побував і в Царгороді, і в Стокгольмі.

З Сави Чалого, з цього гайдамацького ватажка, з неотесаного селяха, з дейнеки, з гевала, він теж хотів зробити куртизана й дипломата.

Навчав. Не шкодував часу. Часу було досить. Раз-у-раз повторював те саме.

Казав, замість чобіт, черевики взувати. Суворо заборонив смарувати їх дьогтем. Наказував, замість мастити волосся олією з лампадки перед іконами, одягати на голову пудровану, в кучерях, з чужого волосся зроблену перуку. Соромив, якщо Савко приходив до нього неголений. Вимагав од нього, щоб не лише в неділю, до служби Божої йшовши, але й щодня голився.

Пріла голова під перукою. Почував себе в ній Савко ніяково, немов у хаті в шапці сидів. Вузкий комір тиснув на шию. Нога в легкому черевикові здавалася немов босою. А голитися щодня зовсім не можна було витерпіти. Насилу одпросився у Орлика голитися через день.

Орлик прищеплював Савкові розуміння універсального.

Не чинність кількох роздрібнених і відокремлених

сіл, а гайдамацтво, як цілість, як сукупна політична сила. Не село й містечко, а спільнота. Україна, як окрема ланка в європейській системі рівноваги сил. Світ як універс, як гармонія зрівноважених сил.

Світ, як його бачив Орлик, одкривався йому в абстракції числа, міри й ваги, в схрещенні прямих, у взаємодії сил, в схемах геометричних фігур, в літерних означеннях креслеників, в формулах фізики, в обов'язковості математичних аксіом.

Усе це тяжко входило Савкові в голову. Власне, не входило. Він майже не сприймав сенсу Орликових слів. Він слухав Орлика, власні свої думки переслідуючи.

— Ворога рубати треба! — казав він: — Знищити, в попіл стерти, з землею зрівняти. Замки, костьоли, міста! Це було просто й ясно!..

— Ти мислиш рустикально, по-селянськи, — відповідав йому на те Орлик, — ми ж повинні мислити універсально!

В універсі Орлик бачив машину.

— Машина, — казав він, — є образ, копія, модель всесвіту!.. Звезди, — навчав Орлик Савка, — зір свій з часткового на ціле. Пізнай у цілому універсі дію одної й тієї сили, завжди тотожної собі, що її політики й філософи, геометри й фізики називають силою тяжіння.

Політика була для нього фізикою. Тим розділом фізики, який становить науку про тяжіння й зветься механікою. Закони суспільства він розглядав як фізикальні закони механічної рівноваги.

Орлик говорив, не питаючи, чи розуміє його співрозмовник, чи ні. Його розмови з Савою були швидше монологи людини, яка бажає висловитись, утворити для себе в цілковитій внутрішній самоті ілюзію розмови вдвох.

По одній з учт, щедро политій шампанею, до якої почав звикати й знаходити в ній смак і Савко, гетьман узяв його під руку й підвів до дзигарів, що стояли в кутку покоя. Показуючи їх, гетьман сказав:

— Сія рідка й коштовна річ, яку й при дворах королів і імператорів ти не часто потрапиш бачити, є дорогоцінний подарунок мого покровителя й друга, державного секретаря шведського Гепкена!.. Понад 30 років, ціле майже життя своє, працював в Амстердамі над ними один хитроумний мистець і механік, на ім'я Віллем ван дер Веер!.. Не лише години, хвилини й секунди показують дзигарі ці, але й дні тижня, перебіг місяців, зміну років Божих, фази місяця, рух небесних світил!.. Сказати б годилось так: сія часова машина в малому образі відтворює увесь часовий рух цілого великого світу!

Коли ж Савко, приглянувшись, упевнився, що часова машина ця далеко краще за нього *знала*, яке число було того дня і який день тижня, і чи повень, чи квадра місяця мала прийти, і рахувала вона точніше й досконаліше за людину, жадних не робила в лічбі своїй помилок, не було меж його здивованню.

— То є чудо! — в захваті вигукнув він.

— Правдиво кажеш, пане полковнику, що чудо, — зауважив Орлик, — але чудо відмінне од інших, зі Святого Письма тобі знаних, теологічних чудес, бо то є механічне чудо.

І він одсунув дзигарі вбік, одкрив задню стіну й показав Савкові часову машину зсередини. Там не було нічого, окрім коліщаток. Відблисками лискованого металю мерехтіли перед очима Сави коліщатка, великі й малі, більші й менші, і зовсім дрібні. І всі вони рухалися. Одні швидше, інші повільніше, одні крутилися в один бік, інші в протилежний, але жадне з них не рухалося само по собі, а у взаємодії з іншими, чіпляючись зубцями, одне за одне.

— Так, — зауважив Орлик стоячи перед дзигарями, — є і в великому світі. Подібно до того, як у дзигарях цих усі коліщатка й стрілки приводяться в рух силою тяжіння, вагою гир, так і в цілому великому світі вся машина, земна й небесна, рухається за законами тягару.

І тоді, злегка обнявши Савка, Орлик посадовив його поруч себе на вкриту килимом лаву, коло якої на малому, чорного дерева, столикові, прикрашеному перлямутром і арабесками різьби, вже пашіпа, за турецьким звичаєм, в невеличких порцелянових філіжанках, міцна кава.

— Пригощайся! — запросив гетьман і, сьорбаючи з філіжанки гарячу рідну, сказав: — Сам падишах не їв смачнішої халви й кращого рахатлукуму. І ти можеш повірити мені, мій друже, коли я кажу тобі це, бо в роки, коли мені довелося жити в Салоніках, я мав нагоду не раз смакувати ці солодоші на прийняттях у падишаха.

Орлик поставив порожню філіжанку на столик і, розглядаючи свої вузькі й тонкі пальці в перстнях, пальці людини, що ціле життя своє провела, віддаючись письмовій канцелярській праці, сказав:

— Ми живемо в час великих зламів і багатьох несподіванок. Хто може сказати, як виглядатиме світ завтра? Як вгадати, до чого призведе війна між Росією й Туреччиною, якщо вона спалахне ще сьогодні? Хто буде польським королем: Лещинський чи Фрідріх Август, чи, може, постане якась інша, досі не передбачена комбінація?.. Лише досвідчений в математичній лічбі геометр, користуючись циркулем і трикутником, спроможеться обчислити напрямок руху дійових сил в паралелограмі сил.

Орлик креслив рукою в повітрі геометричну схему уявного паралелограма. Рухи магістра, жести владаря, накази диктатора!.. На тонких пальцях випещеної руки виблискувало тяжке каміння перстенів: сапфіри, діаманти, рубіни, подібні на краплі застиглої крові.

Політика переставала бути привілеєм полководців. Її суперечності розв'язувано не на полі битв, а в лябораторіях конструкторів машин. Саме цю ідею політики, як умоглядності й механізму, обстоював Орлик, коли він сказав:

— Свого часу давній грецький філософ Архімедіус, що винайшов важіль, сказав: «Дайте мені точку опертя, і я

переверну світ!» За оним давнім філософом і я скажу тобі подібне: «Дайте людині, досвідченій в законах політичної механіки, точку опертя, і вона, зваживши взаємодію сил, лише невеликим поштовхом руки переверне світ!»

В кімнаті панувало мовчання. Лише дзигарі повільно тікали, розчленовуючи тишу часу на дрібні відтинки. Завжди тотожний, завжди незмінно повторений, двотактний приголомшений згук: тік-так, тік-так!

І тоді, уриваючи тишу, в мовчанні кімнати раптом постав м'який сріблястий дзвін. Дзвін линув, згучав, зростав, наповнював простір, гармонійно танув і знов поставав, речитативом розмежовуючи окремі відтинки ударів. Дзигарі вибивали північ.

Гетьман підвівся. За ним підвівся й Савко, високий і громіздкий для цього малого в килимах покою.

Тиснувши руку, Орлик сказав:

— Давні греки любили символи. Вони твердили, що Хронос-Час був батьком Зевса-Буття. Чи не слід це було б сказати так, що над усім панує час, що з надрів часу народжується буття. Буття є час, і час є буття, і те й те, — буття й час, — однаково є рух.

Савко гірко зідхнув:

— Коли ж би то я знав латину!

* *
*

Ні, він не знав латини! Він ніколи не студіював ні геометрії, ані фізики. Жадного не мав уявлення про Невтона, Гуґо Гроція або Пуфендорфія!

Та до шампані він звик досить швидко, і нога в легкому черевикові вже не здавалася йому тепер босою. Він перестав мастити собі волосся олією з лампадки. Носив на голові пишну перюку. Не обтирав масних пальців після їжі об поли кафтана. Комірець не муляв

шиї. Призвичаївся гаянтно вклонятись, тримаючи капелюха під ліктем лівої руки. Замість важкої козацької шаблі, йдучи до гетьмана, чіпляв лялькову шпагу. Урочиста пишність білих мереживних манжет уже не завдавала йому турбот.

Замість сидіти цілі дні з закоченими очима на лаві й співати жебрацьких псалм або думати про Афон і схиму, він з фанатичною упертістю неопіта твердив напам'ять латинські вокабули, що їх він сприймав, як несподіване й радісне відкриття нового для нього світу.

Якщо приходив до Орлика і той був занятий у невідкладних державних справах, і Савка провадили до внутрішніх покоїв з проханням заждати, поки ясновельможний пан гетьман звільняться, Савко спинався або перед глобусом, що показував міру просторового світу, або — найчастіше — перед дзигарями, що відтворювали часову міру всесвіту.

Стояв. Жував вуса. Не міг згодитися. Ні, не міг!.. Усе пручалося всередині в ньому, змагалось, протестувало. Хіба ж могла машина лічити, рахувати, мислити, як людина? Краще за людину? Хіба годилося, щоб машина була замість людини, заступала людину?..

Обурювався з усього того!.. Гадав, що хтось малий, потайки схований, сидить всередині цієї часової машини й регулює коліщатка й стрілки.

Одсовував дзигарі, одкривав задню стінку машини, дивився. Але в середині не було нічого й не було місця, щоб хтось і найменший, карло якийсь, міг у ній схватись. Не було в дзигарях нічого, окрім коліщаток, валків, зубців, гир. Нічого окрім розміреного, заздальгідь розрахованого, співвідпорядкованого руху коліщаток.

У них на Поділлі на селі про старого діда Якіма розповідали, що він якось, коли ще молодий був, заблудився в лісі і вийшов до глибокого яру за лісом, зазирнув туди з кручі, а там велика — ой та ж і велика!.. купа місяців лежала... Усі місяці аж до створення світу Божого до того провалля поскидувані були.

А за цією машиною виходило немов би так, що зовсім жадної купи поскидуваних місяців ані в лісі коло їхнього села, ані деінде коло іншого якогось села не було. Нічого з того не було, як люди на селі оповідали. Не було нічого по-простому, по-людському, нічого сільського. Рустикального, як ото пан Орлик своєю латиною каже.

Був лише простір, вага й рух. Міра, число й фігура. Стрілки, що кожна з них на своєму штифтиковій крутилася, показуючи рух планет і фази місяця. Машина, що лічила час.

Машина нищила людське, хлопське, сільське — рустикальне! — в Савкові. Самого Савка нищила.

І в Савка здійснювалася ненависть до машини. Ненависть хлопа, ненависть людини. Розчавити машину, щоб аж брязнуло!.. Стискував судорожно кулака, але руки не зводив.

Корився, примушував себе коритись.

Машина репрезентувала універс, а він що?.. Був він безсилий супроти неї, супроти універсу, збудованого як машина.

Боліло все це Савкові! Гірко, ой же ж і гірко було *геометром, полетикою* бути.

— Усе дивишся? — питав гетьман, входячи до хати.

— Усе дивлюсь! — відповідав похмуро: — Та...

Махнув рукою.

— Що *та*?

— Та все воно якось не по-людському, як не у людей!

Орлик байдуже знизав плечима.

— Механіка не знає людського. Вона не знає доброго й злого, ворога й друга. Затям це собі якнайкраще, якщо хочеш стати полетикою.

Почувши таке од гетьмана, що нема для полетики ні ворога, ні друга не витримав Сава.

— А коронний гетьман Потоцький, цей лях, цей бахур, цей бузувір? — в одчай вигукнув Савко: — Чи ж і він не ворог?

І ще спокійніше, ще лагідніше відповів Орлик:

— А хто й що є ворог?.. Щоб дзиґарі рухалися, треба, щоб одна гиря тягла вниз, а друга підіймалася вгору! Полетика, досвідчений в геометрії, й ворога, сиріч протидіючу силу, спроможеться використати для створення гармонії рівноваги, досягнення своєї мети!

Ішов Савко від гетьмана. Ішов сповнений тривоги й внутрішнього неспокою. Страждав і мучився.

І знов повертався до гетьмана, і знов ішов до малого покою з дзиґарями і знов стояв перед дзиґарями. Мерехтіло в очах від коліщаток. В протилежні боки рухалися коліщатка, великі й малі, задля спільної гармонії цілого.

І мусіли вони рухатися не за власною волею, а за примусом цілого.

Жорстоким, безжальним, нелюдським, *фізикальним* примусом універсу.

Рустикальний хлоп повставав проти панів-ляхів, різав, палив, нищив їх. Геометр-полетика діяв за механічним розрахунком машини.

...Понад рік пробув Сава Чалий в Бендерах у Орлика.

З власноручним листом Орликовим до коронного гетьмана Потоцького вертав Сава Чалий з Туреччини на Україну.

Тепер знов був Сава на Поділлі. І знов полковникував. І знов, як буря, пронісся над староством, нищачи, палячи, на палі садовлячи, вішаючи й рубуючи.

Та цього разу не панів-ляхів вішав, не панські замки палив, не шляхетським білим трупом шляхи стелив і ріки гатив, а гайдамак рубав і людські села, гайдамацтвом затроєні, руйнував і нищив.

Стиснувши зуби, робив своє діло полковник коронної служби Сава Чалий.

Лютий був Сава п'яний, а ще лютіший ставав він тверезий. Жорстокий, нетерплячий, владний. Насумривши брови, спиненим поглядом дивився він крізь люди. Ніби не існували для нього більше люди. Ніби

були вони для нього не люди, а уявна фантазмагорія геометричних точок, рис, кіл, чисел.

Не легко — ой же ж і не легко! — далось йому це: дрібним коліщатком рухатися в протилежний бік задля машинної гармонії універсу.

Було давніше: смакували паляниці, хрумкі були огірки, звабливі дівчата, пухкий був на деревах іней. Шанували його люди, вірили в нього як рятівника, душу й життя ладні були за нього віддати, вірші й канти складали про нього бурсаки-поповичі.

І все, що не робив Сава, було все просте й ясне. Таке ясне й просте, як огонь, що ним спалахують солома й хмиз, підкладені під ворота панського замку, як постріл пістолі, як помах шаблі в бою з ляхом один на один, абож зашморг шворки в петлі, що затягує горло панові. Бо ні з чим не зрівняти цю прозору й просту, довершену радість бою, цю ясність останньої смертельної небезпеки.

Тепер зникла з серця у нього ця колишня прозорість. Давніше він бився за віру батьків, тепер він мусів був битися не за віру батьків, а за рівновагу сил.

Було колись разом з людьми він бився проти панів-ляхів. Тепер його, Савка, гайдамаку, хлопа, пишними балями по замках і палацах шанували пани. Гукали йому голосно «віват!» пани й пані, коли він, в полковницькому кунтуші, поруч з гетьманом Потоцьким, з'являвся на порозі залі. Нагороджували дукатами, зброєю, кінями. Щедро частували французькою шампанею й дідівськими старками. Не шкодували улесливих слів. Найгарніші красуні дарували йому своє кохання. Найхимерніші оповідання ходили про любовні його авантюри. Казали, немов сама пані маршалкова обдарувала його своїм коханням.

А в серці — в серці!.. — пані маршалкову ведучи до столу, неситу, пожадливу мрію плекав: раптовим ударом кулака висадити раму в вікні, щоб вітер чорний, нічний, гасячи бальні вогні, увірвався до хати, й крізь вікно гукнути на хлопців, які чатували на замковому

подвір'ї на нього! Вихопити свою важку шаблюку козацьку й рубати, рубати, рубати, з тієї гадючої пані маршалкової першої почавши, щоб аж самому захлинутися в потоках ворожої панської крові. Ненависть п'янила йому мозок.

Але натомість люб'язно посміхався. Дзвенів срібними острогами. Побрязкував ляльковою шаблею, цілував дамі руку, шепотів на вухо ніжні пестливі слова.

Здавалось йому: немов це він і не він. Ніби не він, а хтось інший за нього говорить і діє. І цей другий не людина, а машина, механізована лялька, геометрична постать з трикутників, квадратів і кубів складена, восковий фарбований автомат, в який замість серця, в спорохнілій порожнечі, як в годинникові, бляшане пласке коліщатко вставлене.

А він, справжній Савко, стежить за кожним вчинком, прислухається до кожного слова цього другого. І судить, і гудить, і головою хитає, і докірливо до цього іншого каже:

— Та хіба ж це ти, Савку?

Ні, це не він, бо його душу людську, разом з Орликовим листом, в сталевій шатулі у коронного гетьмана Потоцького замкнуто.

Лікар казав щосуботи пускати кров з жили, приписував ліки й давав пургативне, щоб очистити тілесний корпус, але це нічого не допомагало. Ворожку з села кликав, щоб та шептала. Страждав, ніколи не знав, чи то один Савко всередині його, чи то другий щось скаже, чи зробіть.

Перестерігав його пан гетьман Пилип Орлик проти рустикальності:

— Уся біда, усе горе наше, що ми аж надто рустикальні.

Чи не було усе те, що всередині його діялося, від тієї непереборної, неприборканої рустикальності?!..

Нечутними кроками немов відсутній, походжає по м'якій килимовій доріжці в нічній павутинній тиші пан гетьман. На чорному низькому столику, що виблискує перлямутром, парує турецька кава й стоять солодоші.

Давні добрі приятелі не забувають про Орлика. Вони пам'ятають про його не прикрі ні для кого примхи й слабкості старої людини. Каву й солодоші присилає йому з Царгороду Великий візир; шампаню, в супроводі власноручних листів, він одержує від Станіслава Лещинського, тестя французького короля; шведський канцлер фон Гелкен присилає йому з Півночі, з Стокгольму коштовні риби й добірну вудженину.

Трояндою пахне рожевий рахатлукум на столі. Воскові грона прозорого винограду звисають з срібної таці. Тікають в кутку дзигари.

У м'яких чув'яках нечутно, як тінь, по клімовій доріжці крокує гетьман.

Вістки, які приходять з Польщі, тішать старого гетьмана. Нарешті в віковий нелад вноситься лад. Число, міра, геометричний стрій опановують хаос рустикальної стихії.

Ні, він, Орлик, не помилився в Саві. Залізною рукою Сава приборкав цих гайдамацьких ватажків, що, здіймаючи дрібні повстання, які ні до чого не призводили, лише завдавали зайвого клопоту Орликові. Досі, ведучи переговори в державних справах, він ніколи не міг бути певний, чи не вступнуть чого зненацька, цілком несподівано, зовсім по-дитячому ці химерні отамани. Сава притиснув їх.

Vir fortis et magnanimus! Муж дужий і могутній духом! — повторює вголос Орлик слова своєї реляції до фон Гелкена про Саву Чалого.

Розумний, твердий, як криця, несхибний, як адамант, не знаючи ні вагань, ані жалю, діяв полковник Сава

Чалий на Поділлі. Безпосередній його, Орликів, відпоручник, чіткий і точний в виконанні всіх його, Орликових, з Бендер наказів і інструкцій. Як конструктивний чин, як політична сила входило гайдамацтво в державну систему Польщі.

Ніч, безкрая, як море. Тиша глибинна, як дотик вічності. По стінах і стелі блукають пласкі беззгучні тіні.

Мовчазний кефеджі, не то вірменин, не то грек, надісланий для гетьманових послуг Візирем, — хто зна, можливо, вишукана люб'язність з боку останнього, а, можливо, цей кефеджі лише шпигун, навмисно приставлений до гетьмана щоб стежити за всім, що діється при його дворі в Бендерах, — тінню прослизає крізь килимову запону дверей до хати, щоб спорожнену філіжанку наповнити гарячою кавою.

Орлик бере в руки філіжанку, наближає її до своїх уст і на мить, на ледве вловлювану мить спиняється. В середині його ворухиться думка.

— Чи не підсипано до кави зілля? Чи не стоїть десь за парканом садиби, прив'язаний до дерева кінь, напоготові для втечі, бо того тижня в Сералі змінено напрям зовнішньої османської політики і Порта більше не потребує його, Орлика?

Орлик пробігає поглядом по безбарвному пергаменному обличчю кефеджі. Жаден порух не відбивається на жовтавій німоті його обличчя.

Кефеджі — досвідчений шахіст, незамінний партнер гетьманів у грі в шахи. І Орлик жестом затримує його на деякий час в покої під претекстом заграти партію в шахи, — передосторога ніколи не зайва в цьому хисткому й двозначному краї.

Після кількох зіграних партій, далеко за північ, Орлик нарешті відпускає кефеджі, витирає рушником липкі од царгородських солодошів пальці й поринає в потік перерваних думок. Він думає про Саву, про гайдамацтво й гайдамацьких ватажків, про дальші способи опанувати стихію й запровадити її в паралело-

грам замкнених політичних сил, в річище з замкненими шлюзами.

Орликові ясно: завдання полягає не в тому, щоб знищити гайдамацтво як силу, але силу гайдамацького свавілля перетворити в силу геометрією розчисленого політичного чину. Сава впорався з першим завданням, він стиснув гайдамак, чи стане його здійснити друге?

Орлик сідає за стіл, бере гусяче перо, розкладає перед собою великий аркуш сірозеленого паперу, ставить свічку з лівого від себе боку й починає листа.

На світанку довірених посланець, покликаний до внутрішнього покою, перейме з гетьманових рук листа до Сави.

Орлик пише Саві змінити ставлення до ватажків, увійти з ними в таємні зносини й переконати діяти спільно. Притиснені до стіни, вони підуть охоче на згоду, особливо якщо їм обіцяти ласку й помилування від коронного гетьмана. Усе інше він лишає в власний розсуд пана полковника, що геній полководця сполучає з високим розумом проникливого дипломата.

* *
*

Сава згасив усі свічки, окрім одної останньої. Слабке світло не могло змагатися з темрявою великого покою. Тремтяча п'яма поглинула відстань. В невизначеному просторі простяглися присмерки. Повторене полум'я жовтою плямою мерехтіло в блискучій площині великого дзеркала.

Ритмічно тікали дзигарі. Вимірювали рух універсу, перетворений в плин часу; підпорядковували течію часу числу. З далекої залі доносилися приглушені згуки бальної музики.

Танув час. Чадила свічка, але не було сили піднятися. Сидів, не ворущачись. Сьогодні мав до нього

прийти потайки гайдамацький ватажок, відважний хлоп. Не любили його пани, як і колись Савко. А прості люди, християни любили й вірили. Шпички заганяли людям під нігті, п'ятки підпалювали, на колесі розтягували, залізом розпеченим тіло пекли, аж м'ясо шкварчало, — сам Савко керував допитом, — але жаден, ніхто з гайдамак триклятих не видав свого отамана.

Ні, не видав!

Сьогодні цей хлоп — Гнат Голий — прийде сюди. Домовилися зустрітись сам-на-сам. Давно вже бажав Савко цієї зустрічі. Бажав і відтягав. Вагався. Відкладав з дня на день, з тижня на тиждень. Ніяк не наважувався. Нарешті наважився. Переказав, щоб сказали, щоб прийшов.

А, може, ні?.. Може, не вистачить йому сміливості стати віч-на-віч з отим хлопом, може, не зміг перебороти в собі тривогу, страх?..

Страх?.. Хто сміє казати, що Сава когось чи чогось боїться?

Сава з усього розмаху долонею ляснув по столу.

Хай прийде хлоп!.. Він, Сава, покаже йому дзигарі, розкаже про коліщатка, що й до чого, про універс, про машину всесвіту, про користь геометрії й полетики.

Повчатиме:

— Не село, а універс. Не рустикальна свідомість, а універсальна, машинова. Коліщатка для універсальної гармонії цілого мусять крутитися в протилежні боки!

Сидів у кріслі, прислухався, чи не почує кроків за стінами в потаємному ході. Казав достоту точно переказати все хлопові: де саме в лісі шукати входу, скільки пройти прямо, коли і в який саме бік звернути на перехресті, скільки сходити вгору по сходинах.

Плюскали хвилі музики, солодко й м'яко завмирали згуки, змиваючи межі, що відокремлюють можливе й неможливе!.. Цікаво, з ким оце зараз танцює на балі пані маршалкова? Десь всередині прокидалася лють. Лють, що ця жінка може з кимсь танцювати, посміхатися до

когось своїми сірими прозорими очима, слухати чиїсь ласкаві слова.

Любив він її чи ненавидів? Було їх два: один любив, другий ненавидів!

Сидів Сава в півтемній глухій кімнаті, натягав і стягав рукавичку, тремтів в нервовому збудженні. Хотілося зірватися з місця, з ревом розлюченого бика увірватися до бальної залі, відштовхнути від неї, від пані маршалкової, її каваліра, шаліючи, зчинити ніколи нечуваній досі бешкет. Знав: замнуть, залагодять пани, зроблять завтра вигляд, ніби нічого не сталося, і, радісними сірими очима дивлячись, сяятиме своєю вродою покірлива пані маршалкова.

Не було в нього певности. Не був він певен себе. Привиджувалося йому, що є два Савки, один, що ненавидить, другий, що любить. Один, той, рустикальний, колишній гайдамацький отаман, а другий, новий, пан полковник коронної служби.

Двоїлося. Двоїлося почуття. Двоївся він сам. Світ роздвоювався на дві частини. Тривога охоплювала його, нудьга, од якої хотілося вити, як дикому звірю. Але коли це надходило до нього, він уже не знаходив порятунку.

Хто міг би сказати йому, чи це не він іде тепер по підземному ходу з ліхтарем в пітьмі, рахує кроки, згадує, в який бік йому звернути, лічить сходинки, що ведуть його вгору, натискує на камінь. Так, це він, він, гайдамацький ватажок, а той інший, полковник коронної служби — пан полковник! — сидить у кріслі і в напруженому чеканні прислуховується, чи не почує здалеку кроки, і серце йому стискається, падає, черкає крилом.

Сава хоче кричати від жаху, бо він не знає тепер, хто він, де він і що з ним.

Але він не кричить. Ні, він не кричить. Він обережно натискує на камінь, камінь піддається, безгучно повертається, одкриває прохід, і він входить до великого покою, ледве освітленого полум'ям свічки, що стоїть на

столі, а біля столу в кріслі сидить пан в кунтуші, полковник коронної служби, який домовився з ним зустрітись сьогодні.

Крізь каламутну пітьму, ледь-ледь розріджену світлом свічки, він робить кілька кроків в напрямку до пана. Пан полковник підводиться з крісла, і так вони стоять один проти одного. Він, Сава, гайдамацький отаман, і цей другий, пан у кунтуші.

Цей другий — такий самий, як і він, Сава: високий на зріст, широкий у плечах, вузький в талії, з шаблею на боці й пістолем за поясом. Можливо, правда, що пан — трохи грубіший за нього, Саву.

Вони стоять один проти одного, вдивляються в обличчя й мовчать. А коли той пан підводить руку, простягає йому, щоб поручкатись, Сава спочатку теж простягає йому свою руку, але в останню мить рвонув свою руку назад. Так і не поручкались вони.

Глухим голосом, звертаючись до Сави, пан сказав: — Сідай, хлопце!

Сава присунув крісло й сів. Пан теж сів. Так вони сиділи один насупроти другого, дивно, до чого схожі: навіть шрам на черепі, що розсікав чоло аж до скроні, був у того пана такий самий, як і у Сави.

Мовчали. Сава не хотів починати першої розмови: він чекав, щоб пан перший промовив до нього. Здалека крізь мовчання стін і ночі чути було плюскіт музики. Сава знав: там, звідкіля приходила музика, була пані маршалкова. Дивно, але пан в кунтуші теж знав, що там, де музика, там пані маршалкова. Сава ненавидів пана за це, що той знав це, що пан смів також думати про неї, ненавидів себе, що думає про цю жінку, ненавидів цю жінку.

Крізь мовчання Сава пізнав, що пан теж ненавидить його, що взаємна ненависть наповнює їх обох. І тоді Сава витяг пістолем з-за пояса й поклав її перед собою на коліна. І пан в ту ж мить зробив те саме: чорною гадюкою лягли пістоля на коліна пана.

Тікали дзиґарі. В тиші було чути тяжкий з присвис-

том подих їх обох: гайдамацького ватажка й полковника коронної служби Сава Чалого.

Урвавши мертвотну нестерпність тиші, гайдамацький ватажок сказав Саві, полковникові:

— Оце я й прийшов до тебе, пане полковнику, як мені переказано. І тепер я хочу, Саво, щоб ти мені сказав щиро, попросту, без механіки й без полетики, плюдському сказав мені: чи ж не ти, Саво, колись пішов з людьми проти панів-ляхів, а тепер ти, Саво, з панами йдеш проти людей?

І коли Сава, полковник коронної служби, почув ці слова, відчув він гіркий немов смак жовчу, смак цих слів: були це ті самі слова, що їх він колись промовив Онисимові, брату своєму названому, ріднішому за брата, перед тим, як наказати джурам взяти Онисима й рубати його й тіло погане собакам викинути.

І тоді немов передсмертна судома перетяла горло Савкові, здавила йому серце. Холодний піт виступив на чолі.

І Сава підвівся. За ним той другий, гайдамацький ватажок, теж підвівся.

Вони стояли один проти одного, схожі, як брати. І Сава відчув, що надто багато він випив того вечора. Не треба було так багато пити перед цією зустріччю.

Сава підніс пістолю, щоб застрелити того другого, ватажка гайдамацького. Той другий зробив це саме.

Сава побачив у себе перед очима чорний отвір пістолі. Вогняні іскри, як полум'яні птахи, пронизали мозок. Десь здалеку дійшов до нього глухий гуркіт пострілу. Чорна пільма поглинула свідомість.

* *
*

Коли палацова служба вбігла на постріл до покою, полковник коронної служби, Сава Чалий — *vir fortis et*

magnanimus — лежав долі з простреленим чолом на заллятому кров'ю килимі, стискаючи в руці пістолю.

Вогник свічки блимав в присмерковій далечині великого дзеркала. Дзигарі розмірено тікали в тиші кімнати.

ЗОРЯНІ МАНДРІВНИКИ

Тіхо Браге й Йоган Кеплер

Тіхо Браге народився 14 грудня 1546 року в маєткові Кундструп в південній Швеції, що належала тоді до Данії. Він походив з давнього шляхетського роду, і батьки призначали його до судейської кар'єри. Уже хлопчиком він мусів був почати студіювати право. Але сухі юридичні формули, статті законів, переліки штрафів, перспектива бути суддею не викликали в нього жадного ентузіазму. Нічого, окрім огиди й нудьги.

Хлопчик мріяв стати астрономом. Його вабили ніч і зорі, чорнота безодні, провалля темряви, вічність, поглинена мовчазністю. Тайни зоряного неба п'янили його. Коли все засинало в домі, він підводився з ліжка і йшов до вікна, стояв коло вікна і дивився на зорі.

Перед ним одкривався нічний світ, змінений і інший; космос, з якого ніч зривала запону, що нею огортав його день. Денний світ належав всім; він був звичайний, обмежений і здрібнілий, — кундструпський світ з купами гною коло стаень, з млявою жвачкою мовчазних корів, бруталльною величчю самозакоханих відгодовуваних кабанів, зграями мисливських псів, з торфяними болотами довкола замку, чорними люстрами ставів і стінами нерухомих лісів. Цей злидений і дріб'язковий світ був призначений для всіх. Нічний світ космосу належав тільки йому.

З космічного простору в відчинене вікно вривався вітер. Мерзли ноги. Хлопчик злізав на підвіконня. Охоплював руками коліна, дивився на зорі і мріяв розгадати всі таємниці зоряного простору.

Упертість батьків і спротив хлопчика породжували в родині напружену атмосферу. Ставали причиною пос-

тійних конфліктів, благань, погроз, люті, кар. Після безсонних ночей, відданих зоряним мріям, він ходив як очманілий, байдужий до всього, ніби глухий. Він бачив в темряві і здавався сліпим при світлі дня. Він засинав над фоліянтами законів. Коли приходив учитель почати лекції, він ішов до садка; бажання спати було дужче за все інше. Він спав під деревом або кущем порічок, згорнувшись, як молоде цуценя. Його знаходили і замикали в хаті. Він утікав. Тижнями він блукав по лісі, годуючись ягодами й полюючи за малими звірятами. Він був сам, і зорі ділили з ним його самоту. Його розшукували з еґерями й собаками. Натрапивши на його слід, його переслідували, як дичину. Його приводили з мотузком на шиї, виснаженого, голодного, здичавілого, більш упертого, ніж колись.

Він змагався з фанатичним одчаєм. Одстоював своє право бути собою. Не бути ні суддею, ні адвокатом, ні прокурором. Не служити. Своє право самоствердження. Свободу протиставити службі знання. Волю вибрати для себе не станова професію, визначену для нього батьками згори, гідну шляхтича з старовинного данського роду, а науку, що жадною професією не є і соціального становища в суспільстві не визначає. Він волів зректися свого станового положення; волів не бути шляхтичем, щоб врятувати себе, як людину.

Визволення прийшло непрямо. Воно з'явилося несподівано, на бічних шляхах. Разом з звісткою про смерть дядька. Смерть дядька принесла Тіхо велике майно і зробила його матеріально незалежним. Тепер він міг повісити на цвях свою юристику і вибирати для себе те, що йому забажалося б.

Тіхо Браге поїхав до Німеччини студіювати астрономію, астрологію і алхімію. Йому було 16 років, коли він почав свої студії в Ляйпцігу, тоді в Віттенберзі й Ростоці.

Чорна ратушна башта тяжіла над містом. Ліси оперезували Ляйпціг. Дощі змивали покидьки з вулиць в

канави річок, прокопані попід міськими стінами. Од чорної річкової води тхнуло задушливим смородом торф'яних болот. На ляйпцігський ярмарок з'їздилися крамарі з усіх країн і з усіх міст світу. З Голляндії, Швеції, Польщі, Фльоренції, Парижу, Туреччини. Тут все можна було купити і все продати. Навіть душу.

Вузенькі круті сходинки вели вниз до льоху на ярмарковому майдані, де Фавст вперше зустрівся з Мефістом. Тут охоче показували одвідувачам самотній і глухий кут, де доктор Фавст, славетний маг, альхімік і астролог, підписав угоду з дияволом на продаж своєї душі, щоб все могли і все знати.

Веселі гарненькі дівчата переповнювали місто. В Домі з вузькими й довгими вікнами, зашкленними синім і червоним склом, співали хлопчики; добірні музики грали на органі, що славився на цілу Німеччину.

Легенда про Фавста хвилювала Тіхо. Вона забарвлювала для нього його перебування в Ляйпцігу. З пожадливою, ніколи не насичуваною цікавістю він спинявся кожного разу на вулиці, коли гротескні й смішні ляльки показували перед юрбою трагічну долю доктора, що задля знання зрікся своєї душі.

Тіхо Браге вів життя бурша. В присмерках льохів, вистукуючи кухлем по залп'ятому пивом столу, горлав пісень. Кохав дівчат. В запалі сварки спішив витягти з піхов рапіру, щоб десь в лісі на березі річки розв'язати двобоєм почату суперечку. Схилившись, він темною водою змивав з камзолу кров. Один з таких двобоїв закінчився для нього нещасливо; удар рапірою позбавив його верхньої частини носа. З міді він зробив собі штучний металевий ніс. Змазуючи товщем і пудруючи, він робив недостачу майже непомітною.

Та лише на самоті з зорями, стежачи за рухом зірок і планет, він почував себе щасливим. Він прагнув точного, *ясного пізнання*, але не зневажав і астрології. Його вабили загадки зоряної символіки, знаки зодіака, містерії небесних просторів, таємниці духів. Він вірив в

співвідношення між розташуванням зірок, датою народження й життєвою долею людини. Кілька вдало складених гороскопів і пророкувань, що здійснилися, зробили його ім'я відомим. За цієї доби пророків цінили більше, ніж учених. Навіть якщо цей пророк був тільки авантюристом.

Йому було 26 років, коли р. 1572 в сузір'ї Кассіопеї він встановив нову нерухому зорю, яку інші астрономи досі вважали за комету або метеор. Це було видатне відкриття, і він дуже пишався з нього. З тих пір свої студії він зосередив переважно на цьому завданні: наново, з можливою точністю, визначити місце нерухомих зір, чого з часів Птолемея, отже протягом 1 400 років, ніхто не робив.

Року 1576 тридцятилітній Тіхо, на запрошення данського короля Фрідріха II, який ставився до нього з великою прихильністю, переїхав до Данії. Через 14 років він був знов на батьківщині. Він виїхав зовсім молодим юнаком і повертався зрілою людиною, певною себе і своїх життєвих цілей.

Маленький острівець Гвеев в Сунді став для нього місцем його сталого перебування.

Астрономічні спостереження вимагали спеціальних приладів, удосконаленого інструментарія. Точність пізнання залежала від технічної довершеності приладдя. Досі пізнання було спогляданням; воно було безпосереднім відкриттям Божого, пророцтвом, дарунком. Тепер воно стало опосередненим, з дарунку Божого — здобутком допитливості, з пророцтва — зусиллям розуму. Воно набуло інструментального характеру; воно потребувало лабораторій, обсерваторій, машин, технічно удосконаленого знаряддя.

Тіхо Браге зробив усе, щоб побудувати для себе в Данії якнайкращу обсерваторію. Слід визнати, він умів поводитися з людьми, від яких щось залежало. Він умів домогтись наміченої цілі. Побудована для нього р. 1580 на королівські кошти обсерваторія, «Небесний замок»,

була устаткована так, як досі не була обладнана жадна інша обсерваторія. Навіть Грінвіч в Англії, про придбання інструментів для якого дбав канцлер Томас Мор, не міг змагатися з Тіховим «Уранієнборгом».

І все ж таки Тіхо Браге був незадоволений. При кожній нагоді скаржився королеві. Так важко встановлювати прилад. Виміри потребують надзвичайної точності, тим часом найменший зсув, коли дме вітер, примушує все починати відразу. Не дурно, що в людини може зіпсуватися вдача, і вона стає дразливою, роздратованою й прикрою.

Тіхо носився з проектом побудувати обсерваторію в новий спосіб. Перенести все вниз, під землю, в льох. Король пішов назустріч бажанням протегованого ним астронома.

Чотири роки тривала побудова Стернборгу, «Зоряного замку». Тіхо особисто стежив за роботами. Він дає вказівки. Доглядає за кожним покладеним камінням. Усе устаткування, весь інструментарій перенесені вниз. Велике дерев'яне колесо розташоване перед ліжком, і астроном може його повертати, не підводячись з місця. О, Тіхо може бути задоволений! І Тіхо, черкаючи пером капелюха по підлозі, схиляється в низькому поклоні перед королем і з вдячністю цілує йому руку.

Але в нього багато ворогів. Йому заздять і на нього нарікають. Навіть спокійні і, здавалось би, зовсім неутральні люди питають: кому й для чого потрібні нерухомі зірки, що з спостережень над ними так пишастся цей Тіхо Браге? А два замки, марнотратно побудовані один за одним на кошті королівської скарбниці задля задоволення амбітних примх вередливої, самовпевненої й непокладливої людини?

Тіхо лежить на спині, дивиться на зорі й жує кінчик свого вуса. Він думає, як примхливо непевне кожне людське завтра!..

Р. 1584 закінчено побудову Стернборгу. Наступного, 1585 р. Тіхо урочисто виголошує свою нову теорію

космічного устрою. В гострих суперечках між прихильниками Птолемеївського, геоцентрального вчення про світ та між прихильниками нового, Копернікового погляду, згідно з яким земля обертається довкола сонця, Тіхо висуває третю. Можливо, він прагнув синтези; можливо, обидві теорії становлять собою крайності. Треба знайти середній шлях. Він шукав примирення. Тіхо Браге згоджувався з Птолемеєм, що земля становить собою центр світу і довкола землі, як і досі, обертаються сонце й місяць. Але все те відкидає Копернік, кажучи, що земля крутиться довкола сонця. Цей погляд в істоті своїй хибний, але Копернік мав цілковиту рацію, коли він твердив, що планети Меркурій, Венера, Марс, Юпітер і Сатурн справді кружляють довкола сонця.

Так поруч з Птолемеївською й Коперніканською концепціями світової структури з'являється третя, Тіхоніанська. Ім'я Тіхо тепер фігурує поруч з ім'ям Птолемея й Коперніка. Йому пощастило знайти логічний вихід: зберегти за землею центральне положення в світі і узгодити з цим традиційним поглядом новітні спостереження щодо руху планет.

Р. 1588 данський король Фрідріх II помер. З смертю короля для Тіхо все полетіло шкереберть. Він опинився в Данії без жадної підтримки, оточений неприязними людьми. Інтригами почали енергійно діяти проти нього. Треба було рятувати, що ще можна було б врятувати, і якнайшвидше виїздити.

Від'їзд нагадував втечу. Йому пощастило взяти з собою інструментарій і наладувати на вози дещо з майна. Килими, картини, срібний посуд. Але хто міг знати, що трапиться в останній момент? Сидячи в дорожній кареті, він весь час озирався назад. Він наказав фурманові гнати коней. Він підвівся і бив фурмана кулаками в спину. Швидше!.. Він став колінами на сидіння й дивився через заднє віконце, не зводячи очей з шляху. Спочатку він плутував, тоді остовпів.

Коли вони переїхали через кордон, з ним трапився нервовий удар. Сільський цирульник, покликаний до постійного двора, де вони спинилися з челяддю й возами, знайшов його в напівнепритомному становищі і пустив йому кров.

Тіхо Браге осідає на деякий час в Ростоці. Йому 42 роки. Налагоджене життя обірвалось. Перспективи на майбутнє невизначені. Наукова праця спинилась. Він врятував свої манускрипти, але що з того? Він почував себе виснаженим, млявим, безініціативним. Усіх і кожного він підозріває в кознях, скерованих проти себе. Підозрілий і відлюдкуватий, він замикається в собі. Лише поволі відходить. Починає писати листи. Нагадує про себе. Вказує на свої заслуги.

Це жевріння в Ростоці триває два роки. Імператор Рудольф II, аматор мистецтв і великий прихильник науки, звертається до Тіхо Браге, пропонуючи йому посаду двірського астронома, алхіміка і астролога з осідком в Празі. Тіхо погоджується на пропозицію й р. 1590 приїздить до Праги.

Його приймають тут урочисто й пишню. Імперський віцеканцлер Курціус віддає йому весь свій дім у цілковите його розпорядження. Тіхо складає докладну угоду, де пункт за пунктом вилічує свої права, привілеї й обов'язки. Серед багатьох пунктів є один, що гарантує для Тіхо його право мати службу, помічника, який допомагав би йому при його роботах. Одночасно: асистент і особистий секретар.

Так в Празі перекреслюються життєві шляхи двох великих астрономів: Тіхо Браге і Йогана Кеплера.

Йоган Кеплер був далеко молодший за Тіхо. З походження шваб, він народився 27. XII 1571 року в імперському городку Вайль. Життя для нього складалося непевно в цей розгойданий катастрофічний час релігійних війн між католиками й протестантами, між Церквою й Реформацією. Кеплер був протестант і жив у Граці. В наслідок Протиреформаційного руху йому

довелося, рятуючи життя, тікати з Грацу. Несподівано для себе він опинився в Празі, розгублений, безпорадний, без грошей. Тут він одружився, й це ще більше ускладнило йому ситуацію. Треба було якось улаштуватися, дбати, щоб забезпечити родину. Випадок прийшов на допомогу, зімкнув його з Тіхо Браге, який потребував для себе учня й службу. Так почалася їх співпраця.

Не все склалося гаразд у взаєминах Тіхо Браге й Кеплера. Тіхо був нестерпний, різкий, примхливий, важкий і амбітний; Кеплер не поступливий, абстрактний і, одночасно, теоретично упертий. Іноді взаємини між Тіхо й учнем налагоджувались, набували характеру якнайширшої приязні; іноді ж загострювались до останньої міри. У Тіхо був один вразливий пункт. Це його ім'ям позначена, тіхоніанська концепція структури світу. Тіхо болюче зачеплювало, що його найближчий учень, зрештою ніхто інший, як цілком залежний од нього, підлеглий йому служба, не приймає його тіхоніанської системи. Це бентежило його. І він не ховав свого роздратовання. Він не робив жадних зусиль. Оливи підливав в огонь зять Тіхо Фенгнагель, людина двозначної ролі в складних політичних перипетіях того часу і авантюрист. Взаємини між Тіхо й Кеплером досягли особливого напруження р. 1601; з дня на день можна було чекати остаточного вибуху, коли 24 жовтня 1601 р. на 55 році життя після короткої хвороби Тіхо Браге помер в Празі.

Імператор Рудольф II наступником на посаді двірського астронома й астролога призначив Йогана Кеплера. Його положення було не легке. Відповідно до своїх обов'язків при дворі, Кеплер складав гороскопи всім, починаючи з імператора і до Валленштайна. Матеріальне становище його було скрутне. Він не вмів домагатись свого, як це робив з надзвичайною витонченістю Тіхо. Кеплерові було підвищене утримання, але

скарбниця сплачувала його також несвоєчасно, як і попереднє низьке.

До цього прилучилися прикрі судові тяжби з Фенгнагелем, який не хотів випустити з своїх рук тестеву наукову спадщину. Він сховав інструменти й манускрипти Тіхо Браге в вогкому льосі й аж ніяк не віддавав їх.

Після смерті Рудольфа Кеплер залишив Прагу й переїхав до Лінцу. Тут він видає свої славетні «Рудольфові таблиці», які в основному спиралися на астрономічні спостереження, які зробив Тіхо Браге. За 20 років своєї наукової праці цей встановив 777 нерухомих зірок з точністю, яка, зважаючи на недосконалість тодішніх приладів, викликає здивування. На підставі спостережень Тіхо Браге над Марсом, Кеплер встановив закони руху планет і в цей спосіб уточнив космологічну теорію Коперніка, що в Кеплеровій концепції з невеликими поправками протрималась протягом трьох століть. Так в основу клясичної астрономії лягла не тіхоніянська система, а розроблена на підставі спостережень Тіхо коперніянська в Кеплеровому її викладі.

ПИСЬМЕННИК І ГЕНЕРАЛ

Того року влітку полікуватись і відпочити Гете поїхав з Ваймару до Карльсбаду. Тричі на день, вранці, в обід і ввечорі, він ходив до джерела в парк, щоб тут, за порадою лікаря, випити корисної для здоров'я мінеральної води. Він ходив привітною й затишною вуличкою в холодку дерев, посаджених двома рядами вздовж пішоходів, і по дорозі кожного разу зустрічав людину, поважного вже віку, десь років на 78-80, що, спираючись на тростину чорного дерева з золотою ґулею, проходила повз нього.

Розпитавши, Гете довідався, що то був одставний заслужений Генерал австрійської служби, який походив з давнього й відомого аристократичного роду. Письменник міг помітити, що колишній Генерал виявляв безперечну цікавість до нього. Коли Гете проходив вуличкою й проминав його, Генерал спинявся й, спираючись на тростину, стояв, дивлячись йому вслід.

Цей інтерес з боку старої людини, так безпосередньо виявлений, зворушив Письменника. Одного разу, прогулюючись, як звичайно, при зустрічі з Генералом, Гете відступив трохи набік і затримав свої кроки. Він не спішив; його приваблювала в одноманітності курортного життя перспектива нового знайомства.

Старий Генерал з приязню посмішкою підійшов до Письменника і трохи підняв капелюха над головою, вкладаючи в цей неквапливий жест всю вишукану ґалантність старої людини, яка звикла постійно бувати при дворі короля.

Гете відповів чемно тим самим порухом.

Так вони стояли один проти одного: високий і міцний в чорному довгому сурдуді Письменник і цей

старий чоловік, що, не зважаючи на свій вік, ще зберігав слід військової виправки й звички наказувати.

Його руки вже по-старечому тремтіли, коли, одягнувши знов капелюха й обома руками охопивши ґюлю тростини, Генерал спитав:

— Чи правда, що Ви зветесь пан Гете?

— Цілком вірно! — ствердив той.

— З Ваймару? — доповнив своє запитання Генерал. Він хотів бути точним і поінформованим до кінця.

— Цілком вірно! — ще раз ствердив письменник.

— Чи правда, що Ви пишете книги? — продовжував допитуватись Генерал.

— О, так!

— І складаєте вірші?

— О, так!

Відповіді явно тишили Генерала. Він доброзичливо дивився на свого співрозмовника й тоді, підсумовуючи, зауважив:

— Це повинно бути чудесно!

Гете на це зауваження Генерала відповів невизначеним:

— Гм!..

Генерал продовжив розмову.

— Чи ви багато написали?

— Гм! Здається, що так!

Генерала цікавили подробиці. Він хотів вдатися в деталі професійних тайн поетичної творчости. Своїми конкретними відповідями Поет справив на нього якнайкраще враження.

Зовсім так, немов при огляді полку він розпитував би полкового ад'ютанта, він благоприхильно спитав пана Гете:

— Чи важко складати вірші?

— Так, так! — не втрачаючи рівноваги зазначив Гете.

Генерал висловив з цього приводу загально теоретичний здогад:

— Це слід думати, — сказав він, — повинно залежати

від доброго травлення шлунка. Чи мали ви нагоду добре попоїсти й добре, як слід випити, чи ж не так?

— О, безперечно так! Зі мною бувало саме завжди так!

— Ну, ось бачите! — відзначив генерал, пожував устами і тоді, в порядку поради Письменникові, він зазначив:

— В такому разі Ви не повинні залишатись в Ваймарі. Вам треба переїхати до Відня!

Порада могла здатися трохи, на перший погляд, несподіваною й прямым сенс висловленої думки не відразу ясным, але Гете ствердив:

— Я про це вже також думав!

— Ну, ось бачите ж! У Відні добре їдять і добре п'ють!

Генерал не сумнівався, що перебування в Відні якнайкраще сприятиме розквіту творчого генія Поета.

І в відповідь з боку Гете трохи невиразне, але в кожному разі дуже чемне:

— Гм!..

— У нас, — ще раз зазначив Генерал, — надають належної ваги людині, здібній складати вірші! Такі люди, якщо тільки вони вміють добре триматися й пристойно поводитися в суспільстві, знаходять собі прийом в найперших домах і найвидатніших родинах!

— Гм!

Генерал волів поставити справу на конкретний ґрунт. Як військова людина, він не любив гаятись. Він сказав:

— Приїздіть до Відня, і, коли приїдете, зверніться до мене. У мене широке коло знайомих, я маю велику рідню і користаюся впливом. Лише при відвідинах, — попередив він, — обов'язково зазначте: Гете з Ваймару, знайомий з Карльсбаду. Останнє мені потрібно, щоб я пригадав собі, про кого саме йде справа, бо мені так багато доводиться тримати в своїй голові.

— Буде зроблено! — в тон Генералові відповів Гете. Тоді прийшла деяка павза в ході розмови, коротке

мовчання, бо старий Генерал оглядав молодшого за нього Письменника уважно з ніг до голови: його черевики, вузькі штани, застьобнутий на всі гудзики сурдут, круглого високого капелюха з твердими крисами. Очевидячки, Письменник справив на старшого віденця враження цілком респектабельної людини, і Генерал, закінчивши оглядини, продовжив розмову.

— Але, — звернувся він знов до поета: — скажіть мені, будьте ласкаві, що саме ви, власне, написали?

— Дещо! — відповів з готовістю Поет: — Дещо! Від Адама до Наполеона, від Арарата до Бльоксбергу, від кедр до терна.

Відповідь задовольнила Генерала.

— Це повинно було принести вам славу?

— Гм!.. Достатню!

По обличчю Генерала пробігла легка тінь.

— Шкода, — зауважив він, — що досі мені не довелося прочитати жадного з ваших творів, бо я раніше ніколи, на жаль, нічого не чув про вас. Сподіваюся, що протягом цього часу з'явилися нові, доповнені й поліпшені видання ваших творів?

— О, так, і чимало!

— І, певне, ще з'являться? — допитувався Генерал, уточнюючи справу щодо видань.

Письменник не одкидав подібної можливості.

— Треба сподіватися, що вони ще з'являться!

— Ну, ось бачите! — з гіркістю признався Генерал: — Це мені дуже прикро, бо я не куплю ваших творів!.. Прошу зважити на те, що я купую лише остаточні видання; інакше завжди маеш неприємне почуття, що ти маєш у себе неповноцінне видання книги, бо ж ти буваєш примушений купувати ту книгу вдруге, отже робити зайві й непотрібні, згодьтеся, витрати. Тому, з цих міркувань, щоб усе було певне, я чекаю завжди на смерть автора раніше, ніж купити його твори. Прошу не прийняти це за зле, але це в мене є принцип, якого я стаю притримуюсь,

і я не можу відступити від цього принципу також і для вас, пане Гете!

Було аж надто важко сказати щось з приводу цього, й Гете вимовив знов своє невизначене «Гм!»

І Генерал в ознаку, що він вважає розмову закінченою, знов підніс з вишуканою чемністю свого капелюха над головою, і Письменник з такою ж чемністю повторив той самий жест, і вони розлучились. Кожен з них пішов своєю дорогою: Письменник в напрямку парку і Генерал, продовжуючи свою прогулку в сутінку дерев затишної вулички. І, одійшовши, Письменник трохи повернув голову назад, і він побачив, що Генерал затримався на мить і, спинившись, дивиться йому вслід... І Письменник побіжним жестом чемно торкнувся кінчиками пальців твердих крисів свого високого й круглого капелюха, і Генерал зробив той самий жест в ознаку привіту.

СПРАГА МУЗИКИ

БЕНВЕНУТА Й РАЙНЕР МАРІЯ РІЛЬКЕ

Біографічна новела. Фрагмент

Обіцянкою неможливого сяяли срібні зірки. Вогні різнокольорових свічок в темному зелі ялинкового гілля здавались офірою запереченій правдоподібності. Вата імітувала сніг. Скляні дзвіночки дзвеніли з тією ж ніжною мелодійністю, що в Андерсеновій казці про солов'я й троянду, але важке скло вітрин відокремлювало фантазмагорію химер, і нечутний згук творив ілюзію далекої близькості.

День згасав, не почавшись. В синяві вечірніх вулиць лапатай сніг стелив смуги білих простирал, лягав нечутно на хутра жіночих комірців.

Кінчиками пальців, затягнутих в рукавичку, жінка обережно змахнула з горжетки сніг. Вона проходила через місто, подивляючи всі ці чудеса, нагромаджені в вітринах крамниць; ляльки, забавки, торбинки, гравюри, прикраси. В блакитній прозорості аквамарину було замкнене море. Хінська лакована шкатула ховала в собі весь світ. З'явився й зник вишитий шовками рожевий флямінго. Порцелянова філіжанка з блакитним N в золотому овалі лавра заступила бронзовий бюст похмурого Данте. Товпа товпилась біля заллятого світлом входу в кіно. Вузьке віконце. Таблиця з цінами. На брунатних конях мчали жовті в ширококрисих капелюхах ковбої, розмахуючи лясо.

Однак з численних святкових чудес вона для себе прагнула лише одного: книги!.. Це був би подарунок, що

його вона зробила б сама собі, подарунок, який прийшов би здалека, але прозгучав би зсередини, як власне звернення до себе. Вона потребувала визволення! Їй бракувало розмови, яка була б мовчаням, дружби, що була б самотою, теплого дотику відсутньої руки в затишку кімнати при світлі лампи, притлумленої сутінками.

Вона бажала книги, втішної, як сновид, і приязної, як добрий і далекий друг. Якоїсь частки в світі, голосу, який мав би силу поглинути всі дотеперішні скорботи, розчинити всю гіркість днів, що надто багаті були на інтимні розчарування, голосу, здібного стати межею для молодости, яка минала, й відкрити двері в нове життя, яке почнеться завтра.

Вона натиснула на двері й переступила поріг маленької книгарні, власника якої вже знала. Теплий спокій і ясна тиша огорнули її. В вузькій і довгій кімнаті під стелею молочноматова куля розливала рівне світло. Шорстка плетена доріжка простяглася між прилавком і книжковими шафами. З глибини крамниці від конторки, над якою горіла лампа під зеленим абажуром, їй назустріч підвівся господар.

В люб'язній готовості старий чоловік схилив перед нею свою голову:

— Пані?!..

Вона сказала:

— Я хотіла б книги, яка відрізнялась би від усіх інших! Чудесної книги!..

Сніг, падаючи з рукавів, танув, лишаячи на доріжці темні плями.

Від цього поважного пана, старої людини, книгаря, власника крамниці, вона вимагала, щоб він зробив чудо. Чи може книга стати чудом?

Він підвів голову й поглянув їй в вічі. Мовчки, не говорячи ні слова, він наблизився до однієї з великих лакованих етажерок, витяг тоненький томик в зеленій оправі, поклав перед нею й сказав:

— Ось!..

Жінка поклала торбинку й муфту на стілець, струснула з рукавів і горжетки сніг, пальцем розгорнула палітурку й на білій сторінці титулбляту прочитала наголовок:

— Райнер Марія Рільке. Історії доброго Бога!

Ні ім'я автора, ні назва книжки не сказали їй нічого. Вона запитала:

— Хто це: Райнер Марія Рільке?

Старий друг взяв книгу, загорнув її в папір і простягнув їй.

— Це поет! — урочисто заявив він: — Справжній поет! Усе інше ви знайдете всередині.

Вона йшла освітленими вулицями святкового міста, білими від снігу; вона несла з собою загорнену в папір книжку й відчувала, як з кожним кроком вона робиться все більше й більше радісною, немов наскрізь пронизана щастям, оновлена й зміцнена від чуда, яке вже сталося наперед, немов перед собою вона несла світло зірки, з якою в цей Свят-вечір ходять хлопчики від хати до хати.

Цілу ніч, не одриваючись, вона провела за читанням принесеної книги незнаного автора. За читанням?.. Ні, це не було читання; це було не читання, а молитва. Вона вся була поглинена, потрясена, віддана. Вона лалала, розчулена й збуджена. І це зробив той, кого вона ще кілька годин перед цим не знала навіть на ймення.

Серед «Історій доброго Бога», вміщених в цій книзі, була історія Мікель-Анджельо й історія старого Тимофія, історія хоробливого Евальда і чужинця, який одержав листа, історія про дітей і про смерть, яка не могла примусити вмерти любов, що блакитною квіткою розквітла в саду закоханих. Їй здавалось, що всі страждання, які вона знала колись в минулому, далеко відступили від неї, як зірване подувом вітру з гілки спадає зів'яле листя.

За деякий час, одного вечора, сама в кімнаті, немов десь у пустелі серед якогось безмірного краєвиду,

втрачаючи межі простору, гублячи зв'язки часу, в цілковитій одірваності од усього, вона взялась писати. Вона не міркувала. Нічого не зважувала. Ні над чим не замислювалась. Навряд чи вона усвідомлювала, до кого вона пише. В ній не було нічого, окрім безмежної потреби вдячності.

«Дорогий друг! Ваші історії доброго Бога» присвячено Елен Кей, і в цій чудесній присвяті Ви кажете, що ця книга належить їй, бо ніхто не здібний полюбити «Історії доброго Бога» більше, як вона. Я ніколи не хотіла бути ніким, як тільки собою. Але цього разу я хотіла б бути Елен Кей, щоб мати право на цю присвяту, бо я вірю, що справді люблю «Історії доброго Бога» більш, ніж хтонебудь в цілому світі».

Минув тиждень. Був зимовий соняшний ранок. Яскраве світло заповнювало кімнату. Разом з усією іншою поштою листоноша приніс також спішного листа. Паризький штампель. Незнайомий почерк: твердий, легкий і радісний. Конверт запечатаний був овальною печаткою, відбитою в темнозеленому воску. Ймення не надалося розібрати.

Не знати чому, але при погляді на цей лист у неї забилося серце й кров хвилево прилила до обличчя. Вона знемагала, їй бракувало відваги розкрити листа. Спинена мить тяглась. Соняшний час линув в чеканні несподіваного.

Нарешті вона наважилась, розірвала конверт, і з нього випало кілька аркушів паперу, густо списаного стислим почерком. На останній сторінці вона прочитала внизу підписане ім'я. В руках вона тримала відповідь од Рільке.

«Париж. 26 січня 1914. Мій дорогий друг! Дозвольте мені вжити цього урочистого звороту; Ваш лист став для мене другою натурою. Яке щастя, що Ви його написали, і як добре, що Ви відчули трудність для Вас перетворитись в Елен Кей, що понад міру ускладнило б речі. Тим паче, що в відношенні до «Історії доброго Бога», одна й

другий, лишилися взаємно незадоволені... Але, може бути, Вам також усе, що я зробив з тих пір, здається неточним або байдужим?!.. Отже, я краще йтиму за ласкавими рядками Вашого листа, зверненого до молодого чоловіка, що ось уже довгі й дивні роки, одного дня віддався доброму Богові»...

Вона читала далі, немов мріючи. «Але, якщо Ви подорожуєте, то чому в своїх мандрах Ви не приїхали сюди в південну Іспанію?.. О, як би я прийняв Вас!.. Моє серце нагромадило б тріумфальну арку на тріумфальну арку! Ви побачили б, як наша музика текла б без краю, бо свого справжнього призначення вона досягла б в найбільш схованих глибинах моєї істоти, куди досі я ще поринав!..»

Рільке в листі розповідав про себе:

«Цю зиму я прожив в маленькому еспанському містечку поблизу Гібральтару. Деякий час я жив в Толедо. Це було щось незрівняне, немов кожного дня й кожної ночі, що не мали собі подібних, я переступав через межі всього приступного уяві і все ж таки лишався в ній. Усе подібне було на візію, яка одкривається людині, перевищуючи звичайне людське буття; як і це місто, і цей пейзаж, що перевищували всякий звичайний пейзаж, який ми знаємо... І тоді в Ронда (в цьому маленькому містечку на півдні Іспанії) я раптом зрозумів, що зір мій перевантажений: надто пишна велич цього неба, надто різкі контури тіней від хмар, які перебігають по обличчю землі! Я продовжував жити там, немов виснаживши свої очі, немов я повинен був або осліпнути від сприйнятих зорових вражень, або, тому що буття невичерпне, мені треба було почати приймати світ уже не зором, а новим, зовсім іншим почуттям».

Зір був пересичений, око виснажене. Він був уже нездібний сприймати в себе щось здвокола через бачення. Він прагнув іншого.

«Музики, музики, — ось було те, чого я там потребував. Одного дня хтось грав в маленькому готелі.

Я не бачив музики, я сидів в сусідній кімнаті, і тоді я відразу відчув, що світ зникає, що він дедалі все більше перетворюється в плин, і це було для мене щастя, яке я сприйняв, без зусиль, я був сповнений почуттям, цілком розчинений в музиці. Я сказав «так» світові, і моє «так» було таке ж недоторкнено нове, як ступня дитини, що ніколи ще не ходила!..»

Ці слова прозвучали для неї як спів пісні, якої вона ніколи не чула і яка здавалась їй знаною одвіку. Скидалося, немов не він, а вона сама говорила, звертаючись до себе з середини себе.

Він прагнув музики, світу, перетвореного в музику. Лист, який він одержав од неї і в якому вона говорила про себе як про піяністку, прийшов для нього як несподіване здійснення бажання, ніби відгук долі, що готувала йому остаточне розв'язання. Він писав:

«І тепер я живу без музики в глибокій внутрішній журбі! Але ваша музика передо мною, як майбутня весна. Якщо вона не прийде мені назустріч тут або там, я кинусь їй напереріз, як це роблять люди, які їдуть в Сіцилію, коли весна безнадійно забарилась на Півночі».

Ніколи жадна людина не говорила з нею так, але все, що сталося, не була ніяка химера. Це, справді, були аркуші паперу, це, справді, був лист, і вона його тримала в своїх руках, і це зовсім не був звичайний щоденний привіт, коли наприкінці листа вона прочитала: «Не дайте згаснути в мені цьому чудесному вогню!» і «Ваш з усією сердечною приязню Райнер Марія Рільке».

В соняшному сьайві на віконних шибках блищали кристали паморозі. Серце сповнене було безмірного щастя, і чомусь хотілося плакати. Вона підійшла до рояля, відкрила кришку й кінчиками пальців торкнулася клявішів...

Чи можна собі уявити чоловіка, який би захопився жінкою, ніколи її не бачивши? Не знаючи її обличчя, він творить щоразу новий її образ, пише до неї божевільні

листи, сповнені нестримної пристрасти. Він мріє признати їй побачення на дворці незнамого міста. Він пересікає Францію й Німеччину, щоб зустрітись з нею.

Уже в першому своєму листі Рільке переступив через усі етапи. Він палить усі бар'єри, руйнує всі перешкоди. Уже в першому листі він, в своїх зверненнях до невідомої жінки, переходить на «ти». Протягом кількох тижнів він надсилає до неї купу листів. Його шал росте з кожним днем, його любов стає все більш дикою й незагнужданою. Головний лейтмотив його листів: музика! Він прагне музики!..

Нарешті закохані умовляються зустрітись в Берліні, куди, за маршрутом свого концертного турне, вона має приїхати, щоб дати концерт.

Ми не знаємо її ім'я. Згадка про неї випала з усіх біографій Рільке. Для неї у нас немає іншого імення, окрім того, яке дав їй поет: Бенвенута!..

... Похмурне місто. Темне, низьке, безбарвне сіре небо. Тяжке повітря, насичене вологим холодом. Невизначений день, який тут однаково міг репрезентувати зиму й літо, весну й осінь. Вітер гойдав верхів'я голих дерев. Сходили присмерки.

Як паломник, що простує до святині, як пілігрим на шляхах до Граалю, вона йшла пішки. Вона йшла крізь місто, що простяглось в безмежність. Вона пересікала вулиці, вона переходила через проспекти, проминала пам'ятники, лишала за собою майдани. Йшла вздовж каналів, де чорну воду гнав вітер. Перейшла через ріку і великий парк.

Після того вона знов йшла вулицями, без ліку, між довгими рядами темних будинків. Вона зустрічалась і розминалась з тисячами людей, які повторяли один одного. Її супроводили трамваї, екіпажі проїздили повз неї, перехожі наздоганяли, відставали або обминали її. Вулиці то порожніли, то наповнялись. Вона йшла й раз-у-раз повторяла те саме «Марбургштрассе 4». Вона не

могла думати ні про що, як про цю коротку й банальну назву.

І коли нарешті вона прийшла до парадних дверей дому, де лампа над входом освітлювала напис: «Готель Вестен», вона відчула, що знемогла й знесиліла. Вона примушена була схилитись на ручку дверей. Вона тремтіла, й ноги їй підкошувались.

Через хвилину вона подзвонила. Голосом, який зривався, вона спитала в покоївки, що одчинила їй двері:

— Чи пан Рільке вже прибув, і чи він замешкав саме тут?

Жінка в білому чепці і в смугастому білоблакитному вбранні відповіла чемно й чітко:

— Так, прошу, на третьому поверсі. Кімната 24.

Вона підіймалась широкими сходами, вкритими килимом, і перед нею одкривались довгі коридори з безліччю одноманітних дверей. Мовчання огортало дім, і тільки газ свистів в металевих ріжках над сходишками. Нарешті вона зійшла вгору, і перед нею, відразу проти сходів, з'явилися двері кімнати, добре освітлені, з круглим емальованим щитом і з цифрою «24». Це було тут!

Вона спинилася, сповнена нерішучості, не сміючи зробити останній рух, підвести руку, щоб постукати. Але хтось сховавшись східцями слідом за нею, і це спонукало її наважитись. Вона постукала.

Тривало мовчання. Білося серце. Нарешті вона почула: «Так?», слово сказане тоном запитання, майже з тривогою. Це був голос, що став відтоді її близьким, любий голос, голос любимої людини, що його вона прагнула почути стільки часу з напруженим чеканням.

Вона увійшла. Немов крізь густий туман вона побачила перед собою велику кімнату. В кутку біля вікна на письмовому столі горіла невелика робоча лампа під зеленим абажуром, — єдине освітлення в цій кімнаті. Перед нею стояв Райнер Марія. Малий, худорлявий,

щуплий, з видовженим несиметричним обличчям. О, ні, він зовсім не був вродливий, але їй здалось, що вона ніколи ще не бачила такого просвітленого людського обличчя, в якому зовсім не було нічого земного.

Він був схвильований. Його блакитні очі дивилися на неї.

— Бенвенуто, нарешті оце ти! — сказав він.

І знов цей голос, голос, який примушував забути про все! Хотілось закрити очі й слухати його вічно.

Тримаючи один одного за руки, вони сіли на зелену плюшову маленьку софу і гляділи один на одного, сміючись і плачучи.

— Я щойно писав тобі, як ти увійшла! — сказав Рільке. — Я не міг перешкодити собі. Мені здавалось надто неймовірним, щоб ти могла сюди прийти!

І вони мовчали, ніби боячись порушити щасливий сон.

— Я не можу одірватись, щоб не дивитись на тебе. Так, це ти! Це справді ти! Я уявляв собі твоє волосся темнішим, темnobрунатним, але так воно й повинно бути, щоб воно було шатеновим! — сказав він.

І вона думала: «Це не людина! Це поява, чудо, що сходить на нашу злиденну землю». Вона не знала, що саме ця думка, саме це згодом принесе їм невимовні страждання.

Усе було ясно, чисто й свято в цьому мовчанні і в усіх їх розмовах. Вони забули про час. Світ народився лише сьогодні. Вони проходили крізь нього, сповнені подиву, і забуваючи про години, які минали.

Коли вона відходила, Рільке пішов з нею, щоб провести її частину дороги.

«До завтра!» — сказав він, прощаючись, і в цю мить раптом вона згадала про те потрясення, яке відчула, одержавши першого від нього листа з Парижу. В голосі його згучала сьогодні така сама довершена й ясна радість, як і тоді з його листа.

Увесь світ спав, коли вона повернулась додому. Вона пройшла через темний вестибюль і, піднявшись до себе, в своїй кімнаті засвітила світло. Вона підійшла до великого люстра і, стоячи перед ним, роздивлялася в нього себе. Їй здавалось, що її обличчя змінилося, що воно стало новим, іншим, не таким, яким воно було досі, тепер, після того, як на власні очі вона побачила сьогодні безсмертну душу, втілену в земному створінні.

Наступного дня Бенвенута наказала поставити піаніно в кімнаті Рільке, в цій кімнаті, повній мрій, яку вона назвала «кімнатою Андерсена» і Рільке — «кімнатою Трійці» — «праці, відпочинку й музики». В ній стояли крісла з лакованої вишні, обтягнені блакитним, м'яких пастелевих тонів дамаском. Стіни були в шпалерах з великими квітами. Білі в'язані фіранки на вікнах надавали кімнаті затишного вигляду в стилі Бідермаєр.

Тепер вона могла почати грати для Рільке.

Після дощового ранку прийшло тепле, соняшне післяполудня. Вікно в сад було відкрите, й свіжий пах вогкої землі заповнював кімнату. Деревя перед вікнами починали пускати перші бруньки, і на кущах уже з'явилось перше листя.

Бенвенута наллала воду в маленьку вазу з фіялками і поставила її на стіл, за яким писав Рільке. Він кінчив заклеювати листа і, звівши очі, поклав руку на руку молодої жінки:

— Дякую, дорога! Чи не була б ти ласкава зачекати тільки на одну хвилинку? Я залагоджу спершу свої денні справи і тоді можу цілком бути твоєї!

Вона присунула крісло й сіла коло вікна, дивлячись, як згасає день. Насвистував дрізд, немов ясна флейта; здавалось, що від його голосу кімната наповнилась ніжним ароматом.

Рільке закрав свій бювар і впорядкував на столі папери.

— Чи пам'ятаєш ти, — сказав він, — як ти одного разу писала з приводу «Майстерзингерів»? Що для тебе в опері найприємніший момент, коли в залі згасне світло й диригент за пюпітром піднесе вгору свою батуту. Жаден згук незагублено і все ще перед тобою, — писала ти. О, Бенвенуто, уяви собі, що того самого можна чекати також і від життя. Ось ти прийшла сюди і тепер гратимеш. Чи можливо це? Чи не змінить твоя музика весь мій внутрішній світ, як про це я часто мріяв? Скажи мені, чи не здається тобі, що я занадто мало скромний?..

Вона підвелась. Вона підійшла до піаніна, сіла й поклала руки на клявіші. Серце її тремтіло. Їй здавалось, що вона прийшла сюди, щоб здійснити священну жертву, літургісати, задля містеріяльного чину, і музика її прозвучала тут не для людини, а для безсмертного духа, сповненого чекання на цей момент.

Піаніно здригнулось. Повний і теплий згук, немов м'яким світлом, наповнив кімнату. Бенвенута грала Генделя, мелодію просту й ясну.

Тоді арію з Баха. Їй здавалось, що не треба було настрашувати Рільке потоком акордів надто могутніх, — і вона почала з зовсім простих мелодій: коротка пісня Шумана, пастораль Скарлятті.

І завжди, між двох речей, в кімнаті згучав спів дрозда, голос весни, що народжується.

Коли піаніно замовкло, було вже темно. Дрізд більше не свистів. Панувала довга мовчазна тиша.

І тоді вона відчула за своєю спиною присутність Рільке, який наближався нечутними кроками. Вона відчула, що руки його торкнулись її волосся, і його гаряче, вогке од сліз обличчя торкнулось її щоки.

Вона не сказала ні слова. І вони вийшли в вологий вечір, сповнений тиші садів, і так ішли до самого дому. І вона відчула, що на її життя зійшло благословіння Боже.

І перед тим, як її покинути, Рільке взяв її обличчя в свої руки і поцілував її в чоло.

СВЯТИЙ ФРАНЦІСК ІЗ АССІЗІ

(1182 - 1226)

Ідеальною постаттю людини Середньовіччя був святий чернець. Аскет. Людина, що зреклася земного задля небесного й тимчасового задля вічного.

Коли Бернарда Клервоського питали, що треба зробити, щоб вступити до заснованого ним монастиря в Клерво, він відповідав: Якщо ви хочете ввійти сюди й жити тут, ви повинні залишити своє тіло назовні! Сюди входять лише безтілесні істоти. Душі!

Прийняти чернечий сан це й значило уподібнитись янголові. Янголи — це безтілесні істоти. Це — душі.

Ідеальна людина Середньовіччя прагнула зректися свого тіла, щоб — у самозреченні — вже тут, на землі, почати жити небесним життям душі. Досконалим життям янголів.

Такий був святий Франціск Ассізький. Звертаючись до Бога, він казав:

— О, Господи, дай, щоб не про мене дбали, але щоб я дбав про людей. Дай, щоб не мене розуміли, але щоб я розумів. Дай, щоб не мене любили, але щоб я любив.

І додавав:

— Бо хто віддається й віддає, лише той приймає. Хто сам себе втратив, той знаходить. Хто прощає, тому прощають. І хто вмирає, той воскресне для вічного життя. Амінь.

Франціск походив з Ассізі в Італії. Оливкові дерева з матовим сріблястим листям вкривають там блакитні й фіялкові горби; густий їх аромат робить солодким і запашним тепле м'яке повітря. Світло долини Умбрії таке ж ясне й прозорочисте, як і скрізь у місцях, де жили святі.

Барви стають тут насиченіші й лінії витончуються. В цьому світлі навіть дрібні й незначні речі переміщуються в потойбічне. Святе повітря Ассізі цілить зло, грішника навертає на «стежу» чеснотливості, невіруючому дарує змогу пізнати визволення, що його приносить щастя віри.

Францісків батько був багатий крамар сукном; людина важкої вдачі, суворий, скупий і пожадливий, що дбав про свій маєток, про ріст торгівлі, придбання грошей і в синові хотів знайти для себе помічника, що так само, як і він, умів би легко й швидко, немов граючись, скидати з полиць важкі сувої краму, вмить розгорнути й згорнути сукно, сліпити очі барвами, бавити веселими жартами реготливих міських молодичок, задурити голову неотесаному селякові, не дати помітити зогниле місце, видати гірший ґатунок за краший, з одного розмаху розкраяти широку смугу міцного блаватасу або пухнастого важкого оксамиту. Змалку він призвичаював сина до праці, навчав його справи, примушував цілі дні провадити в крамниці і ввечорі при світлі каганця або свічки лічити гроші: фльорини, дукати, гульдени.

Хлопця не приваблювали крамарські справи. Раз-у-раз він тікав із хати. Довгими годинами простоював десь насамоті в полі, в гаї або коло ріки, нерухомий, одірваний од усього, сповнений подиву, заглиблений у споглядання світла, фарб, звуків. У променях соняшного саява він бачив янголів, що сходили з неба на землю, у зоряній тиші нічного неба чув мелодію небесних сфер. Йому вчувалися голоси.

Його розшукували й приводили додому. Коли його питали, де він був, що робив, він відповідав нерішуче й непевно: «Не знаю!» Абож, замислившись, після деяких вагань додавав: «Я молився Богові!»

Люди з презирством ставилися до цього малого на зріст худорлявого юнака. Важко було зрозуміти його нев'язку мову, його безглузді слова, його белькотіння й

недоречні запевнення, коли він твердив, що вміє розмовляти з птахами й розуміє, що кажуть тварини, трава, дерева й квіти. Сонце він називав братом і вітрові, простягаючи назустріч його подуву розкриті долоні випростаних рук, казав: «Брате вітре».

Батько запрягався, що виб'є з нього всі його дурощі. Він його бив, заводячи биття в систему виховання; бив нещадно, без жалю. Бив кулаками, лозою, палицею, всім, що траплялося під руку. Бив по голові, збивав з ніг, поваливши, бив носком черевика в живіт. Лютуючи, шалів до сказу, і його силоміць доводилося одривати від хлопця, щоб не дати забити до смерті.

Хлопець ріс знищений і заляканий. Власне, не ріс, лишаючись малим, худосилим, кволим. Юнаком він здавався ніби все ще був дитиною з дивними великими очима. Очі світилися, як кришталево чиста вода в горяному джерельному потоці.

Жадні людські очі, але випромінюваний струм синього небесного світла.

Житійна легенда виразно фіксує зародок конфлікту, колізію між батьком-крамарем, що дбає про гроші, і юнаком, сповненим самозречення, між ідеалом власності і суцільною відданістю Богові.

Оповідь про чудо легенда починає згадкою про полудень. Був полудень, спека й безмежна тиша. Ясне повітря тремтіло розтопленим сріблом. Сліпучо-біла стежка простяглася крізь оливковий гай. Курява палала, опікаючи ноги юнакові. І коли він, знеможений спекою, поглинений владою тиші, проходив повз церкву св. Дам'яна, він почув голос святого, що наказував йому поновити церкву. В мудрій простоті своїй він не подумав, що св. Дам'ян міг говорити йому про майбутнє його покликання, про величну будову вселенської церкви, що як основа духовного ладу охоплює світ і що її він мав оновити. Він певен був, що мова йде про цю малу убогу

капличку в оливковому гаї.

Потайки взяв він з батькової крамниці сувій сукна й одніс на базар до Фолінью. Тут він продав сукно і з цими грошима пішов до монастиря. Він поклав гроші на ляду в віконці скарбничого й сказав йому, що ці гроші призначені на поновлення церковки св. Дам'яна в оливковому гаї. Але скарбник вагався прийняти гроші від юнака, бо не знав, звідки він їх узяв і що скаже на це батько. Він ще вагався, коли на монастирському дворі побачив Франціסקового батька, що, розлючений, з лозиною в руці, шукав сина, щоб жорстоко покарати його за вчинену шкоду. Скупий крамар не знати що готовий був зробити в цю мить: забити, розчавити власними руками, задушити сина.

Серце людини, що дбає за прибуток, твердіше, ніж камінь!.. Для нас це метафора, словесний образ. Та чи не треба кожну метафору сприймати буквально й кожен образ тлумачити як слово, втілене в безпосередню реальність дії? Це ми розчленовуємо матеріяльне й нематеріяльне, але не середньовіччя.

Легенда розповідає, що камінь був м'якший, податливіший до жалю; що мурована стіна була милосердніша, ніж суворе серце крамаря, прив'язаного до земних благ і засліпленого жадобою. В останню мить сталося чудо: стіна розступилась, утворивши нішу; охоронений Божою ласкою зник у ній святий Злодій.

Чудо потрясло крамаря. Воно зцілило його від скупости. Він з миром одпустив сина й на власні кошти відновив злиденну церковку св. Дам'яна в оливковому гаї.

На стінах монастиря змальоване це чудо: малий юнак, розлючений батько з лозиною, стіна, що розступилась, приймаючи всередину хлопчика. В монастирі можна побачити реліквії, речі, що залишилися від св. Франціска: мотуз, що ним підперізував латану свою свитину Франціск, шматок хліба, що його благословила

св. Кляра, а він збільшився в присутності папи, мідний ковчежець, пляшка з рештками тієї олії, що голодних років чудесно проливалася в порожній кухоль.

Франціск Ассізький був простий чернець, він не мав ніякої богословської освіти, навіть не був висвячений на священника; невеличкий чоловічок, на ріст не більший за півтора метра, виснажений і змарнілий, воїн-чернець, що мов почесні рубці на війні, після сорокденного посту, прагнучи наподібнитись Христові, через дотик янгола, сприйняв на тілі, на боці, руках і ногах стигми. Спасителіві рани.

Він втілив у собі не аристократичний світ високовченої теології й містики, а народну побожність, дитячу й наївну, позбавлену розумування любов до Христа.

В своїй душевній простоті він гадав, що слова евангелії треба сприймати буквально. Саме так він зрозумів слова Спасителя про птахів небесних, що нічого не сіють, не збирають у житниці, і Господь їх годує, — життєвий ідеал, що проголошував заперечення господарства й власности. Саме його він поклав в основу своєї чернечої науки.

Не мати нічого! — така була ідеальна мета доби. Він жив жебрацтвом. У смиренній покорі, з ясною радістю серця він ішов од дверей до дверей. В ім'я Христове випрошував шматок щоденного хліба.

Жебрання не навчає людину гордості. В св. Письмі сказано молитися за тих, що проганяють вас. Коли його гнали, він молився за жорстокосердих. Коли йому казали «Бог дасть», він одходив, просяявши, що його обдарували обіцянкою небесних благ. Яке безглуздя! Але чи не безглуздя — людський розум перед лицем Божої істини?

Його самозречення було радісне, жебракування сповнене доброзичливої приязні. Легкий був його сміх. Бідність свою він називав святою. «Якщо ти хочеш прилучитись до злидаря Христа, розподіли між злидарями

все те, що ти маєш! Христос — злидар. Усе шанобство своє св. Франціск поклав у тому, щоб стати найбіднішим з усіх людей. Його потрясло, коли одного разу він зустрів людину, що була злиденніша за нього.

Сіль коштувала за тих часів дорого, її було мало, вона була рідка й малоприступна. Бідні люди присолювали собі їжу попелом. Але він благословляє все. «Сестра зола цнотлива!» казав він, посипаючи попелом шматок випроханого хліба.

В гіркому він учився знаходити солодке, в твердому м'яке, в суворому ніжність, в нестачі багатство, в злиднях достаток. Хрест він огортав трояндами. Люди з огидою тікали від прокажених; він іде їм назустріч, обіймає їх і цілує. І все це робить тому, що його сповнювала любов до Христа. «Син чоловічий не має місця, де він міг би голову свою прихилити!» Це був для нього зразок.

Наш час прагне ситости, Середньовіччя прагнуло голоду. Нас лякає погроза голоду; середньовіччя заводило голод у норму життєвої поведінки. Франціск Ассізький приймав голод, як дар визволення. Піст звільняє людину від тягара тіла, приносить людині почуття безважності. Франціск постив, бо «важко, — казав він, — задовольнити потреби тіла без того, щоб не служити при цьому примхам змисловости!»

Він не носив м'якого вбрання, ніколи не спав на пір'яних подушках. «Брат осел», казав він про своє тіло. — «Треба на нього накладати важкий тягар, часто його бити й давати йому якнайменше їсти. З усією суворістю треба ставитися до себе й з усією любов'ю й вибачливістю до ближніх».

Ченців він застерігав від суєтності й балакучості в церковних казаннях. Тиха молитва й мовчазна самота найближче приводять людину до Бога. «Будьте терплячі в смутку, не сонливі в молитві, ретельні в праці, скромні в розмовах, поважні в поведінці, вдячні за добро, що вам зроблять. За все це вам уготоване царство небесне!».

ДИВНА ІСТОРІЯ

(З циклу: Дрібні оповідання. «Життя, як воно є»)

Він був видатний учений. Математик зі світовим ім'ям. Це про нього згадує Андрей Бєлий в книзі своїх спогадів: «На межі століть». За молодих років він елегантно одягався. Він носив циліндер і припадав за жінками своїх одружених університерських колеґ.

Він лишився неодружений. В своєму великому професорському мешканні він жив сам зі своєю нянькою. Він був уже зовсім старий, його нянька, відповідно до того, ще старіша. Ціле життя своє вона опікувалася ним. За сімдесят років вона якнайкраще пізнала всі звички його, його слабості, хиби й помилки. Як і сімдесят років тому, так і тепер він лишався для неї малою дитиною, про яку треба було дбати й якої треба було доглядати, ніколи не спускаючи з очей, бо не знати, яких необачностей може накоїти і якої шкоди може заподіяти дитина, якщо її покинути саму, а вона почне бавитись сірниками абож ножицями. Вона ніколи не була певна щодо нього і особливо турбувалася за ним, коли він виходив з дому. На вулиці він лишався сам поза її очима, безпомічний і недоречний.

На вулиці, коло ліхтаря, він міг простояти з годину, заглиблений в читання газети, чекаючи на трамвай, і тоді з обуренням, звертаючись до перехожих, заявити свій протест.

— Це, справді, чортищо, я вже більше години чекаю на трамвай, а його все ще нема. Такі порядки!

У відповідь йому зауважували: — Але трамвай не

ходить цією вулицею. Тут навіть трамвайної колії не прокладено.

Викладав професор в Сільсько-господарчій Академії; його мешкання знаходилося в протилежній частині міста. В голодні й глухі післяреволюційні роки доводилося тягтися пішки з одного кінця міста до другого, читати лекції в неопалюваних аудиторіях. Задовольнятися з чвертки глевкого непросіяного хліба й мерзлої картоплі, і проблема взуття й одягу, штанів і черевиків для видатного вченого зі світовим ім'ям були такою ж складною й нерозв'язуваною, як і для кожного іншого.

Як і кожен інший, він підперезував пальто ременем і, йдучи на лекції, тягнув за собою саночки з мішком. Може ненароком щось десь видаватимуть?

* *
*

Нянька відкрила двері до спальні, щоб після того, як професор в сутінках раннього дня, вирушив на лекції, прибрати в хаті. Вона скинула старе пальто, килим і ковдри, навалені на ліжко, що ними в зимній хаті вкривався старий професор, перекинула подушку з ліжка на стілець і тоді лише помітила, що штани професора — єдині штани, що їх він мав, інших у нього не було — висіли на спинці стільця.

Бабуся знеможено присіла на край ліжка, гірко зідхнула й перехристалась:

— Матінко Божа, святії угодники, простіть мене грішну. Не додивилась.

Вона не була б збентежена, якщо б професор забув пов'язати собі краватку. Вона не була б вражена, якщо б він пішов на лекції, не пристебнувши комірця до сорочки або не взявши з собою носовички. До цього вона звикла. Це траплялося з професором безліч разів, і тут не можна

було ніяк дати собі ради, але піти на лекції без штанів в одних кальсонах, — такого сорому ще не траплялося ні разу.

— Такий, прости Господи, гріх!

Згірчена й згорьована, бабуся загорнула штани в газетний папір, перев'язала пакунок мотузком і, одягнувшись, крехчучи й стогнучи, нарікаючи на себе, почувалася через усе місто до Академії.

Путь через місто була далека і важка. В глухих сугробах на вулицях лежав почорнілий неприбраний сніг. Прострілені будинки з слідами куль здавались покинутими й нежилими. Чорніли забиті дошками вітрини спорожнілих крамниць. Лютий і лихий вітер перетинав подих. Ця путь крізь пустельне знищене місто була для старої як хресний шлях, як покута й кара за її недбальство й неухважність.

Вона йшла, каялась, страждала, знемагала.

Нарешті дотеліпалась. Перейшла через широкий двір і увійшла до вестибюлю. Довгобородий швайцар в великому кожусі й валянках стеріг у вестибюлі довгі ряди порожніх вішалок. Вона розповіла йому про халепу, яка сталася з професором, поскаржилась на себе («То ж буває такий гріх!»), і швайцар висловив їй своє співчуття. Він допоміг їй розв'язати й розгорнути пакунок, бо її заклакли від морозу пальці вже не згинались, провів коридорами й показав аудиторію, в якій професор читав.

Не наважуючись застукати, вона стояла перед великими зачиненими дверима аудиторії. Серце їй завмирало й билось. Вона уявляла собі картину, яку вона зараз побачить, усю ганьбу, що сталася.

Вона тихенько застукала й ледве-ледве відкрила двері. Крізь маленьку щілинку вона зазирнула всередину. Професор стояв за катедрою, дивився на списану дошку й не помітив, що стара нянька його зазирає до аудиторії.

Тоді вона відкрила двері ширше, постукала гучніше й хахикнула.

Професор повернув голову і з подивом звів брови. Що знадобилося тут старій няньці? Задля чого вона причвалала аж сюди?

Вона простягла руку з перекинутими через руку його штанами й показала на них пальцем.

Він спочатку не зрозумів. Чому штани? Для чого штани? Через що штани? Навіщо вона принесла їх сюди?

Тоді збагнув. Він збагнув той жах і тривогу, яку повинна була відчувати стара, побачивши його штани залишеними вдома.

Він виступив трохи з-за катедри й закинув руками фалди свого сурдута. Він не був без штанів. На ньому були нові штани. Стара нянька не знала, що напередодні всім професорам Академії видали штани.

Стара бабуся зідхнула з полегшенням і тихенько причинила двері авдиторії.

Я Й МОЇ ЧЕРЕВИКИ

(З циклу: Дрібні оповідання. «Життя, як воно є»)

Мушу признатись: найбільше в житті, окрім божевільних, я боюся і уникаю чистильників чобіт. Адже ніколи не знати, що ті або ті зроблять наступної миті. Тепер я маю достатній життєвий досвід, але так не було завжди. Ми вчимося на помилках, що їх припускаємося.

Чистити черевики, чи не межує це з катастрофою?

Одного весняного ясного ранку, простуючи вулицею великого приморського міста, на заклик двох веселих парубчаків, що зі своїми скриньками сиділи на розі головної вулиці, я поставив ногу на скриньку одного з них. Я не передчував нічого лихого. Сповнений спокою, я витяг і запалив цигарку.

Та годі було поставити ногу на скриньку одного, як другий раптом збентежився, розхвилювався, спалахнув і, зденерований схопився рвучко з малого свого дзиглика. Сльози бризнули з очей. Він зняв одчайдушний крик. Його скривдили. Його образили. Його знищили. Це була його черга, його право, йому належало чистити мої черевики.

Хлопчик зірвав з себе кепку, кинув її на землю і в лютому шалі почав топтати її ногами. При цій нагоді він прокляв свого конкурента, його душу, його батьків і хрому його тітку з Пересипу.

— І тітка твоя хрома, і ти хромий. Усі ви паскуди!

Чи варто було жити далі в цьому сповненому неправди світі? Він забожився, що краще він заріже і себе, і свого конкурента, але нікому не дозволить знущатися з себе. Гордий, як еспанський гідальго, діючи

за сталими приписами літературного трафарету, він не став відкладати здійснення своєї погрози надовго; він не хотів ризикувати тим, що ненароком передумає. Йому бракувало плаща і шпаги, але він мав ножа.

З кишені він витяг ножа, дволезу коротку «фінку», і в ясну повітря лагідного весняного ранку зловісно блиснула криця.

Юрба, що тимчасом встигла зібратись, загойдалась на якусь хвилину мить, але відразу ж ще щільніше зімкнулась довкола нас. Одна щиробердна панночка йойкнула й гістерично заверещала.

Не знати, чим би все це скінчилось і якого драматичного звороту набрали б події, якщо б мені не спала на думку, зрештою дуже нескладна й проста ідея. Я запропонував Соломонове рішення.

— Хай мої черевики почистить спочатку один, а тоді після нього другий!

Двічі начищені черевики і двічі заплачені гроші, — це було найменше лихо з усіх можливих, що чекали на мене.

Люди розходились похмурі й розчаровані. Вони були явно незадоволені з мене.

Я теж пішов. Веселі юнаки насвистували марш Тореадора з «Кармен» і щітками вибивали такт по своїх скриньках. Я обернувся. Хлопець, той самий, що зняв бучу, задерикувато й нахабно показав мені язика.

Каюсь: я почув себе приголомшеним. Що це було — бездоганно виконана комедія, не раз уже повторена задля таких ідіотів, як я?.. Хто скаже, де кінчається щирість і починається гра?..

Навчений досвідом, з тих пір я завжди ретельно обминав хлопців, що вистукували «Кукарачу», або «Гоп со смыком». Я уникав тих, що, показуючи свою вмільсть, жонглювали щітками, бляшанками з ваксою й пляшечками. Сповнений тривоги, я прискорював кроки, щоб оминати небезпеку, якщо хтось з них звертався до мене з

пропозицією почистити мені черевики.

Так було й того разу, коли за кілька років згодом, я знов опинився в тому ж великому портовому місті. Було літо, була спека, була курява. Мої черевики, вкриті густим шаром куряви, явно вимагали чистки. Я довго вагався перед тим, як прийняти рішення, але виходу не було. Рубікон треба було перейти, черевики треба було почистити!..

Прийнявши рішення, я діяв розважно. Я не пішов на головну вулицю, я звернув на одну з бічних. На тиху вулицю, порослу акаціями. Я не підійшов до першого-ліпшого, я вибирав і зважував. Кінець-кінцем, я спинив свій вибір на одному, який здавався найбезпечнішим. Це не був юнак, це був літній чоловік, рудавий, в сірому піджаку, певне, колишній біржовий маклер од «Фанконі». Він справляв враження порядної людини, не здібної до жадних авантур, — батько родини, що в спокої серця й сутінках акації хотів чесним, скромним, але приватним трудом заробити собі якусь пару копійок на шматок хліба.

Він сидів на своєму дзиглику, прихилившись спиною до стовбура акації, замислений, байдужий і меланхолійний. Він не підкидав щіток, не насвистував, не гукав до перехожих. В його поведінці не було нічого агресивного.

— Ні, — сказав я сам собі. — Ні, будь певен! Жадна небезпека тут тобі не загрожує. Цей не підколе тебе. Він не зчинить ніякого скандалу. Справа обійдеться без крику, сліз, гістерики, міліції.

Я підійшов до нього. Я спитав його, чи він чистить черевики. Він відповів, що так! Я спитав його, чи він ладен почистити мої черевики? Він висловив згоду. Я спитав, скільки він візьме? Він назвав суму. Я не сперечався.

— Добре! — сказав я: — Чистить!

Він чистив мої черевики з любов'ю, зі смаком, з

надхненням і ретельністю майстра. Він намастив мої черевики спочатку однією мастю, тоді іншою. Він чистив малими щітками, тоді великими, одного разу чорними, іншого разу сивими. ^Гззував раз-у-раз то ставити, то здіймати ногу. ^{ма}мазав різні пляшечки з таємничими спеціями. ^{ін}ін навощив шкіру. Носки черевиків він вкрив лаком. Наприкінці він навів ґлянець кількома ганчірками: грубою сірою, тонкою з зеленого більярдowego сукна і тоді волохатою з червоного оксамиту.

Він одгорнув мені халяви на штанах і сказав:

— Готово!

Замість умовленої суми я дав йому ще. Я пішов зворушений, пишаючись з блиску моїх черевиків. В них відбивалось небо, акації, я сам. Я зробив кілька кроків коли за спиною почув.

— Громадянинне!

— Що?

— З вас ще гривеник!

— З мене? гривеник? за що? Я ж вам і так дав більше умовленого.

Я був вражений і почув себе зачепленим. Я передчував: наближається буря.

Погроза звисла над мою головою.

Я вирішив не поступатись.

Він зберігав спокій.

— Я налакував вам носки. За це окремо гривеник.

Я спробував його переконати. Я говорив якомога лагідніше.

— Алеж! Я навмисне, щоб уникнути важких суперечок, спитав скільки треба заплатити. Я не торгувався. Я дав вам більше. І тепер ви вимагаєте ще знов.

Він був упертий.

— За з лаком ще десять копійок!

Я зрозумів, він діяв з принципу. Він мусів був діяти так, як він діяв. Він не міг інакше. Чищення черевик це був

для нього жаден механічний процес; це був творчий акт, переживання, життєва подія, відношення між людьми. Він був жаден ремісник, автомат, механічний робот. Процедура чистки не була б завершена, якщо б вона обійшлася без вибуху почуттів, без малої виконаної ним і мною драми або комедії.

Він настоював, я відмовлявся. Ми вирішили звернутися до міліціонера, але поблизу не було нікого.

Нарешті, роздратований, він сказав:

— Хай буде! Поставте черевика знов на скриньку. Я почищу вам черевики на десять копійок назад.

І він зробив так: він почистив черевики на десять копійок назад, він здер лак.

Я пішов, і носики моїх черевиків більше не відбивали ні неба, ні акації, ані будинків.

«ОЙ ПОЇХАВ РЕВУХА ТА ПО МОРЮ ГУЛЯТИ»

Біографічний нарис

РОМАНТИЧНА ЛЮБОВ

Перша чверть 19 ст. — доба Романтизму. Люди тієї доби — люди пози й довільної гри. На оголений простір стола, разом з колодою карт, покладено два пістолети. Удано байдужою рукою, пальцями, що не тремтять, годилося вибрати один з них; не кваплячись, піднести його вгору, прикласти холодний отвір до скроні й натиснути. Що з того, якщо краплі крові забарвлять біле поле витягнутої з колоди карт винової кралі?

Демон або янгол, посланець пекла або неба, титан або ніщо, абсолютне добро або зло, — ні з чим меншим люди тієї доби не мирилися. Хаосу їх душ відповідав хаос здичавілої природи: морська буря, край кручі, піски пустелі, самота гірських верховин, де в вічній тиші не чути нічого, окрім вірлячого клекоту й плюскоту води, що падає зі скель.

Мистці малювали своїх сучасників на тлі грозової негоди; вітер гне дерево; червоносині зигзаги блискавки прорізають чорноту хмари. На передньому пляні руїни замку або уламок надмогильної колони. Він стоїть на краю безодні, його чоло оповите тайною й на його обличчя лягла печать невимовного страждання.

Улюблені книги Наполеона були Плутарх, Макферсонові «Пісні Осіяна» й Гетів «Вертер». У Байрона були

наслідувачі, але не було суперників. Літературні образи Чайлд-Гарольда, Прометей, Каїна, Дон-Жуана керували уявою й поведінкою людей. Жінки мріяли про вроду янгола й серце демона. Кинджал убійці чоловіки ховали під рясою ченця.

Це Романтизм двадцятих років 19 ст. відкрив для нас вишуканість елементарного, культуру дикунів, особність націй.

ШЛЯХИ ХИМЕР

Вацлав Ржевський народився коло 1785 р. Він походив з родини, яка протягом 17 ст. зробила в Польщі несамовито блискучу кар'єру. Його прадід, дід і батько з покоління в покоління посідали становище коронних польних гетьманів Речі Посполитої. Хлопчиком було 4 роки, коли в Франції спалахнула Революція, і 8 років, коли 1793 його батько, покинувши Польщу, переїхав до Відня. По останнім поділі Польщі Северин Ржевський зрікся вітчизни. Він не уявляв собі, що вітчизна може існувати поза державним підданством і держава поза особою монарха. Сказана ним фраза стала крилатою: «Речі Посполитої більше не існує. Ми повинні вірно служити іншим монархам!»

Закінчивши у Відні військову школу, Вацлав Ржевський р. 1809 брав участь, як гусарський ротмістр, в битві під Асперном проти Наполеона. Він був одружений, але його шлюб з Розалією Любомирською не приніс щастя ні йому, ані їй; вони незабаром розійшлися й жили особно.

Палкий прихильник поглядів Ж.-Ж. Руссо і жадібний читач його творів, він більше мріяв про «поворот до природи» і «втечу від цивілізації», ніж про військову кар'єру, і тому, після батькової смерті, р. 1811, він поспішив покинути військову службу й вийшов у відставку. Смерть батька зробила його власником

кількох десятків містечок і тисячі сіл на Волині й Поділлі. Тридцять тисяч кріпаків-селян працювали тепер на нього.

Деякий час прожив він на Україні. Він мешкав у Крем'янці, але коли йому обридали крем'янецькі розваги серед «золотої молоді», він кидав місто й вертав до свого маєтку в Кузмині, де в супроводі козаків гасав на конях по степах і лісах.

Кілька любовних пригод, що нарobili багато розгону, кілька двобоїв (він часто й охоче поєдинкувався) та низка блискуче виграних кінських перегонів принесли йому репутацію фехтувальника, їздця й спокусника. Свій час він ділив між кінськими й жінками. Не було коня, якого б він не приборкав; не було жінки, яка встояла б проти бурхливих поривів пристрасної його натури.

Вацлав Ржевуський — людина своєї доби. Він романтик, людина межових ситуацій. Однаково, чи справа йшла про газард в картярській грі, про народне визволення, кохання до жінки, любов до коней або кричущий крій сурдута й вибагливу форму капелюха. Він сноб, денді, скептик і, разом з тим, палкий ентузіаст, фантаст, людина крайнощів, складна натура, що сполучає цинізм цивілізації й цноту дикунства.

Високий на зріст, широкоплечий, худий і жиливий, людина надзвичайної м'язової сили, він з постаттю атлета зв'язує галянтну вишуканість кавалера. Кров його отруєно нудьгою за екзотикою. Він примхливий і несподіваний. Сурдут світської людини він змінить на бурнус араба, щоб потім промінати його на вишивану сорочку і свитку селянина-волиняка.

МРІЯ ПРО СХІД

З України він переїздить до Відня. По предках гетьманах він успадкував одвічну, старошляхетську,

непереборну й неподільну пристрасність до коней. Це було щось далеко більше й дужче, ніж потяг спортсмена, захоплення кавалерійського офіцера, професія або звичка. Це було покликання. Доля. Фатум.

Його стайні були найкращі в Відні.

Він ніколи не надавав значення, якщо, з'явившись на побачення, він приносив з собою до коханки терпкий пах коня або стайні. За деякий час до звичних запахів дорогого вина, тютюну й кінської стайні почав домішуватись легкий пах свічкової кіпоті й цвілі од старовинних рукописів і книг. Йому могло бракувати часу для побачень з коханками, але він знаходив його досить для розмов з ученими й праць в книгозбірнях.

Найкращі коні арабські. Аравія — вітчизна найкращих в світі скакунів. Пристрасть до коней звернула його увагу на Схід. З наполегливою ретельністю він віддається орієнталістичним студіям.

Він листується з славетним орієнталістом Юлієм Кляпротом і одержує од нього томи видаваного ним «Asiatisches Magazin». Йозеф Гаммер, пізніший барон Пургшталь і перший президент австрійської Академії Наук, багатократний секретар і перекладач посольств в Туреччині й Єгипті, стає його сердечним другом; разом вони видають розкішний часопис, присвячений орієнтальним студіям «Die Fundgräber des Orients». Маронітський священник, професор віденського університету Антін Аріда вчить його вимови арабських слів. У турецького адмірала Рамуз-паші, що втік із Стамбулу, він бере лекції турецької мови.

Сукупність ґрунтовних знань, їх він набув в обох, однаково близьких йому ділянках конярства й арабсько-турецької археології й філософії, принесли йому не тільки членство в багатьох Академіях Наук, але й дозволили дійти до поважних наукових вислідів. На підставі арабських джерел і зібраних ним фактів він зміг пролити світло на темні питання походження польської

шляхти й власної своєї генеалогії. Він почав твердити, що польська шляхта — це нащадки чотирьох арабських племен, які перед двома тисячами років вийшли з гір Неджду і вимандрували на північ Європи. Щодо нього, то він є прямий спадкоємець імператриці Зеновії, королеви Пальміри.

— Я польський шляхтич, отож я природний бедуїн!
— казав про себе Ржевуський.

Його вітчизна — Схід. Свою національну самосвідомість він пов'язав з екзотичною мрією про Схід. Він не був самотній. Це романтики закликали повернутися в «дім отчий» і шукання правітчизни, країни, звідки прийшли батьки, запалило уми сучасників. Це саме ця доба проголосила, що правітчизною всіх європейських народів і мов є Індія, є Схід.

Він мешкає в Відні, студіює книги про Арабію, видає фаховий журнал з археології Сходу, плекає в стайні арабських коней й мріє про подорож до Передньої Азії. Він мріє побачити землю своїх батьків, вклонитися їх могилам, одвідати руїни Пальміри, де царювала колись Зеновія, й придбати чистокровних арабських скакунів. Він хоче скинути з себе ярмо згубної цивілізації й жити в умовах природи.

Щоб пізнати людей на лоні природи, Шатобріян їздив до ірокезів Америки. Ржевуський поїхав до Арабії.

Позаставлявши свої маєтки, постягавши борги, діставши замовлення на арабських коней від Олександра I і Вюртемберзької королеви, Катерини Павлівни, він, в супроводі секретаря, лікаря, ветеринара, ескорти козаків і з великою сумою грошей, наприкінці 1817 року покинув Відень і виїхав до Царгороду.

В ПУСТЕЛЯХ АРАБІЇ

Чи можна жити небезпекою? Чи можна небезпеку ствердити, як вищу мету життя?.. Ржевуський зробив це.

Свобода, втеча від цивілізації, екзотика визначили напрямок його життя. Як часто йому грозила небезпека й смерть зазірала йому в вічі! Віра в себе і в магічну силу чародійної зірки Кавкаб врятовували його з становища, яке здавалося безнадійним. Він повірив, що фантастичніш, то правдивіш, що таємничіш, то привабливіш!

У січні 1818 року він відплив на кораблі з Царгороду до Алеппо. Прибувши до Сирії, він протягом п'ятих місяців, у супроводі кількох козаків, мандрував по різних місцях, викликаючи скрізь серед арабів подив своїм багатством і щедрістю. Згодом на короткий час він повернув до Стамбулу, щоб урегулювати свої грошові справи, тоді знов з'явився в Алеппо, улаштував тут для себе постійний осідок і звідси робив численні виїзди у глиб арабської пустелі.

Старався в усьому бути подібним до арабів. Добре знав мову, коней, коран і його приписи. Запустив пишну бороду і змінив європейський стрій на арабський. Людина екстравагантних вчинків, несподіваного жесту, перебільшених почуттів, він завжди й охоче йшов назустріч небезпеці. Грав життям.

На чолі валки побожних пілігримів, удавши з себе мусулманина, він одвідав Мекку, священне місце магометан, хоч це й було заборонено для християн під погрозою смерті.

ЧУДО НА МОРІ

Іншого разу на малій турецькій фелюзі він плив уздовж узбережжя. Несподівано зірвалась буря, підхопила суденце й погнала його в море. Два дні без перерви, не вщухаючи ні на мить, буря мотала їх по хвилях. Хвилі одна по одній перекочувалися через чардак. Скрізь було повно води; не було змоги розвести вогонь, щоб зварити їжу або висушитись.

Це вже не був корабель, і це вже не були люди. Це була купка трісок, що ще якось трималась, і потомлені створіння, що, божеволіючи, з піною у рота качались у власній своїй блювотині. Кожна мить здавалась останньою. Крик «Тонемо, тонемо!» розтинав засмерджену пільму вузького льоху. Хаос опанував світ.

— Ну, що, як, Сокопе? — крізь виття бурі спитав Ревуха, схилившись до козака.

— Що Бог дасть, пане! — відповів Сокіл.

Він, як і інші козаки, що був тут з Ревухою, прикрутив себе ременем до дубової балки. Відсутній для всього, що діялося довкола, він смоктав давно згаслу люльку. Він сидів, скоцюрбившись, немов не тут, а десь на Волині в Саврані поринув на пасіці в золоте гудіння бджіл, або якщо й тут, то немов байдуже було йому, чи гинути, чи не гинути. Мовляв, що це його обходить? Звісно, бусурмани, татари! І все в них не по-людськи. І вони самі, і їхнє море таке!

— Якось то воно буде! — сказав козак, щоб потішити пана.

Як і всі інші, Ревуха страждав од холоду, гулу, свисту, крутіння. Мокра сорочка липла до тіла. Струмки води стікали по спині й череву. Як і інших, його поривав одчай. Але найбільше він страждав не від цього, а від неможливості активно діяти. Він не хотів гинути, як сліпе цуцня, кинене в калюжу.

Інші зітпіли і згасли, він прокинувся. Що менше можна було сподіватися на порятунок, то більша певність прокидалася в нього. В ньому ріс протест. Він хотів чинити спротив. Замість коритись, він волів змагатися.

Наприкіді другого дня, коли всі зневірилися в можливості порятунку, і матроси, знесилівши, відмовилися щось робити, а капітан в розпачі лише розгублено лопотав, що їхня фелюга все одно розіб'ється об рифи, Ревуха перейняв команду. Надхнений вірою в зорю Кав-

каб, він наказав розвинути на щоглах вітрила. Це був безглуздий, божевільний наказ. І чи не це було найголовніше?! Божевілля стихій він протиставив божевіллу власної волі. У своєму записнику Ревуха згодом занотував: якщо судно мало розбитись і море його поглинуло б, то хіба не все одно, чи це сталось би на хвилину раніше, чи на хвилину пізніше?!

Штормовий вітер рвонув утле суденце. Важка фелюга, з легкістю ластівки, понеслася по хвилях. З розвиненими вітрилами судно неслося назустріч вірній смерті. Шал лету захопив його. Хотілося кричати, стрибати, співати. Він пізнав, що є спокій в бурях, що є радість бурі. Він раптом відчув, що загинути або врятуватися залежить тільки від нього. Досить йому сказати морю, щоб море ущухло, й море ущухне.

Чи може слово людини вгамувати море?.. Він повірив, що він може зробити це.

Він наказав скликати всіх, що ще могли рухатись. Вони зійшлися й скупчилися довкола нього. Він стояв на містку стернового, а вони збилися біля його ніг, нужденні, виснажені, обернені в ніщо. Здерев'янілі колоди, струхлілий порох, зігнилі трупи. Сповнені жадоби чуда, ладні благословити або прокляти, вони стояли, чекаючи.

Він тоді простягнув руки до моря і закричав:

— Розгойдана морем стихіє, приборкай свою сваволю, а ти, вітре, сину хаосу, наказую тобі, стримай свій подих. Наказую вам в ім'я Предвічного Бога, Господа обох світів!

Він сказав це, і в ньому прослизнув сумнів. А якщо чуда не станеться і все лишиться витівкою блазня з ярмаркового балагану?.. У своєму записнику Ржевуський відзначив: «Я вважав, що коли судно затоне, то з ним згинуть і всі свідки мого безглузлого вчинку, але в разі вони врятовуються, то слава про мою чародійну силу поширяться серед бедуїнів, і це стане для мене в пригоді».

І рапом чудо сталося. Море вщухло, розвіялися

хмари, засяяло сонце. Люди прийшли до Ревухи, з сльозами вдячності цілували йому руки, край його одягу й славили його, як рятівника.

«ВІНЧАНІЙ СЛОВОЮ»

В короткім часі чутка про чудо рознеслася по узбережжю, проникла в глиб країни, поширилася по містах і оазах, і всі славили Ревуху і з подивом говорили про його таємничу владу над духами.

Плем'я Феданів в захопленні від його мужности прийняло його до свого складу. Воно назвало його своїм еміром і дало йому ім'я Тадж-ель-Фагера, що значить «Вінчаний славою». Тринадцять інших арабських племен визнало за ним цю гідність і це ім'я.

В Тель-ель-Султане емір Душ-ібн, шейх племені Феданів, з цього приводу на честь Ревухи відбув гучну урочистість. На свято запрошено також інші племена. З племені Себаа прибуло дві тисячі бедуїнів, а також шейх Неджерес, дядько еміра Душ-ібна. Різано баранів, управляно кінські перегони. П'ять день тривали ці заборони. З кінцем п'ятого дня відбулося урочисте прийняття посланців од невеликого племені Амурі, які прибули просити еміра Душ-ібна про мир.

Ревуха так описав це прийняття в своїх «Записках»: «У той день, коли я вже мав від'їхати до Пальміри, щоб одвідати там шейха Сулеймана, емір Душ-ібн наказав привести посланця й сказав, звертаючись до нього:

— Чи ти знаєш, що я син Ібена, Постраха пустині?

— Знаю, еміре!

— Чи ти знаєш, — сказав він далі, — що я всемогутній і що я можу знищити усе твоє плем'я?

— Так, я знаю про це, мій пане, і тому мене й послано до тебе просити про мир і скласти з тобою союз через хліб і сіль!

Тоді емір показав на мене й спитав:

— А чи ти знаєш цього, що сидить обік мене?

— Я бачу, що це видатна особа; верблюже сідло, окуте золотом, править йому за сидіння, і біля сідла його коня привішено булаву, знак його влади, але я не знаю, як його звать.

— То знай, — промовив емір Душ-ібн, — що то шляхетний і славний Тадж-ель-Фагер Абд-ель-Нішан, емір і шейх арабів, вождь тринадцятьох, союзом об'єднаних племен. Він мій брат, мій друг через хліб і сіль. Йому підвладні бедуїнські племена Північної зорі могутнього Іскандера (Олександра I), і в його жилах тече кров чотирьох племен Аназес, які дві тисячі років тому вийшли із гір Неджду. Він знається досконало на породах наших коней і є нащадком Зеновії, імператриці Тадмору. Якщо він їхатиме повз ваші намети, то прийміть його й дайте йому почит. А тепер сідай і їж з нами.

Він сів і їв з нами.

Була шоста година, а за дві години сідало вже сонце. Мені був час їхати. Емір Душ-ібн подарував мені барванячого кожуха й тричі гукнув:

— Привести дромадера для еміра Тадж-ель-Фагера.

І з усіх сторін, з усіх наметів озвалися голоси: «Мир з тобою».

Привели дромадера, свою улюблену кобилу Муфташарах я наказав прив'язати за вуздечку до сідла верблюжичі й рушив в дорогу».

Але дорога до Пальміри не була щаслива для еміра. В країні панував неспокій, в Багдаді ув'язнили багато арабських шейхів, вибухли повстання, і не знати було, яке плем'я дружне і яке вороже.

Сталося так, що Ревуха натрапив в дорозі на вороже плем'я, яке взяло його в полон і вирішило його стратити. Лише щасливий випадок в останню хвилину врятував його з цієї критичної ситуації. Заприязнений князь, який

пізнав його, визволив його, і далі вони вирушили в путь разом.

Ще того дня вони мали дістатися до міста Сонех, але їм це не пощастило. «Коло сьомої години кобила князева й моя Муфтарарах піднесли голови, почали стригти вухами і тривожно іржати. Князь сказав: «Деся поблизу ворог!» і наказав стати табором, збити вкупу верблюдів, а збройним вишикуватись. І справді, незадовго ми побачили вершників, кінних і на верблюдах. То була група арабів з племені Ібн-Геддалу, що їх шейх перебував у ув'язненні в Багдаді. Зі стрілами вершники понеслися на наш табір, але їх було відбито пострілами. За деякий час вони повторили напад. Ми билися з ними до пізньої вечірньої години, відбиваючи по кілька разів їх уперті напади.

Ніч сплинула бій. Під покровом темряви нам пощастило одірватися від ворога й ми рушили далі. На ночівлю ми розташувалися в долині Вад-ель-акріб, званої так через безліч скорпіонів. Перед світанком ми зняли з місця, і через три години приспіваної й важкої їзди ми досягли малого оточеного стіною міста Сонех, де князь гостив мене три дні».

ГАШИШНІ СНИ СХОДУ

Два роки прожив Ревуха на Сході. Л. Дамуазо, француз, який з доручення короля Людовика XVIII прибув р. 1819 до Олександретти, щоб вивезти з Сирії табун арабських коней, призначених для королівської стайні, в своїх мемуарах згадує про тутешні зустрічі свої з Ревухою. Він стверджує, що Ревуха вмів купувати коней, знав добре арабів і пережив багато пригод. Він оповідає про один епізод, коли араби, що супроводили Ревуху під час його подорожі до руїн Пальміри, змовились забити і пограбувати свого пана, але він, підслухавши їх розмову,

бо знав добре арабську мову, встиг своєчасно втекти і сам один, через пустелю по зірках щасливо дістався до Алеппо.

Лорд Байрон міг би позаздрити на надзвичайність його пригод. Небезпеки підстерігали його на кожному кроці. Постріл з рушниці, удар кинджалу, щасливо відбитий. У кожній крихті їжі, в кожному ковтку рідини могла бути отрута. Хто зна, чи побіжно відчутий біль не був спазмом останнього конання?.. Зі своїм лікарем Ревуха часто вів довгі розмови про таємниці східних отрут.

Усе тут було надмірне: соняшна спека, аромат квітів, міцна кава, тютюн, смак солодоців, наркотики, і з них, особливо, гашиш. Цілий Схід був як ці гашишні сні, привиди чудесних марень.

Зрештою йому довелось тікати. Лише вдвох з козаком, своїм вірним Соколом, він відбув подорож верхи в лютому 1820 р. через всю Передню Азію. Кістяки тварин і людей, біліючи в піску, визначали їм шлях.

Вичерпаний, знесилений, без грошей Ревуха дістався до Царгороду. Він сидів в кав'ярні, й свіжий вітер з моря обвівав йому почорніле, спалене сонцем і вітрами пустелі обличчя. Він не мав нічого в кишені, щоб заплатити кефеджі за з'їдений плов і випиту каву. Тільки випадковий прихід знайомих, що завітали до кав'ярні, врятував його з прикрого становища.

АРАБІЗОВАНА САВРАНЬ

І тепер він знов був на Поділлі в Саврані. Для коней, вивезених зі Сходу, на решту грошей, що ще в нього лишилися, він збудував розкішні стайні. Він все ще жив споминами про Схід. Усе повинно було нагадувати йому Схід. Килимами прибрані кімнати, барвистий шовк каннап, низькі столики з чорного дерева, прикрашені різьбою й інкрустаціями, арабські написи з корану на стінах,

їжа, його власне убрання й убрання служби.

Він почав арабізувати Саврань з того, що вирішив побудувати в містечку мечеть, з струнких мінаретів якої муедзин тричі на день проголошував би хвалу Аллахові. Уже почали звозити цеглу й дерево. І лише рішучий протест з боку місцевого пароха, савранського ксьондза Яна Комарницького, не дав йому змоги довести цей екстравагантний проект до кінця.

Та з Ревухи була вперта людина. Духовна влада могла перешкодити йому збудувати мечеть в Саврані, але жадна влада в світі не могла заборонити інше: обернути довколишні савранські поля в арабську пустелю.

Часто він віддавався східній аскезі. Не їв свинини, не пив вина, не вживав горілки, як це наказав Пророк. Відбував однаково католицькі-й магометанські пости.

Він був філантроп і великий прихильник поглядів Ж.Ж.Руссо. За Руссо, лише природна людина є правдиво моральна й щаслива. Як Шатобріан в ірокезах Америки й Дідро в мешканцях Таїті, так Ревуха в бедуїнах Арабії побачив щасливих дітей природи. З любови до людства він вирішив своїх підданих, українських селян, зробити природними й щасливими.

Перед двома тисячами років їх предки — бедуїни Арабії — вийшли з гір Неджду й вимандрували на Північ. Він бачив свою місію в тому, щоб розбуркати в них згаслий дух предків. Обернути поля Поділля в арабську пустелю й селян в кочових бедуїнів. Він діяв рішуче, хоч і поступово. Почав з малого. З околиць піль савранських.

Дбаючи про добро людське, він наказав виселити людей з їх садиб, попалити хати, порубати садки, витеребити ліси, засипати криниці й річки, бо хто ж таки, справді, бачив, щоб по пустелях текли річки, були села або росли ліси?.. Протягом кількох місяців тисячі селян не робили нічого, як тільки звозили звідусіль на савранські поля пісок. І, нарешті, ідеальна мета була здійснена:

чорноземля зникла під покровом піску. Під блакитним небом Поділля з краю до краю в незміряну безвість простяглася піскова пустеля, пласка й сліпучобіла, що майже не відрізнялася від арабської. По середині пустелі була оаза. Пальми, що росли в діжках, вкопаних в землю, гордо гойдали своїм верхівіттям, мов на далекій вітчизні.

— Хто такі козаки? — казав Ревуха. — То ж вони правдиві українські бедуїни!

І серце його палало, коли в арабському бурнусі, з рушницею, прикрашеною перлямутром, в супроводі козаків, перебраних, як бедуїни, він на улюбленій своїй кобилі мчав по савранській пустелі. І вночі на небі серед зірок він шукав приятного світла щасливої своєї зірки Кавкаб.

Ревуха міг пишатися з діла своїх рук. Ще ніхто з усіх послідовників Руссо не зробив нічого подібного, як оце він тут у себе в Саврані.

Одвідуючи сусідів, він ніколи не спав в покоях на приготованому для нього ліжкові. Він возив з собою намет, розбивав його на повір'ї і в ньому спав. Він казав, що його гнітять мури будинка і він не може заснути, відчуваючи над собою тягар стелі.

Він волів жити природним життям природної людини і тому ніколи за обідом нічого не пив. Він посилався на повчальний приклад диких тварин. «Прошу вас, — казав Ревуха, — жадна дика тварина не питиме під час їжі. Лише через пару годин після їжі звірі йдуть до водопою. Араби, діти природи, роблять так само!.. »

ПОЕТ, МАЛЯР, СПІВЕЦЬ

Він був поет, один з видатних поетів свого часу, що зробив собі ім'я своїми збірками поезій, присвячених Сходу: «Мелодії арабські», «Мелодії грецькі». Блискучий

ДО НОВИХ ОБРІЇВ

оповідач, він з незрівняним ефектом розповідав про свої мандрівки й пригоди на Сході. Як мистець, він мав непересічні здібності маляра. Був музично обдарований, мав чудесний голос, добрий музичний слух. Одягнений в шовковий арабський бурнус, — сучасники згадують про «пунсову тогу», — в золотому сяйві пишної своєї бороди, Емір, під акомпаньямент фортепіяна, співав, при світлі свічок, модні італійські оперові арії.

Коли італійська співачка, божественна й незрівняна Анджеліка Каталяні, тодішня оперова слава, прибула до Кам'янця і тут для неї не було партнера, Ревуха співав з нею на сцені. Славетна співачка лишилася задоволена з нього як співака й як галянтного кавалера.

З дружиною він не жив. Про виховання дітей не дбав. В свою чергу й дружину найменше бентежили справи її чоловіка. Про якесь погодження поглядів між ними не могло бути й мови, і кожен з подружжя на свій спосіб користувався з взаємо наданої свободи.

Ревуха був ліберал. «Злидні Неджду, — урочисто деклярував він, — я ціну вище за всі розкоші дворів!» Щождо пані графині, то Розалія Ржевуська з Любомирських була, навпаки, сувора легітимістка. Вона була ще зовсім мала, їй була лише два роки, коли за революції її мати, разом з нею, малою дівчинкою, потрапила в Париж до в'язниці, і тут року 1793, під час якобінського терору, графиня Любомирська, як аристократка, була страчена на гільйотині.

Ствердження аристократизму стало життєвим покликанням пані Розалії. Віддаючись геральдичним і генеалогічним студіям, вона доводила покровність родини Ржевуських-Любомирських з усіма королівськими домами Європи. В складеному нею родоводі принаявні були не тільки королівські дома Стюартів, Габсбургів і Бурбонів, але в ньому знайшлося місце також для Шатобріяна й Бальзака, зважаючи на їх літературну славу.

Це десятиліття, роки 1820-1830, Ревуха прожив в Саврані. Лише на короткий час він виїздив звідси до Крем'янця або Львова. Він не любив міста й його кам'яниць, він любив село й степ. Спочатку він все ще мріяв про нову подорож на Схід, але не було грошей, подорож раз-у-раз odkладалась, і мрія про Схід дедалі все більше втрачала яскравість своїх екзотичних барв. Поволі Ревуха вrostав в ґрунт. Віяли нові вітри. Дійсність була дужча за уяву.

Репрезентативний поет свого часу, Ревуха, буваючи в Львові, охоче зустрічався з місцевими, не дуже численними письменниками. Найчастіше його можна було бачити в редакції «Rozmaitości». Одного разу він тут познайомився з Вацлавом Залеським, що звичайно підписувався «Вацлав з Олеська», молодим ентузіястом Слов'янщини і України.

Розмова між ними тривала довго, але вже з самого початку набула дражливого звороту. Молодий поет і критик ніяк не хотів визнати вищости арабських племен над слов'янськими.

Докази протистояли доказам. Співрозмовники хвилювались. Кожен з них уже кілька разів брався за свій високий крисатий капелюх, натягав рукавички і ладен був іти геть, а тоді знов клав капелюха, стягав рукавички й лишався, щоб останнє слово виказати.

Блідий Залеський розжеврився, густо почервонів опалений степовим сонцем Ревуха. Гучний його голос наповнив простору кімнату редакції. Він посилався на арабську поезію, на арабські казки, що з них, мовляв, постали всі інші й, особливо, на арабських коней. «Найкращі в світі коні — арабські!..»

Вацлав Залеський не погоджувався з цим. Він одсовував питання про коней убік, визнавав свою

некомпетентність у цій справі про коней, але енергійно обстоював самобутність народної поезії. Він посилався на українські пісні народні, що їх він збирав, записував, готував збірку до видання, наслідував їх у власних творах.

Але, коли на доказ своїх слів він спробував заспівати пісні, що він її уважав за найкращу, Ревуха не витримав, розлютувався, перервав його, вибухнув гнівом. Був поза собою від обурення, наговорив молодикові прикрих слів, сказав: «Пан і найменшого розуміння не має до пісні людової. Таке співати, лише нівечити добро людське». Він схопив свого співрозмовника за борт сурдута і одштовхнув його. «Соромно, пане! Ось як треба співати пісні; їх треба співати, як мої козаки співають, як я співаю!»

І Ревуха співав. А коли він скінчив і усі йому заплескали, він примирливо сказав: «То ще не найкраща пісня. Є кращі пісні українські. Чи ж, панство, приміром, чули колись такої?»

Було вже пізно, розходились. Ревуха на прощання сказав: «Нема на світі пісні кращої за українську!» Сказав, спинився, зважив сказане й розсміявся приязно до Залеського: «Пане, ти переміг, Галілеянине!..»

Вони розлучились, як друзі, обнялись, розцілувались, були вже на «ти». Залеський, обіймаючи, прошепотів на вухо: «Який же ти, пане, араб! Пан є не араб, а правдивий козак! І на серці у пана лежить не Арабія, а Україна!»

Певне, що було саме так. Українська пісня народна супроводила все життя Ревухи, починаючи од колиски, з малих літ. Під час мандрівок в пустелі з своїми козаками співав Ревуха в гурті українських пісень.

У Кам'янці Ревуха пізнав Тимка Падуру, сина брацлавського коморника, що в Іллінцях, разом з Северином Гоцинським, ходив до парафіяльної школи, а потім учився спочатку у базиліян в Вінниці, а тоді в

Кам'янецькому лицей. Він був полум'яний прихильник Байрона й Осіяна й писав українські поезії. Це був той, що повинен був прийти і який прийшов: апостол Іоан нової релігії! У Ревухи зав'язалася з ним якнайближча дружба. Він запропонував йому переїхати до Саврані і, не слухаючи відмовлень, домігся, що Падура назавжди оселився у нього в маєтку.

ПРАВИТЧИЗНА ПОЕЗІЇ — УКРАЇНА

Колись в Алеппо в своєму пишному палаці «Гюлістан» Ревуха мріяв створити гурт поетів і реформувати арабську поезію, тепер в Саврані з тим більшим запалом він взявся за реформу модерної поезії. Ідеї носяться в повітрі. Кілька років згодом, року 1823 в передмові до збірки поезій «До читача про критиків і рецензентів варшавських» Адам Міцкевич, литвин з походження, дав вислів цим думкам свого часу, які однаково належали як іншим, так і йому. Вказуючи на Гете, Мура й Байрона, посилаючись на Шлегеля, Тіка й Гізо, він вказував на народні пісні і казки як на джерело поезії. Інші шукали народної поезії в Шотляндії; Адам Міцкевич твердив, що він знайшов нову й іншу Шотляндію. Але цю країну правітчизняної поезії він не знайшов серед поляків, бо ті втратили наївність первісної поезії, а в русинів, що лише вони мають невичерпане джерело народної поезії.

Поезія є пісня. Ідея народного поета, що творить за народом і для народу, ставала ідеєю і чином часу. Справжній поет є лише народ. Лише народна пісня є правдиве джерело поезії. Одні шукали правітчизняної поезії, пранароду, як носія прапоезії, на Сході, інші за Осіяном і Вальтер Скоттом в Шотляндії, а ці — Адам Міцкевич, Богдан Залеський, Тимко Падура, Северин Гоцинський, Ревуха, Одинець — на Україні. В центрі

всього була правітчизняна українська пісня й Україна як правітчизна поезії.

Ревуха поринув в ідейну атмосферу молодії генерації 20 років. Він був старший серед них, і він виступав як лідер, метр, авторитет, організатор. Колишній ентузіяст Арабії зробився ентузіястом України. Саврань зробилась центром нового українського руху. Ревуха заклав український народний хор, заснував музичну капелю торбаністів-бандуристів, що її очолив славетний Григор Відорт (1764-1831). Тимко Падуро складав пісні-поезії народною мовою, «українські думки», Відорт їх клав на ноти, і вони поширювалися серед селян і дрібної шляхти, оберталися в народні пісні.

Тепер Ревуха кинув кожну іншу мову, французьку, польську, арабську, задля народної української — рідної мови рідного народу — і розмовляв тільки по-українськи. Він був послідовний. Він ішов до кінця. Листи адресовані до нього як до графа, він одсилав непрочитаними й на конверті писав: «Туткі в Савраню немає графів Ревуських. Є тільки отаман Ревуха, Золотая борода, а по-арабськи Тадж-ель-Фагер. Графів шукай у Чуднові на Погребищах!»

НЕВІЛЬНИК ЗНАКУ

Імпозантний мужчина, людина виключної фізичної сили, осяяний золотом борода, в екзотичному убранні арабського еміра, Ревуха справляв непереможне враження на жінок надзвичайністю своїх уподобань, таємничістю, що огортала його постать, — «невільник знаку», як він називав себе. В нього закохалася була одна графиня, поспішивши розвестися з своїм чоловіком задля нього, хоч у цьому й не було ніякої потреби.

Так було в період його арабських захоплень. Змінилися часи. Урвався його роман з графинею. Цю

екзальтовану даму він покинув задля любови до простої селянської дівчини з Костянтинівських дібр. Він побудував для неї хату, звичайну селянську хату, з глиняною долівкою, щоб його Оксана могла в суботу під неділю підмазувати долівку, як це вона звикла робити у себе вдома в батьків. Тепер він уже не співав італійських оперових арій під акомпаньямент фортепіяна, але, граючи на бандуру, співав українських народних пісень. Замість «грецьких і арабських мелодій» написав поему «Оксана», навіяну його пізнім і останнім коханням до сільської дівчини.

Оксана була тією жінкою, що ціле життя своє він мріяв про неї. Досконало зналась на конях. Убрана по-чоловічому, завжди з ним їздила верхи. Мала міцну руку. Її ніщо не могло настрашити. Приборкувала диких коней.

Загинула вона на його очах. Вона скочила на дикого огира, вп'ялась в його гриву, понеслась... В божевільному шалі, скаженіючи, кінь нісся, змагаючись з дівчиною. З криком, як вихор, пронеслась вона повз Ревухи. В її очах не було ні одчаю, ні страху. Почуття якоїсь безмежної волі, останнього звільнення, радість несканного захвату. І це був кінець!

Вітер співав в степу. Пахло материнкою і гірким полином. Глухо падала земля на труну, в темне провалля ями.

ПАНСТВО ПРОТИ РЕВУХИ

Що більше сходився Ревуха з простим людом селянським, то більше обурювалось, повставало проти нього панство. Зростала взаємна лють. Заглиблювалась прірва, якої вже було не перейти. Пани здвигали плечима; «Пан змужичів!» Шкодували: «Такий ще молодий і повний сил і так здичавіти й здивачіти!..» Робили йому тисячі дрібних і поважних прикростей. Підбивали

дружину, бо, мовляв, Ревуха «ганьбить своє шляхетне ім'я». Натиснули ще з іншого боку. Ревуха боргував великі суми грошей, і, на бажання його вірителів, його маєтності віддані були під примусовий заряд. Од Ревухи одібрали управління маєтками.

З стоїчним спокоєм зносив Ревуха всі завдані йому прикrostі.

Але коли ніщо не допомогло, панство вдалося до російської адміністрації. Почало діяти через Варшаву, Намісництво. Вказували на небезпеку популярності Ревухи серед селянства. До чого це могло призвести? Чи не мріє він про гетьманство? Ославили його в урядових колах, як небезпечного карбонарія. Не маючи інших доказів і інших аргументів, вказували на заборонену для дворянства бороду, яку він носить. І це подіяло більше, ніж щось інше. Справою з бородою зацікавилися.

За деякий час прийшов з Петербургу указ, височайший рескрипт на ім'я Ревухи за власноручним підписом імператора Миколи I. Ревусі наказано було зголити бороду. Ревуха сприйняв цей наказ дуже гостро й боляче. Він зголив крамольну бороду, але, зголивши бороду, він скинув з себе бурнус і почав носити селянську свиту. Тепер він з ще більшим викликом демонстрував своє українство й мужицтво.

Хто зна, чи справді не ховалось щось за всім цим?.. І не тільки те, що Ревуха зрікся свого графського титулу, звав себе отаманом, носив звичайну селянську свитку, зійшовся з простою селянською дівчиною, жив не в палаті, а в хаті з мазаною долівкою, грав на бандуру, співав хлопських пісень, — але й щось інше, дальше, таємничіше, далекосяжніше?.. Чи не називав він себе «Невільником знаку?»

І коли в Польщі вибухнуло повстання, Ревуха не лишився осторонь. В селянському строї він виступив на чолі своїх козаків. Чи не сподівався він, що за Польщею повстане й Україна, саме хлопська Україна? Чи не

повірів він в свою популярність серед простого люду селянського, в своє покликання отамана Ревухи, золоті бороди, сина останнього коронного гетьмана польного?

Останнього разу його бачили в битві під Дашевим 14 травня 1831 року, коли російські війська під командою генерала Рота прочісували ліс, де заховались повстанці. По битві він таємниче зник. У кожному разі тіла його ніде в лісі не знайшли. Тільки кінь другого дня без сідла й без кульбаки примчав на дідинець Савранського палацу.

Таємниче зникнення Ревухи наробило великого розгону, породило багато легенд. Кажали, що він не був забитий в бою, а його забили люди, які потайки переводили його через австрійський кордон до Галичини, побачивши, що в нього з собою великі гроші. Про це говорилося багато в цих околицях, називали село й людей, які брали безпосередню участь в цій події, показували навіть місце, куди кинено труп забитого Ревухи в воду, як Збруч впадає до Дністра. Це все скидалося на романтичне оповідання з Меріме про Корсіку й контрабандистів, але це не могло наситити людської фантазії. І серед людей загибель Ревухи обернулася темою балядної пісні про козака, що забиває Ревуху, який забрав йому коханку. І це ще було не все! Не бракувало запевнень, що Ревуха щасливо перейшов кордон, дістався на Схід і там багато років прожив серед улюблених арабів. І справді, популярність Золотобородого еміра була така велика на Сході, що згодом знайшлися самозванці, які видавали себе за «Вінчаного славою еміра Тадж-ель-Фагера!...» Хай знайде спокій його душа!..

САМОТНІЙ МАНДРІВНИК ПРОСТУЄ ПО САМОТНІЙ ДОРОЗІ

ВІНСЕНТ ВАН ГОГ (1833-1890)

Біографічна новела

I

Бідна країна. Болотяна низина. Пустоші, порослі чагарником. Кривий сосняк.

В нерухомій воді дренажних каналів відбивається туманна слизота неба. Прямі лінії каналів чітко, як графічна схема кресленника, прорізають низьку площину болотяної країни. Темніе худорлявий сосняк. За сірою дощовою сіткою чорними велетнями підносяться лискучі вежі млинів з кістяками крил, простертими в знебарвлену каламуть простору.

Рудаві плями коров полум'яніють на тлі зеленої міді лук. В невеличких садах, стиснених каменем стін, на масних грядках угноєної землі пишакються в своїй урочистій вроді дбайливо плекані тюльпани з їх холодними й чистими барвами.

Його превелебність домінує Теодорус ван Гог, протестантський пастор в Гроок-Зіндерті, невеличкому селі Брабанту на самій межі бельгійського кордону, зберігає завжди в своєму поведженні з парафіянами поважний вигляд. Сповнений самовизнання, свідомий своєї священницької гідності, він тримається дуже респектабельно й імпазантно. Довгий чорний сурдут,

застебнутий на темні гудзики, білий комірець, круглий капелюх!.. Але — що робити? — він майже зовсім позбавлений проповідницького дару, з нього жаден промовець, і тому ціле життя своє він лишатиметься пастором у маленьких і бідних сільських парафіях.

Родині, що з року в рік зростає, доводиться жити на дуже скромні достатки, завжди відчуваючи тиск матеріальної скрути. Нічого зайвого. Жадних легких витрат. Кожен гріш на суворому обліку. Усе стиснено. І все ж таки дім ведеться з великою упорядкованістю, в наполегливих зусиллях, майже з екзальтованою ретельністю. Чистота, що викликає подив. Блиск ладу. Нестатки, що стверджують себе як добробут.

З шістьох дітей сільського пастора Вінсент найстарший. Уже з дитинства він виявляє важку удачу. Він дикий і замкнений, нерадісний, сутінковий. Поглинений собою, він тримається осторонь од інших дітей. Він не галасує. Насамоті блукає по полях. Довгі години мовчки простоє на березі річки або каналу, роздивляючись, як пралі перуть білизну. Від річки він іде на село, щоб з такою мовчазною зосередженістю спостерігати роботу ткачів.

Широкі штанці залатані на колінцях. З розрізу ззаду трикутником стирчить край сорочки. На ногах у нього червоні вовняні панчохи й дерев'яні черевики. Вони великі, важкі й незграбні, ці черевики, але в них всередині можна видовбати діру, встромити перо вбо вітрильце й пускати, замість кораблика, на чорній воді дренажної канами. Вінсент часто робив так, хоч це й було йому суворо заборонено.

Стукочучи своїми дерев'яними черевиками по камінні бруківки, він біг до матері, яка сиділа на стільці перед входом до дому й, тулячись до колін, задивлявся, як швидко миготіли в її руках металеві спиці і химерні взори брабантського мережива білими струмками піни

збігали вниз по вбранню з її терплячих, теплих і лагідних рук.

Він досягає 16 років, не виявивши ні виняткових здібностей, ні особливих нахилів. Час знайти для нього якусь професію!.. Один з його дядьків домігся великих успіхів у торгівлі картинами. Перепродавши своє комерційне підприємство, картинну галерію, засновану ним в Ля-Е [Гаазі] відомій паризькій фірмі Гупіль, він живе з тих пір, як рантьє, у власному маєткові. Багата й незалежна людина, він має багато грошей, власний дім, коні, карету.

Чи не годилося, щоб і Вінсент пішов тим самим шляхом, що й його дядько, присвятив себе торгівлі картинами? Що кращого можуть залагодити батьки для свого сина за цієї ери, яка на пишному фасаді свого часу золотими літерами пише сакральні слова: «комерція й індустрія»?

Пан Терстееґ, директор філіялу в Ля-Е, згоджується прийняти Вінсента продавцем.

В межах вузького родинного кола відбулося скромне свято. Гості вітали Вінсента. Він сидів за столом разом з дорослими в новому вбранні, що ще зберігало пах кравецької майстерні, напружений і розгублений.

Дядько поцілував Вінсента в чоло й сказав:

— Тепер, юначе, для тебе принаймні забезпечений шматок хліба, здобутий власною твоєю працею. Тепер ти зможеш сам прогородувати себе. Ти повинен почувати себе щасливим, чи ж не так?

— Так, я щасливий! — безпомічно прошепотів зніяковілий юнак.

На службі в фірми Гупіль Вінсент виявив себе, як добрий продавець, сумлінний в виконанні своїх обов'язків. Пан Терстееґ хвалив його: кметливий, точний, ревний. Протягом кількох років він здобувається на те, що починає одержувати 50 франків на місяць.

Але щасливий від того він не став. Ля-Е, Брюссель,

Лондон, Париж! Фірма Гупіль, поважна фірма з великим торговельним обігом, має скрізь свої філіяли. Змінювались міста, змінювались директори, змінювались філіяли, доля Вінсента від того не змінювалась. Директори філіялів могли бути суворі, педантичні, в'їдливі, або, навпаки, м'які, ласкаві й поблажливі, Вінсент лишався той самий. Він не уявляв собі, щоб щось могло бути інакше. Він корився, бо все було так, як було. Він бачив світ таким, яким визначили його йому батьки на пораду дядька.

З дня в день Вінсент лишався прикутий до прилавка. З ранку до пізнього вечора він був на ногах. Він міг почувати себе стомленим, знемоглим, тремтіти від люті, зненавидіти себе й цілий світ. Сповнений внутрішньої тривоги й невгамовної нудьги, він міг вищати, як заблуканий пес, в глухій самоті своєї комірки під дахом, куди його загнали, щоб він мав лігво, куток, де спати, але що з того?

Його муштрували. Од нього вимагали, щоб він був люб'язний, послужливий, постійно привітний до всіх і кожного, Він не належав собі. Він не уявляв собі, що він міг би бути собою. Бути собою, — що це значило? Цього він не знав і найменше. В спазмі примушеної посмішки, в машкарі зобов'язаної приязні, новітня «людина, що сміється», продавець у крамниці, він був жертвою модерних компрачикосів.

Іноді він не витримував. Відчуваючи себе нездібним зносити далі тягар, накладений на нього, надмірність знуцання, він тікав. Він тікав до батькового дому — останнє його пристановище протягом цілого його життя.

Деякий час він перебував дома. Тоді, піддаючись умовленням родини, він знов повертався до збріднїлої праці і знов кидав. Задля чого повертався і задля чого кидав? Цього він ще не знає.

Він не певний себе. Він ще не знає, де, як і в чому мусить ствердити себе.

Йому 20 років. З Брюсселю його переводять до Лондону, і це означає для нього велике підвищення. Він дуже гордий з того. На нього вважають, з ним рахуються! В ієрархії службовців фірми Гупіль він уже не ніщо, а щось! У нього прокидається віра, що, може, справді праця в фірми Гупіль, торгівля картинами, то й є правдиве його життєве покликання.

У нього є перспективи. Торгувати картинами, стати заможним буржуа, комерсантом, з продавця в фірми Гупіль засновником власного підприємства, — чому ні? Він фантазує. Він матиме лаковану карету, елегантнішу за дядькову, коней — справжніх арабських, дім — кращий і більший, ніж той, що його має дядько в своєму маєткові.

Він мусить одягнутись, як справжній комерсант. Він купує собі високого круглого капелюха, якого носять ділові люди з Сіті, золотого годинника, модні рукавиці кричущого цитринового кольору.

Годі тулитися по убогих комірках під дахом. Він винаймає собі кімнату з блакитними шпалерами й зеленим бордюром. На стінах кімнати він вішає гравюру з «Ангелюса» Мілле, малюнки Мейссоньє, картину Еміля Бретона.

— Життя чудесне і багате!.. Це твій дар, о великий Боже!.. — пише він у листі до свого молодшого брата Тео, з яким він відтоді починає стале листування.

Блакитна кімната, блакитні мрії, блакитний світ. Вінсентові здається, що він домігся того, чого повинен був прагнути. Він виправдовує сподівання батьків. Так, він стане зовсім такий самий, як і його дядько.

Певне, що йому для повноти здійснення добробуту й достатку годилося б одружитись. До одруженого молодого чоловіка зовсім інше ставлення, ніж до якогонебуль парубка. Це надає людині поважності, певности, солідности.

Блакитна кімната, золотий годинник, лискучий

циліндер з твердими крисами, цитринові рукавички, прогулянка в неділю по обіді під руку з молодою й гарною дружиною по алеях парку. Мереживом габована блакитна парасолька кладе м'який відблиск на юне обличчя жінки, в яку він ніжно й віддано закоханий.

Він не шукає надто довго, він не чекає на якунебудь особливу нагоду. Свій вибір він спиняє на панночці Урсупі Льюєр, доньці своєї мешканевої господині, репрезентативної дами, яка здає кімнати для клерків і, окрім того, утримує ясла для немовлят при «Домі для підкидьків».

Дівчина на перших порах охоче йде назустріч Вінсентові й охоче відповідає на його залицяння. Зустрічі на сходах. Задута свічка й раптова п'ятьма в коридорі. Шепотіння в кутку. Пристрасні клятви. Смішки. «Ха-ха-ха! Хі-хі-хі!» Їй подобається гра в кохання.

Дівчина не відмовляється бавитися в кохання, і у Вінсента витворюється ілюзія, ще вона так само залюблена в нього, як і він в неї. Він п'яніє від любови, мліє, втрачає притомність, не володіє собою.

В циліндрі, сурдуті, хрещатих ясних панталюнах, з золотим годинником у строкатій камізелі, тримаючи в руці рукавиці, Вінсент урочисто освідчується. Але Урсупа рішуче одкидає зроблену їй пропозицію. Вийти за нього заміж?.. Вона не має жадного наміру зробити це. Вона шукає першого-ліпшого приводу, щоб відмовити. Вона каже Вінсентові, що вона вже заручена і в неї є наречений.

Відмовлення вразило Вінсента. Воно потрясло його. Спепелило, як удар блискавки. Але він ще не втрачає надії. Він продовжує благати дівчину. Він сподівається переконати її, зламати її опір. Він благає, лютіє, плаче. Між ним і нею доходить до несамовитих, страшних, катастрофічних сцен.

Дівчина уперта.

— Ні, ні, ні! — вона тупає черевиком і, грюкнувши дверима, зникає за порогом своєї кімнати.

В одчаї, потрясений, Вінсент кидає Лондон і їде до батьків.

Додому він приїхав чорний, як земля. Він похмурий і роздратований, як ще ніколи. При найменшому приводі й без жадного приводу він спалахує нестримним гнівом. Він замикається в своїй кімнаті, майже не виходить з хати, майже не доторкається їжі й лише безмежно багато, без перерви, курить.

Людина — міра всіх речей. Але коли речі переступають всяку межу людської міри? Коли нелюдський, безмірний біль пронизує людину? Коли в людині не лишилося вже нічого людського, нічого за людською мірою, що тоді? Як тоді?

Можливо, нам нелегко сприйняти його почуття, зрозуміти його переживання в цей період! Недале освідчення в коханні, розбите серце в двадцять років? Але який молодик не переживав цього, у кого вже тричі не бувало розбити серце в цьому віці?

Так є звичайно, але так не є з ним. Він людина суцільної натури. Вінсент ван Гог людина крайніх становищ. Він людина кінцевих, безкомпромисових ситуацій. Він знає лише «або-або», ніколи «і-і». Він не шукає узгоджень. Він не залагоджує, а розсікає, розрубє. Хоча б це було власне його серце, власне його тіло, власне життя.

Любовна поразка приходить для нього як суцільна катастрофа. Він переживає кризу. З своїх життєвих рахунків він скреслює все те, чим він жив досі, він перекреслює все своє попереднє життя. Він більше ніколи не мріятиме ні про лаковану карету, ані про свій дім, про те, щоб стати добрим буржуа, торгувати картинами або полотном чи рибою, бути таким, як його дядько. Більше ніколи в житті він не носитиме лискованого циліндру.

Разом з поразкою в любові в ньому прокидається огида до дальшої праці, нехоть до торгівлі, служби, професії продавця. Витворюється своєрідний психологічний поріг, через який він ніколи не зможе переступити. Виростає стіна, в якій він не знайде жадного проходу. Минуле затемнюється.

Ворожий до минулого, гидує з сучасного, окрадений щодо майбутнього, він живе без споминів, але й без надій. Індивідуальна воля губить свій розум супроти становища, в якому він опинився. Він ніколи не переборє того, що сталося. Він житиме під примусом, без можливости вільного рішення або вибору.

Перша поразка в любові вичерпала його назавжди, позбавила сил для відродження. Вона визначила для нього весь дальший тип його любови. З тих пір любити означатиме для нього лише одне: зазнавати поразки. Усі дальші його кохання стануть досвідами любовних поразок. Любити це й значить: бути нещасливим.

Бувають люди остаточних потрясень, він належить до їх числа. Він примушений почати своє життя знову. Вмерти й народитися вдруге.

З Лондону від директора тамтешнього філіялу, Вінсентового шефа, приходить лист. Шеф викликає його повернутись, але батьки вагаються. Вони не наважуються відпустити Вінсента самого. До Лондону він їде з сестрою, давши обіцянку, що він не робитиме ніяких спроб побачитися з Урсулою.

Але що таке слова, що таке обіцянки й запевнення супроти любови, яка поглинула його цілком?

Свою подорож до Лондону, перебування в Англії він використовує, щоб зустрітися з дівчиною, яку він кохає. Він її бачить. Він говорить з нею. Але все ні до чого.

Урсула знає лише одну відповідь:

— Даремно настоювати!.. Покиньте!..

Покинути?.. Якби це було можливо!..

В родині відчувають ширий жаль до нещасливого

юнака. Батьки хотіли б допомогти юнакові. Чи не слід було вирвати Вінсента з Лондону?.. Заходами дядька, Вінсента в жовтні 1875 року переводять у Париж до централі.

Батьки сподіваються, що зміна місця й обставини, службове підвищення принесуть Вінсентові користь. Мавши добру посаду, поглинений новими враженнями, можливо, він забуде про Урсулу. Любовний сум мине, і він знов поверне собі внутрішню рівновагу.

Поверне рівновагу? Забуде про дівчину? Уже наприкінці другого місяця, в грудні, він не витримує. Буря його несе. Він виривається з Парижу, їде ще раз до Лондону, щоб ще раз зробити спробу. Однак Урсула категорично відмовляється бачитися й говорити з ним.

Нещасний юнак повертається до Парижу розгублений, прибитий, в цілковитому одчаї. Щось тріснуло в ньому, щось всередині урвалося. Він остаточно вибитий з колії.

Він живе, агонізуючи. Не живе, а животіє. Знемагає. До праці він цілковито нездібний. Як службовець, він стає зовсім неможливий. Він не відчуває й найменшого інтересу ні до праці, ні до Парижу. Дуже часто він зовсім не приходить на роботу або, з'явившись на мить, зникає без сліду.

Він живе немов очманілий, в безбарвних присмерках, відсутній, сповнений глибокого суму. Єдине, на що він ще здібний, це блукати по Лювру. Він переходить по залах, з залі до залі, від картини до картини. Але й це не може розважити його, не приносить йому ні відради, ані втіхи.

На запитання батьків централю відповідає:

— Вінсент не надається бути продавцем!

Перед Різдвом, не питаючи дозволу, не беручи відпустки, він їде додому й лишається до січня.

Коли на початку січня 1876 р. він повернеться до Парижу, фірма Гупіль (тепер Буссо й Палядан)

скористається з цієї нагоди, щоб відмовитися від його послуг.

Між паном Буссо й Вінсентом відбувається розмова.

— Чи можу я гадати, що я лишатимусь на роботі цей рік? — запитав Вінсент пана Буссо при зустрічі!

Але Буссо заявив йому:

— З першого квітня ви можете вважати себе вільним. Будьте вдячні за те, чого ви мали змогу навчитися в нашій фірмі.

Вінсент не перепрошує.

Прийшла весна, березень. М'який вітер приносить солоний пах моря. Промені сонця ніжною долонею жінки пестили йому обличчя. Синява димка затягала далечінь Сени. Кам'яні мости, втрачаючи свій тягар, тремтіли в коливаннях блакитного світла.

Вінсент нездібний витримати свій одчай і свою нудьгу. Нікого не попередивши, нічого не сказавши, він раптом виїздить до Голляндії. Щось всередині штовхає його прийняти рішення, й воно остаточне.

Вдома він каже:

— З мене жаден крамар!

У нього погляд затравленого звіря. Грунт вислизав з-під його ніг.

Батьки прикро вражені, але їм здається, що не все ще загублено. Вони сподіваються, що їм пощастить переконати Вінсента й перепросити фірму за необачний вчинок неврівноваженого юнака. Але централю категорично відмовляється тримати Вінсента у себе на службі, навіть коли дядько клопотатиметься за свого небожа. Вони пишуть найчемніші листи, але... Усе лишається без змін.

Родині стає ясним: становище з Вінсентом заплуталося як ніколи ще досі.

Вінсент переступив через поріг свого 23 року. В минулому за ним сім змарнованих років, в прийдешньому жадних перспектив на улаштоване майбутнє. Вінсент

не має жадної освіти, жадного практичного досвіду, ніякої професії.

Як важко людині пізнати себе й як ще важче відкрити в собі правдиве своє покликання. Понад півтора року, з липня 1874 року до березня 1876 р., тривала агонія.

Брат Тео, який заступив Вінсента на його посаді в брюссельському філіялі фірми Гупіль, знаходить у Вінсента дивовижні здібності до малювання. Він подивляється його таланту мистця, радить в своїх листах до брата серйозно зайнятись малярством, але Вінсент не хоче бути чимсь. Він хоче бути нічим.

Він глибоко нещасний. Він хоче бути з нещасними, з знищеними, з такими, як він. Не стверджувати себе, а заперечити себе.

Він зрікається торгівлі, посади, улаштованого й забезпеченого життя, власності, добробуту й достатку. Усе це не має жадної ціни в його очах. Усе знецінене для нього, навіть і власна особа.

Приниження, — ось про що він мріє. Не придбати щось, а не мати нічого. Він не потребує нічого. Він намагався жити для себе, задля земного, прагнув стати в суспільстві чимсь, і це була помилка з його боку. Не підвищувати себе треба, а принизити.

Він жив лише для себе, тоді як він повинен був жити для інших. Досі він служив багатим, тепер він служитиме бідним. Не фірмі Гупіль, не панам Буссо й Палаядану, а Богові.

Ця жага самозречення, це прагнення віддатись Богові, служити приниженим, поставити себе на одному рівні з найнижчими проривається в ньому з нестримною силою.

У нього з'являється певність, що його правдивим покликанням є релігія.

— Я почуваю себе призначеним до релігії! — каже він.

Звернення до релігії не прийшло до нього ні

випадково, ані раптом. Воно не прийшло до нього ззовні, але зсередини, з звички й потреби, виплеканої в ньому з дитинства. Відмалку він був вихований у побожності, юнаком він зберіг свою віру.

Улюблена його картина в ці роки це «Ангелюс» Мілле. Гравюру з цієї картини він завжди возить з собою. Вона висіла в нього на блакитних шпалерах лондонської його кімнати, він її повісив на стіні своєї кімнати на Монмартрі, він взяв її з собою до Голляндії.

В тиші вечірнього повітря на борознах зораної землі, склавши побожно руки, стоять нерухомо, перервавши працю, бідні люди. Згуки далекого дзвону доходять до них з сільської дзвіниці. Уста шепотять слова молитви:
— Ave Maria, gratiae plena...

Як часто Вінсент простоював перед цією гравюрою в глухі години свого душевного потрясіння. В розкриті вікно його монмартрської кімнати з саду стрімало тепловогке повітря. Вітер перегортав листи біблії, що розкритою лежала в нього на столі.

Знайомий англієць приходив до нього в Парижі, і вони разом читали й коментували біблію.

В біблії шукав Вінсент для себе розради. Внутрішня криза, що зовнішнім поштовхом до неї стала любовна невдача, знайшла для себе розв'язку в зверненні до релігії.

Вінсент усвідомив, що він покликаний, що він обраний, що він не належить собі, а своєму призначенню і що немає міри жертві, яку він повинен принести в ім'я здійснення цього призначення. Він повірив, що вище його призначення це релігійне й соціальне *апостольство*. Пряме служіння бідним. Релігія в її соціальній функції.

Він згоджується взяти посаду вчителя французької мови, — дарма що він її знає дуже недосконало — в парафіяльній школі при церкві в Ремсеті в Англії, яку провадить пастор.

Дивний паноптикум становлять школярі, учні цієї школи, напівголодні, убого одягнені діти злидарів!.. Окрім викладання й догляду учнів у вечірні години в пришкільній бурсі, на Вінсента покладено також обов'язок ходити по батьках і збирати від них датки на утримання школи.

Слід визнати, він дуже погано виконує цей покладений на нього обов'язок. Його сповнює жаль. У нього не вистачає рішучості бути настирливим. Він не наважується взяти щось од тих, які не мають нічого!

... Бажання його здійснилося, він служить бідним. Але цього йому мало.

Мало?.. Мало для нього цих нещасть, які він бачить, мало страждань, що всередині їх він живе, мало болю, який кричить?.. Так, мало, бо він хоче кричати разом! Мало, бо він страждає, як і всі вони! Він хоче розкрити їм свою змучену душу, серце, яке кровоточить! Розсікти груди й на долоні перед їх очима, як гостію, піднести своє серце, щоб його страждання стали їх стражданнями, як їх біль став його болем.

Пастор Джонс в Епплворті приймає його як свого помічника-проповідника, як свого заступника. Авдиторія складається у Вінсента з найнужденніших злидарів і робітників. Сходячи на катедру, розкриваючи Біблію, щоб прочитати текст — слова пророка або Христа, він бачить перед собою голод, злидні, одчай, людей, які дійшли до межі.людей, які вже перестали бути ними, кістки черепів, суглоби пальців, згаслі очі, брудне ганчір'я, що прикриває неприкриту наготу душі.

Він хоче говорити, але не може. Йому здається, що він тільки розкриває рота, але жадне слово не сходить з його уст. Він кричить, але крик його згасає раніш, як прозвучить. Його слова беззгучні, мова його безмовна. Він бачить усіх, що сидять перед ним, але глуха стіна відгороджує їх. Його слова не доходять до тих, до кого вони звернені. Вони не справляють жадного враження

на цю чорну юрбу. Весь пал душі його не запалить і найменшого вогника.

Як проповідник, він нікого не зворушує. Він навдивовижу нездібний. Нездара. Цілковито позбавлений дару красномовства. Він жаден оратор. Як промовець, він ніщо. До того англійська його мова жаклива, він її не знає й не розуміє.

І все ж таки він уперто вірить в своє покликання соціального апостола.

Sorrow is better than laughter!

Сум кращий за радість! — ось фраза, яку взято з казань, що їх він виголошує з церковної катедри.

Він каже, він проповідує, але він не задовольняється з цього. Його душа сповнена неспокою, й дух його збентежений. Релігійна його жага безмежна, й він ніяк не може наситити її. З одних релігійних зборів він іде на другі. Він слухає казання, співає, молиться.

Він ще має золотого годинника, якого він придбав у кращі свої години, він ще носить рукавиці, але на одних зборах, під впливом казання, він кидає до карнавки збирачеві й годинника, й рукавиці.

Дехто схильний в цьому порухові бачити перший прояв божевілля, яке прийде згодом, але якщо це божевілля, то що таке щирість; то хто такі ті злидарі духом, про яких згадано в Євангелії?

Різдво (1876 рік) він проводить в родинному колі. В родині стурбовані його виглядом. Ніколи ще він не приїздив додому такий виснажений, змучений, такий страшний. Він пробує посміхнутися, але це посмішка на черепі кістяка, і мати, не витримавши, починає плакати.

Батько намагається довести йому нерозсудливість цього його релігійного самозречення. Хіба не можна бути добрим проповідником, добрим євангелистом, але без того, щоб доходити до такого становища, як оце він? Можна бути добрим душпастирем за батьковим зразком, ведучи життя лагідне, родинне, зрівноважене, без цих

екзальтованих потрясень, без цих ексцесів релігійного шалу.

Звістка, що він віддав свого золотого годинника, викликає в родині рішучий осуд цього вчинку.

— О, Вінсенте, ти завжди завдавав лише прикростей своїм батькам!

Батьки люблять тебе, Вінсенте, але не розуміють! Так, вони його не розуміють. Але як можна його зрозуміти? Про який розум, про яке зрозуміння може йти мова, коли це Вінсент, несамолюбний, безладний, позбавлений всякого почуття міри?! Скрізь і в усьому він доходить до краю.

Як і в інших подібних випадках, так і тепер домінує Теодорус звертається за порадою до Вінсентового дядька, який живе неподалеку в своєму маєткові в Приннегагу. Його превелебність не заздрить успіхам свого брата. Це почуття чуже йому, навпаки, він завжди подивлявся і подивляється його комерційні, ділові здібності, і він завжди, в важких випадках, незмінно радиться з ним. Він для нього зразок і приклад життєвого розуму.

Дядько не ховає свого ставлення до небожа. Він засуджує поведінку Вінсента. Ні, він ніколи не був доброї думки про нього і ніколи не сподівався, щоб з нього вийшло щось добре.

Домінує Теодорус зідхає й намагається дивитися в сторону.

У Вінсента добре серце!

Дядько обіцяє допомогти улаштувати Вінсента.

Він виконує свою обіцянку і знаходить для небожа скромну посаду в книгарні в Дордрехті.

Вінсент надто знесилений, щоб змагатися. Він згоджується.

Його обов'язки в книгарні нескладні, — піти на пошту, розпакувати й розкласти книжки, замести підлогу, принести вугілля, підтримувати вогонь у печі, продати школяреві зошита або олівця.

Три місяці прожив Вінсент у цьому маленькому містечку на березі старої Мейзи (Маасу). Одяг його дуже скромний, майже бідний. Він ні з ким не підтримує знайомства й ніде не буває. В свій вільний час він читає теологічні книжки, що їх він знаходить в крамниці. Єдина розкіш, яку він дозволяє собі, це палити люльку.

Відвідує місцевого пастора. В кімнаті у пастора висить образ Христа й власні його малюнки. Ходить на всі релігійні збори.

Пастор підтримує в Вінсенті думку про релігійне покликання.

— Я відчуваю, — каже Вінсент, — що мене вабить релігія!

Він каже «релігія» й думає при цьому про злидарів. Релігія для нього це служіння бідним.

— Я хочу, — уточнює він свій погляд на релігію, — утішати бідних!.. Я згоден, — продовжує Вінсент, — що праця мистця й покликання маляра чудові, але думаю, що професія мого батька свята!

Святість! Він прагне релігійної освяченості. Під впливом родини, в розмовах з дордрехтським пастором у Вінсента визріває рішення стати пастором.

— Я буду пастором, як мій батько й мій дід! — заявляє він.

Йоган ван Гог, другий Вінсентів дядько, адмірал, начальник морської верфі в Марінегавені під Амстердамом, згоджується прийняти небожа під свою опіку, утримувати його, поки він готуватиметься до вступу на теологічний факультет і вчитиметься в Університеті.

Вінсент їде до Амстердаму й оселюється в Марінегавені у свого дядька. З несамолюбитого ревністю береться Вінсент за книги. Дні й ночі присвячені студіям. Але наука дається йому дуже нелегко. З нього завжди був посередній учень. Йому бракує належної підготовки, елементарних знань, звички до вчення.

Те, що засвоїв в школі, він протягом восьми років

забув. Йому доводиться починати все спочатку. Він не знає ні греки, ні латини. Грецька мова, латинська мова, катехізис, літургіка, Святе Письмо...

Він відчуває, що все це йому не під силу, але він уперто змагається супроти самого себе. Він читає, але він не розуміє того, що він читає. Він примушений вчити все напам'ять. Але засвоєне, здавалось би, якнайкраще сьогодні, завтра забуде без сліда.

П'ятнадцять місяців триває це змагання з собою, це аскетичне самозаперечення в школярстві, повільне самоспалювання на вогнищі, складеному з шкільних підручників. Сізіфів труд наповнювати бездонні бочки.

Вінсент ван Гог належить до типу геніїв, позбавлених талановитости. Він малоздібний; його геніяльність специфікована, зосереджена, звужена. Вона охоплює лише якусь ділянку, стиснена в певних межах. Знадобились довгі роки, поки він знайшов себе, відкрив властивий йому ґатунок геніяльності, але, поки він зробив це, в усьому іншому він не виявив і найменших здібностей.

З відчайдушною сміливістю він поринув у теологічні студії, щоб через півтора року скапітулювати. Визнати, що наука не для нього.

До всього цього примішуються також і його особисті вади, особливості його вдачі, не дуже симпатичні його дядькові — адміралові, у якого він мешкає. І тому, коли через п'ятнадцять місяців, упевнившись, що в ученні він не дасть собі ради, Вінсент покидає Марінегавен, адмірал дивиться на його від'їзд без жалю. Він зідхає з полегшенням і іде нагору, щоб якнайширше одчинити вікно в кімнаті, яку займав його небіж, наскрізь просякненій тютюновим димом.

До попередніх поразок прилучилася ще одна, тепер поразка в науці... Через скільки поразок доведеться йому ще пройти, поки нарешті він знайде самого себе? Життя Вінсента ван Гоґа — накопичення катастроф, що

заступають одна одну. Кожен наступний його крок — крок понад краєм безодні.

Свідомість своєї нездібности до розумової праці приголомшила Вінсента. Він почуває себе пригніченим і розгубленим. Він вичерпаний до останніх глибин своєї істоти. Смертельна втома володіє ним. Він виказує забудькувату розкиданість, маячневу плутаність думок і слів.

І все ж таки він не зрікається своєї ідеї про релігійне вчителство. Усе та сама, майже фанатична, уперта віра в своє покликання живе в ньому.

Про університет, теологічні студії, книжки, підручники він говорить з зневагою. Усе це ні до чого.

— Важлива не теорія, а практика! — заявляє він. — Не наука важить в релігії, а діло!

Він ходить по кімнаті в батьківському домі й розгортає перед батьками свої думки:

— Учення, слухання лекції, усе це не має й найменшого значення з релігійного погляду. Варті чогось не теологічні студії, а жива віра, релігійна праця, не розум, а палання серця.

Він запевняє, що його не приваблює перспектива сидіти на мертвотних лекціях в університеті й записувати в зошит німі й порожні слова. Чотири роки прогаяти задля нічого?! Віддати стільки часу на ніщо?!

— Ні, — каже він, — я волю бути з народом!

Евангелічний комітет у Брюсселі підготовляє місіонерів для Борінажу, країни шахтарів, «чорної країни», як її звать. Вінсентові здається, що він знайшов те, чого він шукав. Він вступає до цієї школи «народних проповідників» у Брюсселі. Щоправда, безладний, як і завжди, він не дуже підпорядковується приписам школи і не дуже вважає на зауваження, які роблять йому вчителі. До того ж він не дуже добре знає французьку мову, і вимова його погана. Це найбільша його вада, і

дирекція семінарії навіть пише до батька, що краще було б узяти сина з школи.

Але домініс Теодорус прохає залишити сина в школі.

— Він не шукає легшого, але тягара, який би він міг покласти на себе. Він завжди прагне того, що веде до труднощів.

Чи можна було б краще й точніше визначити основну рису вдачі Вінсента?

— Нам прикро бачити, — писав Вінсентів батько про сина в тому ж листі, — що він цілковито не сприймає радості життя. Він ходить з завжди понуреною головою!

Ніщо не дається йому легко. Кожен крок його сповнений поразками. Він закінчує школу, але, при розподілі вакансій, він не одержує жадного призначення. Офіційна підстава для того: він надто погано володіє французькою мовою.

Він в одчаї. Він благає. Ідучи на поступки, йому дають шестимісячний випробувальний термін, посилають у шахтарський район.

В листопаді 1878 року — Вінсентові 25 років, але він виглядає далеко старшим — він їде до Патуражу як місіонер-євангелист. Два місяці він лишається в Патуражі.

Перше його враження од місцевости по приїзді менш безрадісне, менш похмуре, ніж він на те чекав. Тут є зело, поля, овочеві дерева. Вздовж доріг ростуть верби. Шереги струнких тополь простягаються на обрії, але все притрушене скрізь вугіллям.

Шахти занехаяні, занедбані, робота в них сповнена небезпеки, платня мінімально низька. Шахтар за робочий день не виробляє більше двох з половиною франків. Підприємці, щоб збільшити прибуток і зменшити платню, широко використовують роботу дітей і підлітків. Тисячі дітей, молодших від 14 років, працюють на шахтах, виконуючи роботу дорослих. Борінажський

робітник має справді всі підстави скаржитись.

Те, що він побачив у Патуражі, потрясло його. Ревність його збуджено. Тут одкривається якнайширше поле для застосування його ідей.

Він однак не стоїть на ґрунті якоїнебудь політичної доктрини. Правдивий аспект його акції — психологічний. Соціяльне його християнство — це менше ідеологія й далеко більше проєкція внутрішніх його переживань назовні. В тисячах інших, в соціяльних потрясеннях часу, в злидоті шахтарів він знаходить виявленим себе. Він відштовхнув од себе спокусу власного добробуту, особистої улаштованости, усталеного ладу, щоб визначити себе в неусталеній неулаштованості злидарів і пригнічених. В одчаї й нещастях інших він шукає зцілення й порятунку для власної душевної скорботи.

В Патуражі він оселюється у розносника-продавця. Одвідує хворих, читає Євангелію, вчить дітей. Діти не приймають його всерйоз, вони його дражнять, дратують, знущаються з нього. Коли він їде по вулиці, хлопчики біжать за ним і кричать:

— Ось дурний Вінсент!

В школі він не вміє підтримати дисципліну на своїх лекціях й примусить дітей себе слухатись. Він позбавлений педагогічних здібностей. І тільки тоді, коли школярі доводять його до шалу і він, змучений, скаженіє, тільки тоді, настрашені несамовитістю його нападу, вони починають його боятися.

Матеріяльне його становище не блискуче. Щоб заробити собі на прожиток, він примушений займатися роботою переписувача. Трохи грошей приносить йому виконане ним замовлення на чотири великі мапи Палестини.

... Ні, слід визнати, він не шукає легкого! Те, що він знаходить у Патуражі, здається йому не найтяжчим. Він міг би взяти на себе далеко більший тягар.

На його прохання, в січні 1879 року Євангеличний

Комітет переводить його до Малого Васму з місячним утриманням в 50 франків.

Васм — мета його місії. Те, що він знаходить у Васмі, перевершує все те, що він бачив у Патуражі. Тут він пізнає всю безсоромну жорстокість капіталістичної експлуатації. Зворотний бік життя, породженого успіхами індустріалізації.

Він бачить людей, доведених до останнього ступеня знищення, й країну, обернену в пустелю. Люди змучені й виснажені, чорні, як ті надра, в пільмі яких вони працюють, як та земля, на якій вони живуть. Почорнілий простір, купи вугілля, пільма щілин, видовбаних у надрах, ніч, яку ніколи не заступає день.

Його серце розпадається, як крихке скло, на дрібні частки. Похмурий ентузіазм володіє ним. Чорним полум'ям палає в ньому вогонь релігійної пристрасти. Гіркота чужого болю в цих вугільних пустелях Боренів лишає полинний смак на його звуглілих устах.

До Васму ван Гог приїхав пристойно одягнений. Мешкати він оселився в будинкові пекаря Дені, якому належить один з найкращих домів Васму, в кожному разі далеко кращий, ніж ті злиденні хижі, що в них примушені жити шахтарі.

У Васмі багато протестантів, але жадного приміщення, призначеного для релігійних зборів. Доводиться винаймати танцювальну залю, «Сальон Бебе», де він і проповідує.

Злидота, яку він бачить довкола, доводить його до розпачу. Він відчуває сором при думці, що він одягнений, коли інші роздягнені. Він здимає з себе вбрання, в якому він приїхав до Васму, і віддає його тим, які не мають на собі нічого. Замість полотняних сорочок, привезених з дому, він носить на собі сорочку, пошиту з мішка.

Кілька років перед тим, двадцятилітнім юнаком, він у Лондоні купив собі циліндер, щоб мати вигляд ділової людини в Сіті. Тепер, щоб не відрізнятись від шахтарів,

він носить на голові старого засмальцьованого кашкета і на ногах у нього немає жадного взуття. Він ходить босий. Обличчя його тепер таке ж чорне й брудне од вугілля, що насичує тут усе, як і в його пасомих. Пастир нічим не відрізняється від своєї пастви.

Він кидає своє вигідне мешкання у пекаря. Він улаштовується в одній з тих злиденних халуп, що правлять за притулок і житло для шахтарів. Вони сплять без ліжок на соломі в кутку хати. Так само робить і він. Він годується, як і вони, хлібом, рижем і м'ясою.

Пекар Дені, побачивши Вінсента в такому вигляді, який він має тепер, вирішує написати листа до Вінсентових батьків.

Стурбований одержаним листом, домініс Теодорус приїздить до Васму. Але його приїзд розлючує Вінсента.

— Чого ви приїхали?.. Я не потребую жадної опіки над собою! Я роблю так, як це велить мені моє сумління.

Панотець намагається заспокоїти сина і тоді починає умовляти його перейти знов жити до пекаря Дені.

— Чи ти думаєш, що ти цим навірнеш робітників до віри? — питає він сина.

— Я роблю, як підказує мені сумління!

— Ти помиляєшся, коли ти гадаєш, що для цього треба стати таким, як вони. Навпаки, треба зберігати відстань. Треба імпонувати їм. Треба, щоб вони відчували до тебе повагу.

Але все це ні до чого. Старий панотець відїздить з Васму, ні в чому не захитавши й не переконавши сина.

Але Вінсентові не легко дається знайти шлях до своїх пасомих. П'яниця, старий шахтар, поранений під час катастрофи, обсилає його прокляттями й загрожує його побити, коли він намагається йому допомогти.

У Васмі спалахує епідемія голодового тифу. З samozаперечною відданістю опікується Вінсент хворими. І коли здійснюється в Васмі страйк, він приєднується до страйкарів і підтримує їх своїми промовами. З

місіонера він перетворюється на соціального агітатора.

Але цього вже надто багато для Євангеличного Комітету в Брюсселі. Проповідник, який підтримує бунтівників?

Стурбований недоречною ревністю молодого проповідника, Комітет надсилає до Васму пастора і між ним і Вінсентом відразу постають суперечки.

Вінсент малює. Чорні барви надають його малюнкам похмурого кольориту.

Пастор, надісланий з Брюсселю, похитує головою. Він не ховає свого незадоволення. Навіщо це? Духовній особі не годиться займатися малярством!

Вінсент виправдується:

— Христос був найбільший з усіх мистців! — заявляє він у відповідь.

Пастор пише в своєму звіті до Комітету про Вінсента:

— Він не такий, як цілий світ. Він не має такого розуму, як усі!

Як і слід було сподіватися, коли іспитовий період закінчується, Євангеличний Комітет не відновлює Вінсентові його мандату. Місія не вважає потрібним затримувати його в себе.

В своєму урядовому листі, повідомляючи про ухвалу, Місія віддає належне його релігійній ревності. Вона відзначає його відданість, дух його жертвовності, але одночасно вказує, що йому бракує слова. Якби він мав також дар слова, то з нього, напевно, був би досконалий провідник-євангелист.

Лицемірство цього одзиву обурює Вінсента. Фарисей! Порожніми словами вони підсолонджують гірку отруту, прикривають своє бажання позбутися незручної для них людини.

Ще одна поразка в житті. Ще одна в додаток до інших. І на цей раз найбільша за всі попередні. Тепер, здається, остаточно. Бо, здається, в ньому уже не

лишилося нічого. Він тепер ніщо, труп, що ще дихає, мрець, що ще якось рухається.

Життя його — сукупність поразок. Жадних досягнень, самі втрати. Колись він покохав дівчину, хотів жити лагідним родинним життям, прагнув стати, як і всі, — і з того не вийшло нічого!.. Тоді він захотів іншого, не ствердити себе, а зректись себе, віддати себе бідним, знедоленим, відмовитися всього, віддати все до останньої сорочки, до останньої пари взуття, до останнього шматка хліба, нічого не лишивши для себе! Але його викинули геть, як викидають на смітник брудне й нікому не потрібне шмаття.

«Ти бачиш, Вінсенте, тебе вигнано, бо ти ні на що не придатний!.. Ти — ніщо, як харкотиння, що його виплюнули на шлях, як смердюча блювотина, що її жеруть при дорозі бездомні пси!» — каже він, звертаючись до себе: «Ти мусиш іти!..»

І він кидає Васм, Борени і йде. Куди? Він цього не знає. Кудись, у безвість, у ніщо... Він іде, бо він не може не йти.

Він іде, поглинений пільмою, яка огорнула його. Він іде, нічого не бачачи, нічого не відчуваючи. І коли, знесилівши, він спиняється, притулившись до стовбура старого дерева, до кривого обрубка придорожньої верби, ліктем закривши своє обличчя, спазми плачу струшують його.

І він знов іде, похитуючись, самотній і покинений, по глухій незнаній дорозі, обсаджений вербами, і дощ шмагає йому обличчя! І йому все одно, все це байдуже, все ніщо, і цей дощ, і цей пронизливий вітер, і це болото, що важкою вантагою налипло йому на черевики!..

Утомна байдужість володіє ним, і він тягнеться, безсилий і вичерпаний, в порожнечу життєвої пустелі. Самотній мандрівник чвалає по самотній дорозі.

Він живе за інерцією, за першим неусвідомленим поштовхом. Він пішов і тепер іде, не усвідомлюючи, що

він робить, бо він не має чого робити і не знає, що йому робити. Він блукає. Пішки доходить до Брюсселю. В Брюсселі веде життя бродяги. У нього немає жадного пристановища. Ночує на лаві в сквері, на голому камінні під річковим мостом або денебудь під віядуктом залізниці. Йому здається, що в цілому світі немає більше злиденної й більш покиненої людини, як він!

І саме в цей час, саме тоді, коли, здавалось, він дійшов до останнього одчаю, до крайньої міри поне-віряння, до тієї межі, де людське життя стикається з нежиттям і коротке часове буття з небуттям позачасової вічності, коли перед ним, злидарем і бродягою, не лишилося жадного світла, тільки порожнеча темряви, тільки тепер він одкрив в собі могутню тріюмфальну велич свого неповторного «я», пурпур і золото пишно-величної повноти свого генія. Він пізнав своє покликання як мистця.

— Відтоді все для мене змінилося! — признається він.

З ним стався злам. З життєвої катастрофи прийшло відродження. З поразки перемога. Втративши себе, він ствердив себе. Загубивши, знайшов.

Якби він мав бодай якісь, бодай найскромніші здібності, у фірми Гупіль (згодом «Буссо й Полядан») був би добрий службовець, абож сумлінний пастор в якійнебудь сільській парафії, у Евангеличної Місії в Брюсселі красномовний проповідник-місіонер, але людство не мало б генія. Успіх у жінок, шкільні знання, дар слова — в усьому цьому йому було відмовлено.

Його примушували бути крамарем, продавцем картин. Він сам примушував себе спочатку стати пастором, а тоді проповідником. Життєві невдачі звільнили його від примусу як ззовні, так і зсередини, щоб він відкрив у собі, несподівано для себе самого, себе як мистця.

Його життєвою метою стає мистецтво, і це його

рішення на цей раз уже остаточне.

Йому 27 років. Нитка життєвого вузла починає розкручуватися в протилежному напрямкові. Кілька днів він проводить у батьків, які мешкають тепер в Еттені, а тоді він повертається до Борінажу.

Тут він прожив сувору зиму 1880 року, існуючи надголодь на ті малі гроші, які надсилає йому його брат Тео. Досі він так або інакше заробляє на себе, тепер він більше нічого не заробляє, він існує за підтримкою брата.

Йому дорікають ледарством, але він одкидає це обвинувачення. Він малляр, і він малює. Це також праця, хоч вона й не приносить ніяких заробітків.

— Мимоволі в моїй родині я став підозрілою й неможливою особою. До мене немає жадної довіри. Але чи є якийсь спосіб, щоб я міг бути корисним для родини?

Він не перестає гостро виступати проти пасторів. Ні, він не хоче Бога, загорненого в соломі, такого дорогого для панотців!..

Він прагне людської любови. «Той, хто не має глибокої любови, щирої приязні, той мертвий!» — каже він. Його приваблюють принижені, але вони не довіряють йому. Його фізичний стан, його вдача, цей його рід похмурої боязкості, все це відокремлює його від них і їх від нього. Між ними лежить безодня його буржуазного й релігійного виховання. Але якщо він не може знайти прямого шляху до людей і їх любови, то чи не слід дійти до них іншим шляхом, не прямим, а посереднім, не через офіру морального й матеріального самозречення, не через пасторство абож евангеличне місіонерство, не через релігію, а через мистецтво?

Вінсент малює з натури й копіює. Він копіює Мілле з репродукцій. В селянах цього мистця він знаходить те, чого він найбільше прагне: ясности, вкладеної в мистецтво ідеї й морального навчання! Але як це важко висловити! Йому бракує досвіду, він не володіє технікою

малярства. Він повинен учитися. Він почуває потребу дискутувати про мистецтво й мати друга, якого не знайти йому тут. Він мусить одвідувати музеї й дивитися на оригінали.

Отже він кидає Борени й улаштовується в Брюсселі, оселившись на Південному бульварі ч. 81. Тут з жовтня 1880 року він приступає до систематичних студій малярства. Він починає з основ, вивчає анатомію, засвоює закони перспективи й світлотіні, зарисовує натуру в класі, робить ескізи з робітників разом з ван Рапаром і Мадіолем.

Приятелем його стає ван Рапар, посередній мистець, але терплячий друг, з яким протягом років Вінсент підтримує добрі взаємини. В ательє, яке він ділить з ван Рапаром, він працює копіює вуглем зразки, подані професорами.

Його турбує думка, що він є тягарем для родини, й він плекає надію, що йому пощастить заробляти, ілюструючи книги й журнали. Коли його друг ван Рапар виїздить з Брюсселю й Вінсентові стає дорого самому оплачувати ательє, — він, щоб не обтяжувати родину зайвими видатками, переїздить до батьків.

В Еттені, коли погода дозволяє робити це, він кожного дня виходить на поле й малює селян, які працюють на полі, скопуючи землю. Він виявляє бажання малювати також пензлем, і дядько з Принсгагу дарує йому малярську скриню з фарбами.

Весна, квітень 1882 р. Часто перепадають дощі. Сріблястосірі сутінки зранку затягують обрій. Пополудні прояснюється. В повітрі теплішає, і Вінсент разом з удовою-кузиною й її донькою виходять у поле. Синява забарвлює далекий ліс; виблискує біле люстро става; спрощуючи мелодію до кількох тактів, цвірінкають пташки.

Вони часто зустрічаються. Вінсент і кузина, і багато провадять часу разом. Вінсент закохується в свою

кузину. Вдруге в його житті в ньому спалахує любовна пристрась. В листі до Тео він посвячує брата в свою тайну.

Весна. Любов. Вінсент закоханий. Почуття любовного щастя переповнює його вщерть. Уся радість життя розкривається перед ним. Він захоплений. Усе, що досі було неможливим, глухим, замкненим, здається йому тепер можливим і досяжним.

Кузина це не Урсула Дьоєр, ця легковажна й безглузда дівчина. Вона цілковита протилежність останній. Вона розуміє його й, здається, співчуває йому.

Сім років відокремили перше кохання від другого. Сім важких і трудних років лягли між першим проявом почуття й цим другим. Тоді він був наївний і безпорадний юнак, двадцятилітній хлопчик, без всякого досвіду, без всякого знання життя й людей. Тепер йому 28 років, і за ці сім років він стільки вистраждав, стільки пережив, стільки разів життя йому ламало хребет.

Так, так, він зробив тоді помилку, закохавшись у молоденьку дівчину, порожню кокетку, нездібну усвідомити серйозність його пориву, збагнути повноту його почуття. Кузина — старша. Не дівчина, а жінка. Серйозна, лагідна, людяна, проста, сердечна, щира. Життя було до неї таке ж неласкаве, як і до нього. Вона зазнала горя, втративши чоловіка.

Між нею і Вінсентом налагодилися дружні й приятні стосунки. З зворушливою прихильністю вона слухає Вінсентові оповідання про його життєві потрясення.

Вінсент живе як у трансі, сповнений ілюзій, мрій, снів. Боязкий і нерішучий, він довгий час не наважується освідчитись у коханні перед молодою жінкою. Відкладає з дня на день.

І тоді, нарешті, в становищі якогось панічного жаху, він раптом проривається потоком незв'язаних слів, фраз, позбавлених глузду звуків і викриків, що в них годі було б вкласти якийсь людський сенс. Несподівано,

незграбно, грубо він робить спробу поцілувати молоду жінку. Вона різко й рішуче його відштовхує.

З тих пір між ними витворюються холодні натягнені взаємини. Кузина явно уникає Вінсента й намагається ніколи не лишатися з ним насамоті, але за деякий час Вінсент, не здатний стримати свої почуття, вибирає момент, щоб майже з тваринною хижістю повторити свою спробу поцілувати її. Він осипає її своїми клятвами. Він запевняє її в своїй любові. Він каже, що не може без неї жити. Що вона для нього все. Він падає до її ніг, обіймає ноги, цілує вбрання.

Вона виривається з його рук. Вона кричить:

— Не доторкайтеся. Не доторкайтеся до мене. Ви не смієте!

Обурена, в сльозах, вона заявляє, що вона більше ані хвилину не лишатиметься й негайно від'їде до Амстердаму.

Між превелебним отцем Теодорусом і Вінсентом відбувається важка сцена. Завжди лагідний і стриманий, о. Теодорус лютіє. Цього разу він каже Вінсентові все, чого він досі ще не казав ніколи. Він каже йому про його нікчемність, він закидає йому ледацтво, він дорікає йому, що він відбирає хліб від своїх молодших братів і сестер. Морально зіпсований, внутрішньо розбещений, безсоромний, розкладений, що лише огиду викликає до себе в кожній порядній людині. І нарешті в додаток до всього цей його вчинок супроти молоді жінки.

Вінсент борониться. Він каже, що в нього були найкращі наміри, що тепер, коли він знайшов у малярстві своє правдиве покликання й коли він полюбив, глибоко й серйозно полюбив, він хотів одружитися. Він був певен, що в кузині він знайде вірну подругу й добру дружину.

Отець Теодорус вибухає поривом гніву:

— Одружитися?! Цей хлопчак, не здібний ні до чого, неспроможний улаштувати своє життя, негідний заро-

бити на шматок хліба, начитавшись всякої паскудної літератури, він хоче одружитися?!

Вінсент не витримує. Після цієї жахливої сцени між ним і батьком, він кидає Еттен і подається до Ля-Е.

Друге кохання ван Гоґа обернулося для нього так само нещасливо, так само катастрофічно, як і перше. Обидві його спроби прокласти шлях до жіночного серця кінчилися невдачею. Два кохання, два освідчення, дві поразки! Якщо він і зробить ще колись спробу в житті покохати, то в коханні він шукатиме лише одного: приниження. Не радості й самоствердження, а суму й самознищення, химер печалі!..

II

Життя ван Гоґа складалося з невдач і поразок. Від життєвих поразок він рятувався втечами. Він утік з Лондону, тоді з Парижу, потім з Борену, тепер з дому. З дому він утік до Ля-Е.

В Ля-Е мешкав його брат у других, художних Мов, що досяг у мистецтві успіхів і здобув для себе визнання. Мов прийняв Вінсента з щирою приязню, показав йому свої картини, і картини Мова сподобались Вінсентові. Він роздивляється їх. З усіх його особливо вражає одне полотно: річка, низький берег; похитуючись од втоми, заморені шкапи покірливо тягнуть по ріці тяжко навантажену шалянду.

— Я, — пише Вінсент в листі до брата Тео, переказуючи йому про своє враження від цієї картини, — ще ніколи не мав нагоди почути добре казання про самозречення й ніколи не міг ствердити образ покори, за винятком картини Мова й творів Мілле!

Мов і Мілле!.. Мілле, що висів у нього на стіні кімнати в Лондоні, а потім у Парижі, ще й досі лишається для ван Гоґа мірою похвали й межею творчих досягнень.

І в тому листі до брата він додає, що лише самозречення, лише воно є істина. Напруживши всі сили, вгрузаючи в ґрунт, стомлений до знемоги, тягни свій тягар, — такий найвищий закон життя.

— Уміти страждати без скарг — ось єдина корисна річ. У цьому полягає найвище знання, повчальна лекція, остаточне розв'язання проблеми життя.

Оглянувши картини Мова, Вінсент показує кузенові свої речі, що їх він захопив з собою з дому. Мов не ховає свого здивовання.

— Я, — признається він Вінсентові з усією ширістю, — завжди був тієї думки, що ти безплідна смоковниця, сухе дерево, яке жадного плода не приносить і яке зрубують і в вогонь кидають. Тепер я переконався в протилежному.

— Вище голову, друже! Ти ще сам не уявляєш собі, яку вагу для мистецтва має твоя творчість!.. — Мов з радісним сміхом зазирає Вінсентові в вічі і приязно з силою вдаряє його по плечі.

Вінсент заслуговує на те, щоб віддати йому час. Мов учить Вінсента правил рисунка, поправляє йому акварелі, що вони йому так подобалися, і яких він був так певен досі. Ван Гог малює «мертву природу» і вперше відкриває для себе фарбу, колір.

— Тео, — звертається він в листі до свого брата, — коли б ти знав, яке це велике діло — барва!

Він ходить малювати малий порт і пляж у Шевенінгу, дістає замовлення на дванадцять малих краєвидів Ля-Е пером, що приносить йому трохи грошей. Як і в інших містах, так і в Ля-Е Вінсент одвідує музей і вивчає картини великих старих мистців.

Чи не значить це, що Вінсент ван Гог колись згодом стане таким же малярем, як і всі, як тисячі інших мистців, що досягають визнання. Але ні, він сповнений внутрішнього неспокою! Малярство, що його оточує, не задовольняє його. Мистецтво, яке має успіх, викликає в ньому спротив. Картини, які він бачить довкола себе,

породжують у ньому протест. Вони зроблені не в тій манері, в якій би він хотів висловити себе. Він ще не знає, чого він хоче, але він твердо знає, чого він не хоче. Внутрішній неспокій, — така є та ціна, якою він сплачує своє покликання.

Так накреслюється лінія руху, що визначить принципове розходження між ним і кузеном Мовом.

Мов міцно тримається засад мистецтва, яким воно стало з доби Ренесансу. Він непохитно вірить у істину, проголошену великими майстрами Відродження, що найвище мистецтво це античне мистецтво. Щоб навчитись малювати, треба копіювати клясичні зразки. Перемальовувати гіпси з античних статуй — єдиний спосіб стати мистцем.

Одного ранку Мов поставив перед Вінсентом гіпсову голову Аполлона.

— Ти маєш нарисувати це!

Вінсент відмовився.

— Я? Цей гіпс? Ніколи!.. Я — майстер. Чого можна досягнути цим?..

Він дивився на Мова з похмурим викликом. Його відповідь прозвучала різко, майже грубо.

Мов зробив спробу з'ясувати Вінсентові. Він послався на те, що мистецтво античного світу — мистецтво ідеального зразка, мистецтво остаточної завершеності.

Вінсент відповів:

— Немає завершеного мистецтва.

Мистецтво не може бути завершеним. В мистецтві він прагнув незавершеності.

— Завжди шукати! Ніколи не задовольнятися з досягнутого! — проклямує ван Гог.

І він каже так само:

— Я шукаю! Я змагаюсь! Я творю від повноти серця.

Було смішно сперечатися супроти цих наївних вигуків анальфабета, що протиставляє себе всьому мистецтву Нового часу, яким воно було й є, починаючи

од Ренесансу. Але Мов не хоче поступитись і з пересердям він кидає й собі Вінсентові:

— У тебе неможливий характер!

* *
*

...Деякий час Вінсент, здається, ховався з цим, але кінець-кінцем він не витримав. Раптом, цілком несподівано, немов з викликом, ніби вихвалюючись своїм вчинком, він признався. Так, хай знає про це Тео, хай довідаються батьки, хай усьому світу стане відомо. Він не надає жадного значення, що можуть сказати або подумати з цього приводу.

Її звуть Христина. Вона проста жінка. Старша за нього. Йому 30, їй 32 роки. У неї руки жінки, що звикла до повсякденної праці, і це подобається Вінсентові. Вона має кілька дітей, але вона вагалась би назвати на ймення батька котрогонебудь з них. Коли вони зіткнулися, Вінсент і Христина, — Вінсент називає її «Сьєн», — вона знов була вагітна. І, як давніше, вона не могла б сказати, від кого.

Повія?.. Так, повія, вулична дівка, що звикла заробляти собі на шматок хліба, як прийдеться. Од випадку до випадку. На пішоходах вулиць, в темних проваллях міста, в глухих закутках ночі. Сказати про неї, що вона повія, зовсім не значило образити її. Жінка, що її всі зневажають і ганьблять. Тому, що це так, саме тому Вінсент ван Гог і вирішує:

— Тео, — пише він до брата, — я вирішив одружитися з нею.

Він свідомий того, як важко комусь співжити з ним. Він знає, що в нього важка вдача. Він признається.

— Я часто буваю жадливо нестерпний! Я буваю сумний і роздратований! Але я потребую співчуття, я

голодний і відчуваю спрагу, і коли ні в кого не знаходжу співчуття до себе, мене охоплює байдужість, я стаю тоді брутальний і сам підливаю олії в огонь. Ні, я не люблю бувати в товаристві, підтримувати зв'язки з світом. Розмовляти з людьми становить для мене важкий і прикрий обов'язок.

Ван Гог не робить собі жадних ілюзій щодо жінки, з якою він зійшовся, але він намагається її виправдати.

— Не знаючи нічого доброго в житті, як вона могла стати доброю?

Йому здається, що він міг би піднести її. І ця думка — властива думка того часу: врятувати повиню!.. — знаходить відгомін в його серці.

Дивний збіг обставин! Що спільного, здавалось би, могло бути між цим голландським малярем і російським письменником Федором Достоєвським? І все ж таки вони люди тотожної моральної атмосфери. Дати творів Достоєвського і дати життя ван Гога збігаються. Літературна тема, розроблена Достоєвським, повторюється в життєвій долі Вінсента.

Існує закон єдності часу: в той самий певний час цілий світ проходить через етапи тих самих почуттів, через смугу тотожних вчинків, хвилі взаємозв'язаних ідей! Немає сумніву, Вінсент ван Гог ніколи не читав Достоєвського, він ніколи не чув нічого про Раскольнікова, ні про князя Мишкіна, ані про Соню Мармеладову, — про студента Раскольнікова, що вклонився в ноги повії Соні Мармеладовій, що сказав їй: «Твоєму стражданню вклоняюся!», — але в його житті повторюється подібна психологічна ситуація і, властиво, з тих же психологічних мотивів.

Так, він зійшовся з Христиною, але де інде він міг знайти вихід з того душевного глухого кута, в якому він спинився? Хіба не відкинула його Урсула, молода дівчина, яку він покохав колись у Лондоні? Хіба з обуренням не відштовхнула його від себе його кузина,

коли він наважився їй сказати, що він її любить? Жадна жінка з його середовища не захотіла покохати його. І після того, як його почуття зневажено, що іншого лишилося йому, як шукати любови жінки, яку зневажає весь світ? Останнього приниження шукав він у коханні, найглибшої ганьби хоче він досягнути в любові.

Хай буде! Хай буде саме так! Він прийме любов, обернену в ганьбу, ганьбу любови. Зі зганьбленої любови він пишатиметься й тішитиметься. На гірській верхів'я він зведе цю любов-ганьбу. Смерть ствердить як життя. Пітьму як світло. Падіння як піднесення. Ніч як день. На камінні бруку посередині галасливого майдану, на смітниках людських покидьків він зростить ще не знану людям квітку, ще ніколи не бачену барвистопишну троянду зганьбленої любови.

У листі до брата Тео, повідомляючи його про свій намір одружитися з Христиною, Вінсент зображує картину свого прийдешнього життя. Він винаймає мешкання для майстерні. Посередині кімнати поставить мольберт. В другій половині висітиме колиска для немовляти, яке незабаром прийде на світ. Коло каміну стоятиме дитяче крісельце. О, нарешті, він не почуватиме себе самотнім, пригніченим і меланхолійним. Він вестиме сталі, влаштовані й регулярні життя.

Сталі, влаштовані життя? Він і сталість?.. Що спільного він має з приборканою і ординарною сталістю? Він, якого сповнює внутрішній неспокій?..

Йому не пощастило досягнути кохання як радості, чи не мусить він ствердити його як одчай і сум? Чи не може темне глухе світло похмурого смолоскипу, що червоною плямою відбивається на чорному тлі ночі, заступити йому ясне світло безхмарного дня?

Жадна жінка в світі досі не покохала його. Лише Христина, лише ця жінка, що не раз зазірала в безнадії, п'яна, в каламутну чорноту нічних каналів, які між щілинами кам'яниць течуть крізь місто, лише вона, зганьбле-

на й знищена, саме вона, повія, тільки вона одна з усіх, в останній людяній саможертві, здається, покохала його.

Ван Гог прив'язується до Сьєн. Він кохає її, й її кохання, в злиднях і невлаштованому безладді напівбогемного життя, сповнене гіркоти й печалі.

Папає вогонь у залізній грубці. Він стоїть коло мольберта й малює її. Вона підводить голову, одкидає волосся й посміхається до нього. Він схиляється й цілує її в похолопі уста. «Тобі холодно?.. Ти стомилась?» «Ні, ні! Малюй! ще ніколи не було так так добре, як оце зараз!»

Такою він малює її: як уособлення печалі! Нага жінка сидить долі з зігнутою спиною, схиливши голову; розпушене волосся закриває їй обличчя й спадає вниз на коліна. Літографію підписано по-англійськи «Sorrow» («Печаль»). Другий малюнок з неї підписано цитатою, взятою з Мішле: «Як це сталося, що на цій землі може бути жінка, така покинена й така самотня?!»

Правду сказати, Христина не багато чого варта. Вона негарна на обличчя, ця зів'яла й немолода жінка, що їй, як і йому, чимало довелося вистраждати в житті. Вона ледача й зовсім не дбає за своїх дітей. Вінсент примушений взяти піклування про них на себе. Це він купує для них молоко, варить кашу й годує їх з ложки. Вона недбайлива й неохайна. Багато палить, цілий день не випускаючи люльки з рота. Плює довкола себе на підлогу. Не прибирає. До того ж вона сварлива, лиха й лайлива. Вона лається з вишуканою майстерністю матроса, що тиняється по портових шинках.

Вінсентові доводиться робити зусилля, щоб стримати себе, щоб не вибухнути раптовим гнівом, не почати кричати на неї або не накинутися на неї з кулаками. Неможлива особа! Ван Гог дуже скоро має нагоду переконатися цього.

Але скільки гіркого треба було пізнати в житті, через які розчарування в людях і собі треба було пройти, щоб

так дбати, так берегти те невелике тепло, ті злиденні крихти доброти, краплини несміливої ніжності, що їх могла дати йому ця нікчемна, розчавлена, назовні й всередині себе розхитана, знищена, жалюгідна жінка.

У листах Вінсентових до брата Тео можна натрапити на одну страшну фразу: — Краще жити з лихою повією, як бути самому! — признається Вінсент братові.

Страждання. Самозаперечення. Самозаперечення, що доходить до самознищення. Те, що колись його батько домінус Теодорус так проникливо й так глибоко сказав про нього:

— Він не шукає легкого, але тягара, який би він міг покласти на себе! Він завжди прагне того, що веде до труднощів!..

В усьому. В тім числі і в коханні. Кохання обернено в страждання, в шлях і в спосіб самознищення. Цей образ володіє ним: зморені коні, грузнучи в вогкому ґрунті болотяного берега, тягнуть по чорній воді каналу тяжку баржу.

Він працює з шалом. Несамовито. Працює до остаточного виснаження в цій обстанові, де в колиці плаче немовля, де немиті діти повзають по підлозі, де в хаті лютує ця лиха й від ранку неубрана жінка.

У цей час він захворює на венеричну хворобу. В лікарні він студіює теорію перспективи, читає Діккенса й Золя. Читання Діккенса ще більше підносить в ньому любов до злидарів, до бідних людей, до всіх знедолених і принижених.

Видужавши й вийшовши з лікарні, він ходить за місто, малює поля картоплі й грядки приміських городів.

Звістка, що Вінсент зійшовся з повією й вирішив одружитися з нею, потрясла його близьких. Родина скандалізована до останньої міри. Здається, що він дійшов до крайньої межі падіння й морального самознищення.

Кузен Мов категорично відмовляється підтримувати

з ним зносини, поки він житиме разом з цією огидною й брудною жінкою. Коли одного разу ван Гог, зустрівши на вулиці Мова, запрошує його завітати до нього в ательє подивитися на нові його картини, Мов рішуче заявляє:

— Поки у тебе ця жінка, моя нога не переступить через поріг твоєї хати. Ти повинен розірвати з нею.

Вінсент вибухає обуренням. Він ладен боронити цю жінку проти цілого світу.

Усі одвернулися від нього. Лише Тео не покинув його, цей лагідний, добрий, терплячий Тео, здатний все зрозуміти й все простити. Але й він, Тео, вважає, що Вінсентові було б найкраще розійтися з Сьєн.

Розійтися?! Ван Гог уявляє собі, як би він міг зробити це, покинути цю самотню жінку й собі повернутися в самоту. Це понад його сили. І все ж таки поволі він починає вагаться. Не так легко й йому утриматися в цьому безладді, жити в цьому хаосі, нести на собі тягар безладдя, який створює ця жінка.

Він піддається умовленням і напередодні того, як Христина знов збирається стати матір'ю, він рве з нею. Чи був цей розрив з Христиною виявом його поступливості й слабкості? Дехто з біографів ван Гога гадав, що це було саме так! Але треба визнати, що розрив з Христиною не дався йому легко. Він переживає знов глибоку, внутрішню кризу, сприймає свій відхід як душевну травму, не менш глибоку, як і всі попередні.

Це не одна грань. Ще одна сходинка. Ще одна поразка й ще одна втеча.

Він одходить геть, знівечений і розтерзаний, з раною в серці, й рана ця кровоточить. Біль зриває його з місця й жене його в безвість.

* *
*

Він не хоче вертатися до батьків, хоч вони й зробили зворушливий жест; знаючи, як він бідує з Христиною, вони великодухо надіслали йому пакунок з теплими речами: штани й зимове пальто для нього й тепле жіноче манто для неї.

Власне кажучи, він не цілком свідомий того, де він і що він робить. Він перебуває в стані цілковитого душевного занепаду. Рід маячні володіє ним. Враження розпадаються. Думки вислизують з-під його контролю. Він втрачає владу над собою. Для нього немає що або ж де. Для нього існує ніщо й ніде. Він галюцинує. Його згільйотиновано. Він іде, людина без голови, і свою одрубану голову він несе в простягненій руці перед собою.

В якомусь трансі, не знати як, він опинюється в околицях Дренту, в північній Голляндії, в цій країні пустельних ляд, пласкій і порожній, що робить її подібною до Брабанту, де він народився.

Кілька місяців, з вересня до листопада, він блукає без цілі в цілковитій внутрішній розгубленості по дорогах, нездібний вгамувати себе, ледве чи здібний сказати, що з ним або де він, куди він іде або звідкіля він прийшов. Він переходить через мости, мінає ліси, перетинає дороги, звертає в той або інший бік, не питаючи нікого, куди веде цей шлях і куди він прийде. Хіба не все одно, куди йти і куди приведе його ця дорога, що нею він простує в нікуди й в ніде?!

Його бентежать спомини про його нещасливе кохання до Съен, втрата, що лишила по собі нічим не заповнену порожнечу. В ньому прокидаються згадки про його любов до кузини. Його мучить біль ненасиченого кохання. В його уяві постають галюцинаційні картини неподіленого кохання, ілюзорні візії нездійснености,

кошмарні візії, сексуальні привиди. Примари змисловости володіють ним. Здається, він блукає по колах пекла, де є лише те, чого немає. Він почуває себе як одержимий.

Горб, порослий сосняком. Самотнє в тумані кладовище. Одного полудня, немов в якомусь стані екстатичного збудження, він пережив дивне враження порожнечі; він раптом з остаточною ясністю побачив, яка порожня може бути ця пустельна країна в годину полудня, коли в каламутному серпанку над землею звисло одиноке бліде око сонця.

Сувора непривітна земля в брунатних, сірожовтих і фіялкових тонах. Внутрішня його самота ставала самотою всієї цієї країни. Він змальовує чорні стовбури обгорілих дубів, темні ставки, схожі на купи гною, повільне гниття німих торфовищ.

Поволі він переборює в собі цей плин втрат. Речі повертають собі зв'язки. Щоб народитися вдруге, треба було вмерти. І він вмер. Він умирав, тепер він починає видужувати. Треба гадати, що в ці місяці блукань він перейшов через найнижчу точку внутрішнього розпаду. З цього часу починається його вихід з ніщо й ніде. Самознищення приносить свої плоди. Він наблизився до межі, по той бік якої постане з ніщо й ніде, з страждання, з самозаперечення, з злиднів, великий творчий геній Вінсента ван Гога.

Він усвідомлює це повернення. В листі до Тео він, хоч і не до кінця чітко, але все ж таки досить виразно намагається збагнути й висловити сенс пережитої ним у цей період кризи:

— Я перебуваю в атмосфері, яка мене глибоко збуджує, яка наказує, регулює, оновлює, підносить мої думки. Ось та точка, до якої я дійшов. І те, що я можу тобі писати, сповнений нових почуттів, цим я зобов'язаний цим печальним і самотнім ляндам. Це зовсім певно: я відчуваю в собі в цей момент початок чогось кращого.

Покищо ще немає нічого, але я вже бачу в моїй творчості прояви того, чого досі я ще ніколи не робив, не здібний був робити. Малярство стало для мене легким. Я відчуваю бажання взятись за те, що досі я боязко обминав.

Він певний: нічого доброго не можна зробити в місті. Тут, в ляндах, він малює траву, поля, картоплю, трудову природу, робоче життя, хижі пастухів, стадо, що в вечірніх присмерках повертається з пасовища до села.

Самозаперечення — цілковите заперечення всього: малярства, яким воно було досі, починаючи з Ренесансу, життя в усій його влаштованості й сталості, кохання, — стало умовою для самоствердження. У самознищенні й через самознищення він знайшов себе, себе таким, яким його знає людство: єдиним, неповторним, могутнім. Майстром. Я вже сказав: *генієм*.

Самоофірою — ціною великих жертв — здобув він для себе свою геніяльність!.. Свою геніяльність для себе він вистраждав.

* *
*

Так тепер знов стає для нього можливим повернення в Дім Отчий. З грудня 1883 року Вінсент ван Гог осідає в батька в Ньюенені. Ньюенен — село в Брабанті. Воно дещо заможніше, ніж Зюнбарт або Еттен, де досі мав свої парафії Вінсентів батько, домініус Теодорус. Переважна більшість місцевої людности — католики, але деяка частина з них реформісти. Тутешня місцевість, як і в усьому Брабанті, — низька й болотяна.

Парафіяльний дім в Ньюенені добрий голландський будинок. В просторому домі, двоповерховій кам'яниці з входом посередині, знаходиться кімната також і для Вінсента, де він може вигідно розташуватися з усім своїм

приладдям маляра — підрамниками, мольбертом, фарбами, сувоями полотна й теками картону й естампів.

Вінсента приймають в дома добре. Здається, він остаточно присвятив себе малярству. Хто зна, чи не пощастить йому згодом досягнути успіху, як і його кузенові Мов?! А головне, що він більше не веде того скандального, ганебного життя бродяги, остаточно загубленої людини, як це було з ним в Ля-Е.

Родинна обстановка сприяє поверненню душевної рівноваги й ретельній творчій праці. Мати гідно веде скромне, але добре налагоджене господарство. До свого батька Вінсент ставиться з повагою. Домініус Теодорус — людина добра й лагідна, хоч між ним і Вінсентом, властиво, й немає нічого спільного. У Вінсента більше подібного до матері з її живою й іноді примхливою вдачею. Як і Вінсент, вона має нахил записувати свої враження, але замість того, щоб писати листи, як це робить Вінсент, вона веде щоденник і зберігає свої записи тільки для себе.

Він цинить доброту своїх батьків. Їх упередженість до нього й його поглядів він пояснює різницею почуттів і темпераментів, які відокремлюють два покоління.

Зимове нещедре сонце м'яко лине в кімнату крізь замерзлі шибки. В грубі потріскують дрова, й білі кахлі присадкуватої груби випромінюють сухе тепло. Боже мій, яка радісна й втішна після бездомних блукань ця благодатна тиша великого пасторського дому, це вдоволене муркотіння kota, зігрітого теплом кахляної грубки, ця спокійна й безтурботна праця від ранку до вечірніх присмерків у блакитних хмарах тютюнового диму.

І ввечері, коли в кімнатних сутінках фарби починають змінювати свої відтінки, Вінсент одкладає дощечку, що заступає йому палітру, і йде на двір зачинити в будинку віконці. Крижинкою звис у небі місяць. Десь на селі в морозній порожнечі гавкають пси. Гульвіса-вітер

гойдає чорне гілля дерев, скреготить намерзлимими лозинками кущів, рве з рук у Вінсента віконницю й студить пальці. Але після дня, проведеного в гарячому теплі кімнати, так приємно відчуті свіжий подув вітру і, підставляючи плече під його порив, Вінсент вдоволено і хитро підсвистує в такт вітрові.

* *
*

Хоч Вінсент і відкрив для себе вагу фарби, але малює далі в темних кольорах. Він ще не знайшов себе. В листах до Тео він пише про малярство, про співвідношення кольорів. Він чув про те, що в Парижі з'явився новий *імпресіоністичний* напрям у мистецтві, що імпресіоністи хочуть оновити мистецтво, але він ще не має справжнього уявлення про них.

В родині не дуже цінують ці його шукання. Вони хотіли б, щоб він малював, як і всі, щоб він малював картини, які подобаються, які купують, які забезпечують успіх, приносять мистцеві визнання й матеріальний добробут.

Він живе в деякому відчуженні від родини, і ця самота, ця моральна ізоляція прикро впливає на нього. На щастя, селяни й ткачі — їх багато в цій місцевості — охоче підтримують товариство, і Вінсент звикає провадити свій час в їх гурті. Чи не варто було б назавжди осісти йому тут, у Брабанті?

Але знов приходить неспокій, знов постає життєва драма, ще раз опиняється він перед стіною, перед проваллям, якого йому не переступити. Ще один невдалий досвід кохання. Дівчина з заможної родини захоується в ньому і не ховає свого почуття. Щоправда, вона не дуже гарна і вже в роках, досить довго засидівшись в дівчатах, але з тим більшим екзальтованим поривом, з тим більшою відданістю вона прихилила-

ється до нього. Вінсент радісно збуджений. Це вперше трапляється в його житті, щоб якась дівчина покохала його й сама наважилась розкрити перед ним сховану тайну свого серця!..

Вінсент вирішує одружитись, і батьки підтримують цей його намір!.. Нарешті він матиме притулок, власну свою хату, сталий шматок хліба, родинний затишний куток, кінчить свої невлаштовані блукання, скінчить з життєвим своїм безладдям. Тепер він зможе малювати без думки, що завтра він помре з голоду.

Відбуваються заручини. Вінсент — урочистий, як ніколи. Він немов у якомусь чаді. І цей незвичний блиск золотої обручки на лівій руці. Але все це триває дуже недовго: мрії, чад, сподівання, блакить очей, зустрічі, любов! При трагічних обставинах йому доводиться розлучитися з нареченою.

Хоч батьки дівчини й дали згоду відбути заручини, але вони дуже неприхильно ставляться до проєктованого шлюбу. Їх ставлення до Вінсента дуже упереджене. Що доброго можна сказати про цю людину, що ламаного гроша не має за собою? Вони дивляться на речі більш, ніж реально. Треба зберігати тверезість і не піддаватись жадним ілюзіям. Що з того, що дівчина маячить своїм коханням до цього пасторського сина?!..

Батьки дівчини сприймають Вінсента ван Гога таким, яким він є: бродяга, що звик до богомного життя, нездара й невдаха, нездібний ні до чого, не звиклий до жадної праці. В 31 рік він ще не заробив на себе жадного су. Він живе на утриманні своєї родини. Живучи в домі своїх батьків, він весь час говорить тільки про одне, про нудьгу, яка володіє ним. Хто зна, що він зробить ще сьогодні й куди він захоче податися завтра.

Дівчина гірко плаче. Вона запевняє: «Він ще зміниться!». Зміниться? Хай зміниться! А тим часом, покищо, хай краще вона лишатиметься неодруженою, хай краще вона ціле життя своє проживе старою дівою,

ніж повіряться у шлюб і з такою хаотичною, непевною себе людиною.

Дома Вінсент теж приносить із собою нелад. Порушує урочистий спокій просторого пасторського дому. Домінус Теодорус прикро збентежений, чуючи від Вінсента думки, які той висловлює. Здається, Вінсент цілком втратив свою колишню побожність. Вони часто сперечаються між собою, — батько й син; ведуть нескінченні дискусії, які тривають іноді цілі дні й ніколи не приводять ні до чого.

Взаємини в родині загострюються. Домінус Теодорус хвилюється, полемізуючи з сином. Хвилювання переходить у гнів. Дискусія обертається в гостру сварку. У панотця хворе серце, і всі ці сутички прикро позначаються на його здоров'ї. У Вінсента за всіма цими диспутами не лишається часу для праці, абож він примушений тікати з дому, хоч це йому не завжди вдається, бо домініус Теодорус вважає за свій моральний обов'язок перестріти його, затримати й переконувати, щоб повернути заблудшого на путь істини.

Вінсент вирішує покласти край цим дискусіям і відійти від батьків. Ні, хай краще він житиме окремо від них і дасть спокій і собі, і їм. Він винаймає для себе дві кімнати у паламаря католицької парафії й розташовується в них з усім тим безладдям, до якого він звик протягом свого бездомного життя. Обидві кімнати лишаються порожні. За винятком мольберта, підрамників, деякого найпотрібнішого хатнього начиння, убрання, пальта, шапки й пари черевиків, у нього немає більше нічого. У нього немає жадних меблів, щоб поставити їх у себе в хаті. Навіть стільця, хібащо складаний триніг, який він бере з собою разом з скринєю для фарб і великою парусиновою парасолею, коли йде в поле малювати етюди. Ніша в стіні заступає йому шафу, щоб повісити в ній вбрання й покласти бритву, квачик, мило й миску митися.

Дедалі він стає все більше відчуженим од усіх. Впадає в цілковиті злидні. Щоб заощадити на їжі, він одмовляється від м'яса й робить спробу задовольнитися найменшим: черствим хлібом і солоним, сухим сиром. Але в нього завжди є пляшка коньяку, хоч він — щоправда — й не зловживає ним. Він не п'яниця, він не пиячить, але зате він багато палить. Він каже, що тютюн його заспокоює й допомагає йому працювати.

Він працює багато, малює пейзажі й типи. Лишаючись під впливом Мілле, він охоче малює селян. Йому хочеться бути *малюєм селян*. У цьому він бачить своє покликання. Колись він хотів сполучити релігію й соціальну акцію, тепер соціальну акцію й мистецтво.

Найбільшим мистецьким досягненням ван Гога в цей «народницький», «передімпресіоністичний» період його художньої творчості є велика його картина, полотно, яке він рисує й закінчує тут в Нюенені, а тоді надсилає його до брата Тео. Це славетні його «Селяни за вечерю». Селяни змальовані з гротесковим реалізмом у похмурих брунатних тонах.

Селянська родина сидить за круглим столом; в центрі на столі стоїть велика миска вареної картоплі. Люди, що сидять за столом, беруть її руками. Це широкороті люди з грубими обличчями й твердими вузлавими пальцями, покрученими, як коріння дерева. Підвішена під стелею до сволака велика гасова лямпа з пласким бішаним дашком кидає жовтаве світло на цю убогу вечерю, на людей, картоплю, філіжанки з кавою, на жінку, що з великого глека ллє чорну рідину.

Картопля — страва бідних людей, їжа людей, що працюють. Мілле в своїх зображеннях селян був ідилічний і ніжний. Ван Гог — суворий і похмурий. Мілле мріяв, ван Гог страждає.

Певне, коли ван Гог малював цих своїх їдців картоплі, він пам'ятав про картину свого кузена Мова, що справила на нього таке враження: змучені коні тягнуть за

собою шаланду. Життя важке. Жити — нести тягар. Страждання — найвищий закон життя.

У листі до Тео Вінсент намагається переказати братові про свій творчий намір і прочуття, які володіли ним, коли він малював цю картину.

— Я, — пише він братові, — хотів висловити в ній ідею: ці люди, які при світлі лампи їдять руками картоплю, що лежить перед ними на блюді, працювали на землі, і моя праця прославляє працю їх рук, і це є та їжа, що її вони так чесно заробили для себе.

Їх життя це інше життя, цілком відмінне від життя цивілізованих людей. І Вінсент ван Гог намагається малювати селян такими, якими вони є, нічого не додаючи, нічого не прикрашуючи.

— Мені хотілося б, щоб це було справжнє малярство, яке відтворює селян. Щоб це було селянське малярство.

Він не претендує на те, щоб хтонебудь знайшов його полотно гарним, але все ж таки він просить Тео, щоб той показав його продавцеві картин Дюран-Рюелеві, хай він подивиться на цю його картину, навіть якщо цей продавець і вважає, що картини ван Гоґа не варті й гроша.

Так тут сказано: мистецтво не повинно бути гарним. Врода, — не є те творче завдання, яке стоїть перед мистцем.

Його цікавить одне: селянська тематика в малярстві. І він зауважує для себе, що в мистців старої голландської школи не знайти жадної картини, яка зображувала б людину, що працює, трудящу людину, селянина з лопатою або сапою в руці, сіяча, який вийшов на поле з козубом зерна, щоб сіяти насіння.

— Зобразити селянина за працею, — це найактуальніша тема для модерного мистецтва! Я ніколи не перестану повторювати це!

Праця — ось те, що важить. Постать працівника маніфестує ван Гог. *Вроди* прагнуло старе голландське

мистецтво; *не-вроди* воліє прагнути нове, модерне, що його проголошує в самоті, ніким не визнаний і нікому не знаний, загублений у глухих просторах болотяного Брабанту Вінсент ван Гог. Супроти попередників він відчуває себе людиною часу, який приходить, але який ще не прийшов!

* *
*

І тут приходить смерть. Несподівано в березні 1885 року помирає всечесний панотець домініус Теодорус. Вінсент глибоко зворушений смертю батька. Він цілком свідомий того, що важить для нього ця втрата. З смертю батька перестає існувати для нього *Дім Отчий*, притулок, куди він, самотній мандрівник, людина загибелі й поразок, завжди міг повернутися, щоб перепочити.

Тепер він не має, куди повертатись. У нього більше немає оселі для перепочинку. Ніколи не повертаючись, без перепочинку він повинен іти вперед. Лише вперед. Назустріч майбутньому. Майбутнє бо належить йому.

Хоч, властиво, ще й досі він не знає, що значить для нього майбутнє й що значить він для майбутнього. Досі їх шляхи — його й майбутнього — не перехрещувалися. Вони ще не зазирали в вічі одне одному: він, Вінсент ван Гог, і майбутнє!..

Період народництва в творчості ван Гоґа це тільки вступ. Його «Селяни за вечерею» — найвищий здобуток його народницького періоду, але це зовсім ще не той Вінсент ван Гог, яким він стане в найближчі роки. Він відчуває, що він покликаний, але він не усвідомив сенсу свого покликання.

Село, батьків дім, миска з вареною картоплею, — плоди самозречення, яке ще не стало самоствердження.

ням. Люди звичайно не цінять поразок. Вони не усвідомлюють потреби втрат. Тим часом повинен був померти батько. Вінсент повинен був втратити ґрунт під ногами, покинути село, виїхати з Голляндії, бо його призначення — не болотяні поля Брабанту, а вітри світових просторів, не жовте світло газової лампи під бляшаним дашком, а соняшне сяйво Провансу.

З утратою батька, єдиний, на кого він міг би спертися, це брат Тео.

Тео прибув на похорон батька, й Вінсент прохає брата, щоб той узяв його з собою до Парижу.

Тео далі працює в фірмі Буссо, де колись починав і Вінсент; він досягнув успіху, він має певний достаток. Він не відмовляє братові, але прохає його зачекати. За деякий час його матеріальне становище поліпшиться настільки, що він зможе задовольнити бажання Вінсента.

— Ти не турбуйся, усе буде гаразд!

Чекаючи на те, коли Тео зможе здійснити свою обіцянку і взяти його до себе, Вінсент провадить літо в Ньюенені. Але з смертю батьковою його становище на селі дуже погіршало. Тепер моральний авторитет батьків не є йому захистом. Він не має на кого спертися. Тепер він сам.

У нього сталася прикра сутичка з католицьким кюре. Кюре не хоче, щоб його парафіяни підтримували будь-які зносини з Вінсентом ван Гогом. Він забороняє їм позувати для його картин. Паламар, що в нього мешкає Вінсент, ставиться до нього якнайкраще, але, коли минає термін, він, після заборони від кюре, не наважується поновити угоду на мешкання.

У нього не налагодилися взаємини так само і з пастором, який прибув до Ньюенену заступити на парафії померлого домініуса Теодоруса.

Начитавшись Діккенса й Бічер-Стов, Вінсент тримає перед селянами гуманістично-соціяльні промови, на

погляд пастора, цілком неприпустимі, навіть небезпечні для спокою на селі.

Кюре й пастор сполучують свої зусилля. Вони спільно озброюються проти Вінсента, вирішуючи якнайшвидше позбутися цієї неохайно одягненої людини, що претендує на звання мистця, але не малює нічого гарного, що не має жадного певного становища, а тим часом ходить по найбідніших людях на селі і збурює в них дух непокори. Ні, краще хай він якнайшвидше забирається звідси.

Вінсента в Ньюенені викинено звідусіль. Скрізь він натрапляє на замкнені обличчя й зачинені двері. Usta селян і ткачів стиснено мовчанням. Від дотику до неприязних холодних рук стигнуть пальці.

З мольбертом, теками, хутряною шапкою, мискою для миття й великою парусиновою парасолею він опиняється на вулиці. Досі, зазнаючи поразки, він утікає, тепер його проганяють.

Засмучений, в одчаї, Вінсент подається з села до Анверу, великого портового міста, сповненого галасу й руху, залишаючи свої рисунки й картини на місці.

Пах цитрин змішується з запахом морського одпливу, просмолених линв, вугільного диму. Морський вітер хльоскає в обличчя. Гудки великих океанських пароплавів рвуть ухо. Він проходить через ринок, де на слизьких каміннях стоять ночви й плетені з лози козуби з рибою й риб'яча луска сріблиться під ногами. Річка в Анвері така широка, що на ній не побудовано жадного моста. За річкою, де по той бік стоять лише кілька самотніх будинків, одкривається широкий порожній простір. Воду річки забарвлює сонце, що заходить, в жовтогарячий колір. Чайки, розплатуючи крила, проносяться з квілінням над водою. В портових шинках, освітлених газом, матроси з кораблів витанцьовують під звуки механічного піяніна. Безглуздо й дивно підстрибують клявіші клявіатури.

Вінсент в Анвері оселюється на вулиці «des Images» над крамницею продавця фарб. Годується він по маленьких ресторанах, де подають місцеві улюблені народні страви: сирі мушлі в оцті, смажену рибу, угрів, усе те, що дає море й що не коштує тут майже нічого.

Досі Вінсент знав, що він не повинен малювати, як всі, що він, щоб ствердити себе й своє покликання, повинен малювати інакше, як мистці малювали досі, але в самоті сіл, під впливом картин Мілле і книг Діккенса, Золя, Бічер-Стов, він був певен, що вся справа полягає в тому, щоб відкинути ідею «вроди в мистецтві» й творити позаестетичне соціальне мистецтво «негарного», мистецтво «бідних людей», запровадити в мистецтво труд і трудящу людину: поля картоплі, людину з лопатою, картоплю — страву бідних людей, печаль пригнічених і знедолених. Людське страждання. Тягар. Чорноту піль і печалі.

Ідея зламу жила в ньому. Мистецтво повинно бути *іншим*, не таким, яким воно було досі. І тут саме в Анвері, в цьому портовому місті, куди приходять кораблі з цілого світу, приносячи з собою пахощі далеких незаних країн, він цілком випадково відкрив для себе, що в світі справді існує таке *інше* мистецтво, цілком відмінне від мистецтва Європи Нового часу. Прекрасне велике мистецтво. Мистецтво прекрасного. Досконале мистецтво, що не має нічого спільного з мистецтвом перемальованих гіпсів, з італійським мистецтвом Відродження, Рафаеля, Леонарда й Мікель-Анджельо, ані з мистецтвом голландських майстрів, яким воно було досі.

Він пізнав це незнане, «*інше*», те, чого в цілковитій самоті села прагнуло його серце.

Риючись серед гравюр і естампів в рундуках і крамничках букіністів і антикварів, ван Гог ненароком натрапив на японські малюнки, на японське мистецтво. Вони одразу захопили його. Потрясли його. Нові обрії

відкрились для нього. Так, мистецтво може бути іншим. Сутичка з кузеном Мов, коли він відмовився малювати гіпсову голову Аполлона, набувала свого сенсу. Він шукав, і він знайшов. Можна бути майстром, не рисуючи з гіпсів. Існують великі в світі майстри, які ніколи не перемальовували гіпсів з античних статуй. Античність не єдина норма досконалого й довершеного мистецтва. Тепер він це бачив на власні очі, обмацував пальцями. Тримав у власних руках.

Його вибухи протестів знаходили собі ствердження. Усі гроші, які в нього були, він витрачає на купівлю «японців». Тепер він їсть лише сирі мушлі в оцті, але на стінах його кімнати висять японські малюнки, мистецтво заощадженого штриха. Зображення, яке знаходить собі втілення через відмовлення від деталю.

В поняття *іншого* був вкладений нарешті конкретний зміст. Анверські ландшафти, морську набережну міста, гавань, кораблі, небо, море, синю далечінь безмежного простору він малює тепер так, ніби Голляндія від вчора опинилася в Японії, в Азії, перестала бути країною Європи. Анверські пейзажі він рисує як японські. Деревя, немов це були хризантеми. Досі він малював у брунотно-чорних тонах. Тепер його улюбленим кольором стає цитриновий, яскраво жовтий. Різкий колір, що сяє в найвищому напруженні барви. Сяйво в своїй остаточній суцільності.

До вражень од японців прилучаються також враження від картин, які він знаходить у місцевому аверському музеї мистецтв. Він особливо захоплюється тут «Молодим рибалкою» роботи Франса Гальса. Але найбільше його вражають грандіозні полотна Рубенса. Він почуває себе схвильованим од їх могутньої сили.

Одного разу він пішов у неділю до собору, щоб оглянути тут славетні твори Рубенса, його колосальне «Розп'яття» й «Зняття з хреста». На погляд Вінсентів, їм бракує глибини, але він смакує їх віртуозність, їх велич,

їх екзальтовану надмірність, це вміння відтворити повноту почуттів, однаково радісно ясність і скорботу, цю комбінацію фарб, потік світла. На його думку, це важить далеко більше, ніж та діагоналя, що її в архітектоніці картини Рубенса так вихвалюють естети.

До Анверу ван Гог приїхав з наміром учитись. Од брата Тео він одержує трохи грошей і в листопаді 1885 року вступає до тутешньої Академії Мистецтв, щоб прослухати в ній курс.

На своїх товаришів цей новак справляє враження дивака. Кумедно одягнений. Уже немолодий, невиразного віку. Ця його хутряна шапка, побита модем. Синя куртка, яку носять селяни або візники. Замість палітри він тримає в руці маленьку дощечку. З кишені він витягає червону ганчірку, й вона править йому за носовик.

Порух здивовання з боку учнів супроводить кожну його появу, коли, відчинивши двері, він переступає поріг класи.

Згідно з методикою викладання рисунку, як в усіх інших художніх школах, так і в анверській Академії Мистецтв в основу покладено студії зразків античного мистецтва. Власне, скульптури. Професор приносить гіпс — Аполлон, Зевс, Венера, Атена — і учні зрисовують зразки, безокі голови, білі торси.

Вінсент рисує з швидкістю, яка дивує всіх учнів, але не захоплює професорів. Останні ставляться до нього стримано. Вони знаходять у нього добру волю, бажання вчитись, але це й усе, що вони можуть сказати про нього доброго.

Його рисунки відрізняються від рисунків інших учнів. Він робить їх у своїй власній, відмінній манері. Чи не стане цей голляндець ферментом незгоди?

В кожному разі професор Варлян, професор класи малярства (тіло), відомий мистець, чие ім'я приваблює до Анверу англійців і голляндців, які вчать малярства, позитивно оцінює роботи ван Гога.

Однак критичні зауваження інших професорів Вінсент сприймає з незадоволенням, хоч і намагається до них звикнути.

— Я згоджуюсь з ними, оскільки можна! Але хоч я й мовчу, але вже одним цим я їх дратую.

Він дратує їх своїм мовчанням, як вони дратують його своїми критичними зауваженнями. До того ж в наслідок важкої праці й недоживлення, — чи ж можна жити з самих тих мушлів з оцтом та вареної камбали? — він доходить до межі, до остаточного перенапруження. Так мало треба, щоб заломитись або вибухнути. Це може статися кожної миті, з кожного найдрібнішого приводу, а то й без всякого приводу.

У своїх листах до Тео він раз-у-раз нагадує останньому про його обіцянку. Анвер не задовольняє ван Гога. Він хоче переїхати до Парижу. Париж! Тільки Париж може принести визнання.

Катастрофа прийшла в найближчий час. Вибух стався на лекції рисунку в класі професора Зібера. Професор Зібер наказав служникові на подію посередині залі поставити гіпсову Венеру Мілоську. Відповідно до вимог і правил, учні ретельно креслили контури античної статуї.

Вінсент супроти правил, — бо що таке Вінсент і правила?! — вирішив намалювати статую, відтворюючи враження об'єму. Грецьку абстрактну вроду з гіпсу він перетворює на тілесну флямандську красу. Безрукій він домальовує руки. Він поширює їй стегна. Боги живуть на Олімпі й годуються амбразією й нектаром. Жінка, яку на аркуші ватману малює ван Гог, набуває в нього вигляду простої селянки з Брабанту, що годується картоплею, їсть капусту й хліб, п'є пиво, вагітніє, виношує в своєму череві й родить дітей.

Один з учнів наслідує ван Гога! Професор спинається вражений. Малюнок ван Гога й його приятеля професор розглядає як прояв спротиву, як негідне й

неповажне знуцання з нього й його вказівок. Він гостро застерігає аудиторію від повторення подібних спроб.

Критика професора роздратувала Вінсента. Він заявив:

— Ваші контури — лише безглуздий трюк! Гіпс зображує молоду жінку, але жінка, щоб бути жінкою, повинна мати руки, широкі стегна й черево, в якому вона може виношувати дітей.

І він грюкає дверима кляси, щоб більше ніколи не переступити порога Академії.

* *
*

В лютому 1886 року Вінсент прилучається до свого брата Тео в Парижі. Ще з тих років, коли він працював у філіялах фірми Буссо, він знає: — Успіх приходить з Парижу!

Тут, в Парижі, він нарешті знайде себе. Ля-Е й Ньюенен були етапами підготовки. Анвер дав йому можливість пізнати інші джерела для малярства, ніж клясицизм: бароккову пишність, ярмаркову кермесну яскравість Рубенса і, поруч з тим, японців. Досі на стіні його кімнати висів «Ангелюс» Мілле; тепер у нього висять японці. Для селян Мілле більше не лишається місця.

Під впливом Рубенса ясніє його палітра. Вплив японців підказав йому, що він може звільнитися в мистецтві від клясицизму, перемогти мистецтво Європи. У японців він знайшов те, чого йому досі бракувало: цю дивовижну стислість виразу, ощадність жесту, скупість ліній і, разом з тим, цю надзвичайну сміливість руху. Повноти враження досягнуто через неповноту зображення, через натяк, що вказує на самого себе. Фантазія домальовує в уяві відсутнє на малюнку.

В Парижі Вінсент оселяється на Монмартрі, в мешканні брата Тео. Тео пішов тим шляхом, якого колись зрікся Вінсент. Тепер він став завідувачем крамниці картин, що належить фірмі Буссо й міститься на вулиці Монмартр.

В крамниці повно псевдомистецького краму, картин малярів з «Сальону», як от Ронде або Енне, приміром, «Кромвелові вояки знуцаються з Карла I», або солодкаві зображення голих жінок. Жадна з цих картин не подобається Вінсентові. В мистецтві він прагне іншого.

Через брата Тео Вінсент ван Гог знайомиться з найвидатнішими представниками модерного «імпресіонізму», з Моне, Дега, Піссарро, що їх полотна він має нагоду побачити в крамниці у Тео. Тео підтримує цих майстрів і намагається продати їх картини в своїй крамниці.

Імпресіоністи, що їх картин Вінсент досі не бачив, становлять для нього не менше відкриття ніж японці. — Рисувати en clair — це ж ціла революція!

Ван Гог нарешті усвідомлює сенс свого покликання. Нарешті він знаходить себе. Він входить у коло імпресіоністів. Він розуміє те, чого він прагнув: справа не в тому, щоб запровадити в мистецтво селян, щоб зобразити людину з лопатою або сапою, змалювати поля картоплі, миску з вареною картоплею й селян, які їдять картоплю, щоб намалювати Венеру Мілоську з черевом і стегнами флямандської селянки, а в тому, щоб революціонізувати мистецтво, заперечити мистецтво Європи, перебороти мистецтво епохи Нового часу, яким воно стало в Європі з 16 століття.

В мистецтві він прилучається до революції, запровадженій імпресіонізмом.

Голляндець Вінсент ван Гог, опинившись в Парижі, як мистець, як маляр, зфранцузується!..

В майстерні Кормана, куди він вступає, щоб удосконалитися в техніці рисунку, ван Гог знайомиться з

молодим мистцем графом Анрі Тулюз-де-Льотреком, представником однієї з старовинних, найаристократичніших родин Півдня!

Між ними небагато подібного. Вони такі не схожі один на одного: цей неотесаний і недоладний пасторський син з болотяного Брабанту, голландський сільський парубок, що вічно смокче свою люльку, без всяких манер, хаотичний і невірноважений Вінсент ван Гог, і цей наскрізь просякнений французьким духом, аристократ з соняшного Провансу, витончений і вишуканий граф Тулюз-де-Льотрек.

Вони надто відмінні, щоб між ними зав'язалася справжня дружба, але в них є дещо спільне, що споріднює їх, що робить їх якоюсь мірою тотожними, однаково того й того представником свого часу.

Ван Гог — людина внутрішнього надриву, його душевні зсуви прийшли до нього зсередини; у Тулюз-Льотрека це сталося від його фізичного каліцтва. Він — карлик. Він має тулуб і голову дорослої людини; він носить борідку й пенсне, — але в нього слабкі й кволі ноги малого хлопчика. Поки він сидить, це не впадає в вічі, хоч з стільця звисають дві ніжки в дитячих черевичках. І коли він іде, він пересувається з трудом, безпомічно шкутильгаючи на своїх смішних скалічених ноженятах.

Мати його, яка мешкає в замку на півдні, висилає йому до Парижу щомісячне утримання, і це дозволяє йому малювати, витратити гроші в барах, прогулювати їх з дівчатами й друзями на публічних балах, провадити ночі в люпанарах.

У нього своєрідна манера малювати, що в ній відчувається дещо від японців. У нього гострий різкий штрих. Він користується натяком. Він нічого не завершує. Якщо мистецтво незавершеності може бути досконалим, завершеним у своїй незавершеності, — то це мистецтво Тулюз-Льотрека. Його мистецтво площин-

не, воно ілюстративне і в ілюстративності своїй ілюзорне. Він малює з елегантною гостротою кількома рисами кабаретних співачок, танцюристок з «Мулен-Руж», циркових кльовнів, одвідувачів нічних каварень: білу піну мереживних спідниць, чорноту панчіх на скинених вгору ногах, руки, затягнені в лайку довгих рукавиць.

Він майстер плякату. Це він робить з малювання плякатів — мистецтво яскраве, ефектно барвисте й кричуще.

Тулюз-Льотрек і ван Гог мають про що розмовляти. Вони плекають однаково любов до деяких мистців, охоче обмінюються думками про манеру й техніку малювання, хоч вона в кожного з них відмінна.

Немає нічого дивного, що маляр Корман, в майстерні якого ван Гог студював техніку рисунку, знаходить картини Вінсента жахливими. Свідченням варварства. Проявом занепаду, деградації, в яке потрапляло мистецтво. Свої великі академічні композиції Корман облизував якнайретельніше. Ще раз, але тепер востаннє, — ван Гог примушений був грюкнути дверима ательє, де як і скрізь, учні копіювали гіпси з античних оригіналів.

Дотеперішнє мешкання, в якому оселився Вінсент у брата, показалося надто тісним для двох. Тео змінив його. Він винайняв нове мешкання з трьох великих кімнат з коморою й кухнею. Третій поверх, тут же на Монмартрі. Вінсентова кімната з грубою, шафою і канапою справляє приємне враження своєю комфортабельністю й ясністю. Стіни кімнати Вінсент прикрашає японськими кретонами.

Захоплений речами найкращих японських майстрів, він копіює їх. Наслідуює їх. Портрет отця Тангі він малює в цій новій манері: вії кольору рожі, борода фіялкова й пальово-фіялкова, — нарешті справжній ван Гог.

Отець Тангі — дрібний крамар фарбами. В своїй крамниці він продає також картини своїх клієнтів. Через

Тангі ван Гог поширює свої знайомства в колі імпресіоністів, що їх картинами він захоплений; він зустрічається тут з зовсім тоді ще молодим Емілем Бернардом, з Сіньяком, з Гійоменом, якого при першій стрічі прикро вразила, властиво налякала, надміру енергійна жестикуляція ван Гога.

З Гогеном Вінсента познайомив його брат Тео. Так оце й є той фантазмагоричний, загадковий, чудний Гоген, ім'я якого ов'яне відгуками модерного міту! Яка дивна особа! Гоген одягнений недбайливо. Він не надає жадного значення своїй зовнішності. Навпаки, цей колишній банковий урядовець, голова родини й батько п'ятох дітей, що зрікся своєї посади, кинув свою родину й своїх дітей, що подорожував на Таїті і жив там у хижі, прикритій банановим листям, закоханий в 13-літню дівчину, — він тут, на вулицях Парижу, плекає в собі навмисне підкреслену урочистість сноба. Ці білі рукавички, цей темноблакитний сурдут! Ця мавпочка, що він її привіз з собою з Таїті і що сидить на його плечі! Він спирається на тростину, яку він вирізьбив сам і яка має фантастичний вигляд.

За першим враженням од його зовнішності й його вбрання спочатку забувається його обличчя: важкі повіки, що прикривають його очі, тонкі вуста, — погана прикмета, прикмета людини себелюбною й егоїстичною, як кажуть, — коротка, елегантно підстрижена борідка.

Мова, якою він розмовляє, така ж надзвичайна, як і вся його зовнішність: це суміш матроського жаргону, жаргону людини, що побувала в усіх найбрудніших портових шинках цілого світу, й специфічної технічної мови майстра-маляра. З вульгарною брутальністю змішується формалістична витонченість кастового, майже гієратичного техніцизму.

О, ось хто певен свого таланту! Він знає, чого він хоче, і знає, як досягнути того, чого він хоче. Усе в ньому розраховане на досягнення поставленої мети: стверди-

ти себе, як мистця, ствердити свою виключність у мистецтві. Він ладен знищити кожного, хто став би йому на заваді. Хто зна, який ніж або яку отруту він носить завжди з собою в кишені свого блакитного сурдута?!

Через самознищення йшов до мистецтва ван Гог, через самоствердження — Поль Гоген.

Його нелегко витримати довгий час, але ван Гог, сповнений подиву до його творів, не помічає в ньому нічого, окрім його генія великого майстра.

Як і ван Гог, Поль Гоген прагне *іншого* мистецтва, мистецтва, цілковито відмінного не тільки від європейського мистецтва нового часу, яким воно було й є з 16 ст., але й взагалі від мистецтва Європи, що вростає своїм корінням у грецьке мистецтво античного світу. Він шукає коріннів у мистецтві Таїті, творить екзотичне мистецтво, мистецтво міту, іраціонального в протиставленні раціональному мистецтву Європи.

Гогенові здається, що в Вінсенті він знайшов для себе відданого і покійного учня. І він провадить з ван Гогом кілька вечорів у каварнях, де за чаркою абсенту, що повторюється незліченну кількість разів, він посвячує Вінсента одночасно в тайни алькоголю і в містеріяльні тайни свого екзотичного мистецтва.

З люлькою в роті, оточений блакитною хмарою тютюнового диму, сп'янілий од абсенту, сидить Вінсент за столиком каварні. Крізь чад алькоголю з піднесеною, майже молитовною екзальтованістю він слухає Гогена, що проголошує благу вість досі ще незнамого мистецтва.

До яких меж закоханої самовідданості дійде Вінсент ван Гог у своєму захопленні Гогеном — він, що ніколи не знав ще меж для свого самознищення й, віддаючись, без вагань готовий був принести себе в офіру всього й цілком?!..

* *
*

Дедалі більше втягається ван Гог у гурт мистців-імпресіоністів. Разом з Сіньяком він їздить на етюди до Аньєру в Сен-Уан. Щоправда, Сіньяка дещо бентежить зовнішній вигляд його супутника, ця синя блюза робітника, рукави якої вимазані фарбами, його бентежить його поведінка, звичка ван Гога, коли вони повертаються додому, голосно розмовляти про мистецтво, розмахуючи замальованим полотном.

І не тільки Сіньяк, але й усі інші, з ким він стикається, знаходять його важким і брутальним, надто «голландцем». Як хотіти, щоб Кльод Моне, засновник імпресіонізму, такий м'який у своїх фарбах, відчув смак до картин ван Гога, надто різких, зроблених з майже стихійною силою, з барвами, доведеними до свого найвищого напруження?

У ван Гога багато від імпресіонізму, але від імпресіонізму дуже своєрідного. Він гвалтівник, цей Вінсент ван Гог. Рудий голландець, що волосся на його голові палає, як вогняне листя в осінньому лісі. Людина з люлькою. Голосногорлий. Широкожестий.

Його обминають.

Коли ван Гог прийшов одного разу на вечірку, улаштовану Тулюз-Льотреком, і приніс з собою полотно, яке він поставив у кутку кімнати, прихиливши до стіни, щоб можна було його роздивитись, здається, ніхто, окрім самого господаря, Тулюз-Льотрека, не звернув і найменшої уваги на цей твір Вінсента ван Гога.

Він улаштовує виставку своїх картин в фое Вільного театру, але вона не має жадного успіху. Його картини висять у крамниці отця Тангі, вони є також у бравого отця Порт'є, у Мартена і в Тома, цього експромта експродавця вин, але ніхто не купує його картин.

І коли влітку 1887 р. Тео виїздить з Парижу, щоб

провести свою відпустку поза містом, і Вінсент лишається сам, настрої його підупадає. В ньому прокидається незадоволення з мистецтва. Чи не зробив він ґрунтовної помилки в своєму житті, вибравши для себе малярство? Чи варте було мистецтво того, щоб віддати себе йому?

«Мені прикро подумати, що навіть коли б моє мистецтво й принесло мені успіх, то й це не могло б винагородити мене за всі ті жертви, які я приніс!»

Тим часом досі й найменшого натяку на успіх. Жадної уваги до нього. Суцільне мовчання. Цілковита байдужість.

«Чи не краще було б для мене, замість всього того, одружитись, мати дітей, служити? Бувають моменти, коли мене бентежить думка, що в 35 років я саме такий, який я є, тим часом я міг би і повинен був би бути зовсім інший і почувати себе зовсім інакше, ніж я відчуваю себе тепер!»

На терезах свого життя він зважує любов і мистецтво. Він пригадує афоризм що його висловив Рішпен:

Рішпен якось сказав: «Любов до мистецтва нищить справжню любов!» Я згоден з цією думкою, а це значить, що справжня любов одвернула б мене од мистецтва».

Він зрікся любови задля мистецтва. І тепер, зважуючи весь обсяг свого зречення, коли мистецтво не принесло йому жадних здобутків, він починає мучитися уявою прогаяної любови.

Любов!

Разом із своїми новими друзями-мистцями він втягується в паризьке життя кав'ярень, кабареїв, нічних люпанарів. В гурті з ними він учає все більше й більше до «Тамбурину», кафе-ресторану з досить двозначною репутацією, що його утримує Сеґаторі, колишня натурниця маляра Жерона. Він розписує цей ресторан і свої постійні одвідини кінчає тим, що сходиться з

власницею льокалю, Сеґаторі. Колишня натурниця Жерона стає коханкою ван Гоґа.

Але не він був перший, і не він є єдиний. У нього є суперник, який не хоче миритися з тим, що його відсунено на другий плян. Це офіціант, який працює в цьому ж кафе-ресторані, що належить Сеґаторі. Він ревнує. Він не має наміру поступитися Вінсентові.

Між цим офіціантом і Вінсентом відбувається кілька сутичок. Кожна наступна стає все гучніша й скандальніша. Жінка, вагаючись, кому віддати перевагу, зрештою вирішує повернутись до Вінсентового попередника.

Вінсент дістає відмову. Його просять не приходити більше. Але він виявляє упертість. Розмова з суперником переходить в лайку, лайка в сутичку, сутичка в бійку. Вінсента силоміць викидають з льокалю за двері на вулицю.

Роман ван Гоґа з Сеґаторі закінчено. Чи треба додати наприкінці, що ця жінка була заразлива?

* *
*

Париж нервує його. Він остогид йому. Він не здібний більше лишатися в ньому. Він мріє тепер тільки про одне: втекти з Парижу!..

Його нервова система перенапружена до останньої міри. Коли до нього приходять приятелі-мистці й він говорить з ними про мистецтво, то в запалі його слів, в надмірному піднесенні його пристрасти не важко помітити, що справа може кінчитися погано.

Тео стурбовано дивиться на Вінсента, на його екзальтовану жестикуляцію, на плин екстатичних слів. Вінсент не володіє собою.

Дедалі важче й важче стає з ним жити. Не зважаючи на всю свою терпеливість, Тео не може витримати.

— Я, — пише він до родини, — не можу витримувати далі. Я хотів би, щоб Вінсент оселився окремо від мене! В середині його живуть дві істоти: одна — надзвичайно ніжна, тонка, сповнена відданості, а друга — егоїстична й брутално нечутлива.

Дражливість його надзвичайна. Він спалахує щомиті. Він не переносить жадного дотику.

Тео розгублений! Що треба робити?

Вінсент мріє про втечу. Він мріє про Південь, сонце, море. Осінь і зима в Парижі здаються йому надто суворими. Який сенс далі затримуватися в Парижі?

Полотна Моне, японські естампи, бажання світла, — все це тягне його в благословенний, залпятий соняшним сьайвом, ясний Прованс, про який так багато чудесного розповів йому Тулюз-Льотрек.

Тео підтримує цей намір брата переїхати на Південь. Від'їзд Вінсента був би найкращим виходом з ситуації, яка так надзвичайно ускладнилась. Він обіцяє сплачувати йому певну грошову суму, яка дозволить йому жити й працювати, поки нарешті не почнуть продаватись його картини. Тео в своїй оцінці брата як мистця дуже високо розцінює його мистецькі здібності, хоч, щоправда, й не вважає його за генія.

Вінсент надломлений і хворий. Він прагне сонця, яке творить, живить, яке дозволить йому круглий рік малювати просто неба. Усієї повноти сонця прагне Вінсент, щоб у сонці й через сонце знайти собі порятунок!.. Бо можна втекти від втрат, але як утекти від загибелі?

III

Прийшов час від'їзду з Парижу. Власне, за слушним висловом біографа, втечі. Отже ще раз втеча. Знов утеча, ще одна в додаток до інших. На цей раз з Парижу!

Що дав йому Париж?.. Колись він прагнув добробу-

ту. Тоді в покликанні місіонера він хотів ствердити себе через самозречення; тепер, як маляр, він прагне фарб, світла, сонця. Він прагне світ перетворити в суцільність світла, в потік барв, в напружене сяйво кольору. Він хоче барві повернути силу елементарного.

Отже, що дав йому Париж? В Парижі він зійшовся з гуртом імпресіоністів. Через них він пізнав фарбу, одкрив для себе мистецьку вартість чистої фарби. Але ніхто з імпресіоністів не наважився дійти до краю: визволити барву, піднести її велич, примусити фарбу тріюмфувати в своїй виключності, звільнити її від усього зайвого, щоб фарба стала також могутня, як згук органної рури. Як військовий сигнал сурми. Як поклик до бою. Як наказ Цезаря. Воління владаря.

Він один з усіх зробив це. Але, щоб довершити визволення фарби, він потребує сонця. В Парижі волога димка затягає простір, знебарвлює фарбу, каламутна плівка огортає кожну річ, ріку, дерево, міст.

Він прагне сонця, сонця, сонця. Його вабить південь Франції. Його вабить Прованс, про який так багато чудесного розповів йому Анрі Тулюз-де-Льотрек.

Він має до вибору два міста: Марсель з його портом і морем, де все овіяно солоним подихом вітру, все насичено сяйвом сонця, що сріблястим тремтом відбивається на хвилях моря, але де життя було б для нього надто дороге, і друге місто, Арль, старовинне місто з залишками споруд римських часів, де немає моря, але де життя незрівняно дешевше.

Останній аргумент особливо важить для ван Гоґа, і він вирішує спинити свій вибір на Арлі.

21 лютого 1888 року Вінсент ван Гог прибув до Арлю. З вагону потягу вийшов чоловік в хутровій шапці, якої тут ще ніхто ніколи не бачив, і в зеленій незграбній куртці, застебнутій лише на верхній гудзик. В роті він тримає коротку люльку. У нього жовте худе обличчя й

напружений погляд, збуджений і одночасно без міри стомлений вигляд.

Дивацька зовнішність, чудний вигляд ван Гоґа справили не дуже враження на місцевих мешканців, які в ці роки ще не звикли до живописної екстравагантности приїжджих малярів. Людина повинна бути як всі. Він є інший.

З першого ж моменту його появи в місті до нього витворюється упереджене, якщо не сказати, вороже ставлення. Його вже наперед засудили, бодай вже тому, що він так різко відрізняється від усіх.

На що можна чекати від цього чужинця з скуластим обличчям монгола або фіна, одягненого не так, як всі, в куртці простолюдни з одірваними гудзиками і в теплій кумедній шапці, якої ніхто не носить? На які безглузді й недоречні дивацтва здібний цей виснажений злиденний чоловік, який приїхав сюди, хоч він не є ні муляр, ні крамар, ні пастор, ні вчитель або урядовець?

Чого йому потрібно в Арлі? Він каже: «Сонця!» Дивне бажання!

Люди думають про небезпеку, яка загрожує їм од цієї людини. Вони бояться й одночасно ненавидять цього чоловіка, хоч і не знають чому саме. В нього, щоправда, не кидають каміння, коли він проходить вулицею міста, несучи в руці скриньку з фарбами й складаного стільця під пахвою, але чи треба завжди кидати каміння в когось, щоб показати йому, що його тут не хочуть і що він зробив би якнайкраще, коли б якнайшвидше забирався звідси геть?

Людина з підвищеною нервовою вражливістю часто буває безборонна проти такого спротиву. Вона всмоктує в себе цей опір, вбирає ворожість в себе. Вона стоїть перед реальною небезпекою сконденсувати всередині себе цю лють інших до себе й скерувати її супроти себе. Слід визнати, ван Гог належить до числа таких людей.

Але соняшне світло, дерева в весняному квіті,

аромат вологої землі, старі стіни й будинки абатства Монмажур, — все це цілком поглинуло його з перших днів перебування в Арлі.

Він одламує гілку з мигдалевого дерева, приносить її до хати, ставить її в склянці з водою на стіл, покритий білою скатертю.

Так твориться окремих кутків, виникає ізольований світ, прекрасний в своїй виключності. На білій скатерті в широкій і низькій склянці квітуча гілка мигдалю, — чи не можна все забути й все віддати за білу ніжність квіту, за лакований блиск брунатної гілки, в якій буває весняний сік?!

Не всі, однак, ставляться до нього вороже в Арлі. Він зав'язує дружбу з фактором Руленом, з його родиною, з підляйтенантом зуавів Міє, таким ефектним в своїх пишних, яскраво червоних штанах, в синій куртці, облямованій червоним позументом, з широким яснозеленим поясом, з фескою на голові, — людина проста, доброзичлива й щира. У нього завжди можна розжитися на тютюнець, якщо Вінсентові забракне чого закурити, а це трапляється з ним аж надто часто.

На площі Лямартін під ч. 2 він винаймає собі за недорогої ціни невеликий будинок, банальний будинок на два поверхи, такий же, як тисячі інших у цьому місті, нудний і нічого не значущий. Без власного обличчя.

Ван Гог воліє зробити його не таким як всі. Він хоче, щоб дім палав, випромінював, кричав. На власний смак він перемальовує стіни цього будинка в свій улюблений жовтий колір. В соняшному промінні Провансу цитринова фарба сяє з нестерпною різкістю.

Арль скандалізований. В неділю по обіді юрби товпляться на майдані, щоб подивитися на цей збожеволілий, судомою зведений дім. Громадяни з подивом похитують головами. Що можна сказати з приводу цього? Усі згоджуються, що лише не цілком психічно рівноважена людина могла пофарбувати будинок в

подібний кричущий колір. Чи не повинен був би магістрат втрутитися й заборонити. Головне: для чого це? Питання лишається без відповіді, й це турбує Арль.

Однак тільки назовні дім має такий спазматичний, надзвичайний вигляд. Всередині в ньому все дуже просте, скромне й навіть убоге. Підлога з грубих дощок. Голі, наново повапнені стіни. Ріжки для газового світла. В кімнаті, де спить ван Гог, стоїть широке двоспальне ліжко, таке, як у селян, з двома подушками, перинами й червоною ковдрою, пара важких, доморобних стільців; такий же доморобний, куплений на базарі, як і всі інші меблі, кустарної роботи стіл з незграбною шухлядою. Усе бідне, скупе, копійчане. Висмоктане з нічого. На столі — миска для умивання, й в ній синій емальований кухоль, карафка на воду й склянка, кілька флаконів та інші дрібні приналежності туалету. Люстро на стіні біля вікна в чорній пласкій рамці було куплене тільки тому, що з усіх, які були в крамниці, саме воно було найдешевше. На цвяшку, вбитому в лутку дверей, висить великий волохатий зеленого кольору рушник. Жадної шафи для вбрання або комода. За відсутністю шафи обидві сорочки господаря — весь його запас білизни — висять на гачках дерев'яної плитки, прибитої в кутку за ліжком.

Убога кімната самотнього робітника або — наймита, майже без меблів, — жадної розкоші, нічого зайвого, — справляє враження необжитої й порожньої. Тільки власні малюнки ван Гога, його відомий автопортрет, де на зеленоблакитному хвилястому тлі він намальований блідозелений, високочолий, висмоктаний, з рудавою борідкою й довгим волоссям, зачісаним від чола й скронь назад, — він має тут вигляд псаломщика денебудь з бідної парафії або ж сільського учителя, зголоднілого й нужденного, — та ще кілька пейзажів різноманітять голу однотонність стіни.

Але сонце в своїй пишній величності щедро заливає

кімнати потоками п'яного світла. І на стіні над ліжком в кімнаті, де спить ван Гог, написано:

Je suis Saint Esprit
Je suis sain d'esprit.

«Я святий Дух. Я здоровий духом». Дивний напис!.. Можливо, жарт, можливо, закляття! Але проти яких демонів скеровано цю магічну формулу, одночасно боязку й маніякальну? Чи справа йде про «*mania grandiosa*», виявлену в бажанні ствердити свою тотожність з св. Духом, чи, може, сповнений страху, він хоче захистити себе від перших приступів хвороби, яка йому загрожує? Як взагалі треба розуміти сенс цього напису?

Лише цей химерний напис і цитриновий колір будинка засвідчують, що в домі живе не просто убога людина, звичайний злидар, але героїчний фантаст, людина маячневих мрій, ізольованого покликання й власного призначення, в жертву якому принесено не лише себе, але й весь довколишній світ.

Тим, чим для всіх мистців Нового часу була клясична Еллада, для ван Гога стає Японія. Він пересуває грані. Він змінює норми. Реформує мистецтво. Мистецтву Європи він протиставить мистецтво позаєвропейських народів. Елладі — Японію. Або точніше: «Японію Провансу!»

З захопленням він пише з Арлю до брата Тео, що він тут знайшов для себе «свою Японію».

В цілковитій самоті він працює з напруженою енергією. Десятки, сотні картин виникають в короткий час. Рік 1888 найплідніший в його житті. Це його зенітний рік, рік сонця, соняшного пульсування життя й творчості. Він квапиться вичерпати себе вцент працею. Виснажити себе до кінця. Згоріти в полум'ї несамовитої праці.

Тут в Арлі він усвідомлює з усією ясністю особність свого положення серед імпресіоністів. До свого брата Тео він пише: «Я нахожжу, що все, що я засвоїв в Парижі,

повинно піти під три чорти, і я знов повертаюсь до того, що я перед своїм знайомством з імпресіоністами пізнав як правдиве!» Він інтенсифікує силу фарби. Він вживає різких фарб. Він зміцнює вираз. Це він, один з усіх мистців, наважується одкритими очима дивитися назустріч сонцю й фарбами малювати сонце на своїх картинах.

В численних листах він намагається переконати своїх друзів кинути Париж і переїхати до Арлю, щоб створити тут якщо не школу, то в кожному разі мистецький центр. Йому здається, що Арль покликаний стати зворотним пунктом в долі мистецтва Нового часу. Він плакає мрію про братство, про колектив мистців, що сукупними зусиллями витворять нові засади мистецтва, відмінного від мистецтва, що його для Нового часу започаткували мистці Ренесансу.

Однак єдиний, хто з усіх паризьких знайомих відгукнувся на його запрошення, був Поль Гоген.

Поль Гоген на п'ять років старший за ван Гога. З походження, з батькової сторони, він француз; мати його була еспанка. Вона належала до старовинної напіварагонської, напівіндіанської знаті, і хотіла вважати Монтезуму, останнього короля ацтеків в Мехіко, за свого предка.

Гоген народився року 1848 в Парижі, але своє дитинство він провів в родині дядька в Перу в південній Америці. Вісімнадцяти років, щоб мати змогу бачити світ в усій його барвистій і строкатій повноті, він вступив до торговельної фльоти. 23 років він вийшов з фльоти, одружився в Парижі з данкою, зробився банковим урядовцем і став батьком п'ятьох дітей. Аматор і автодидакт, з року 1876, за допомогою Піссарро, він почав виставлятися на художніх виставках.

Дитячі спомини про Перу, дух морського бродяжництва, мрії про екзотику тропічних країн отруювали його уяву. Арагонська гордість матері бентежила його

кров. Стілець банкового урядовця не був гідний спадкоємця імператорів Мехіко.

Рішення прийшло несподівано, як катастрофа. Одного дня, наприкінці робочого часу, він ретельно склав папери в шухляду свого стола. Наступного ранку він більше не прийшов до бюро. Він хотів бути собою, щоб ніщо його не зв'язувало. Він волів фантазувати.

Він волів бідувати, але не бути службовцем. Краще вести життя злидаря, але не підлягати нікому. Нащадок еспанських гідальго, він одштовхнув од себе спокусу стати Санчо Панса. Він зрікся посади в банку, розійшовся з дружиною, залишив дім, покинув дітей. Усе одкинено: добробут, сталий лад, налагоджене життя, родина. Він оселяється в Парижі окремо від родини. У нього немає жадних сталих заробітків. Він веде типове божемне життя. Існує од випадку до випадку. Він абсолютизує свою мрію бути собою, ствердити себе через мистецтво, себе ствердити як мистця.

У нього тонкі уста, — недобра прикмета! — й амбітна вдача банкового урядовця, що вважає себе нащадком Монтесуми, — чи не тут були коріння його творчих прагнень?

...Потяг з Парижу до Арлю приходить на світанку. Зрештою Арль не такий великий, щоб важко було знайти в ньому площу Лямартіна й цитриновий будинок на ній відрізнити від усіх інших.

Зовнішні двері будинка були незамкнені й дім наскрізь порожній. Гоґен проходить крізь соняшну тишу кімнат. Ніде нікого! Він гукає, але йому, відповідає лише мовчання. Він одчиняє двері за дверима. В соняшних променях кружляє курява. Нарешті ще одні двері, і за ними, в вузькій продовгастій кімнаті на ліжкові, вкритий червоною ковдрою, зарившись в подушки з не зовсім чистими наволочками, спить, посапуючи, Вінсент.

Тиша. В шибці вікна дзижчить пізня осіння муха. Побіжним поглядом Гоґен оглядає кімнату, стіл, стільці,

синю емальовану миску, зелений рушник на цвяшку. На стіні під картинами він читає: «Я святий. Дух. Я святий духом!» Сенс цього напису вислизає з-під його уваги. Він зводить брови. Абсурд!.. Для чого знадобилося Вінсентові писати таке на стіні його кімнати? Від яких нещастя повинен захистити його цей охоронний напис, і яких добрих демонів повинна викликати йому поміч ця формула магічного закляття?

Гоґен торкає рукою Вінсента за плече. Той повільно відкриває очі. Крізь каламутну плівку сну, ще зціпенілий, він пізнає.

— Гоґен!

З радісним вицанням він схоплюється з ліжка, квапливо одягається й спішить привітати прибулого, так довго очікуваного друга.

Життя стає повноцінним. Бажання здійснено. Земна куля обертається з несамовитою швидкістю. Гарпії з ощереними пласкими зубами й круглими псячими хвостами кидаються врозтіч, ховаються під ліжку, забиваються в кутки, спішать, якщо встигнуть, прослизнути крізь щілину незачинених дверей. Серце Вінсентові звільнено від тягару. Воно навстіж відкрите для друга.

Ван Гоґ — людина реалістичної метафізики. Його реалізм терпкий, флямандський; його метафізика конкретна й наочна. Галюцинаційні візії його почуттів предметні. Його містерії духу матеріальні. Його екстази точні. Вони деталізовані навіть в самому своєму хаосі, коли він і все довкола нього тече, кружляє, мчить.

Його почуття палають. В захопленні, балакучий, як ніколи, він веде Гоґена по кімнатах, щоб показати весь будинок від горища до льоху.

В найбільшій з кімнат, цілковито порожній, для якої не вистачило жадних меблів, де немає нічого, окрім червоного крісла й ріжка на стіні для газового освітлення, ван Гоґ спинається.

З гордим виглядом, немов не знати який коштовний

раритет, він висуває крісло на середину кімнати. Сяючи, щасливий і щедрий, він великодухо каже:

— Це крісло для тебе!

Для себе він має стільця, для Гоґена призначене крісло.

Він сповнений самозречення. Почуття любовної відданости вщерть переповнює його.

На віки, на тисячоліття, на вічність людство збереже пам'ять про виключну велич цього Гоґенівського крісла, намальованого ван Гоґом. На тлі червоножовтого простору підлоги й зеленопляшкової площини стіни, стоїть, заповнивши собою весь обсяг полотна, крісло. На його сидіння покладено дві книги, одна на одну, й поставлено запалену свічку в дешевому бляшаному підсвічнику. На стіні в ріжку палає жовте полум'я газового світла. Картину підписано: «Крісло Гоґена.»

Крісло на цій картині існує само по собі. Це річ, яка перестала бути річчю. Речі немає, є лише тремт, безмежність, образ любовної відданости, втіленої в річ.

Теплом долоні пестячи поруччя крісла, ван Гоґ каже:

— Ти сядь! Ти побачиш, яке вигідне й зручне це крісло.

Гоґен підбирає свої вузькі уста. Він не хоче сідати, але ван Гоґ настоює:

— А леж ні, ти сядь. Я кажу тобі. Ти побачиш!

Гоґен примушений сісти.

Ван Гоґ почуває себе зворушеним до сліз.

— Ну от, ти відчуваєш, яке чудесне це крісло!

Якщо воно вже й не таке чудесне, як це йому здається, то в кожному разі йому хотілося б, щоб воно було таке.

Але Гоґен не поділяє захоплення ван Гоґа ані щодо цього кремезного, пофарбованого в вишневий колір, базарної роботи крісла з тугим зеленим сидінням і з півкруглою з двох дощок спинкою, ані щодо всього будинка, хоч ван Гоґ і зробив усе залежне від нього, щоб

прикрасити цей будинок і зробити його придатним для спільного їх життя. З пристрасною ретельністю забивав він кожен цвях, білив стіни, фарбував підлоги, з ніжною любов'ю, немов для нареченої, вибирав він всяку дрібницю, кіш для сміття або дешевий бляшаний підсвічник. Навантажений до знемоги, на власних плечах постягав він сам усе до хати.

Йому прикро, що Гоґен не оцінив його бажань, праці, жертв, чекання, тривоги. Та хай!.. Він сподівається, що Гоґен буде задоволений з краєвиду, з міста, з околиць, вподобає собі Рону, поля, сонце. Такого сонця й такого прозорочистого повітря не знайти в цілому світі. Хіба в Японії!

Вони виходять з дому і йдуть оглянути Арль.

Рання година осіннього ранку — приємна й тепла. Гоґен мусить згодитись: осінній день Провансу далеко принадніший за мряку й туманну сльоту Парижу.

Це визнання тішить ван Гоґа.

На безхмарному, синьому, як обіцянка нездійсненого, небі сяє сонце. Соняшне світло сповнене мрійливої м'якості. Ця пора року в Арлі не знає різких контрастів світла й тіні, як літо. Фарби втратили свою насиченість. Усе знебарвлено, але ніщо від того не стало сумним або насумреним.

Вони доходять до кінця міста, де обривається вулиця й стоять поодинокі вузькі й незграбні кам'яниці з зеленими жалюзі на вікнах і червоними черепичними дахами.

Внизу в долині білий вузький шлях перетинає обшари зеленожовтих і рудастих, по-осінньому пустельних піль. Здалека доноситься до них ритмічне гуркотіння потягу, й довга смуга кошлатого диму, що простягається на обрії, повільно пливе й тане в ясній чіткості осіннього повітря.

— Сюди ми приходитимемо малювати! — каже ван Гоґ.

Він пропонує пройти далі, зійти вниз, де між низькими берегами, порослими лозняком і вербами, тече Рона. Вони сходять вниз і йдуть по насипу дамби вздовж ріки, де ясна й тиха Рона нагадує канал з водою невизначеного кольору. Верби звисили своє гілля; гниючи стирчать пні. Плаский міст кам'яною аркою піднісся над водою. Поблизу мосту в зеленому довгому човні, закинувши вудку в воду, сидить рибалка з чорним капелюхом на голові і шиєю, дбайливо огорненою червоним шарфом.

Сонце пече. Сухим вогнем палає нагріте повітря.

Гоґен починає нарікати. Він знеміг. Він почуває себе втомленим. Ціла ніч, проведена майже без сну. Цей такий ранній приїзд. Стільки сонця, стільки повітря. Така довга прогулянка. І до того ж жадної кав'ярні довкола. Ні, він не звик до всього цього.

Вони повертаються до міста й виходять на бульвар, який широким колом оперезує центральну частину міста з безліччю малих вуличок і завулків, де часто трапляються старовинні будинки й руїни, зацілілі ще від римських часів.

Золотом сяє листя платанів. Висохла земля бульвару. Повітря повне блаженного спокою, тепла й ніжності. І крізь тишу, насичену солодким запахом зів'ялого листя, чути, як падає повільно з дерева кожен легкий висохлий на сонці листок.

Вони йдуть од кав'ярні до кав'ярні, і в кожній з них вони перехилять, за звичкою Гоґена, чарку абсенту. Гоґен високо цінить чари алкоголю. Більше над усе його вабить магія сп'яніння. Чи не з середини себе повинен мистець творити світ, який він зображує на своїх картинах?

Абсент підносить настрої Гоґенові, збуджує ван Гоґа. Вони йдуть, розмовляючи про мистецтво, і не помічають нічого довкола. Ван Гоґ далеко менше витривалий в відношенні до алкоголю, розмовляє з

екзальтованою жестикуляцією.

Хто міг би з них двох сказати певно, коли вони прийшли додому? Чи був це ще просяяний сонцем день, чи вечір, чи може, пізня ніч вже огорнула поснуле місто?

Ван Гоґ в захопленні від цього дня, проведеного разом з Гоґеном. Чудесний, виключний день, незрівняний Арль, блаженне сонце Провансу, священний алкоголь, добрий друг і величне мистецтво, якого майбутнє належить лише їм двом:

— Тобі, Поль, і мені!

Гоґен, якого алкоголь розгойдує з силою морського шторму, допомагаючи Вінсентові добратися до ліжка, каже:

— Арль — найбрудніша місцевість на цілий південь!

Ван Гоґ падає на ліжку, й гіркий біль пронизує йому серце. Він плаче, він весь спазматично, сповнений останнього одчаю, здригається від ридань. Тоді зривається в провалля й відразу поринає в чорну глухоту безодні.

Гарпії, які зникли вранці, тепер знов вислизують з усіх щілин. Вони з'являються з усіх закутків, де, налякані радістю Вінсента, вони принишкли. Охоронний напис на стіні над ліжком безсилий захистити ван Гоґа від примар. Магічним закляттям не одвернути долі!..

* *
*

З першого дня приїзду Гоґен не вподобав собі Арль. Навіть арлезіянки, які користуються славою красунь, не викликали в нього жадного подиву.

Що може дати йому Арль? — Нічого! Він відчуває нудьгу за екзотичними країнами. В Арлі є чисте повітря, але нічого екзотичного.

Ван Гоґ цінить суху соняшну ясність Арлю, ту ясність,

його прозорого повітря, що дозволяє сприймати «чисто-ту» фарби. Він воліє бачити. Гоген — відчувати.

Гоген — «руссоїст», він розсудливо-сентиментальний. Він малює почуття, думку, не дійсність, а тайну дійсності, утаємничену дійсність, таємні початки дійсності, первісність примітивного. Утаємничену дійсність примітивного він малює примітивними фарбами, *первочатками* фарб, «недійсними» фарбами.

«З яким дивовижним блиском відтворено тут глибинну тайну!» сказав Малярме, оглядаючи на виставці картини Гогена. І про нього самого він сказав: «Людина найвищого примітивізму! L'homme primitif suprême!» Слушне визначення. Надзвичайно вдала характеристика!

Вінсент задоволений з приїзду Гогена, з його присутності в Арлі. Перед цим він знемагав од самоти, від цього становища цілковитої творчої ізоляції. Літо з його спекою, проведене в напруженій праці, виснажило його. Десятки, сотні картин, які він намалював протягом цього часу, висмоктали його. Відібрали від нього сили. Він почував себе смертельно стомленим. Для нього було ясно, що далі так не може тривати, й він уже ладен був піддатися хворобі, але приїзд Гогена звільнив його від тягару бути з собою. З приїздом Гогена він почав почувати себе далеко краще.

В своїй арлівській соняшній самоті, подібній на агонію, в самоті безмежно довгих літніх днів, в пустелі піль, під небом безкраїм, як океан, він мріяв про ідеальну творчу спільноту, про Арль як творчий острів мистців.

Його бажання стало дійсністю. Чи є щось більш небезпечне для людини, як здійснене бажання?

Поки ще стоять теплі осінні дні, вони ходять разом малювати в околицях Арлю під відкритим небом. Обидва вони малюють те саме. Розробляють ті самі сюжети.

Скінчено польові роботи. Наблизились дні збору винограду. Зрізані з лоз жовті й сині грона лягають в

високі й вузькі коші. Usta липнуть од медвяної солодкості п'яного соку. Сп'янілі оси кружляють в сухому скляному повітрі. Божеволіє важка кров. Бентежить жіночий сміх, уриваючи розпочату пісню.

Гоген починає малювати жінок, які працюють на винограднику, і ван Гог смакує оригінальність цього полотна.

Кожен мазок пензля у кожного з них докладно обговорюється. Їх взаємна критика часто буває їдка, як оцет. Але в них є спільні погляди. І це, насамперед, тенденція до переборення імпресіонізму.

З Арлю Вінсент пише до свого брата Тео: «Я нахожу, що все те, що я засвоїв в Парижі, повинно піти під три чорти, і я знов повертаю до того, що я пізнав як істину ще перед своїм знайомством з імпресіоністами!»

Геть від імпресіонізму! Гоген цілком поділяє цю тенденцію розмежуватись. Він вважає, що імпресіонізм пережив себе.

— Мета в мистецтві, — твердить Гоген, — зовсім не полягає в тому, щоб фіксувати побіжні враження од природи.

Не враження, а думка. Не природа, а уява!.. Гоген оцінює імпресіонізм як пласке, поверхове мистецтво, яке не лишає місця для думки.

І друге зближає їх; це — повстання проти Європи, негація Європи. Гоген відчуває гостру ненависть до європейського цивілізованого світу, до його звичаїв, мод, крамниць, пороків.

— Чисте мистецтво можна знайти лише в чистій природі!.. Я, — заявляє Гоген, — мрію звільнитись од Європи.

«Не-Європа!..» На цьому вони сходяться.

— Японія! — виголошує ван Гог.

Взагалі мистецтво позаєвропейських країн і народів: маорі, муринів, інків, Меланезії, Африки, Мехіко. Мис-

тецтво примітивних народів. Так зване примітивне мистецтво.

Вони штурмують засади, на які спиралося мистецтво Європи. Протест проти імпресіонізму обертається в негацію всього європейського мистецтва Нового часу, започаткованого Ренесансом. Гоґен уточнює сенс свого бунту, він воліє перебороти реалізм європейського мистецтва: реальному протиставити іреальне, зневаживши дійсність, піднести тайну.

Досі мистці малювали те, що бачили. Чи не слід малювати небачене?.. Бачене малювати як небачене. Малювати не дійсність, а спомини про дійсність. Дійсність малювати за споминами. За уявою. Відтворювати в мистецтві уявлену дійсність.

Уявляти. Творити уявний, імажинативний світ. Розкрити тайну світу, пізнати тайний світ. Так уточнюється сенс протиставлення «враження» й «думки».

Гоґен починає скеровувати ван Гоґа від імпресіоністичного сприйняття світу до символістичного. Від реалізму через імпресіонізм накреслюється перехід до символізму.

В пораді Гоґена «малювати за споминами» ван Гоґ знаходить відповідь на питання: «Куди йти?» Він береться за споминами намалювати сад при парафіяльному будинкові в Нюенені. Лишається задоволений з спроби.

— Непогано! — оцінює він свою картину.

Гоґен так само схвалює його творчі досягнення.

Ван Гоґ вирішує йти далі в цьому ж напрямкові: сполучуючи уяву й спомини, поволі відходити від дійсності, від плаского копіювання голої дійсності. Його картини: «Зоряна ніч над Роною», «Сади поета» вказують на поворот, який стався в цей період в творчій його манері, під впливом Гоґена.

— Гоґен, — пише Вінсент з Арлю до брата Тео, — радить мені наважитись уявляти (*imaginer*), і твори..

породжені уявою, набувають характеру майже чудесного (*mystérieux*)!

Так здійснюється перехід од мистецтва реалістичного до імажинативного. Од враження до відображення. Од імпресіонізму до експресіонізму.

Тим часом і в Арлі з кожним днем стає дедалі все холодніше й холодніше. Приходить зима. Починаються ранкові приморозки. Хрумке скло тонкої криги вкриває на ранок дощові калюжі. Іней сріблить дахи. За винятком кількох небагатьох теплих днів, холод позбавляє можливості працювати під відкритим небом. Доводиться перенести роботу до хати. Робоче мешкання опалюється, і Вінсент малює вдома «за уявою».

У ван Гоґа з'являється думка намалювати портрет з пані Жіну, власниці вокзального кафе. Пані Жіну дає згоду позувати.

Вона не гарна, ця пані Жіну! О, ван Гоґ взагалі ніколи в своєму житті не малював красунь!.. У неї просте обличчя, вона вже не зовсім молода, не елегантна. Не дама світу. Вона сидить перед круглим столом з поверхнею зеленопляшкового кольору. На столі недбайливо кинено червону парасольку й зелені рукавиці.

Гоґен з цікавістю і задоволенням стежить за ходом роботи над цим портретом, що на ньому виразно позначається його вплив. Жінку трактовано в площинній манері і разом з тим велично на жовтозолотому тлі, який контрастує до зеленого кольору стола.

Жартуючи, Гоґен звертається до пані Жіну:

— М-ме Жіну, чи ви вважаєте на те, що ваш портрет, який оце малює з вас мій друг Вінсент ван Гоґ, висітиме згодом в Луврському музеї в Парижі?

Пані Жіну сміється. Ці малярі — милі люди, але фантасти. Її портрет в Луврі?

Зрештою й Гоґен не дуже певен того.

Як і завжди, Гоґен дублює. Ван Гоґ виконує портрет пані Жіну фарбами, він робить з неї рисунок олівцем.

Але не можна завжди малювати й тільки малювати, абож дискутувати з запалом про малярство. Будь-які розваги в Арлі дуже рідкі. Вінсент не одвідує нікого, окрім Жіну й Руленів. Кожного разу, коли в Арлі відбувається бій биків, вони ходять дивитися. Вінсент робить з цього картину. Поза цим лишаються для них тільки кав'ярні й публічні доми, подібні на кав'ярні, абсент і жінки. Вінсент уподобав собі «Одинку», розташовану на одній з глухих вуличок, і став постійним клієнтом однієї дівчини на ім'я Рашель, що її звать Габі.

Після дня, проведеного за працею, вони йдуть до найближчих кав'ярень тут же на площі Лямартін випити абсенту. Коли ж вони хочуть продовжити вечір, вони кінчають день в сумних нічних кав'ярнях, де нічні п'яниці дрімають, спершись ліктем на стіл, і перед ними стоїть не дуже чиста склянка.

* * *

В істоті своїй вони зовсім різні. Так, це правда, Гоґен приїхав до Арлю й оселився разом з ван Гоґом, але він людина раптових настроїв і несподіваних рішень. Рішення приїхати до Арлю з'явилося в ньому випадково й не зовсім сподівано — для нього самого. Зрештою, він так само міг поїхати до Порт Авену, щоб підтримати товариство Емілю Бернару, абож в Бретань, Нормандію, на Антільські острови або Таїті.

Кінець-кінцем, окрім спільної позиції проти імпресіонізму, у них немає нічого, що їх зближало б. Вони плакають зовсім інші мистецькі смаки. Ван Гоґові подобається Мейсоньє й не подобається Енґр, Гоґенові, навпаки, до вподоби Енґр, і він не зносить Мейсоньє. Його дивує, як ван Гоґ, людина, що здавалось би, розуміється на мистецтві, може недооцінювати Енґра.

У них цілком відмінні вдачі.

Ван Гоґ має багато спільного з Франціском з Ассізі. Як і цей середньовічний святий, він людина самозречень. *Відмовлення*, — ось те, що найбільше його вабить. Це наскрізна риса всієї життєвої його вдачі й долі. Зрікаючись, Вінсент ніколи не боявся втратити себе. Він щедрий. Він завжди ладен віддати все й віддатись, служити всім, принизити себе. Ніколи він не виявляв бажання піднести себе, поставити себе вище за когось іншого. Він ніколи не намагався підтримувати зв'язки з заможними й впливовими, «вищими» людьми. Навпаки, він завжди шукав товариства лише серед людей звичайних і простих.

Він в істоті своїй простий. Пуританин. Людина праці. Людина, яка воліє взяти на свої плечі якнайтяжчу ношу. Він не шукає нічого легкого. Ні в своїй творчості, ані в житті. Він і найменше не амбітний. Без гонору. І ця скромність, яка в ньому доходила до самоприниження, це бажання завжди коритись, це відчуття праці як послуху й себе як послушника, все це становило в ньому одну з найсимпатичніших рис його вдачі.

Гоґен цілком протилежний йому. Насамперед, він надзвичайно амбітний. Він хоче блищати й сяяти, підноситись. Високомірний принц, який охоче прибирається в золото, пурпур і вісон. Фантастичний нащадок Монтесуми. Владар, що дбайливо охороняє недоторкненість своїх володінь, свого безумовного авторитету. Він не хоче піддаватись нікому, лише впливати. Не коритись, а підкорювати. Він деспот. Людина егоцентричної вдачі, кристалізованого егоїзму. Для нього поза ним, поза його особою не існує нікого й нічого. Він все. Він учитель. Утаємничений. Носитель втіленої тайни. Шаман.

Гоґен — позер. Ван Гоґ — людина, цілком позбавлена пози.

Ван Гоґ — щедрий. Гоґен — скупий. З тих пір, як за

останній час його картини поволі почали продаватись, він ретельно заощаджує кожен су, щоб зібрати гроші на подорож у тропіки, про яку він давно й довго мріє.

Кінець-кінцем, в ньому дуже глибоко сидить дух дрібного й дріб'язкового банкового урядовця. Його сердить Вінсентове безладдя. Хіба можна так жити? І це, насамперед, стосується грошей! Немає нічого дивного, що їм так часто бракує грошей, що вони так часто лишаються без нічого. Чи може ван Гог сказати, бодай хоч раз сказати певно, скільки в нього було грошей і на що він їх витратив?

Ні, Вінсент цього не знає!..

Гоген домігся того, що вони кладуть гроші в дві окремі скриньки: в одну — гроші, призначені на сплату за мешкання, тютюн, каву, непередбачені видатки; до другої — гроші на їжу.

Гоген вважає, що вони безліч грошей зовсім дурно видають на ресторани й при тому харчуються якнайгірше. Щоб заощадити на їжі, Гоген пропонує відмовитися од ресторанів. Він перебере кухню на себе. Він гастроном, надає ваги тому, щоб добре їсти й знається на тому.

Але чи треба зазначати при цьому, що всю чорну, брудну роботу по дому й кухні виконує лише ван Гог? Так повелося з перших днів, що Гоген ніколи й пальцем не доторкнеться ні до віника, ані до ганчірки, але з тим більшим обуренням і крикливим протестом роздратовано вичитуватиме він своєму співмешканцеві, вказуючи на неприбране сміття, розкиданий скрізь тютюновий попіл, незаметені підлоги, невитерті віконні шиби, невинесені з вчорашнього дня кухонні помії.

Їх ролі цілком чітко розмежовуються. Один наказує, другий виконує. Один є пан, другий раб, що йому прислуговує.

Не зустрічаючи ніякого опору з боку ван Гога, Гоген засвоює менторський, безапеляційний тон. Покрикує

звисока. Вимагає безвідмовної покори. Ніколи не переступає дистанції, з перших же днів встановленої ним між собою й Вінсентом.

Як сказано, він ощадний. Більше: скупий. Скупенький!.. Гроші з своєї кишені він витягає з дуже великою неохотою. Кожного разу, коли він це робить, він обертає кожну таку видачу грошей в театральну демонстрацію. При такій нагоді виголошується довга *рацея*, де говориться про саможертви з боку Гогена й ван Гога обвинувачується в марнотратстві, недбайливості, небайдужості, що він витрачає чужі гроші, а ці гроші і т. д. і т. д. Кінчається тим, що Вінсент поступається також і в цьому. Йому сказано: «Він пожадливий!». Він згоджується, не сперечаючись.

З тих пір Гоген живе майже цілком на кошт Вінсента, майже нічого не видаючи на спільні витрати, хоч який цей кошт не є злиденний. І їм усього бракує, починаючи з тютюну й кінчаючи цвяшками, щоб ними прибити натягнене на підрамник полотно. Бракує фарб, полотна, планок для підрамника.

Алеж хіба він, Вінсент, не прагнув цього, не мріяв про творчу духову спільноту, не страждав од творчої своєї самоізоляції? Хіба це не була його початкова, основна *ідея Арлю*, з якою він їхав з Парижу на Південь, хіба він не ладен був дійти до кінця, піти на все, зробити все од нього залежне, щоб здійснити цю ідею? Хіба не з цією думкою він чекав на приїзд Гогена й не з нею він зустрів його тут?

Ні, він не капітулює перед труднощами, не поступиться перед перешкодами. Задля своєї мрії, задля здійснення своєї мети він ладен всю чорну роботу взяти на себе, всю найбруднішу працю на себе перебрати: мести, виносити, мити, піклуватись, дбати, з верблюжою витримкою коритися, обернутися в ніщо, стати учнем.

Певне, він скорився з покликання. Він свідомо принизив себе, щиро й безумовно визнав імператорську

велич друга, повірив в його вищість і його чаклунство, в магічну його силу шамана, якому все дозволено, бо він, саме він і ніхто інший, володіє таємницею тайни.

Ми знаємо: Вінсент зник до самозречення в усьому, в тім числі і в приязні. Хіба цього вже не було з ним в Борінажі, що він дійшов до останньої міри відмовлення, зрікся ліжка, спав в кутку на соломі, не смів обув'я взути на ноги свої, ходив босий, голодував, бо соромився бути ситий, коли іншим не вистачало що їсти. А цей його зв'язок з Христиною, співжиття з цією знечещеною й зганьбленою жінкою: усе віддати їй і нічого не залишити для себе?!

Усе це повторюється ще раз в його взаєминах з Гогеном. В ім'я творчої дружби, творення мистецької церкви, спільноти, він іде на самознищення, самопідкорення. Він ламає перегородки, одкриває шлюзи, стягає з себе ту зовнішню оболонку, що відокремлює людину від людини, душу від душі, «я» від «я».

І тепер, коли шлюзи відкрито й потік його «я» стримить, коли душа його оголена, як ніколи, коли в останній душевній наготі своїй він особливо гостро відчуває кожен дотик до себе, він тим гостріше прагне пізнати того, в кому він співрозчиняється, хто всмоктує в себе його душу, вбирає його в себе, задля кого він позбувається, втрачає себе, нищить своє «я».

Кілька разів Гоген прокидався вночі, сповнений якогось невиразного почуття. Одкривши очі, він бачив Вінсента, який, схилившись над ліжком, стояв уважно вдивляючись йому в обличчя. «Що таке, Вінсенте?» питав він вражений. Але цей, не кажучи ні слова, забирався геть, ішов до себе, лягав на ліжко і, здавалося, засинав відразу, немов поринав в темну й глуху безодню.

Він існував з дивним почуттям темряви, що огортає його й хоче його поглинути, катастрофи, якої він не сміє й не може одвернути від себе. Чи не йшло все життя його від конфлікту до конфлікту?

Невиразні привиди починають одвідувати його. Вони приходять з невідомої безвісти й зникають в темряві.

Це дужче за нього: ніч, глуха безкрая безодня. Сни, подібні на яв. Яв, якої не відрізнити від сну. Він втрачає себе. Його немає, є Гоген, який заволодів його душею. Він примушує себе зосередитись на думці, що він здоровий духом, що він є Святий Дух, що демони безсилі супроти Святого Духа, але демони приходять з темної безодні, і він безсилий перешкодити щоб вони приходили.

Тим часом Гоген охоче грає роллю містагога. Помітивши, що це справляє враження на Вінсента, він тим охочіше свою високомірність одягає в шати містеріяльного покликання. Він промовляє з урочистою помпезністю, висловлюється пишно й таємниче.

Не пророк, а факір, не священник, а маг, фальшивий спадок фантастичних імператорів, він розпочинає гру. Неширий і суєтний, він зловживає з щирости й простоти Вінсента. Його приваблює віра останнього, його подив, пристрасність його захоплення. Він пишається, що зустрів людину, яка, здається, безвідмовно піде за ним, розчинить свою волю в його волі.

Він і найменше не вважає на духову небезпеку цієї гри, на ту велику відповідальність, яку він перебирає на себе.

Він прагне здаватись надзвичайним, не таким, який він є. Удавати з себе іншого, як він є. Дрібний урядовець, він претендує на стіл імператорів ацтеків. Не-Месія, він привласнює собі вбрання, яке йому не належить носити. Він відправляє месу, не будши висвячений. Він імітує. Часто він буває ненатуральний, — самосвят і узурпатор.

Через кілька років, повернувшись з своєї подорожі до тропіків, він прогулюватиметься по бульварах Парижу в екстравагантному вбранні мистця, з явайською натурницею поруч себе, з ковінкою в руці,

вирізьбленою ним самим на зразок скульптури маорі, і з мавпочкою на плечі. Він хотів і хоче завжди викликати до себе подив.

Ця прибрана навмисність дратує Вінсента. Він наважується іноді на протести. Раз-у-раз в відповідь Гогену він кидає різкі репліки. До того ж між ними часто виникають тертя, яких ніколи не уникнути при спільному житті.

Як крик пави, поведінка Гогена починає через кілька місяців співжиття стомлювати ван Гога.

* *
*

Хто може сказати, яка з чергових катастроф, що трапляються в житті кожної людини, буде для неї остаточною?..

Вінсент добре знав: після кожного періоду відносної сталости в його житті наступає зрив, усе летить шкереберть, ламається, трошиться, падає. Чи не треба чекати, що й ця його дружба з Гогеном, така хрумка й хистка, теж не скінчиться катастрофою? Чи не йшло все його життя від одного конфлікту до другого, з людьми, з собою або ж з долею? І якщо й цього разу прийде катастрофа, то чи пощастить йому видістатися на поверхню з-під уламків цього будинку на площі Лямартіна 2, який він в ознаку своєї приязні до Гогена демонстративно — з викликом проти всіх — розмалював такою чудесною, яскраво цитриновою фарбою?.. Чи, може, на цей раз ця катастрофа, якщо б вона сталася, була б для нього останньою й остаточною?

Жаден інший рік в його житті не був такий плідний, як цей рік — рік перебування в Арлі. Він працює в становищі творчої лихоманки, як одержимий, в безмірності наснаги, за параболою лету. Він агонізує в праці. І

ця напруга виснажує його. Він знеміг. Він перепрацьований. Щоб підтримати себе, він беззастанно курить. Хмари диму огортають його блакитною авреолею.

Мистецькі суперечки, які він веде з Гогеном, збуджують його. В товаристві Гогена він п'є.

Алькоголь в сполученні з хронічним недоживленням, уперта, понад людські сили праця, палкі дискусії, усе це тримає Вінсента в постійному, ніколи не послаблюваному нервовому збудженні.

Абсент діє йому на нерви, але він вживає його регулярно, змагаючись з Гогеном, який незрівняно краще за нього витримує спиртові напої. Вінсент надто скромна й нерішуча людина, надто сумлінний друг, щоб відмовитись підтримувати товариство Гогену в щовечірніх його пиятиках. Сидіти поруч за столиком кав'ярні й відповісти «ні!» на пропозицію випити, чи не було б це з його боку зухвальством, вищою мірою нетактовності й нелюб'язності в відношенні до приятеля, який каже:

— Я не звик пити сам!

І він п'є. Надживає з алькоголем, хоч абсент і отруює його, гнобить його, розхитує його нервову систему.

Гоген не припускає, щоб алькоголь міг шкодити. Навпаки! Чи не завжди у ван Гога була важка вдача?!

З кожним тижнем і кожним днем Вінсент стає все роздратованіший. Він нестерпний. Неможливий для спільного життя з ним.

Його настрої ніколи не буває сталий, змінюючись бурхливо, з дивовижною швидкістю, цілком непослідовно й несподівано, в якусь ледве вхоплювану мить. Хто міг би передбачити, як він поводитиметься через хвилину? Іноді він буває збуджений і балакучий, щоб через мить поринути в мовчазну й пригнічену зціпенілість.

Гоген не може дати собі ради з Вінсентом. Для нього в Вінсентові є надто багато незрозумілого, починаючи з напису на стіні над ліжком, якого він прочитав першого

дня по приїзді до Арлю: «Я святий Дух. Я святий духом!» Безглуздий калямбур, гра слів, жарт, сенс якого він нездібний збагнути. А ці дивні нічні одвідини, ці загадкові сомнамбулічні мандри! Ці екзальтовані ексцеси то самовідданої й покірливої приязні, то якоїсь хижої ворожости.

Гоген починає думати про від'їзд. Чи варто йому залишатися в Арлі? Зрештою, що, власне, затримує його тут? Дешеве життя, — розуміється, щось важить, але поза цим? Поза цим — нічого! Арль для нього глибоко несимпатичний, ця глуха провінційна діра, цей закуток цивілізації, смітник Європи, яку він так гостро ненавидить і якої він хоче позбутися.

Він мріє про фантастичні квіти незнаних країн, про цноту чистої природи, про екзотику тропіків, куди він хотів би при першій нагоді вирватися, а Арль — це найбрудніше місто на цілий південь — тримає його цупко смородом ресторанної олії, гуркотом бруківки, дешевим крамом крамниць, гудками паротягів, оплаченою розпустою борделів. Ні, для нього найкраще було б покинути Арль і при тому якнайшвидше!

Однак він покищо нічого не каже Вінсентові. Та при підвищеній нервовій чутливості останнього ніщо в Гогені не могло лишитися непоміченим для ван Гоґа. В листі до брата Тео з 23 грудня 1888 р. він пише: «Я гадаю, що Гоген трохи розчарований з Арлю, з малого жовтого дому, де ми працюємо, і найбільше з мене!»

Лист датований днем напередодні катастрофи. Катастрофа прийшла наступного дня.

...В грудні 1888 року Гогеніві спало на думку зробити портрет з ван Гоґа, намалювати мистця за працею в той момент, коли він, стоячи коло мольберту, малює свої улюблені сояшники. Чи передчував він, беручись за це, що він тримає в своїх руках вузли життєвої долі ван Гоґа, — він, маг, шаман, темний і злий чаклун?..

Вінсент згодився, й Гоген приступив до роботи. Портрет був закінчений 24 грудня, він не зовсім удався останньому, — одна з досить посередніх його речей.

Гоген покликав приятеля до своєї кімнати й запропонував поглянути на картину.

Вінсент оглядав мовчки, вдивлявся й не казав ні слова.

— Ну як? — спитав Гоген.

Той відповів стримано й дуже коротко.

— Це я! — визнав Вінсент, — але я вийшов тут божевільним!

Справді, він має на цьому портреті вигляд похмурої й знищеної людини і при тому надзвичайно схожий на себе.

Він каже це і йде до себе.

Чи був ван Гоґ тоді уже божевільний і Гоген зірким оком мистця проник в глибину його істоти, розпізнав те, що було для всіх сховане, пізнав в ньому ознаку душевного розпаду, й Вінсент, глянувши на портрет, пізнав себе таким, яким він уже був?

Чи, може, був він тоді ще цілком здорова людина, лише надто виснажена працею й наркотиками, з психікою, позбавленою всякої опірності, безборонною в своїй оголеності для кожного ворожого й неприязного впливу ззовні?

Ціле життя своє переводив він над собою небезпечні й одчайдушні експерименти, плекав в собі прагнення дійти до останніх меж самозречення, обернув своє «я» в відкриту рану, що кровоточила, в згусток оголених нервів, в приймач найвищої чутливості, здібний реагувати на кожен душевний порух іншої людини, зареєструвати кожен промінь, що відісланий від землі, досягає місяця і, відбитий відти, знов вертає на землю.

Ван Гоґ робив з собою те саме, що роблять і містики, зрікаючись себе й присвячуючи себе Богові. «Не моя, а твоя хай буде воля, Господи!» Як і вони, він знищував в

собі все зовнішнє, зовнішню оболонку, що відокремлює й замикає дух. Але той, кого він зустрів в цей час, мріючи про високу спільноту духа, був видатний мистець, геніяльний майстер, але жадна людина доброго Бога. Жаден янгол. Посланець не доброго, а байдужого й недобророзличливого себелюбного Бога. Фантаст, самозакоханий і високомірний Принц. В коріннях душі своєї — дрібний і дріб'язковий урядовець. Великий художник і мала людина, що завжди найбільше боявся умалити свою велич спадкоємця Монтезуми, останнього імператора ацтеків.

З моменту, коли портрет був закінчений, ван Гог більше не належав собі. Він втратив владу над собою. Центр його душі перемістився назовні. Був уже не в ньому, а поза ним. Дивне становище людини, що більше не керує собою, бо внутрішню істоту його зв'язано з шматком полотна, фарбами, лініями рисунка!

В життєвій історії ван Гога достоту повторилась сюжетна схема, яку в основу своїх творів поклали німецький романтик Е.Т.А.Гофман, видатний французький романіст Оноре Бальзак, наш геніяльний земляк Микола Гоголь і пізніше, наприкінці 19 ст., англійський письменник Оскар Вайлд. Доля Вінсента ван Гога свідчить, що розказані цими письменниками події не були ні довільною вигадкою цих авторів, ані жанровою фантазмагорією, властивою романтичній школі.

Згодом, коли року 1891 Поль Гоген опинився на Таїті, серед маорі, тубільці з подивом ставилися до цього чужинця, який володів незнаним даром «робити людей». Наївне нерозуміння живопису, дикунська нездібність відрізнити зображення й зображену людину, чи, може, навпаки, проникливе визнання суті творчого акту в мистецтві?..

* * *

Не знати, що робив ван Гог протягом дня від того моменту, коли, оглянувши свій портрет, він закрив за собою двері кімнати, і до тієї години, коли під вечір в присмерках Гоген постукав до нього. Можливо, що він працював, як звичайно, і все, що трапилось того дня ввечері, прийшло цілком несподівано для нього. Але можливо й так, що, ввійшовши до себе, він, не доторкнувшись пензля, просидів весь день нерухомо на стільці, заглиблений в себе: образ власного божевілля, відтворений Гогеном, володів ним.

Він не змагається, він кориться. Він не шукає шляхів перебороти маніякальну силу навіяння. Той збожеволілий Вінсент, якого він вранці побачив на портреті, непереборно стоїть перед його очима. Образ накладає на нього обов'язок, від якого він не сміє і не в стані ухилитися. Він повинен божеволіти. Але як божеволіти? Що робить людина, яка збожеволіла? Що роблять божевільні? Цього він не знає. Йому бракує досвіду бути божевільним.

Людина самозаперечень, він знає одне: — відтепер божевілля стає його життєвим покликанням.

Почувши стук в двері, він відповів:

— Так, можна. Увійдіть!

Гоген привідкрив двері й зазирнув у кімнату:

— Я йду до кав'ярні! Чи ти підеш зі мною?

— В цю хвилину!

Він заметушився і почав квапливо прибиратись.

Усе було як звичайно: стук в двері, запитання, відповідь. Нічого ні в чому не змінилось, хоч за дверима Гогенової кімнати й стояв, чекаючи на нього, збожеволілий, страшний *інший*.

Усе було, як звичайно: вони сиділи вдвох за бляшаним столиком кав'ярні й пили абсент. Алькоголь

розгойдував мозок. Сухе коріння виноградної лози палало в залізній пічці. Бляшана рура, простягнена вгору попід стелею, перерізала простір. Трикутне полум'я газу визначало напрямок тіней.

Вони розмовляли. Рука стискувала хрумке скло келеха.

Як легко переступити межу, що відокремлює дійсність од галюцинації, обов'язкову для всіх реальність од необов'язкових ні для кого візій!

Вінсент зводить руку з келехом вгору. Звичайний рух, повторений безліч разів і тому не керований свідомістю. Рух автомата, продовжений в байдужу безвість, загублений в просторі. М'язи руки напружуються, пальці, що охоплюють скло, стискаються в судомі. Шал обпікає мозок; гнів, як удар батога, шматує почуття.

З силою Вінсент шпурляє склянку в обличчя Гогенової.

Гоген схоплюється з місця, одсовує стільця, спалахує. Нащадок королів, він кров'ю повинен змити з себе нанесену йому образу, але дух банкового урядовця підказує йому уникати будь-яких неприємних сварок. Він посміхається, бо що, мовляв, можна взяти з п'яного?!

Після раптового вибуху Вінсент відразу ж знесилів. Спочатку він ще трохи пручається, але тоді покійно дає взяти себе під руки, відвести додому й покласти в ліжко. Майже відразу він засинає.

На другий ранок він лише дуже невиразно згадує про те, що сталося вчора ввечері. Він прохає пробачення й запевняє, що це більше ніколи не повториться.

Але Гоген воліє скористатися з зручної нагоди, щоб сказати Вінсентові, що він вирішив покинути Арль. Вчорашня сцена його переконала остаточно в неможливості для них жити спільно. Арль більше не затримує його. В Парижі він знайде до Тео й перекаже йому про свій поворот.

Вінсент сконфужено вислуховує все, що йому каже Гоген, як дитина, коли їй вичитують нотацію за зроблену шкodu. Мовчки люте, не даючи нічого помітити назовні. Він робить над собою зусилля, щоб здатись байдужим.

Мовляв, що це його обходить?! Хоче їхати, гаразд, хай їде!

Після цієї так мало приємної для них обох розмови вони розходяться по своїх кімнатах до вечора.

Наближається вечір, і Гоген не знає, як йому бути. З одного боку, після вчорашнього скандалу, він не хоче йти разом з Вінсентом до кав'ярні, показуватися з ним на людях, але, з другого боку, не велика також втіха лишитися з ним удвох в хаті й провести цілий вечір сам-на-сам.

Одягнений, в пальті й капелюсі, він стукає до Вінсента й каже йому, що він не йде сьогодні до кав'ярні пити горілку, а піде в сусідній сквер трохи пройтись і подихати свіжим повітрям.

Вінсент дякує, Гоген сходить вниз і виходить на вулицю. Він їде через поглинений присмерками майдан. Каламутна п'ятьма сірими тіннями огортає довколишні будинки. В повітрі свіжувато, й Гоген занурює руки в кишені пальта.

Тоді він чує за спиною квапливі, короткі, різкі кроки. Він швидко обертається і бачить перед собою Вінсента в піджаку без капелюха, який спішить наздогнати його, готовий до нападу, з розкритою бритвою в руці.

Сповнений здивовання й гніву погляд Гогена спиняє й знезброює його. Вінсент спускає голову, обертається й, прискорюючи ходу, біжить додому.

Гуркіт зачинених дверей досягає Гогена. Першим його порухом було озирнутися довкола, щоб упевнитися, чи не було свідків цієї гидкої й жахливої сцени. Найбільше чого він боїться, — це скандалів. Ні, він не любить безладдя. Навіть в безладному житті богеми повинен панувати лад. Цей вчорашній ганебний скандал,

цей сьогоднішній випадок. Це повстання Вінсента проти нього. Ван Гог завжди був божевільний, тепер він збожеволів остаточно.

Тремт пробігає по спині Гогенові. Як він міг ризикувати жити під одним дахом з божевільним? Цей напис на стіні, що вразив його з першого разу і що він його вважав за жарт, ці нічні одвідини!.. Гоген вирішує провести ніч в готелі і на ранок негайно виїхати до Парижу.

Тримаючи бритву в руці, Вінсент вбігає в будинок. Він рухається як автомат. Його почуття линуть крізь нього, позбавлені контурів. Він не знає, що він зробить в цю мить.

Але, коли він проходить повз двері Гогенової кімнати, намагаючись якнайнепомітніше прослизнути до себе, його раптом охоплює темний, непереборний страх, смертельна нудьга. Він знає: там, за дверима кімнати, вартуючи на нього, стоїть той другий, божевільний *він*, темна не-людина. Краплі холодного поту виступають йому на чолі. З посинілих скрючених уст виривається крик.

Він кричить, нездібний витримати це внутрішнє перенапруження. Що робити, що він повинен зробити?

З гулом і гуркотом крізь нього проноситься бурхливий потік образів, згадок, фарб, несамовитий хаос думок, почуттів, настроїв. Йому соромно. Він убивця. Здається, він когось зарізав, але кого? Він намагається пригадати й не може. Сьогодні перший день Різдва. Дзвонять дзвони. Хор янголів співає: «На землі мир і в людях благоговіння». Усі роблять один одному подарунки.

Раптом він провалюється в чорну безодню. Тоді виринає знов. Лине. Докори сумління мучать його. Він мусить спокутувати свій злочин. Лютя, каєття, шал, гнів, покора то змішуються, то чергуються. Габі... Він любить Габі й ненавидить Гогена. Габі — красуня, дуже мила

дівчина; Гоген — чорний, огидливий чаклун. Співають янголи. Гарпії, шкірячи зуби, з псиними хвостами, переслідують його.

Потік уяв підхоплює, поглинає його, несе, і він, щоб утриматись, мусить за щось схопитись. Перед ним з важкої німоти постає яскравий карбований образ: залита сонцем арена; на жовтому піску, що палає в соняшних променях, стигнуть калюжі чорної крові; хрипить, конаючи, протятий шпагою бик. Він — тореадор — з низьким уклоном, скинувши капелюха, простягає красуні одрізані вуха бика.

Бритва, яку він тримає в руці, — шпага тореадора. Як він міг забути про те, що обіцяв сьогодні зробити подарунок Габі?

Образи й уявлення, ламаючись, як крига під час криголаму, насуваються, настелюються один на один, — згадка про перший день Різдва, про обіцяний подарунок Габі, про себе, що він зарізаний бик, який агонізує, бажання помсти ненависть, лють.

Гул росте, збільшується, сповнює мозок, істоту, вуха. Це гудіння мучить його, й він уже не може витримати. І тоді, ніби якийсь голос йому підказує:

— Одріж собі — вуха!

Він переступає через суміш почуттів, через хаос уявлень, через порив до знищення, ненависть, нелюдський образ збожеволілого себе й образ скривавленого бика на арені, згадку про Габі, докори сумління, що він забув про подарунок для неї й не має що їй подарувати. Він прагне самопожертви. І тоді з надзвичайною ясністю прокидаються в нього думки:

— Одрізати собі вуха й подарувати їх на знак своєї самовідданої любови Габі!

Це був би надзвичайний, нечуваний подарунок!.. Ван Гог в захопленні від цієї ідеї.

В соняшному шалі, в солодкому забутті, охоплений несамовитим збудженням, немов сліпуче, ніколи досі не

бачене ясне світло його пронизує, він бритвою одрізає собі половину лівого вуха.

Гудіння припинилося. Рана палає, але він не відчуває болю. Цей раптовий порив приніс йому полегшення, немов з нього спав тягар, немов досі він був загублений, і тепер знов знайшов себе.

Він ще не цілком усвідомлює все, що було й що сталося за цей вечір, але дивна ясність, надзвичайна прозорість, урочистий спокій володіють ним.

Він помічає, що з рани тече кров. Він бере з цвяха рушник, прикладає його до рани й рушник відразу просякає кров'ю. Липнуть пальці. Він бере другий. Поволі кровотеча спиняється, й він сприймає рану й біль, немов пестоші, що печуть і палять його.

Він робить над собою зусилля, щоб збагнути, що він має робити з цим шматком одрізаного вуха. Він згадує; розкидані досі уявлення остаточно усталюються, кожне приходить на своє місце. Дівчина нагадувала йому, щоб він не забув про різдвяний для неї подарунок. І це цілком у звичаях Півдня під час бою биків, щоб в ознаку своєї поваги в подарунок дамі тореадор підносив вуха забитого ним бика. Власне своє вуха!

Ван Гог в захопленні. Він посміхається. Нарешті все ясно, просто, доцільно. Він розшукує в ательє аркуш паперу, загортає свій подарунок в папір, дбайливо перев'язує пакунок гарною шовковою биндою, натягає собі на голову свою хутрову шапку, щоб нею прикрити одрізане вуха, і виходить на вулицю.

Близько півночі. Вулиці порожні. Він іде до «Одинки». Наслідуючи рухи й уклін тореадора, він простягає пакуночок дівчині:

— Ось, — каже він з майже галянтною церемонією, — подарунок од мене на спомин! Збережіть його!

Він вклоняється знов. І з такою ж навмисною урочистістю негайно виходить.

Трохи похитуючись, він вертає додому, лягає в

ліжку й відразу засинає, зморений важкою втомою після стількох сьогоднішніх переживань.

Габі ледве не знепритомніла, коли, розгорнувши пакунок, вона пізнала в маленькому скривавленому шматку людське вуха. На її зляканий крик збіглися дівчата і m-me Віржині, поважна її патронеса, поспішила заспокоїти її, запевнивши, що вона негайно повідомить поліцію.

— Він божевільний!

Хронікальна замітка, вміщена в черговому числі місцевої арльвської газети «Республіканський форум», інформувала своїх читачів:

«Останньої неділі о 23 год. 30 хв. художник маляр, на ім'я Вінсент ван Гог, з походження голляндець, з'явився в публічному домі, викликав дівчину на ім'я Рашель і дав їй своє вуха, сказавши: «Збережіть дбайливо цю річ!» Після цього він зник. Поліція, повідомлена про цей випадок, що вказує на божевілля, наступного ранку з'явилася до цієї людини. Він спав в ліжку, майже не подаючи ознак життя. Нещасний був одправлений до лікарні.»

* *
*

Після всіх цих трагічних і скандальних подій Гоген вирішив негайно покинути Арль. Ідучи з гостиниці додому, щоб забрати речі, він уже здалека помітив юрбу людей, які товпились на майдані перед входом до цитринового будинку. «Щось сталося?» — запитав він. Йому відповіли. «Убивство!» Розштовхуючи, він входить до середини. Поліційний комісар, довідавшись, хто він, висловлює підозру, що саме Гоген безпосередній учасник вчорашніх кошмарних подій, яких сенс і подробиці лишаються ще нез'ясованими. Він наказує

затримати Гоґена як убивцю до з'ясування обставин.

Гоґен, спочатку наляканий зверненою на нього підозрою, швидко повертає собі високомірний тон. Йому неважко ствердити своє алібі, бо він уже з вчора був в готелі й провів там всю ніч.

— Алібі це добре! — мурмоче комісар. — Але ми повинні лишитись на ґрунті фактів, що їх ми зможемо встановити.

Зрештою, де є ван Гоґ і що з ним? Де є мертвий? Де знаходиться труп забитого? Гоґен заявляє, що він нічого не знає про це, нічого не може сказати й нічого не розуміє.

Зрештою він пропонує обдивитись будинок. Разом з комісаром, поліціантами й юрбою цікавих вони йдуть з кімнати в кімнату, не находячи нічого підозрілого. Нарешті вони заходять до кімнати Вінсента і бачать, що ван Гоґ лежить в ліжку, залитий кров'ю. Просякнені кров'ю рушники кинено в куток, синя емальована миска на столі повна скривавленої води. Скрізь і на всьому кров.

Жахлива й огидна картина, що свідчить про таємничий злочин!

Комісар спиняє свій зір на Гоґені, той губиться й блідне.

— Ось він, мертвий!

Але ні, тіло ще тепле й серце б'ється. Вінсента розштовхують, щоб він прийшов в себе.

Гоґен, почувавши, що він не міг би говорити з Вінсентом, виходить з кімнати.

Він іде до себе й починає квалливо пакувати свої речі. Він зденервований. у нього немає й найменшої думки допомогти Вінсентові. Він думає не про нього, а про себе, про те, щоб уникнути відповідальности, не брати на себе ніяких обов'язків відносно Вінсента, зректись всього й якомога швидше зникнути.

Він відчуває себе глибоко нещасним. Він обурений з

Вінсента, — цей безглуздий, несамовитий ідіот!.. Гоґен лютіє.

— Якщо він питатиме про мене, скажіть йому, що я виїхав до Парижу!

— Можливо, — додає він, шукаючи пробачення для своєї поведінки, — йому було б прикро мене бачити!

О, він належить до людей, які не завдадуть ніколи нікому жадних турбот і жадної прикрости! Цілковита протилежність ван Гоґу.

Сповнений жалю до себе й обурення на Вінсента, з валізами в руках, Гоґен проходить крізь юрбу, що й далі купчиться коло входу.

Притомність повертається Вінсентові. Він бачить себе в кімнаті, переповненій людьми, і зовсім не згадує про драму, що зчинилася вчора. Себе він почуває якнайкраще. Він вільний і нічим не збентежений. З неконцентрованою несподіваністю перше, про що він питає, це про Гоґена («Мій добрий друг Гоґен!»), і тоді просить дати собі тютюну й льльку. Він хоче привітати свого друга, потиснути йому руку й закурити!

Друг Гоґен!.. Згодимось, кожна людина божеволіє на свій кшталт.

Ситуація цілком ясна! Комісар наказує викликати візника, хворого одвезти до лікарні, скласти протокола, звільнити будинок од сторонніх людей і замкнути дім.

До останнього моменту Вінсент тримався зовсім спокійно, але, опинившись в лікарні, він впадає в таке збудження, що його доводиться замкнути в окрему камеру.

Тео, повідомлений про те, що сталося, негайно приїздить з Парижу. Але — хвала Богові! — все йде гаразд. Криза перейшла, Вінсент не виявляє ознак хвороби, рана його зарубцювалася без нагноєння... Він лежить в одній з загальних палат, — велика заля, де кожен пацієнт має для себе ліжко, відокремлене од інших білими полотняними занавісками.

Тео не може залишитися на довгий час в Арлі, він мусить вертатися. Він просить молодого лікаря, доктора Рея заопікуватися братом і писати йому.

Уже 29 грудня доктор Рей міг повідомити Тео, що його пацієнт «цілком спокійний і, здається, відчуває себе добре». Так само втішні й дальші його звістки: «Загальний стан його здоров'я поліпшився, він їсть добре й фізичні сили дозволять йому витримати кризу, якщо б вона повторилася». «Уже в найближчий час він буде вилікований, хоч певна нервова подразненість і лишиться в нього!»

В своєму листі до брата Вінсент пише, що «його не вважають за хворого; за лікарською діагнозою, у нього рід епілепсії!»

За два тижні він цілком видужує. 7 січня він має змогу вийти з лікарні й повернутись додому.

Дім сяє чистотою. Усе блищить. Русава борода листоноші Рулена, що двома широкими пасмами лягла на сині борти його уніформи, охороняє душу Вінсента від усякого лиха.

Це вони — Рулени — подбали привести до ладу покинений дім, змили з підлоги сліди крові, змінили постіль на ліжкові, випрала білизну.

Дома Вінсент розпалює вогонь в печі, приносить з спальні до ательє люстро, ставить його коло мальберту, бере палітру й починає малювати себе, з одрізаним вухом.

Він малює з жадоби до праці, якої він стільки часу був позбавлений. Малює себе, бо хоче бачити себе таким, яким він є, в змаганнях з Гоґеном і собою. Малює контрольний портрет, щоб абож спростувати навіяння, яке прийшло ззовні, або піддатися й згодитись.

На одному портреті він зображений в шапці з хутром. Голова в нього перев'язана. Обличчя без бороди, жовтавобліде й знекровлене. Він втратив багато крові, й йому холодно. На ньому широка зелена незграбна

куртка простолюдина, й очі такого ж зеленого кольору, як і куртка. Він курить люльку. — звичайний голландський селянин, що в зимовий холодний день прийшов з села до міста. У нього зосереджений, занурений в себе, спокійний вигляд. Йому лише холодно й більше нічого. Чи потребує людина в холодний зимовий день ще чогось, окрім теплої шапки й запаленої люльки?

Жадної романтики. Нічого ефектного, дражливого або навмисного. Скупий і ошадний реалізм. Життя нескладне й буденне. Людина існує, бо існує!.. Лише фарби — жовтогаряча фарба й вермільйон тла, зелений колір куртки й очей, жовтий, хром, обличчя й синій, ультрамарин, шапки, свідчить, що мистець сприймає світ в самодостатній величч барв.

На другому портреті він зовсім інший. Усе палає в конвульсивному напруженні фарб. Фарби кричать і галюцинують. Світ потрясений, він — його форми й фарби — знаходиться в розпаді. Людина безсила перед наготою потрясеного світу, вона агонізує, і немає такої міри, якою можна було б визначити глибину її одчаю. Так, це портрет людини з відтятим вухом, людини, яку переслідують демони. Автентичне зображення людини в той момент, коли галюцинуючи, вона бачить привид, що наближається, що наблизився, щоб її знищити, і вона беззахисна, опинившись віч-на-віч з ніщо.

Вінсент ще борониться. Він ще не втратив надії на визволення. Його листи до брата повні спокою. Кожного дня він ходить на перев'язки до госпітала. Він знесилів од втрати крові й відчуває ще слабкість, але здоров'я його покращало. Їсть він добре, травлення теж у нього добре. Голові повернулася ясність. Він уже не має тих жахливих галюцинацій, що примусили його захитатись, — і це найголовніше. Іноді його мучать кошмари й він страждає на безсоння, але він уникає говорити про це лікареві, обмежуючись тим, що кладе на вухо камфору.

Однак ця праця — робота над двома автопортрета-

ми, це внутрішнє змагання з собою, цей бій з демонами коштують йому такого напруження сил, що він, можливо, не витримає. Він знов стає нервовий, загальний стан його здоров'я погіршується. Він почуває себе без краю стомленим. Його мучать кошмари.

Лікарі кажуть прогулюватись, не малювати, не обтяжувати голову ніякою розумовою працею, приписують йому в великій кількості бром.

Але ні бром, ні прогулянки, ані перерва в праці не можуть відхилити неминучого. Криза приходить знов, вдруге, хоч на цей раз вона триває недовго.

В перші дні після другої кризи доктор Рей писав до Тео: «Ми залишили вашого брата на кілька днів в госпіталі. Я сподіваюся, що поліпшення, яке можна констатувати, триватиме, і за кілька днів ваш брат повернеться до праці. Коли він видужає, ми дбатимемо за нього далі!»

Доктор Рей виконує обіцянку. Після того, як криза минула, Вінсент і далі їсть і спить в госпіталі і вдома лише працює.

Вінсент здивований. Він розуміє, що можна зламати руки й ноги й жити далі з зламаною рукою або ногою, але він не розуміє, як можна зламати голову й все ж таки заціліти!.. Так, це повторилося вже двічі, що він посковзнувся, упав і розбив собі череп, — і тепер з потрошеною головою, з потрясенням мозку, втративши внутрішню сталість, він все ж таки існує далі.

І тому, що він існує далі, для того, щоб існувати, щоб ствердити себе, він працює. Працює з ненасичуваною жадобою, в чаді, очманілий від праці.

Поглинений працею, він не думає. Праця звільняє його від страху перед привидами й самим собою, не дає йому думати, поринути в плин уяв, що затягають його в галюцинаційний вир, де він втрачає себе.

Що непевніший світ і він у світі, то певніший голос його фарб і ліній. Творча свідомість його ясна. Обрй

прозорий. Соняшне світло карбує контури й кольори. Ніколи його творчість не була така ясна і така міцна, як в цей час коли світ захитався навколо нього.

Усе можна малювати : стілець, крісло, яке належало Гоґенові, жінку Рулена. На стілець він поклав тютюн і люльку, на крісло поставив підсвічник.

Він не шукає нічого надзвичайного й вишуканого. Жінка Рулена — скромна, проста жінка з народу. Він малює її на тлі килима з великими й пишними квітами. Вона мирно сидить на кріслі й тримає в руці мотузку од коліски, якої не видно. На ній зелена спідниця й темнозелений корсаж. Фарби картини такі ж чисті й правдиві, як кольори тюльпанів на його вітчизні.

Це полотно «La berceuse» («Жінка, що колише колиску»), яке він почав малювати ще перед своєю хворобою й закінчив тепер, — найулюбленіша з його картин. «Я знаю, — писав він до брата з приводу цієї картини, що ні рисунок, ані малюнок у мене не такі правильні, як у Буг'єро. Це мені шкода, бо я мав намір суворо триматись усіх мистецьких правил. І все ж таки картина вийшла фатально не схожа ні на Буг'єро, ані на Кабанеля, хоч і цілком французькою!»

Буг'єро й Кабанель це ті, з ким йому доводилося тоді змагатися: вони малювали «правильно». Хто пам'ятає їх імена сьогодні?

Оригінал своєї картини Вінсент подарував Руленам, копію з неї він послав в Голляндію матері, з якою він довгий час не бачився, але з якою він регулярно листується. Ще кілька копій він зробить пізніше.

Він волів творити мистецтво, приступне для людей з народу. Бородатий листоноша Рулен був один з найбільших прихильників його мистецтва. В листі до брата ван Гог висловлював бажання, щоб його «La berceuse» висіпа над койкою кожного матроса, нагадуючи про коліскові пісні матері.

Листоноша, матрос, жінка з народу, це ті, для кого

він малює. Його мистецтво не призначене для снобів. Справа йде не про мистецтво для небагатьох, а для всіх, для простолюддя. Не для заможних, що мають і не працюють, а для тих, що не мають і працюють. Ті, що мали, купували «правильні» картини Бугеро й Кабанеля. Досі з них ще ніхто не купив жодної картини ван Гога.

Наскрізна мета й мрія ван Гога — мистецтво повинно бути соціальним.

* *
*

Між Вінсентом і Гогеном не дійшло до розриву. Вони листуються. Щоправда, ван Гог до певної міри ревізує своє безумовне обожнення Гогена.

— Гогена можна якнайкраще розпізнати в Тартарені! — пише Вінсент в одному з листів до брата.

Це він, безсмертний Тартарен, хвалько, фантаст, мисливець, що з псом і ягдташем під Тарасконом полює на підкидувані вгору шапки, що, мріючи про пригодницьку екзотику диких країн, їде до Африки полювати на левів і в околицях Альжіру між городніх грядок замість лева забиває старого осла.

Чи всі мрії Гогена про тропічну екзотику Таїті, про подорож на Антільські острови, ці його гордовиті, високомірні запевнення, що він нащадок Монтесуми, імператора ацтеків, чи все це не є з його боку чисте тартаренство?

Він слабкодухий, Гоген. Боягуз. Ця його гістєрична поведінка, перелякана втеча з Арлю під час кризи!.. І все ж таки ван Гог не може зректися любови, якщо він полюбив раз. Він не може стати інший. Ще й досі для нього Гоген — майстер, світоч, мудрий.

Сповнений незмінної любови до Гогена, він малює його крісло, малює це крісло в усій його топорній і

незграбній простонародній величі. Гогена нема, він виїхав, як пам'ятка про нього лишилося крісло. Порожнє крісло стоїть в порожній хаті на тлі порожньої стіни. Голий простір, в якому немає нічого, окрім цього крісла. Але світло палає. Підсвічник з запаленою свічкою поставлено на крісло, в ріжку на стіні горить газ. На сидінні лежать дві книги. Свіча, полум'я газу, книги, — символи Вінсєнєтової любови до Гогєна.

Гогєн прохає Вінсєнта прислати йому новє полотно з сояшниками в обмін на свої ескізи, залишені в Арлі. Після деяких вагань Вінсєнт вирішує задовольнити бажання Гогєна й перемальовує для нього свої «Сояшники», ці конденсовані варіації відтінків жовтого кольору.

Гогєн — людина, що не має жалю. Без жалю він штовхнув Вінсєнта в безодню божевілля, де, падаючи, в пориві нищівної нестями Вінсєнт, ладєн був спелєтити в почутті жагучої пристрастї до Габї.

І тепер, після кризи, він не витримує. Одного дня він їде до «Одинки» на вулицю Францїсканів, щоб бачити Габї. Він не цілком певен, як його там приймуть, але його приймають люб'язно. Він питає про дївчину. Йому відповідають, що Габї є.

Навіть m-me Віржїні поблажливо йому каже: — Такі речї, як ця, трапляються часто в цьому краї! Вони не становлять тут нічого надзвичайного!

Здається, й Вінсєнт схильний тлумачити епізод з одрізаним вухом як «спосіб стилю», стилїзацію в місцевому дусї, гальянтний знак відданости в відношенні до дами за звичаями Провансу.

Він тішить себе ілюзіями, сподїваючись зв'язати розрубані вузли. Але чи не даремні його сподїванки з уламків знищеного дому побудувати для себе новє житло?..

З Арлю відїздить останній його друг, Рулен, у кого він мїг знайти притулок і захист, як колись в домі своїх

батьків. Рулена переводять до Марселю. Він справді добре ставився до нього. Зникне з обрію широке біле обличчя з рожевими щоками, довга русьва борода, синя куртка з двома рядами золотих гудзиків, плаский синій картуз з жовтим кантом і написом «Пошта».

Це велика втрата для ван Гоґа в Арлі, до якої прилучається також ще й друга. Господар будинку, де мешкав Вінсент, вже заявив йому, що він не продовжить контракту на будинок в наступному році. В цьому наріжному будинкові на майдані буде відкрита тютюнова крамничка. На Великдень кінчається термін найму.

Це нервує Вінсента.

IV

За деякий час він видужує, але арлівці бояться його. Дім розписаний жовтою фарбою, де він мешкає, напис на стіні кімнати: «Je suis saint d'esprit. Je suis Saint-Esprit». П'яний скандал в свят-вечір в кав'ярні, замітка в часописі, одрізане вухо, публічний дім, повія на ім'я Рашель, — всього цього аж надто багато для маленького містечка. Розмови, сплітки, накопичення перебільшених, напіввигаданих подробиць, обридлива цікавість побачити, як виглядає цей маляр з відріганим ухом, страх перед божевіллям, хто зна, що ще може накоїти ця психічно хвора людина? — в такій обстанові подразнення й відчуження ван Гогові надто важко повернути собі рівновагу й спокій. В березні нова криза й ван Гоґ знову опиняється в лікарні.

В одчаї, не знаючи, що робити, він вирішує вступити до чужинецького легіону. Чи не знайде він в такий спосіб для себе якийсь вихід? Але Тео переконує його натомість лікуватись, і він в травні 1889 р. вступає до психіатричної лікарні в Сен-Ремі. Тут йому відновлюються сили, напади припиняються і він має можливість час від часу виходити.

Його полотно «Червоний виноградник» продано за 400 франків (єдина картина, яка була продана за його життя); в «Меркюр де Франс» надруковано про нього статтю Альбера Ор'є. Зважаючи на добрий стан здоров'я, йому повертають свободу, і він 18 травня 1890 р. їде до Парижу, одвідати свого брата Тео, познайомитись з його молодію дружиною й побачити немовля.

Йогана ван Гоґ, жінка Тео, гадала, що вона побачить хворого, тим часом перед нею стояв поважний, широкоплечий чоловік, зі здоровим кольором обличчя, з веселим виразом. Він справляв враження міцної людини.

«Він в найкращому стані здоров'я! Він солідніший, як Тео,» — така була перша її думка.

Разом з Тео Вінсент пройшов до сусідньої кімнати, де була колиска. Мовчки, з сльозами на очах, стояли біля колиским брати, дивлячись на дитину, що спала. Сяючи Вінсент обернувся до братової й, показуючи на простий коцик, що прикривав мале, сказав: «Ні, ти не повинна загортати його в мережива!»

Три дні, веселий і спокійний, провів Вінсент, гостюючи в Тео в Парижі. Тоді, 21 травня 1890 р., він оселюється в Овері-сюр-Уаз, тут він підтримує стосунки з доктором Ґаше, другом маляра Сезанна, малює з нього портрет. Він цілком здоровий, і тільки страх перед поверненням жахливих його нападів переслідує його. Він багато працює, і ця напружена праця виснажує його.

Останні числа липня. Різка суперечка з доктором Ґаше з приводу незакінченої картини порушує рівновагу. Зневір'я охоплює його. Усю свою злидоту він бачить перед собою. Сповнений невимовної нудьги, він пише листа до Тео: «Ти весь час бідував, щоб годувати мене. Але я, я поверну гроші або поверну душу!»

27 липня 1890. З фарбами, щоб малювати, і з револьвером, який він бере з собою лякати ворон, він їде

за місто. Селянин, який проходить тією ж дорогою, бачить його й чує, як він говорить до себе: «Це неможливо! Це неможливо!» Минає день, приходиться ніч. Він все ще не повертається додому. Нарешті його бачать, як він, похитуючись, іде до площі перед мерією, і кров тече йому з рани. Його одводять до доктора Гаше.

...«Я хотів застрелитись!» — каже ван Гог докторові. Доктор кладе його на операційний стіл і робить спробу витягти кулю, але безуспішно, куля проникла в живіт, і рана смертельна. Вінсент каже дати йому люльку й курить весь час. Наступного дня приїздить Тео. Вінсент робить спробу посміхнутись йому назустріч: «Ти бачиш, ще один раз — невдача!» Він хотів потрапити в серце, щоб вмерти відразу.

День проходить спокійно. Вінсент продовжує палити свою люльку. Тео сидить коло нього і підбадьорює його сподіванкою, що він житиме, але він не чує його і шепоче: «Нещастя не скінчиться ніколи!»

Страждання припиняються наступного дня з смертю. О першій годині дня 29 липня 1890 року.

«МОВЧУЩЕ БОЖЕСТВО»

Біографічна повість про Марка Вовчка

Розділ перший

МОВЧАЗНІСТЬ

Ганна Барвінок, дружина Панька Куліша, в своїх «Споминах про Марка Вовчка» пише, що вона — Марко Вовчок — «була мовчазна, мало говорила, так що трудно було узнати її розум. Може од того Куліш назвав її «Вовчком», що вона наче злякана, мовчуца!»

Коли р. 1857 Марковичка по дорозі з Немирова до Орла заїхала до Кулішів на хутір Мотронівку під Борзною і це була їх перша зустріч, вона здалась Ганні Барвінок здержливою й ніяковою.

«Нам вона здалась, — пише Барвінок, — боязкою, чи невітською, не прикидливою до людей. Якось ні до хазяйки (стара Мотря Білозерська, мати Кулішевої), ні до мене, ні до Куліша не горнулася. Як по нашому темпераменту була непривітна, негаряча. А ми всі дуже до неї ласкаво оберталися. А вона якось погордо!..»

Трималась якось весь час напружено. Ніби осторонь. З якоюсь внутрішньо натягнутою боязкою обережністю.

«Я, — пише Г Барвінок, — так подумала: «Бідна!.. Може, її горе ще дитячого життя прибило, і таке приниження терпіла у тітки між людьми! Може, вона й од прислуги терпіла яку наругу, то їй усе й здається нелюдське!..»

Зрештою, дуже тонка характеристика! З проникливістю жінки, що з першої зустрічі, з першого погляду вгадала, підсвідомо відчула в Марії Марковичевій свою суперницю, вона влучно вхопила головні риси її вдачі. Мовчуша. Ні до кого не горнеться. Ніби якимось з холодком, немов з підкресленою, майже навмисною непривітністю, з якоюсь гордовитою стриманістю.

«Мовчуше божество!» як назвав її П. Куліш у ці роки своєї закоханости в неї.

Марко Вовчок свідома була своєї замкненої, упертої, вольової непокірливости.

«Я була ще з реп'яшок, а вже мене ніхто переконати не посилив!» казала вона про себе.

«ЛЮДИ ПОКРИВДЖЕНІ»

Через катастрофу, трагедію, втрати увійшла Марко Вовчок в Життя.

Щасливе дитинство буває часто прологом до нещасливої долі. Щастя нівечить дитину. Дитина надто слабка, щоб знайти в собі силу повстати проти щастя. Вона надто легко піддається спокусам щастя. Дитину пестять, і пестливість спустошує душу, пустотливість серце. Кристали енергії розчиняються в рожевій воді марних ілюзій. Тільки голодна людина знає, чого вона хоче.

Нещасливе дитинство знесилює, ламає, нищить слабких, але загартовує дужих. Одних пригнічує, інших звільняє. Нещастя творить якусь ніби кору, тверду оболонку людини, вбирає в панцер, замикає людину в собі, виховує в ній відпорність. Нещастя концентрує внутрішні сили замість розкидати.

У Марка Вовчка було нещасливе дитинство. Опанас Маркович, її чоловік, в одному з листів згадує про «вічні

сцени своїх і чужих незадоволень, якими доля заганяла тебе в дитинстві!»

Їй було 10 років, коли її мати, після смерти першого чоловіка, вийшла заміж вдруге. Та цей другий шлюб не приніс молодій жінці ані краплі щастя. Він лише знівечив життя їй і відібрав дитинство в дітей.

За згадками Вовчкового брата, Дмитра Вилинського, мати їх була «покірлива», «любляча й безмежно добра жінка», була розумна й гарна, добре грала на клявесинах, і, походячи, за матір'ю, з князівського роду Радивилів, одержала блискуче, великопанське хатне виховання.

Натомість вітчим, що прийшов в дім Вилинських, був руїтник, бешкетник, п'яниця, картяр. Особливо страшний і несамовитий в п'яному вигляді. Тоді вже не людина, а звір, потвора в людському образі. Патологічний тип. «Розгнузданий, грубий і відчайдушний гуляка-картяр», як його характеризує Дмитро Вилинський.

Усе принесене було в жертву пристрасті до карт: сімейний лад і спокій, налагоджене життя, гроші, якщо вони з'являлися, врожай, коли його було зібрано, фамільні, радзивилівські брильянти дружини, люди, земля, маєток.

Програні меблі, сервізи, порцеляна, срібло, килими, все, що накопичувалося поколіннями, виносилося з хати й вантажилося на чужі вози. Коней виводили з стаєнь, і порожні закинуті стайні оберталися в пустку. Кріпаки-селяни переходили в руки інших власників. Химерно росли суми боргів.

«Вітчим скоро звів нанівець весь маєток!» зауважує Вилинський.

Гра в карти супроводжувалася п'ятикою, п'ятики обертались в бешкети. Гуляти й пити це й значило бешкетувати.

Для гри в карти й гульні потрібний був гурт. Гості, пани-п'янички, людські покидьки, зїздилися з усіх

усюдів. Професійні шулери, багато разів биті й вже прогнані звідусіль, почували себе в Катерининському, як у себе вдома. Всі вони наказували, галасували, знущались, бились, гадили, намагаючись в бешкетництві перевершити господаря. Дім ходив ходором. Крики, музика, танці, горілчаний сморід, безладдя, бруд.

«Я пам'ятаю бурхливі сцени вітчима!» згадує Вовчків брат про дикі кошмари п'яного гультайства.

Куди втекти? Де сховатись?

Скам'яніла, розкривши сірі, сповнені страху очі, білява дівчинка, стояла, притулившись до стіни. Сплотнівши, німіючи від жаху, вона дивилась як по дому проносилась буря.

Охоплений шалом нищення, збожеволілий од алкоголю вітчим зривав з вікон занавіски. Трощив дзеркала. З брязкотом падало скло. Зметений з стола посуд топтався ногами. Сокирою рубалися клявесини, столи, двері.

І коли цей сп'янілий ідіот, потвора, що в ній уже не було нічого людського, наближався, не знаючи, що він зробить в найближчу мить, до дівчини, вона з криком, в невимовному жасі, кидалася до матері, шукаючи в неї захисту.

Вона охоплювала рученятами материні коліна й, сховавши голову в складки її спідниці, плакала, захищаючись од сліз, з серцем, стисненим відчаєм і болем.

А вітчим з реготом заносив сокиру й кричав: «Пусти, а то зарубаю!» Він стояв, похитуючись. У нього були червоні каламутні очі й розпатлане волосся.

Дружина робила спробу відштовхнути його й тоді тікала. А він з піднятою сокирою й диким хрипом нісся за нею з хати до хати, поки, послизнувшись, не падав і, впавши, не засинав безпам'ятним гарячковим сном п'яниці.

І якщо після таких потворних сцен вже якоюсь мірою

тверезий, — зовсім тверезий він не був ніколи, — він спитувався погладити дівчину по голові, вона починала лихоманково тремтіти. І він, помітивши цей страх перед ним, сатанів. «Твої діти!..» — люто кричав він, і ганебна лайка звисала в повітрі.

«Картини, яких не треба дивитись би й дорослим, не то дитині!» Знечещений, знечищений, обернений в пустку дім. «Скрізь бруд, курява. Все переламано, порозкидано». Хаос пустелі, злидні. «Як нечисто все, як негарно, сумно, сумно було!» Розповідає Марко Вовчок в одному з листів про враження від рідного дому.

Це було вище людських сил. І люди не витримували. Кравець-кріпак Михайло, нагостривши ножа, хотів зарізати божевільного ката-пана.

«Удруге вийшовши заміж, коли старшому братові Валеріану було не більше 11 років, а сестрі Марії не більше 10, наша мати, що була повна любови, лагідна, понад міру добра, збагнула, що тримати дітей, бувших на вирості, при відчимі, людині розбещеній, дикій та гіркому гільтяї-картяреві, що важко гнобив селян, немає можливости» (Дм. Вилинський).

Треба було рятувати, якщо не себе, — її життя назавжди було знищене й загублене, — то бодай дітей; їх треба було віддати з дому якнайшвидше, поки не було ще пізно, поки не трапилось щось остаточно жакливе.

Після одного особливо гидкого бешкету мати, схопивши смертельно переляканих дітей, втекла разом з ними з маєткою. Переховавшись у людей, на селянських конях вона потайки виїхала з Катерининського.

Доньку вона одвезла до сестри, Катерини Петрівни Мордовиної, що жила в Орлі, а сина віддала під опіку братові Миколі Петровичу. При собі вона лишила тільки малого дворічного Дмитра.

Діти віддані були з дому назавжди. Родина Вилинських розпалась. Дівчина більше ніколи не поверталась до Катерининського, не жила разом з

матір'ю. Якщо вони й бачилися, то тільки на чужих людях в чужій хаті на короткий час. «З дня свого від'їзду сестра ні разу не була в Катерининському в матері, і для побачення з нею мати виїздила до Харкова, на Варгол або в Орел!» (Дм. Вилинський).

«Люди покривджені!» З родинної катастрофи дитячих років проросли перші паростки трагічної свідомости Марка Вовчка. Це не була для неї лише літературна тема часу, тема Гоголівської «Шинелі», «Бідних людей» Достоевського, романів Діккенса. Це було для неї власне переживання дитинства, її особиста внутрішня й життєва тема.

В ПАНСІОНІ

Бувають потрясення, які ніколи не забуваються. Рани, що не загоюються. Прірви, що постають і що їх не переступити.

Розлука. Руїна родинного щастя. Горе. Як щось спинилося в дитинстві Марка Вовчка, увалося, так і на ціле життя!.. Горе дитячого життя потрясло її. Вона зазнала наруги. Перенесла приниження. В ній прокинувся страх перед людьми й життям. Вона стала внутрішньо замкнена, мовчазна. Трималася на відстані від товариства. Справляла, в своїй усамотненості, враження не то боязкої, не то гордої.

Такою вона вступила до пансіону в Харкові. Такою лишилася в пансіоні.

Розлука дітей з доброю, але безталанною мамою була родинною трагедією. Шкода було покидати стару куховарку Катюшку, покоївок, пасічника, хортів, овечок, корів.

Було важко розлучитися з матір'ю й братами, важко було забути про рідне гніздо, з яким зрослася незримими корінцями, хату, старий сад, «свою» ялинку, село, поля.

Молодший брат Митя, що залишився при матері, згодом писав: «У нас на селі лишилися пам'ятки, що старший брат і сестра жили в Катерининському. Тут був і Валерочків сад і Машина ялинка. Наша стара бабуса, куховарка Катерина часто оповідала мені про сестру, називаючи її розумницею й красунею!»

Перебування в пансіоні ще більше розвинуло в ній внутрішню зосередженість. Вона остаточно замкнулась в собі.

Богдан, син Марка Вовчка, оповідає, за родинними споминами, про пансіонні роки своєї матері: «Виховали Марію Олександрівну по-тодішньому може й гарно. До шістнадцяти років вона вміла чудово грати на клявесах, мило щебетати по-французьки й танцювати модні танці. Більше й не вимагалось нічого від гарненької поміщицької дочки. Аритметику вона знала тільки до «ділення». І потім все життя не могла справитись з четвертою арифметичною дією. Найтрудніші соціальні, літературні завдання далеко миліші були її серцю в житті, ніж найпростіша задачка на ділення!..»

Не всі мають здібності до математики. Марія Вилинська їх, очевидячки, не мала. Програма викладання математики в приватному пансіоні з чотирилітнім курсом навчання обмежувалася 4 правилами арифметики і далі не поступала. І це було цілком послідовно.

Кожна доба має свій погляд на освіту. В 30-40 роках 19 століття не перецінювали ваги науки, зведеної до викладу середньошкільного підручника. Тоді були свідомі, що музика, добре знання чужих мов і танці важать більше в житті людини, ніж знання альгебри, вміння розкрити дужки в альгебричній формулі, або довести з крейдою на чорній дошці, що сума кутів в прямокутнику дорівнюється двом прямим, — псевдовчений балаяст, що відбирає в підлітка все й не дає йому нічого.

Ми не знаємо, хто був учителем мови в Харківському

пансіоні для дівчат в ці роки, 1845-1850. Це, очевидно, не був ні Амвросій Метлинський, ані Костомаров. Але немає сумніву, 15-літня дівчина бездоганно оволоділа будовою фрази, літературним стилем. Не слід посилатися при цьому лише на її «природну» талановитість. В тексті листа легко відрізнити те, що було здобутком талановитості, і те, що прийшло від школи, навчання й учбових вправ.

Це не розповідна манера. Тут нічого від розхристаної фаміліярної балаканини. Це витвір, що сполучує досконалість виробленої фрази з глибокою повноцінністю змісту.

«МАЛЕСЕНЬКИЙ СОЛОВЕЙКО»

Марія Вилинська (або Велинська, як пише її дівоче ім'я Куліш) походила з поміщицької родини Вилинських-Данилових. Виправляючи біографічні відомості, подані про неї в «Енциклопедичному Словнику» Брокгауза й Ефрона й передруковані в якомусь часописі, вона збоку на часописному аркушеві зазначила: «Бабка по матері — полька-литовка. Батько-уродженець західніх губернь!»

«Дід наш, Петро Гаврилович Данилів, — пише брат Марка Вовчка, Дм. Вилинський, — бувши на постою десь у Польщі, приподобався княжні Радзивил і одружився з нею». Одна з їх доньок, 14-літня дівчина, Параскевія Данилівна, вийшла заміж за капітана гренадерського полка, Олександра Вилинського, що так само служив в Польщі й р.1831 брав участь у поборенні т.зв. «листопадового» повстання, а потім оселився в маєткові Катерининському Орловської губернії, де й народилася р. 1834 10 грудня їх донька Марія.

Розмовна повсякденна мова і в Вилинських, і в Данилових була однаково французька. «Мати наша, — згадує Дм. Вилинський, — була досвідчена, терпелива,

тямуща та розумна вихователька. Дуже добре знала музики та мов, особливо французької, без якої нам, дітям, бувало ані поткнися!» Але в цій поміщицько-офіцерській родині Вилинських-Данилових народна українська мова й пісня не була чужа. В листі з 20 вересня 1857 Марковичка, посилаючи своєму чоловікові пісню, «Маленький соловейко», додавала: «Мій дід навчився її од козака старого у поході і любив її співати. Голос привезу з собою!»

Пісня була про маленького соловейка, що не щебече, про молоденького козаченька, що не жениться; що рад би одружитися, та долі не має.

Ой виведу вороного коня і винесу зброю.

Нехай зарже мій р'яний кінь, стоячи надо мною.
Та почує стара мати, сидючи у хаті.

А вже мого синонька на світі немає.

Під списком пісні позначено: «Од козака, що возив сіль у Бобруйську кріпость 1812 года».

Батько Марка Вовчка не тільки любив і співав українських пісень, але й збирав їх, записував тексти й клав їх на ноти, так що в нього зібрався цілий збірник пісень. У тому ж листі до чоловіка Марковичева писала: «А ще пришлю ноти, що мій батько написав. Попроси Маменьку розіграти. Сам побачиш і пізнаєш, яка то музика! Багато знайдеш знайомих пісень тут!»

Так було в Вилинських, так було і в Данилових. Про Миколу Петровича Данилова, «маминоного дядька» Марко Вовчок писала чоловікові: «Дядько таки добре говорить по-нашому, і це мене здивувало! Я цього ніколи не знала!»

Слід думати, в Харкові зросла й виховувалася українська вдача Марка Вовчка. Певне, тут вона опанувала народну мову українську.

ПІСЛЯ ПАНСІОНУ. В ОРЛІ У ТІТКИ

Її було 15 років, коли, скінчивши перебування в пансіоні, вона покинула Харків і на Великдень р. 1850 приїхала в Орел до тітки. Про цю тітку, материну сестру, Катерину Петрівну Мордовину, молодший брат Вовчків, Дм. Вилинський розповідає:

«Тітка наша, Катерина Петрівна, тримала в Орлі свій дім на відкриті й при тому широку ногу. Вона, як на той час, мала великі матеріальні достатки. Перше, придане її було збережене; друге, її чоловік, Михайло Савич Мордовин, що вислужився з простих приказаних, служив секретарем Скарбової палати, був спритний ділець і все таке інше, й інше!»

«Поважний і недотрога!» характеризує свого дядька, Мордовина, Марко Вовчок.

Становище дівчини в домі Мордовиних було досить невизначене. Вона приходилася небогою господині, була сестрина донька, панночка! Але тітка відразу й рішуче поставила дівчину в положення не то гувернантки, що повинна заробляти свій хліб, не то бідної родички, яку тримають з ласки.

В великому тітчиному домі окремої кімнати для неї не знайшлося. Її притулили, де трапиться.

В одній з чималих кімнат їй одвели куток, зробили перегородку, поставили ліжко й тут, за перегородкою, в кутку, вона й примістилась.

На неї покладений був обов'язок глядіти за двома малими дітьми Мордовиних, хлопчиком і дівчинкою, Колею й Катєю, і навчати їх.

Розмова з тіткою було тривала. Тітка довго вказувала їй, що й як. Що вона сирота, що в матері немає з чого дати їй віна, що вона «безприданниця», що хто зна, як складеться її даліше життя. Щоб вона готувалася до суворого життя й не робила ніяких ілюзій.

Дівчина слухала тітку, не рухаючись, дивлячись на неї широко розкритими очима.

Тітка підвелась. Перехрестила дівчину, поцілувала її в чоло, поправила на шії мереживний комірець і сказала: «Ти бачиш, Маню, я хочу для тебе лише добра!»

Дівчина мовчки поцілувала тітчину руку. І тоді після павзи додала:

— Так, я бачу! Дякую, тьотю!

Про цю перегородку, про закуток в залі з ліжком, шафкою, іконкою й люстечком на стіні, зі слів Опанаса Марковича, згадує в своїх споминах Ганна Барвінок.

«Перед весіллям якось Олександр Маркович завітав до нас, до мами, у хутір Мотронівку і, пам'ятаю, мені трохи оповів про знайомство з Марією Василівною (Олександрівною), ще не буди жонатим. Що якось чудно поводитася тітка її з нею, у котрій вона жила. Чимала хата, доволі й покоївок з розмаїтими жіночими працями (це ж ще за кріпацтва було), а в кутку стоять ширми, там заслонене її ліжко. Оце й була оселя будучого Вовчка!»

Дівчина не належала собі.

Перегородку зняли лише тоді, коли вона стала нареченою Марковича, можливо, не без його прямого втручання.

В жовтневому листі 1850 р. він писав до неї: «Катерина Петрівна бажає, щоб ти спала з нею. Перегородка історична знищена в великій кімнаті тій!»

«ВЕРТОГРАД ЗАПЕЧАТЛІННИЙ»

Як на свій вік була вона на диво розвинена дівчина: високоросла, дужої будови, огрядна, повнотіла, повногруда. В 15 років вона мала вигляд цілком зформованої жінки. Дівчина, що несла в собі весь розквіт жіночого. Жінка, що не перестала ще бути дівчиною.

Вона подобається чоловікам. Вабить їх увагу з першого погляду. Її спокій хвилює. Її замкнена певність бентежить.

Вона здається холодною. В ній є щось, що дратує чоловіків. Щось її різко виділяє в товаристві інших панночок. Вона не така, як всі. І це не сама лише пишнота її молодого, дівочого квітнення. Хіба мало є гарненьких дівчаток, таких же огрядних, блакитнооких, золотокоших, як і вона?.. Ні, в ній є щось неказане, якась нерозгадана таємниця, щось, що робить її не подібною ні на кого. «Вертоград запечатлінний».

Вона вродлива, і навіть дуже вродлива. Вона красуня. Її врода гідна й сповнена спокою. Найбільш принадна в ній ясна прозорість шкіри, яка просвічує, немов світиться зсередини, — просяяна квітучість плоті.

Як промінь світла, вражає врода барв: рожевість щік, золото важкого волосся, блакить очей, білий емаль зубів.

«Сестра була замолоду гарна, — згадує молодший її брат, Дм. Вилинський, — ясна блондинка, з блакитними очима, кругловида, з важкими золотими косами й правильними рисами!»

«Блондинка, з сірими гарними очима, рівними й спокійними рухами. В момент різких поривів дядька Опанаса вона дивилася на нього широко розкритими очима, не посміхаючись. Я пам'ятаю її високою, з великою русою косою!» — пише Опанасів небіж, Дм. Маркович, підкреслюючи в Марку Вовчку її нерізкість, нервучкість, рівність: незворушний спокій, мовчазну тишу.

До цих двох описів приходять ще третій, що його робить Ганна Барвінок: «Очі в неї були гарні, голубі, великі; сама була рум'яна; середнього росту; постать так собі, бо була огрядненька не по літах. Носила накидку широку (мантілію), — це й ховало її бюст!» Вона ніби

соромилася своєї пишної повногрудости, натягувала на себе, на груди хустинку.

В наведених свідченнях є деяка розбіжність, хоч і незначна. Справа йде про відтінки кольорів. Одні кажуть про сірі очі, інші про блакитні. Одні називають її блондинкою, інші згадують про русяве її волосся. На фоті її волосся виглядає трохи темнявим. Певне, була вона ясна шатенка, можливо, з попелястим, русявим волоссям.

Сполучення сірих очей з русявим попелястим волоссям повинно було робити її вроду особливо вишуканою.

З-під широких дугастих брів її очі дивляться спокійно й розумно. У неї широке обличчя, і на ньому лежить відбиток замислености. Здається, немов ніякі життєві бурі не скаламутьять цієї прозорої ясности. Ніякі тривоги не збентежать. Жадна гидота чи бруд не зневажають пурпуру й золота, пишної й чистої величі її урочистої вроди.

У неї рівне гладке чоло і над рівним гладким чолом така ж гладка причіска, волосся розділене проділом посередині голови, або коса, складена, як дядема, над чолом. «Причісувалася, — каже її брат, — без витівок, гладко, або коси викладала короною, і це зосталося в неї на все життя!»

Одягалася скромно. Для своїх суконь вибирала темні кольори. Не носила на собі жадних прикрас.

Так вона виглядає на фоті, такою її описує Ганна Барвінок, коли року 1857 Марковичева приїхала до Кулішів в Мотронівку.

«Таке ще молоде й так чудно було убане, видно, що було пригнічене: гладесенький білий кисейний чіпчикок без кружива й всякого убрання. Та дарма, за нею сестра так упадала, немов вона в найкращих брюсельських круживах!»

Її брат, Дм. Вилинський, стверджує про неї те саме:

«З наймолодших літ сестра не була ані трохи модницею. Вбиралася завжди просто. Вона не любила виїздів, нудилася балями!» «Була несвітська!» як каже про неї Ганна Барвінок.

Руки її дуже малі. В руках її є щось без міри, до нестями зворушливе. Хочеться притулити обличчя до її рук і тоді, через якусь мить, звівши зволожені очі вгору, поглянути на спокій її лица.

У відповідь вона мовчазно й ласкаво посміхнеться. Нерішуча приязна посмішка ледве торкне її опуклі, пухлі легко стулені уста. Посмішка прослизне хмаринкою по ясному спокої її лица. Чи сміялася вона колись голосно? Ніхто з тих, що її знали, не описав в своїх споминах її сміху.

ЯСНІСТЬ

Хтось міг би про неї сказати: Пишна гордовита панна!

Але в неї найголовніша риса це — ясність!

Любов робить закохану людину проникливою й зіркою.

Закохавшись, Оп. Маркович порівнює її з лісовим озером, прозорим до дна, в піскових, порослих вересом берегах.

«Вона для мене як оце озеро на пісковій пустині, ясне прозоре до дна, по берегах якого чіпляється трава з луговими квітами, — моє почуття з сподіванками!»

Ясність, — це стале враження від цієї дівчини з великими сірими очима й попелястим волоссям. В одному з своїх листів (24-VII-1850), звертаючись до неї, він каже:

— Оце я зробився спокійний, як озеро тихої води, і ясний, як моя ясочка, Манюпулечка!..

Така вона є. Саме така: проста й ясна!.. Тиха. Прозора. Холоднава. Спокійна. Серед білих пісків

прозоре до дна озерце, що відбиває в собі блакитний спокій неба. Ясне озерце з холодною в глибині джерельною водою.

Чи можна метафоричними образами відтворити істоту своїх переживань?.. Маркович спитується зробити це!..

Самотня струнка сосна вузловим корінням вросла в білий пісок горбка на узліссі. Прямий її стовбур чітко викреслюється на п'янкій синяві неба.

«Я іду по лісу й бачу струнку молоду сосну, тонку вгорі, без гілля внизу до половини дерева. Мені солодко думати, що цей образ підходить до неї, духово піднесеної жінки!»

«Духово піднесена жінка!..» Не забудьмо: це сказано про 15-літню дівчину, яка щойно вийшла з пансіону, де її вчили розмовляти по-французьки, трохи грати на клявесинах і танцювати модні танці. Повірімо Марковичеві: вона вийшла з пансіону духово зрілою й піднесеною жінкою. Такою вона вже була підлітком, в свої 15 років.

«При путі стоїть дика груша й тріпотить дрібним листям, — я уявляю собі, як по милому личку, набігаючи, міняються думки!»

Її спокій — спокій думки. Холодна її ясність — ясність підспудних джерел.

«Правий берег Десни — крутий і уривчастий; в ній відбиваються сосни вікові до неба. Лівий берег — плаский, з байдаками, барками, плотами, човнами й людьми. Одна частина Мар'ї Олександрівни, як лівий берег, що, належачи всьому народу, тягнеться на дві, на три губернії; а друга, внутрішня — схована для мене!»

Він мав рацію: в ній було дві сторони, дві частини. Два береги, один — крутий, уривчастий, неприступний ні для кого, де лише вікові сосни й відбите в воді небо, і другий — відкритий, з прозорою ясною водою. Він плекав ілюзію, що внутрішня частина її істоти, схована

для інших, приступна й відкрита для нього.

Він помилився. Внутрішня сторона її істоти не лише для нього, але й для всіх інших лишилась «вертоградом запечатліним»: для П. Куліша, для Івана Тургенєва, Ол. Герцена, Шевченка, Писарева. «Нерозгаданий сфінкс», як згодом її назвав І. С. Тургенєв.

ВІН

(Опанас Маркович)

В Калужинцях на Пирятинщині

Чорноволосий кучерявий хлопчик стоїть перед батьком, який вичитує йому за зроблену дитячу провину. Захоплений власним красномовством, він говорить, говорить і говорить. Широким струмом лине потік слів.

За своєю звичкою хлопчик взявся за вухо, уста подитячому відкриті, ясні очі затуманено дивляться в невизначеність простору, в нікуди.

Раптом батько перехоплює відсутній погляд сина, на півслові уриває мову й, сповнений люті, питає:

— Та чи ти чуєш, що я тобі кажу, Опанасе?..

— Нічогісінько не чую! — з щирою ревністю, прокидаючись з туманного свого забуття, відповідає хлопчик.

Визнання прикро вражає старого Василя Маркевича. Він глядить на сина, ладен в ту ж мить поривом нестримного гніву вибухнути, але хлопчикова щирість його знезброює. Він не витримує й регочеться; колишеться огрядне черево, трясуться масні, сльозами зволожені щоки. Він притягає сина до себе, схиляється й, поцілувавши Опанасика в чоло, відпускає його.

— Ну, то біжи!.. Бог з тобою... Гуляй собі, малий!..

Тоді всім і кожному з любовним захопленням, хвалячись сином, він розповідає про цей випадок і додає:

— Немає в Опанасикові лукавства!

Ні, не мав Опанас лукавства в собі ні дитиною, ані дорослий.

Грубенький, рожевощокий, батьковий мазун, він був утіхою для своїх батьків. Від нього більше нічого й не вимагали, щоб тільки був він лагідний, приятний, привітний. До кожного, що простягав йому руки, він тулився з заразливим сміхом і ніжною прихильністю. Цілий світ був відкритий для нього, як солодкий квіт.

Він не замикався в собі, не таївся ні з чим, не ховався за матір, абож батька, якщо хтось звертався до нього. Для нього не було знаних, або незнаних. З кожним він був як зі своїм. Звук бути з людьми й на людях, звук бавитись і щоб ним бавились. Повірів, що життя є забавка, радісний спів, веселе кружляння каруселі в холодку дерев під згуки голосного органу, що без перерви награвляє «козачка», або «польку».

СТАРОСВІТСЬКА ГОСТИННІСТЬ

Василь Іванович, Опанасів батько, великий був пан. Дука. Щиросердий господар.

На всю Пирятинщину вславився він своєю гостинністю. На всю Гетьманщину йшла луна про широку гостинність старого Марковича. Що на Чернігівщині гостинний був Любомирський абож Дунин-Борковський, то він на Полтавщині.

Хтось приїздив до Калужинців, хтось виїздив. Когось урочисто зустрічали, когось не менш урочисто проводжали.

Просторий дідинець перед панським будинком, широке подвір'я, як на ярмарку, завжди заставлене було різноманітними возами. Старовинний, катерининських часів, золотосайний, на шкіратяних ремнях ридван стоїть поруч модної чорнолакової, на крицевих ресорах, карети. Тут же відкриті фаєтони, шарабани на англій-

ський зразок, німецькі брички, як у колоністів на Катеринославщині, а то й звичайні луб'яні візки, що ними хтось, дрібнопомісний, приїхав по сусідству з Баришполю, Прилук абож Баришівки.

Іржать коні. Вигукують гайдуки. Вищать фореїтори. На псарні гавкають збентежені хорти. З пекарні, як дрібний барабанный бій, доноситься безперервний гуркіт ножів. В повітрі пах квітів і лип змішується з пахом смажених м'яс і солодкого тіста.

Скрізь люди, скрізь біганина, метушня, щоденне бенкетування, гук, галас, музика, гульня. Усе, як дим, як морок, як мара, огорнено легким блакитнорожевим туманом, немов на пляфоні великої ідальної залі, розмальованому власними калюжинськими малярами з кріпаків. Пухкі янголятка, рожевотілі німфи, солодкобілі хмаринки. В півсонному зідханні солодкий слов'їнний спів.

«Близький сусіда старого Василя Марковича, П. М. Таволга-Мокрицький, каже, що Опанасів батько був типічний український пан того часу і добро своє сплюндрував і перевів ні на чому більш, як на гостинності. Звісно, що Україна споконвіку вславила себе гостинністю!»

«Той день не в день, коли у такого пана сідає обідати мало гостей. Інколи між ними були такі, що господар не відав і не питався, що вони за люди. «Гість у хату — Бог в хату!» каже наша приказка» (П. Куліш. Дещо про Опанаса Марковича. Правда, 1889).

Розливане море вин, медів, горілок, наливков, настоек. Сьогодні пили, завтра похмелялись. Тож сором для господаря, якщо хтось вийшов би з-за столу або поїхав геть, не вконтентований достоту, не знемігши від надмірної кількості всього з'їденого й випитого.

«Трохи що не увесь час марнувався на клопіт, щоб якліпше прийняти, нагодувати й напоїти гостей. Так було і в Опанасового батька. Клопіт цей, — каже П. Таволга, —

починався о год. 11 зранку. Слуги заходжувалися лаштувати до столу, а Василь Іванович увесь віддавався, щоб усе було улаштоване як слід!»

Пильнував. Дбав. Глядів. Не покладався ні на кого іншого. Усе сам.

«Там знайде він, що тарілка не так стоїть. Інде чарка далеко від тарілки. Інде склянка не витерта добре. Або пляшки з вишнівкою стоять не в лінію. Та отак годин зо дві або й зо три ходить він округ столу та вказує слугам, що те або це треба поправити!» (П. Таволга — П. Куліш).

Сказано: великий пан був! Дука!..

Під цей час Маркович не терпів, щоб його хтось турбував, одривав од справи, яка цілком поглинала його. Ніхто не смів звертатися до нього в ці години з чимсь стороннім. Замахає руками, закричить, затоплає ногами, втратить душевний спокій, налетиться кров'ю. І потім довго скаржитиметься, що йому зіпсували той день.

— А кожен день то дар Божий, завжди неповторний, що його, як святощі, плекати треба!.. Не зневажаймо дарів Божих! — казав Василь Іванович.

Для радісного спокою створений цей красний Божий світ! Для втіхи серця! Парадиз!..

Він священодівав у ці години. Був самозаглиблений, сповнений покликання.

Нарешті приходила година обіду, — урочиста година!

Як у багатьох дуків, так і в Маркевича все було своє: свій хор, своя оркестра, свій театр, балет, декоратори, диригенти, композитори. І всі з кріпаків.

Усі музики й співаки були однаково одягнені в сині кунтуші з золотими китицями, немов на ритинах «Зерцала многоцвітного» XVII ст. Карі очі і рожеві личка дишкантів та альтів, гарні та приявні, вабили до себе. Були це дівчата й молодиці, перебрані по-хлоп'ячому.

Останній погляд на блиск стола, заставленого сріблом, порцеляною, склом, кришталем. На службу,

вишикувану вздовж стін, чорнобривих і чорновусих парубків, підібраних як на один кшталт. Вгору на хори, де стоять співаки й музики й де диригент з батудою в руці чекає на знак від пана, щоб заграли польонез.

Знак до диригента. Знак до ліврейного льокая, що з великою палицею в руці стоїть коло дверей.

Двері розчиняються навстіж.

«Музика заграла польонез, і панство іде парами до великої залі, посеред якої простягся довгий стіл, вкритий білою, наче сніг, льняною скатертиною. В головах залі висів великий портрет графа Безбородька, катерининського канцлера й фундатора вищої гімназії в Ніжені». Магната, отця й благодітеля.

По першій або, частіше, другій страві господар, за звичаєм, підносив келих угору й хор співав: «Грім побіди роздавайся, веселися храбрій росс!»

«Не знати, — зауважує з того приводу П. Куліш, — для чого згадував Маркович співати цю пісню, що хотів він визначити нею, — чи підкреслити російський свій патріотизм, чи, може, навпаки, свою іронію до того?.. Певніше буде вважати останнє!»

Відвагу після «Храброго росса» хор переходив на український репертуар і починав співати українські пісні. Перше співали пісню: «Ой гаю мій, гаю, густий зелененький!» За нею приходила «Чайка!» А потім, відповідно до настрою, бо гості встигали вже підпити: «Гей, гук, мати, гук! де козаки п'ють!»

Поки обідали, поки співали. Співали народних пісень українських, підкреслюючи тим демократизм пана, народницькі його симпатії, його признання до народу.

ФІЛАНТРОПИ

А тому, що за всіма тими турботами й клопотами не лишилося й найменше часу на господарство, то й

покинено воно було на людей, на руки кріпаків та численних управителів, окономів та осавулів, що тими кріпаками керували. «Звісно, зауважує П. Куліш, гостинність та дороге коштувала, а кошти ті постачала даровизна кріпацької праці».

Дбав Василь Іванович не про себе, не про своє добро власне, а про добро інших. За своєю вдачею був він саможертвний, за своїми поглядами — філантроп, що над усе ставить загальне добро людське. Таким він і сина свого Опанаса виховав.

Тут були коріння!..

Усе приходило без зусиль, без праці, само собою. Треба було лише забажати чогось.

В Опанасові виробилася зневага до життєвих піклувань. В глибині його істоти несвідомо склалося переконання, що не треба нічого робити, що він не потребує нічого робити. Треба не робити!.. Він повірив в непотрібність праці, в творчу дійсність неділання, що все, чого він потребує, приходиться само собою: хата, їжа, нові штани, якщо старі обтріпалися знизу, нові закаблуки й підметки на черевиках замість стоптаних. Хтось повинен опікуватися ним, глядіти за ним, а він не має потреби ні про що думати, завдавати собі якийсь клопіт.

В істоті світу лежить музика. Над усім панує спів, рожева мрійність пляфонних німф, метеликова легкість янголяток з золотими луками й стрілами, хрумка несталість весняних снів.

«В Опанасового батька, Василя, була в селі Калюжинцях велика маєтність, і сім'єю його Бог наділив не малою, — розповідає П. Куліш. — Більшу частину синів Василь Іванович навернув до військової служби, а Опанас був його мазуном. Здається, він любив його більше за всіх і випестив з нього людину незвичайно добру, м'яку, гуманну, але живу й палку!»

Інших синів він віддав з дому, Опанаса лишив при

собі. Цей був тільки для нього самого. «Мій сину!»
Він плекав і пестив його.
І виплекав!..

КИРИЛО-МЕТОДІЇВЦІ

Пирятинський сусід Марковичів, П. М. Таволга-Мокрицький, що розповів нам про старосвітську гостинність українських панів 20-30 рр. 19 століття, з того приводу зауважив: «Часто-густо добутками тої гостинности було ніщо інше, як перевід добра! Я знаю декого з тих панів, що під старість не було в них що їсти!»

Старий Маркович не відрізнявся від інших. Добра людина, порядний і на свій кшталт чесний, пишний і гордовитий пан, він прожив величезний маєток. «Опанасів батько, за свідченням Таволги, був типічний пан того часу і добро своє сплюндрував і перевів ні на що більше, як на гостинності».

Після батькової смерти синам лишилися тільки незначні рештки великої колись маєтності. Панство занепадало, хиріло. Світ змінювався в своїй істоті. Щоб жити, пани примушені були служити. Панські сини обертались в різночинців. До дворянської грамоти допучувався диплом про вищу освіту.

Поступившись своєю частиною спадщини одному з своїх братів, Опанас Маркович вступив до Університету. На кошти, одержані від брата за відступлену йому частину маєтка й землі, він мав змогу закінчити Університет.

Йому було 24 роки, коли року 1846 він скінчив Київський університет «дійсним студентом» з ученим званням «кандидата наук».

Але як жити в змінюваному світі? Як встояти, коли з-під ніг вислизає ґрунт? Чи ж і встояти?..

По широких коритарах Університету блукав бурхливий вітер Революції. З гуркотом розчиняв двері аудиторій, проносився по студентських лавах, розхиту-

вав катедри і з брязкотом трошив віконні шибки.

З катедр молодих професорів проголошувалися палкі слова про свободу, рівність і братерство, про народність, про заперечені панство й царство і стверджену самостійність безпанської й безцарської України.

Екстатично несамовитий, непослідовний, людина несподіваних крайнощів, широкочолоий, в окулярах, Микола Костомаров; високий, худий, вузьколиций з тонким і довгим носом, «гарячий» Панько Куліш; м'який, лагідний і поступливий Василь Білозерський; суворий і твердий, непохитний в своїй республіканській чеснотливості, «римлянин» Микола Гулак, О. Навроцький, М. Андрузький, Тулуб та інші становили той революційний гурт «кирило-методіївців», до складу якого в свої університетські роки ввійшов і Опанас Маркович.

«Перебуваючи в Києві, Опанас Васильович спізнався з Миколою Костомаровим і, певна річ, належав до Кирило-Методіївського товариства», засвідчує про свого приятеля Пант. Куліш.

Опанас Маркович був доброзичливий, відсутній, розкиданий, забудькуватий, несталий і квапливий в словах, вчинках, ході й жестах. Він був то палкий, то пригнічений, схильний до різких поривів і різких переходів з одного настрою до іншого. Чи можна було на нього покластись? Навряд!.. В ньому завжди, ціле життя його, лишалося щось дитяче:

«Надзвичайна добрість, прихильність до людей, щирість, — характеризує його П. Куліш, — були видатнішими рисами Опанасової вдачі цілий вік його; а через те, не вважаючи на його оригінальність, часом ніби якусь торопливість, усі, хто знайомився з ним, сердечно любили його і не було в нього ворогів».

В його невеликій студентській кімнатці, сутінковій від дерев, що росли в садку перед вікнами, на покуті, серед інших образів, — він був поважний!.. — висіпа також ікона Кирила й Methodія. Перед нею в суботу й під

свята він запалював лямпадку. На столику під образами стояло Розп'яття й лежала Євангелія. На пальці лівої руки носив він срібний перстень з літерами К і М, що перехрещувалися, ініціалами первоучителів слов'янських, згідно з «Головними правилами Товариства»:

«Товариство іменує своїми покровителями святих просвітителів Кирила й Методія і приймає своїм знаком перстень, або ікону з ім'ям, або зображенням цих святих!»

Одговівшись, після сповіді й причастя, відстоявши службу Богу, він в таємничій темряві, повний містичного настрою, серед гурту братчиків, вступаючи до Товариства, прийняв, поцілувавши хрест і Євангелію, присягу: «Якщо б який член перетерпів гоніння й навіть муки за ідеї товариства, то він не видає нікого з членів, з браття!»

Микола Костомаров, ініціатор і фундатор, уявляв собі Братство на зразок замкненого ордену революціонерів-ченців. Він сполучував революцію, євангелізм, літургізм і містику. Коли сходилися братчики, вони читали Євангелію.

Ганна Барвінок, з Кулішевих слів, у своїх споминах розповідає про ці кирило-методіївські роки свого чоловіка й Марковича: «П. Куліш, дружина моя, і брат мій, Василь Білозерський, зналися з Опанасом Марковичем ще до 1847 року. Бували у нього часто. Багато читали, співали, багато й розмовляли. Був у його кумедний прислужник з кріпаків. Оце, було, як Куліш читає у Оп. Марковича Святе письмо (тоді поводилося так, що й молоді люди освічені любили з цього розвагу собі уживати), то слуга його увесь той час стояв навколішках коло Куліша й благоговійно слухав... А як було братство Кирило-Методієве, то й Маркович був у тій спілці».

Сходилися по черзі один в одного, співали народних пісень українських, читали Євангелію, розмовляли, радились, раділи, складали конституцію України, чіль-

ної країни в слов'янській федерації, виробляли статут Товариства.

Влітку роз'їздилися по селах, вивчали етнографію й археологію, намацували в селянстві ґрунт для своєї революційної акції, з'ясовували на місцях гайдамаччини й коліївщини, чи не згас в народі дух гайдамацький, чи не ладен знов повстати народ проти панів і царя за вільну, українську землю козацьку, де всі, як і колись, були б вільні й рівні.

Узимку, повертаючись з сіл до міста, обмірковували плян військових дій, заходи, яких треба вжити, щоб захопити збройною силою Київську фортецю, розсилали емісарів по слов'янських землях і Європі, які дали б сигнал до революції.

Знав напам'ять і повторяв слова з «Книг битія українського народу», що їх склав Микола Костомаров:

«Лежить в могилі Україна, але не вмерла».

«Не пропала вона, бо вона знати не хотіла ні царя, ні пана, а хоч і був цар, то чужий, і хоч були пани, то чужі... а істий українець повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити одного Бога, Ісуса Христа!»

«Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх, слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина!..»

«І Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою!..»

З пістолетом в одній руці і з Євангелією в другій («... бо нема свободи без Христової віри!..») ладен був він зійти на барикади, щоб скинути безбожну владу царів і панів і ствердити побожну безвладність народу.

Хто сіє вітер, жатиме бурю. Але не завжди. Ні, не завжди! Кирило-методіївці сіяли вітер, сподіваючись на бурю, але березнева буря, що наступного 1848 року потрясла Європу, пронеслася на вулицях Парижу, Дрездену, Відня, Берліну, Мюнхену, але вона не зачепила Києва. В Києві панувала мертвотна тиша.

Революція на Україні задавлена була в самих перших її початках.

Трус на мешканні Миколи Костомарова відбувся 29 березня 1847 року. Одночано з Костомаровим були заарештовані в Києві Тулуб, Навроцький, Андрузький, Маркович.

В ці дні Шевченка в Києві не було. Загаявшись після Кулішевого весілля на Чернігівщині, він забарився до перших днів квітня в Седневі в гостинній господі Лизогубів. Замість виїхати своєчасно, — Шевченко згодився бути «боярином» на весіллі Костомарова й Аліни Крагельської, — він, немов сповнений якихось невиразних і темних передчуттів, відкладав свій від'їзд з дня на день. Щось ніби його тримало.

Було п'яте квітня, день, на який призначене було вінчання. Завчасно одягнений в фрак, Шевченко зійшов з візка. Обережно ступив на вогкий пісок, щоб не закаляти нових і начищених черевиків.

Була повінь. Неозорим морем Дніпро розлився від краю обрію до краю, від Броварського лісу до Київських гір. Вода несла жовту піну, зірване з дерев гілля, змиту з піль і знесену з хатніх стріх солому. Квітневий день солодко млів в вологому блакитному теплі. На прибережній вербі сіріли пухнаті китиці. Вода м'яко плюскотіла; хлюпочучи, билась об дошки порону.

За безкраїм водяним простором ріки на горах простягся золотoverхий Київ. Струнка, як свічка, палала прозоробілим воском далека дзвіниця Лаври. Срібною мрією туманів сивоблакитний Андрій.

На останній поштовій станції перед Києвом в Броварах Шевченко трохи закусив і хильнув якусь чарчину. Тепер його огортав рожевий туман, колихаючись в ньому й довкола нього ясними хмаринками. Йому було весело в чеканні на зустріч з друзями, на урочистописну церемонію вінчання, від думки, що

незбаром він поїде за кордон до Італії, що світ одкрив перед ним двері в парадиз.

Нетерпляче він спитав у поронника, коли одпливе порон, бо він не має часу гаятись.

З-за чорного стовбура верби виступив вусатий жандар в мундурі з гудзиками й випнутому на грудях. Жандар підійшов до Шевченка й спитав, чи не він є Тарас Шевченко, маляр?

І тоді все відразу було скінчено. Зірвалось серце. Похитнувся світ. День похолов, зблід і замовк. Згасло соняшне сяйво, затягнене випняним безбарвним серпанком. Десь зникла верба з сірими китицями, а з нею також коні й візок, з якого він щойно зійшов. Час спинився.

Усе, що діялося далі, діялося в іншому, чужому, незнаному, досі небаченому світі. Світ розколовся на дві половини, й їх не можна було ступити.

Він робив даремні зусилля зібрати крихти свого розтрощеного «я». Він більше не належав собі. Він більше не був собою. Між ним, яким він був перед кількома хвилинами, й ним тепер простяглася прірва.

Ніч, проведена в арешті, була дика й безсонна. Фрачна пара й білі рукавички виглядали безглуздо серед цих голих стін з плямами від розчавлених блощиць. Коли, крутячись на дерев'яному тапчані, повертаючись з боку на бік, він чув хрумтіння крохмальної сорочки, йому здавалось, що хтось, знущаючись, хотів підкреслити різницю між тим, що було колись, і теперішнім його становищем.

Наступного дня Шевченка посадили на візок і в супроводі поліційного старшини й жандаря повезли до Петербургу тією ж дорогою, що нею перед кількома днями проїхали Микола Костомаров, Опанас Маркович і інші його друзі.

На 11 день, 17 квітня о 3 годині дня Шевченка

привезли в Петербург і він переступив через поріг Третього Відділу Канцелярії Його Величності.

В ОРЛІ. ПЕРШІ ДНІ

Одного сірого червневого ранку візок з подорожніми в'їхав у місто. Візок підстрибував на нерівній бруківці. По обох боках вулиці тяглися однакові, подібні один на один тривіконні дерев'яні сірі будинки, сірі високі паркани з глухими замкненими ворітьми.

«А коли сіро, то й вовк!» За приказкою. Натягнувши віжки, рудий бородатий візник спинив коня, тоді, повертаючись до пана, хрипко, невиспаним голосом сказав: «Приїхали!»

Спітнілі стомлені коні стояли, мляво опустивши голови, важко дихали, роздуваючи боки. Махали хвостами, відганяли гедзів.

Іван, що дрімав за спиною пана, прокинувшись, солодко позіхнув, перехрестив рота і, не кваплячись, спитав, чи злізати?

Маркович голосно й роздратовано заричав: «То ж ти чуєш, що приїхали! Чи тобі вуха позакладало?.. Чи ти що собі думаєш?..»

Іван покійно зліз з воза. «Хіба я що?» мурмотів він до себе, заходжуючись стягати речі з воза. «Хіба ж я думаю? Хіба мені вуха позакладало, що я не чую?..»

Опанас грізно насупив брови: «Що ти там собі мурмочеш під ніс, ти, мурмило?»

«То вже виходить так, що мені й мурмотіти не можна?»

«Йване, ой, не доводи мене до гріха!» — докірливо сказав Маркович.

Іван відхилився: «Ні, я нічого, — відповів він, — я нічого. Я тільки кажу, до себе, що ти, Йване, хлопе, не думай, а роби, що тобі пан кажуть!»

Маркович з тим згодився: «Ну, та ж і роби!» «Я й роблю!» «То й роби!» «Авжеж, що роблю!» «Ой, Іване, щоб ти чогось не діждав собі! Мовчи краще!»

Іван відчув в голосі пана знані йому нотки, відразу замовк і мовчки тягав речі в сіни до гостиниці, звідки вже вискочив господар в довгополому чорному кафтані й парубчак в кумачевій сорочці з м'ятою, колись білою серветкою під пахвою.

Кімнатка в гостиниці, де влаштувався Маркович по приїзді до Орла була глуха й убога. Сморід від відхідників наповняв все приміщення, проходив в кімнати. Вночі було чути п'яні ввигуки картярів, жіноче вищання, сміх дівчат або гістеричний плач. По коритарах хтось проходив, стукочучи важкими чобітьми.

Не заснути, Запалював свічку, розкривав Євангелію, що її брав зі столика і з якою не розлучався. В нічних присмерках, в коливаннях тіней, в чаді лійової свічки, що стікала, в мишачому шелесті, шересі, думав про свою скупу, черству, нещасливу долю. Раз-у-раз завжди про те саме.

ДОДАТОК

РІЗДВЯНІ ЛИСТИ ВІНСЕНТА ВАН ГОГА

Вінсент перебирав свої листи, що їх він писав до брата Тео, перерхитав окремі рядки, й перед його очима перепливали картини минулих днів.

Лист з Лондону з початку 1874 р. був присвячений згадкам про Різдвяне свято. Він так завжди любив це свято, він — самотній мандрівник, людина тяжкого життя, скорботних днів. Тоді, 1874 р., йому було лише 20 років, він працював в картинній крамниці, мав чудесну кімнату з блакитними шпалерами, з якої дуже пишався, носив циліндер, жовті, кричущого цитринового кольору рукавички, ланцюжок золотого годинника висів на борту його строкатої жилетки. Він був закоханий в панночку Льюер, доньку своєї мешканевої господині, і був щасливий.

«Мені поводитьсь тут дуже добре, — писав Вінсент до брата. — Я маю чудесну кімнату і з цікавістю спостерігаю Лондон, лондонське життя й англійців. Довкола мене природа, мистецтво й поезія, і якщо цього для мене не досить, то що ще може мене задовольнити? Але я не забуваю при цьому про батьківщину, про Голляндію і насамперед про Гаагу й Брабант. Останній час у нас було дуже багато роботи в фірмі з річною інвентаризацією, але ми впоралися з нею протягом 5 днів, швидше, ніж ви в себе в Гаазі. Я сподіваюсь, що ти провів Різдвяні свята так само весело, як я тут».

Він добре пам'ятав цей різдвяний вечір. На столі стояла смажена гуска, різнокольорові підливи оточували блюдо. Пані Льюер прочитала коротку молитву, і всі вислухали її з побожно опущеними головами. Тоді вона взяла ножа з костяною коподкою й встромила в гуску, і присутні з урочистими вигуками вітали цей рух. «Веселого Різдва!» Довкола різдвяного пудинга палав ром. Блакитні вогники підстрибували, витанцюючи веселий танець. Маленька ялинка чекала на нього в його

кімнаті, й незнана рука опівночі поклала для нього подарунок. Так, він був щасливий того вечора!..

Наступного року він писав до брата з Парижу. Мороз білими взорами розписав шибки вікна; в хаті в залізній пічці співав вогонь, потріскував, ластився й мружився, як старий, розніжений кіт. Посмоктуючи люльку, Вінсент писав до брата: «Любий Тео! Кілька слів написаних з поспіхом. Завтра св. Миколи, це чудесний день в Голляндії. Як би мені хотілося бути там! Наближаються Різдвяні свята, і я матиму нагоду багато поговорити тоді з тобою. Шкода, що наша сестра Ганна не зможе приїхати з Лондону до Голляндії. Але я сподіваюсь, що й вона проведе там гарно ці дні. Свято Різдва Христового дуже своєрідне в Англії, і Ганна ще більше зблизиться з тамешніми людьми, якщо вона проведе свято з ними і допоможе причепурювати дім. Чи в вас так само холодно, як і в нас тут? Та мені добре вранці й ввечері коло моєї пічки. Я знов почав курити люльку, і вона мені знов смакує, як і колись».

Життя його йшло покрученими стежками. Року 1878 він працював проповідником в Малих Вазмах, маленькому шахтарському містечку. Він уже кілька разів виступав з казаннями перед своїми пасомими. Він говорив їм про гірчичне зерно, про неплідну смоковницю і про сліпонародженого. На Різдво він говорив про виффеемські ясла й про мир на землі. «О, коли б Бог благословив, щоб я тут улаштувався настало. Цього б я бажав собі од усього серця!» писав Вінсент до брата Тео 26 грудня 1879. «Тут скрізь довкола видно димарі, й величезні сірі купи вугілля, навалені перед входом до шахт. Під час цих днів, похмурих Різдвяних днів, випав сніг і все нагадувало картини середньовічних майстрів, щось на зразок Бройгелівських «Селян» та інших, що так переконливо вміли передати своєрідний ефект червоного й зеленого, чорного й білого. Тут є шлях, порослий кущами терну й старими кривими деревами з химерним корінням, що цілком нагадує шлях на гравюрі Дюрера «Лицар, смерть і чорт». Цими днями можна було спостерігати своєрідний відблиск на білому снігу, ввечері проти присмерків, коли робітники поверталися з шахт. Ці люди зовсім чорні, коли вони виходять з надр на денне світло, зовсім подібні на сажотрусів. Їх житла, розкидані вздовж цього шляху, в кущах і по схилах горба, малі і, власне, їх годилося б назвати

хижками. Тут і там видко замишілі дахи і привітно світяться світло ввечорі через вікна з малими шибками. Вдень плетиво гілля на снігу справляє враження книжкових літер на білому папері, виглядає, немов сторінки Євангелії! О, такі як сторінки Євангелії, читав він в ці різдвяні дні життя цих нужденних, вугільною курявою вкритих людей. Він малював їх, намагаючись передати настрої Різдяних днів.

В грудні 1882 р. він писав братові: «Любий Тео! У мене знов є два малюнки — один: чоловік, що читає Біблію, і другий: чоловік, який перед обідом, що стоїть на столі, молиться. Обидва ці малюнки просякнено тим самим настроєм, що його можна було б назвати старомодним, як і на малюнку, де зображено старого чоловіка з головою між руками. «Застільна молитва», здається мені, найкращий малюнок, однак обидва вони доповнюють один одного. На одному з них через вікно відкривається вигляд на засніжені борозни. На цих обох малюнках і на давнішому, старого чоловіка, я хотів відтворити той самий настрій, а саме своєрідний настрій Різдя й Нового Року. В Голляндії й Англії ці дні все ще мають в собі дещо релігійне; власне, вони мають це скрізь, принаймні так само є і в Бретані і в Ельзасі. Можна не згоджуватися з формою, але безперечно, в них є те, що викликає повагу, Щождо мене особисто, то я відчуваю глибоке співчуття до них; так, я маю потребу в них, бо я так само, як і старий чоловік, плекаю віру в «quelque chose là haut» («щось там вгорі»)... Я знаходжу чудесним вислів Віктора Гюґо: «Релігії минають, Бог лишається!» і прекрасні ці слова Гаварні: «Справа йде про те, щоб в мінливому схопити незмінне!» Єдина з речей, що лишається завжди незмінною, це віра в Бога... Я не мав наміру в своїх малюнках передати певну форму віри, але я хотів показати в них всю глибину моєї поваги до Різдяного й Новорічного настрою. І якщо мені пощастило відтворити в моїх малюнках цей настрій або вираз, то це сталося через те, що я сам глибоко все це переживаю».

І, нарешті, цей трагічний день, 24 грудня 1888 р. в Арлі на Півдні Франції, коли він в каварні ввечорі шпурнув склянку в обличчя Гогенові і хотів зарізати його бритвою, а, натомість, в пориві нестерпної муки, розгублений і пригнічений, обрізав собі вухо і одніс це одрізане вухо, як різдяний подарунок, до дівчини Габі, своєї приятельки.

Він так багато хотів від життя, і так мало воно його дало. Він так глибоко переживав цей прозорочистий, Святий вечір, а життя могло принести лише холодну відчуженість Гогена, каварню, абсент, безладдя й біль. І він не витримав цього болю, і світ зрушив з своїх стовпів, і в світі для нього не лишилося більше нічого сталого.

Сталого більше не було в цьому світі. Стале було лише там, вгорі, де були розкриті небеса — де хор янголів благовістив людям про незмінну вічність Божого!..

ПРИМІТКИ

Розмови Екегартові з Карлом Гоцці — друкують в альманасі «МУР», ч.1, Новий Ульм 1946, з приміткою: «Оповідання В. Демонтовича «Розмови Екегартові з Карлом Гоцці» було написано р.1925-26. Воно було призначене для вміщення в збірнику прози неокласиків, проєктованому Павлом Филиповичем. У збірникові мали взяти участь неокласики і, поза їх колом, також А. Ніковський. Однак видання збірника лишилося нездійснене». Ця примітка була написана автором. Тут текст оповідання подається за рукописом, що зберігається в архіві Віктора Петрова в Українській Академії Наук у США (Нью-Йорк).

Напередодні — друкують в «Життя й революція» 1933, 2, звідки передрукуюється.

Франсуа Війон (1431-1463). Фрагмент повісті — друкують, скільки відомо, вперше — розділи 1, 2, і 3 до слів «Маріон, Марта і інші...» з рукопису, переробленого в Мурнаві чи Мюнхені, а решта тексту з машинопису, що зберігається в архіві автора і, судячи з паперу, правопису тощо, постав у роки війни. Рукопису розділу IV не знайдено, і не відомо, чи він був написаний.

Емальована миска — друкують в «Краківських вістях» ч. 208 (655) з 19 листопада 1942 р. з підписом В. П. і датою «Кременчук. Серпень 1942 р.» і вдруге в «Земля», ч. 4, 5, жовтень 1944, Пляуен, з підписом В. Домонтович. Подається за рукописом, що становить переробку, зроблену автором 1947 р. в Мурнаві або Мюнхені, коли він готував збірку своїх оповідань.

У дальших примітках рукопису цієї редакції, що всі зберігаються в архіві Петрова в Українській Академії Наук у США в Нью-Йорку, будуть цитуватися як «мурнавська редакція».

Князі (З циклу «1921 рік») — друкують в «Краківських вістях», ч. 217 (644) з 1. X. 1942, з підписом В. П. і вдруге в «Український засів» 1942, ч. 1, 1942, Харків, з підписом В. Плят. Друкують за

машинописом на звороті звітлення Deutsches Nachrichtenbüro, датованого 13. XI. 1942, що зберігається в архіві Петрова в Сарселі.

Чемність (З циклу «1921 рік») — друкують в «Український засів» ч. 1, 1942, Харків, з підписом В. Плят. Подається за машинописом, що зберігається в Нью-Йорку.

Відьма (З циклу «1921 рік») — друкують в російському перекладі в «На досуге», ч. 39, 1944. Подаємо за машинописом на звороті бланку Deutsches Nachrichtenbüro з датою 13. XI. 1942, що зберігається в Нью-Йорку.

Трипільська трагедія. — В архіві Петрова є машинопис на звороті звітлень Deutsches Nachrichtenbüro з датою 2. I. 1943. Було перероблене в Мурнаві і тут подається за відповідним рукописом.

Без назви — друкують в «Дозвілля», ч. 35, 1944, Пляуен. Подається за друкованим текстом.

Курортна пригода — друкують в російському перекладі в «На досуге», 1944. За інформацією проф. Ю. Бойка український оригінал був уміщений у «Нова Україна», Харків 1942. Подається за рукописом у «мурнавській» редакції.

Професор висловлює свої міркування (З циклу «На заслання») — друкують в «Земля», ч. 12, з 3. XII. 1944, Пляуен. Подається за друкованим текстом.

Професор і Іван Закутній діють (З циклу «На заслання») — друкують в «Земля», ч. 13, з 10. XII. 1944. Подається за друкованим текстом.

Мої Великодні. З записок мандрівника — друкують в «Слово», ч. 16, 1946, Реґенсбург. Друкують з цього тексту. У списку творів Домонтовича, написаному рукою автора, згадується твір «Реґенсбурзька елегія». Можна припускати, що йдеться про цей самий твір. Можливо, що автор хотів змінити його назву.

Передвеликоднє. Весна 1947 року — друкують в «Українська трибуна», ч. 26(50), 1947, Мюнхен. Включаємо нарис у цю збірку через його зв'язок з «Мої Великодні», хоч нарис був підписаний Віктор Бер. Подається за рукописом з архіву Петрова.

Болотяна Лукроза, I — друкують в «Календар-альманах», Мюнхен 1948, крім останнього уступа. Подається за рукописом. Позначення цифрою I належать редакції цього видання.

Болотняна Лукроза, II — друкано в «Рідне слово», ч. 9-10, 1947, Мюнхен. Текст мав піднаголовок «З приводу» «Спогадів про неокласиків» Юрія Клена. «Звено», ч. 2, 3-4, 1946, а в кінці стояло «Далі буде». Проте продовження, мабуть, не було написане. Тут подається за рукописом. Редакція цього видання опустила посилання на сторінки з спогадів Клена, що були в тексті автора, і позначила текст цифрою II.

Помста (3 циклу «Романтика») — друкано в «Заграва», ч. 2, 1946, Авґсбург. Подається за рукописом у «мурнавській» редакції.

Приборканий гайдамака. Оповідання про Саву Чалого (3 циклу «Романтика») — друкано розділи 1-2 в «Похід», ч. I, 1947, Гайденав, а розділ 3 в «Українська трибуна», ч. 38, 1948, Мюнхен. Один з рукописів має ще піднаголовок «Новеля з кільцевим сюжетом». Подається за рукописом у «мурнавській» редакції. Зокрема розділ 2 в цій редакції настільки перероблений і поширений, що становить майже новий твір.

Зоряні мандрівники. Тіхо Браґе й Йоган Кеплер — друкано в «Час» ч. 1-2, 1947, Фюрт, з піднаголовком «Два ювілеї» і з підписом Віктор Бер. Подається за рукописом.

Письменник і генерал — друкано в «Пу-гу», ч. 37, 1947, Авґсбург. Подається за рукописом.

Спрага музики. Бенвенута й Райнер Марія Рільке. Біографічна новеля. Фрагмент. — Друкано в «Українська трибуна», ч. I, 1948. Подається за рукописом.

Святий Франціск із Ассізі (1182-1226) — друкано в «Пу-гу», ч. 29, 1949. Подається за друканим текстом.

Дивна історія (з циклу «Дрібні оповідання: Життя, як воно є») — друкано в «Наш вік», ч. I, 1949, Торонто. Подається за рукописом.

Я й мої черевіки (3 циклу «Дрібні оповідання: Життя, як воно є») — друкано в «Життя», ч. 2, 1949, Мюнхен. Подається за рукописом.

Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти. Біографічний нарис — друкано в «Життя», чч. 3, 4, 1949, під назвою «Ревуха» і з епіграфом:

А наш батько Ревуха
Отаман завзятий —
Зібрав хлопців та й поїхав

По морю гуляти!
Грай же, море, Чорне море,
Гала-гірі! Гей!

Назви розділів відсутні в рукописі, автор додав їх згодом. Подається за рукописом, але з назвами розділів і дрібними виправленнями з друканого тексту.

Самотній мандрівник простує по самотній дорозі. Вінсент ван Гог (1853-1890). Біографічна новеля. Розділ I друкано в «Арка», ч. 5, 1948, Мюнхен. Подається за рукописом. Розділи II, III друкуються вперше за рукописом. Твір лишився незакінчений. Розділ III не був остаточно опрацьований, як це видно, між іншим, з того, що деякі цитати повторюються двічі. Як IV розділ подаємо за машинописом кінцеву частину нарису В. Домонтовича «Вінсент ван Гог, маляр і людина (З приводу виставки його картин в Парижі)». Цей нарис перший *конспективний* варіант пізнішого твору «Самотній мандрівник простує по самотній дорозі».

Для розуміння твору цікаве в цьому нарисі також порівняння ван Гоґа з Війоном: «Говорючи про ван Гоґа й визнаючи його місце в мистецтві Нового часу, я дозволив би собі сказати так: Франсуа Війон стоїть на порозі епохи Нового часу, ван Гог її завершує. Р. Конья має рацію: життя ван Гоґа набуло для нас значення символу. П'ять століть відокремлюють Війона од ван Гоґа, але, не вважаючи на цю відстань, вони тотожні. Війон і ван Гог — це ніби втілення однієї й тієї істоти.

«В 15-ому столітті, на початку Нової доби, Франсуа Війон, перший ліричний поет Нового часу, намагався бути вільною людиною, скинути з себе луску Середньовіччя, станово-цехову й церковну реґляментацію особи, в нове суспільство ввійти новою вільною людиною. Він зазнав поразки.

«Через 500 років, своєю долею ван Гог показав, що буржуазне суспільство Нового часу не спромоглося знайти місце для мистця. Конфлікт між мистцем і суспільством лишився нерозв'язаним за Нового часу. Ван Гог не сидів у в'язниці, і кат не *розтягував* його тіла на дибі, як це було з Війоном, але хіба він так далеко був від того?.. Життя одного й другого було однаково сповнене одчаю, зведеного в систему й *оберненого* в екзальтацію, що межувала з божевіллям... Посилання на Конья (Raymond Cogniat) стосується до його статті в газеті «Arts» (Париж, 1947, ч. 103. 24 січня), але паралела з Війоном — Демонтовичева.

До Ван-Гоґового циклу творчості Домонтовича належить ще нарис «Різдвяні листи ван Гоґа», вміщений у «Пу-гу», ч. I. 1949 (7 січня). Подаємо його в додатку за друківаним текстом.

Мовчуще божество. Біографічна повість про Марка Вовчка. Розділ I друківано в «Час», чч. 16-17, 18, 1949, Фюрт, без позначення нумерації розділів і з такою приміткою: «Початок біографічної повісти про Марка Вовчка, який друківується в «Часі», в своїх дальших частинах буде опублікований в журналі «Життя». Відповідно до жанрових особливостей біографічної повісти Автор сполучає автентичні документи й цитати з белетризіваним викладом».

Розділ II (не закінчений) друківується вперше з рукопису. Про недовершеність праці над ним свідчить між іншим дворазове використання тієї ж цитати з Таволги.

Юрій Шевельов

ШОСТИЙ У ГРОНІ. В. ДОМОНТОВИЧ В ІСТОРП УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ

Рядки Михайла Драй-Хмари в його сонеті «Лебеді» (1928) стали ніби маніфестом групи поетів, об'єднуваних традиційно під ім'ям неоклясиків, — Максима Рильського, Миколи Зерова, Павла Филиповича, Освальда Бургардта (пізніше Юрія Клена) і самого автора:

О, грону п'ятірне нездоланих співців,
Крізь бурю й сніг гримить твій переможний спів.

В. Домонтович у своїй «Болотяній Лукрозі», спогадах про Київ на межі другого й третього десятиріч нашого сторіччя, може найталановитіших українських мемуарах, будь-коли написаних, полемізує з концепцією п'ятірного грона. Ось що він пише про початки «неоклясичної» групи: «Ще в Києві почалась співпраця й приятелювання Зерова й Филиповича. Року 1920 перекреслились життєві шляхи Ю. Клена й Зерова. Року 1923 я, волею долі, опинився в Баришівці. З поворотом до Києва р. 1923 і з переїздом восени того року Рильського з Романівки зав'язалася наша дружба з ним. Дещо пізніше приїхав з Кам'янця Мих. Драй-Хмара. З цим коло було завершене». Отже, хронологія формування групи: Зеров — Филипович — Клен — Домонтович — Рильський — Драй-Хмара. Сума: не п'ять, а шість. І Домонтович стоїть ближче до початку групи, ніж Рильський і Драй-Хмара. П'ять у сонеті Драй-Хмари окреслює кількість поетів, не склад групи. Грону було шестірне.

У примітці до «Розмов Екегартових з Карлом Гоцці»

Домонтович подає, що це оповідання було написане «для вміщення в збірнику прози неокласиків, проєктованому Павлом Филиповичем» десь 1925/1926 р. Це була ще одна заявка на приналежність до київської групи. У приватних розмовах з автором цієї статті Домонтович не раз повертався до цієї теми й тези. Це було в сорокових роках нашого століття. Поза творчістю Домонтовича «неокласичної» прози в українській літературі фактично не існує. Правда, Юрій Клен написав чотири оповідання, але це сталося вже 1947 року, на еміграції і з київською літературою двадцятих років має тільки посередній зв'язок. Уже це змушує пильно придивитися до творчості Домонтовича. (Варт відзначити в цьому контексті, що скільки знаємо, Домонтович ніколи не писав віршів або принаймні не публікував і прилюдно не читав. Клен ішов до прози від поезії, Домонтович був прозаїк *pur sang*).

Доля приділила небагато років творчості Домонтовича. Якщо покластися на щойно наведене свідчення автора, його першим твором були «Розмови Екегартові з Карлом Гоцці», написані десь коло 1925 року, але опублікованим лише 1946. Авторіві було в той час 31 рік — пізній початок. Читачі довідалися про нового прозаїка лише 1928 року з появою «Дівчини з ведмедиком». Твір вражав своєю викінченістю, це відзначали всі рецензенти. Найприхильніший з них, Гр. Майфет говорив про «вправність виконання», про «старанне розташування дійових осіб, розмірене чергування епізодичного матеріалу, вміле використання регресивної методи його подачі (як, приміром, у справозданні про берлінську подію), чітке плянування частин та епізодів, загострення їх кінцівок» («Червоний шлях» 1929, 7, 241). Навіть україн неприхильні критики відзначали, що в повісті не було жадних ознак початківства. «Що треба визнати — В. Домонтович, ніби дебютант у нашій літературі, — ... все ж зовсім не схожий на початківця... Будь-що-будь, роботу виконано, як то кажуть, чисто» (Ф. Якубовський, «Життя й революція» 1929, 2, 189); «Технічно виконано «Дівчину з ведмедиком», як для першого

твору, не погано... Розповідна манера... опанована гаразд» (А. Хуторян. «Критика» 1929, 4, 104). Можливо, що повісті передували інші твори, але автор їх не публікував і ніколи про них не згадував. Певніше, їх і не було. Друга повість Домонтовича, «Доктор Серафікус», за свідченням автора написана 1928-29 року, чекала на публікацію до 1947 р. Щасливіша була доля двох романів-біографій, «Аліна й Костомаров» і «Романи Куліша», виданих 1929 і 1930 р. Десятиліття 1931-1941 було періодом мовчання, за винятком двох спроб прорватися крізь, мовляв Драй-Хмара, «лід зневіри і одчаю». Ми мало знаємо про ці роки в житті автора. В протилежність іншим членам грона, — Зерову, Филиповичеві, Драй-Хмарі він, очевидно, не був на засланні, але чи переслідування обмежилися на допитах чи були зв'язані й з арештом, як у випадку Рильського, ми не знаємо. Його некролог відзначає участь кожного року в археологічних експедиціях, від 1934 до 1940, але не говорить нічого про рік 1933, рік масових арештів (Е. Симонович. Советская археология 1970, 1, 313).

Літературна діяльність Домонтовича відновилася з 1942 року, уже по західному боці німецько-російського фронту, і була дуже активною аж до трагічного дня 18 квітня 1949 року, коли автора вивезено з Мюнхену до Радянського Союзу. З цим днем літературна творчість Домонтовича припинилася остаточно. Щодо самого автора як особи після темної плями в його офіційній біографії, що припадає на роки 1949-1956, коли в усякому випадку його не було на Україні, він виринає в Києві 1956 року, себто три роки після смерті Сталіна, але вже як археолог і тільки археолог, професор Віктор Петров. Ні в одному огляді його діяльності, ані з нагоди його сімдесятиліття (напр., у «Советская археология» 1966, 3, пера М. Брайчевського і Е. Симоновича, з запізненням на два роки), ані в посмертних згадках нема ні слова про Домонтовича і його літературну творчість. У першому виданні УРЕ нема статтів ні про Домонтовича, ні про Петрова, в другому, 1982, вміщено кілька рядків про Петрова, але Домонтович там

замовчаний, а окремої статті про Домонтовича, звісно, взагалі нема. Не існує Домонтович і в найдокладнішому бібліографічному покажчику «Українські письменники» під редакцією Є. Кирилюка (1963). Тільки в «Історії української літератури», том 6, під ред. С. Крижанівського (1970) двічі мимохідь названий В. Домонтович у переліку беззартісних письменників, що, мовляв, вдавалися до «вульгарно-міщанського вирішення складних морально-естетичних проблем» (ст. 335).

Так, отже, вся літературна діяльність Домонтовича вкладається в три плюс (після довгорічної перерви) дев'ять років, разом дванадцять років. А помер він у віці 75 років. Читачеві на Україні вона невідома зовсім; еміграційний читач знає хіба з довоєнних творів «Доктор Серафікус», а з повоєнних останню повість Домонтовича «Без ґрунту», що були видані книжками. Після написання «Без ґрунту», 1942, Домонтович написав чимало оповідань, але, розкидані в газетах і журналах, що виходили в Німеччині, ці оповідання ніколи не були зібрані і сьогодні майже цілковито забуті. Навіть для людей, причетних до літератури, «неоклясиків» було п'ятеро і течія була виключно поетична. Проблеми «неоклясичної» прози не існує, бо такої прози, виходить, не було. Закрито одну з дуже цікавих сторінок історії української літератури.

2

Ледве чи можна поділити короткочасну творчість Домонтовича на періоди. Але можна простежити певні лінії еволюції в межах одности. Чи брати за початок прози Домонтовича «Розмови Екегартів з Карлом Гоцці», чи «Дівчину з ведмедиком», не підлягає сумніву, як уже сказано, що вона зразу з'явилася читачеві в своїй стилевій і стилістичній довершеності, як Венера, що постала з шумовиння морського в повній красі свого тіла. У цих двох творах у зв'язку бачимо центральне в пізнішого Домонтови-

ча: оповідання ставить політично-філософську тему безпосередньо — іраціональність історії, марність революцій і заперечень їх, — повість посередньо переносячи цю проблематику в філософський плян. Слідом ідуть «любівні» повісті історично-біографічного характеру — «Аліна й Костомаров» і «Романи Куліша», синтезу обох ліній знаходимо в «Доктор Серафікус» і в «Без ґрунту». Продовженням любовно-біографічного циклу, можливо, мала бути повість про Марка Вовчка «Мовчуше божество», але ми не знаємо, як мали б розвиватися ті розділи, що лишилися ненаписаними. На «Без ґрунту» закінчується «період» повістей. У меншого розміру повісті мали б, правдоподібно, виформуватися романізовані біографії про Франсуа Війона і про ван Гога, але і вони не були закінчені. Зрештою, «Без ґрунту» — це справжній пісумок «повістєвого періоду» в творчості Домонтовича, синтетичний образ української дійсності двадцятих — початку тридцятих років і розрахунок з нею, один з найкращих творів української прози нашого сторіччя.

Для всіх творів «повістєвого періоду» характеристична одна риса — Домонтович завжди був переконаний, що літературний твір пишеться для читача і повинен бути, насамперед, цікавим. Він мав смак у літературних експериментах, але він не вдався до них у власних творах. Точніше: літературне експериментування могло бути в його творі, але пересічний інтелігентний читач не повинен був його помічати. Натомість твір мав його, читача, захоплювати перипетіями сюжету, нагнітанням настрою, інтелігентною пікантністю, несподіваністю думки або фрази. В одних випадках це мало бути питання (від якого відкараскуються літературні сноби), — а що далі?, в інших випадках — а хто має рацію? Перше стосувалося до перипетій дії й розвитку характерів, друге — до поставлених інтелектуальних проблем. Наслідок цього той, що твори Домонтовича можна й приємно читати, а водночас вони ховають у собі більше, ніж видно на поверхні.

Ці риси переходять і в «період оповідань», що почався

десь 1942 року, але тут справа складніша. В обставинах війни й ранньої повоєнної еміграції, з одного боку, можливості друкувати довгі речі були надто обмежені. З другого боку, автор залежав від періодичних видань матеріально. Звідси деякі елементи пристосування до вимог редакцій. У роки війни ті періодичні видання, що з ними мав справу Домонтович безпосередньо або посередньо, були залежні від зигзагів німецької «культурної політики». Спочатку, коли Україна була ще в німецьких руках, бажане було викриття більшовизму. Домонтович відповідає на це запотребування трилогією про «товариша Портянка», примітива, що його революція висунула на вождя, щоправда, тільки в сільському масштабі; але якоюсь мірою його образ надається до узагальнення про характер жовтневої революції в цілому («Князі», «Чемність», «Відьма»). Політична тематика в її трагічному аспекті винищення селянства, далекому від анекдотично-глузливого духу портянківської трилогії, виступає в «Трипільській трагедії». Офіційна версія історії перших років революції охрестила ім'ям трипільської трагедії знищення комсомольського загону, що був посланий 1919 р. проти неслухняних селян до Трипілья на Київщині. Домонтович, не згадуючи про цей епізод дослівно, користується з звичайної формули, щоб цілком перевернути всю історію. Трагічні герої в нього не агресори-комсомольці, а безглуздо й жорстоко переслідувані і нищені селяни. До цих чотирьох «селянських» оповідань — до речі єдиних (якщо не рахувати «Напередодні») у наскрізь урбаністичній творчості Домонтовича — своєю політичною спрямованістю приєднуються двоє оповідань - шкідців з побуту советської каторги в сибірській тайзі — «Професор висловлює свої міркування» та «Професор і Іван Закутній діють».

На цих п'ятьох оповіданнях політичні зацікавлення Домонтовича вичерпалися. Частина їх, — власне, портянківський цикл, — можливо виростили з досвіду життя автора в Барішівці на початку двадцятих років, описаного в його «Болотяній Лукрозі», але згодом не ці проблеми стояли в

центрі зацікавлень Домонтовича в усі роки його літературної творчості. А що для українських робітників, завезених німцями до Німеччини, німецька «культурна політика» припускала й навіть заохочувала чисто розвагові твори, Домонтович пише гостро сюжетні новелі — драматичну «Без назви» і анекдоту в декамеронівському стилі «Курортна пригода». (Жанр анекдоти з його телеграфністю й пуантністю цікавив його й пізніше, і він дав удали зразки його в повоєнних «Письменник і генерал», «Дивна історія» та «Я й мої черевики»).

У повоєнні роки панівним жанром у творчості Домонтовича стає жанр романізованої біографії, а панівною темою — людина на зламі епох. Саме в такому аспекті він дає шкідці про Тіхо Браге й Кеплера, про св. Франціска, про Ржевуського, повертається до повісти про Війона і починає повість про ван Гога. На біографії побудоване і оповідання про Рільке. Для всіх цих творів, так само як для давнішого циклу повістей про Костомарова, Куліша й Марка Вовчка характеристична залежність від писаних джерел, — чи це будуть документи й листи, як у випадку творів з українською тематикою, чи опубліковані біографії осіб, узятих у головні герої. Домонтович у цих випадках може триматися дуже близько свого джерела, не раз відписуючи цілі речення або уступи з нього, але кожного разу він відкидає ті деталі, яких він не потребує, додає безліч своїх деталей, а головне, свою власну проблематику, — як уже згадано, проблематику людини на зламі епох, людини, чие життя визначає хід загальної історії, якої та людина не усвідомлює й не розуміє. Усе це в певному сенсі відповіді автора на прочитане, відповіді не в формі дискусії, а в формі — «як я написав би на цю ж тему, на тому ж фактичному матеріалі». Література, що виростає з літератури.

Ця метода своєрідного «переписування» настільки характеристична для Домонтовича (і для українських «неокласиків» взагалі), що їй доцільно присвятити окремий розділ у цій статті (розділ 6). Тут варт тільки відзначити, що ця метода

мала різне коріння в передвоєнний і в повоєнний період. У творах про Костомарова й Куліша 1929-1930 років автор спирався переважно на документальні матеріали, видані і невидані, що стояло в зв'язку з його працею над дисертацією, яку він оборонив 1930 року і яка була видана окремою книжкою — Віктор Петров. Пантелімон Куліш у п'ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість. — Київ 1929. Тут белетрист використовує здобутки науковця, наслідки розшуків в архівах. У повосенній Німеччині архівні дослідження були для Домонтовича неможливі. Але вперше після десятиліття перебування в задушній сталінській в'язниці, іменованій СРСР, Домонтовичеві відкрилися західні джерела — книжки, наукові студії, просто журнали й газети. Він був жадібний читач і німецьких і французьких видань. Творчою відповіддю на це читання й були його «переписані» твори.

Але повернімось до його повоєнних оповідань. Троє з них ще тут не згадані, — і вони належать до найвищих досягнень Домонтовича-новеліста і до найкращих зразків української новели свого десятиріччя: «Апостоли», «Помста» і «Приборканий гайдамака». Вони незмірно самостійніші від допіру згадуваних «переписаних» творів, хоч «Приборканий гайдамака» виразно спирається на статтю Б. Крупницького «Пилип Орлик і Сава Чалий» (Праці Українського Історико-філософського Товариства в Празі, Прага 1939), а «Апостоли» в дечому відтворюють проблематику й характери «Розмов Екегартових з Карлом Гоцці»: два протилежні характери, один, що намагається штовхати історію вперед (тут — апостол Петро, там Екегарт), і другий, що ставиться скептично до таких спроб (там — Гоцці, тут апостол Хома). Симпатії автора явно по боці Хоми, і можна думати, що в ньому є риси автопортретності авторової, тоді як Петро якоюсь мірою втілює в собі риси української громади, не спроможної піднятися до інтелектуальних верхівів Хоми, громади, що запально штовхає до дії, зневажає мудрість, оступається, падає і веде до катастрофи, — української громади однаково вдома і на еміграції.

Обидва інші оповідання, з української історії 17 і 18 століть, розгортають звичайну в Домонтовича тему місця людини в історичному процесі, але на додаток до цього вони гостро ставлять тему зради і кари, якої перед тим ми в Домонтовича не знаходимо. Можливо, що тут зіграли роллю біографічні моменти. Бувши в окупованій альянтами Німеччині, Домонтович, як вогню, боявся примусової репатріації. Жив він перші місяці по війні в Фюрті, під Нюрнбергом, де тоді відбувався процес над провідниками нацистської Німеччини. Як він оповідав тоді авторові цієї статті, одного разу, будучи в Нюрнбергу, він наткнувся на вулиці на Юрія Яновського, що був одним з радянських кореспондентів на процесі. Яновський зупинив Домонтовича і говорив з ним. Україн стривожений Домонтович легко здогадався, що від Яновського про його місцеперебування довідаються репатріаційні советські органи. Майже одразу, гарячково, він покинув Фюрт і подався до Мюнхену. (Це дало йому передишку до 1949 року.) З советського погляду письменницька діяльність Домонтовича, як і його перебування в повосенній Німеччині, були зрадою. Звідси могла гостро постати тема зради і страх кари за неї, у застосуванні до самого автора і до української еміграції в цілості. Паралеля особливо виразна в «Помсті», де безпосередньо поставлено тему неповоротців на батьківщину — після кримського походу кошового Сірка — і їх цілковитого знищення. В обох новелях злободенність і автобіографічність замасковані піднаголовком «Романтика» (і відповідними стилістичними засобами), але прискорений кровогін зляканого серця відчувається в них несхибно. Може це поєднання літературної ситуації з власними переживаннями і робить ці новели такими видатними. Сама собою набігає тут паралеля з «Чистим четвергом» М. Зерова.

Між іншим, можна тут зауважити, що ще в одному випадку твори Домонтовича були пророчими щодо його власної долі. В «Аліні й Костомарові» герой, Микола Костомаров, закоханий в Аліну Крагельську, довгі роки не

спроможний одружитися з нею, аж до пори пізньої старости. Щодо Домонтовича-Петрова подекувано про його закоханість у дружину Миколи Зерова. Він одружився з нею, коли йому вже було близько сімдесятьох років.

Так в загальних лініях виглядає розвиток творчості Домонтовича в часі. Творчість була для нього невідкличним покликанням, але водночас вона була для нього ремеслом. Як ремісник він міг до певної міри пристосовуватися до мінливих обставин. Як покликанець муз він проносив крізь усі часові зміни й зигзаги подивугідну єдність своєї особистості як людини й письменника. Протягом двадцятьох довгих і важких років терору на Україні, війни і еміграції, писання і мовчання він зберіг незвичайну вірність собі в тематиці, проблематиці, світовідчужанні і навіть стилі. Зміни були часові і поверхові, єдність — доглибна.

3

Домонтовичеві повісті кінця двадцятих років написані на любовну тему. В оповіданнях, писаних у головному в сорокових роках, любовна тема відсунена на підрядне місце. В більшості з них вона взагалі не з'являється. В «Курортній пригоді», «Франсуа Війоні» і «Самотньому мандрівникові» її ролі неістотна й другорядна. Тільки в двох новелях любовна тема вибивається на поверхню: «Без назви» і «Спрага музики». Але і тут в суті речі вона тільки побічна, поруч, у першій новелі, теми перемоги над смертю і, в другій, поруч теми про владу музики над психікою людини. Як відомо, твори двадцятих років писано в обставинах советської цензури, твори сорокових років були вільні від неї. Можна піти навіть далі і сказати, що Захід радше мав би схилити до любовної тематики, тоді як радянське неопуританство було рішуче проти неї. В обох ситуаціях автор виступив як свого роду дисидент.

Такий розподіл фактів наводить на думку, що любовна

тематика в творах двадцятих років могла бути свого роду протестом проти советської дійсності й системи, а, з другого боку — і важливіше, — що за нею могло ховатися щось інше.

Рецензенти трьох книжок Домонтовича, виданих у Києві 1928 — 1930 р., одностайно нападають на ці видання за їхній еротизм, який вони однаке в тій пуританській системі навіть не наважуються назвати цим страшним словом, то заступаючи його «психологізмом» (Ф. Якубовський, 188), «психологічним заглибленням» (Майфет, 241), «порпанням в індивідуальних почуттях» (Хуторян, 103), «інтересом до вузько-інтимного життя, до подробиць особистих взаємин» «інтимним» матеріалом» (Леонід [Чернець?]. Рецензія на «Романи Куліша» — «Критика» 1931, 2, 139-140), то відсилаючи читача до паралелі з творами, особливо романами, Винниченка (Майфет 242, Хуторян 104), — з особливим обуренням В. Коряк — «Літературна газета, 1929, — або Анрі де-Реньє (Якубовський 189).

Про впливи Анрі де-Реньє далі. Щодо Винниченка можна було б вказати ще й на деякі непомічені деталі. Крім загальних посилань на «Божки» і «Чесність з собою» (Хуторян), можна було б з більшим правом згадати «Чорну пантеру й білого ведмеда». Адаже в «Дівчині з ведмедиком» ведмедик — не тільки забавка в руках Зини, а й сам закоханий у неї герой-оповідач Іполіт Миколайович Варецький, яким Зина маніпулює, як іграшкою. (До цього ототожнення людини з забавкою рецензенти не подивилися, адже їм ішлося про викриття «клясового ворога», не про внутрішню аналізу твору). Тож знаходимо тут своєрідного білого ведмеда ч. 2 (хоч і не мистця) і варіант чорної пантери, хоч і молодшого віку.

Та схожість Домонтовича з Винниченком тільки позірна. Винниченко проповідує свої «теорії» і свою «філософію» дуже і дуже всерйоз (адже вона пізніше переросла в цілу «філософську систему» конкордизму). Повість Домонтовича, хоч вона ніяк не може бути зредукована до чистої іронії, наскрізь іронічна. Уже початок повісті з появою «борця за радянську

владу» й відновника закиненого заводу Семена Кузьменка — пародія на радянські романи такого «реконструктивного» типу, започатковані 1925 року «Цементом» Федора Гладкова. Домонтович ніби каже: Хочете від мене реконструктивного роману? Так я ж вас піддурю. От вам потрібний ваш герой, а тепер я його покину й перейду до історії любощів. І далі також, сторінка за сторінкою, зберігаючи ніби дуже поважну міну, автор глузує з своїх героїв, з штампів радянської і не-радянської літератури, включно з Винниченком, зі свого героя, який сам оповідає всю історію і, нарешті, з Зини. Чим, як не пародією і то саме на Винниченка є одна з центральних сцен повісти, коли герой-оповідач після довгих перипетій просить нарешті Зининої руки, а Зина, щоб відсахнути його, заявляє: «Я тількищо віддалась двірникові!» Чим, як не пародією на бульварно-кримінальні стрррашно еротичні романи є історія Зининої кар'єри повії, звичайно ж у супер-декадентному ультра-буржуазному Берліні? Її постріли в свого клієнта, звичайно ж «важкого, грузького, з олов'яними очима й пухкими щоками»? І коли Домонтович писав такі сцени, він, певна річ, глузував із своїх майбутніх рецензентів, які, він знав, приймуть усе сказане за чисту монету, бож він чи то пак оповідач Варецький, переказує все це з такою поважністю, — і він не помилився.

Але було б помилкою вбачати в «Дівчині з ведмедиком» тільки іронію. Повість має й дуже серйозну тему, і до своєї теми вона йде через анатомію кохання. Є в повісті три історії кохання. Одна бічна, про героя й Мар'ю Іванівну, друга — про Буцького й його дружину і третя про трикутник оповідача — Зини й Лесі. Перша — найпростіша. Це кохання як задоволення природного гону. Воно без проблем, але і без радості. Друге й третє — ставлять тему, що сам автор зве темою запереченого кохання, а може краще було б назвати темою безнастанно відкладаного кохання. Це тема двох, що хочуть стати одним і не можуть. Цю проблему можна розв'язати радикально, знищивши об'єкт кохання, — так робить Буцький. Але найбільше хвилює Домонтовича інша

ситуація, коли притягання й відштовхування визначають, і визначають трагічно — ціле життя двох людей. І це — головна тема «Дівчини з ведмедиком», як також «Аліни й Костомарова» з її відштовхуванням Костомарова від шлюбів з Аліною аж до глибокої старости, і це також тема «Романів Куліша» з її примхливими неспромогами героя зблизитися з об'єктами його кохань — Манею де Бальмен, Лесею Милорадовичівною, Параскою Глібовою, Марком Вовчком, Ганною Рентель. (До речі, в випадку Костомарова автор приглушує роль Аліниної матері, яка була проти шлюбів своєї доньки з засланим Костомаровим. В дійсності це відіграло мабуть, важливішу роль в історії «відкладеного» кохання Костомарова, ніж гра алогічних факторів у його свідомості). Нарешті, ця тема переноситься і в «Доктор Серафікус», де герой теж проходить через трое кохань — платонічно-затишне до Ірці, просте — Тасі, варіанту Марії Іванівни з першої повісти, і екстатичне-заперечуване до Вер.

Дві риси треба відзначити в підході Домонтовича до цих проблем. Його еротика ніколи не переходить у порнографію, і він якнайцотливіше — і то в усіх своїх творах включно з повоєнними, уникає опису статевого акту, навіть у натяку (порівняно найодвертіший він у сцені відвідин Варецького Зиною в «Дівчині з ведмедиком»). І далі, кожне кохання, завершене щасливо, перестає його цікавити з часу досягнення щастя. Ми не бачимо Аліни після її одруження з Костомаровим. Ідилія Філемона й Бавкіді не для його пера. І друге — його еротика побудована не на тому, щоб читач її бачив, а щоб він її передчував, ніколи не знаходячи.

Бо в дійсності еротика цікавить Домонтовича тільки як засіб. Нею він хоче заманути читача до тих проблем, які його справді непокоять. Одна з них — та, що виявилася вже в його першій повісті — іраціональність людини. Людина, як її бачить Домонтович, скептик, іроніст, песиміст, — це істота, що не керується розумом і не може бути керована розумом. Це тема Гоцці в найпершому відомому нам оповіданні

Домонтовича, коли Карло Гоцці відкидає релігію розуму, проголошену французькою революцією. І це та теза, якою Домонтович — кожним своїм твором — заперечує більшовицьку революцію в російському імперському просторі — в кожному своєму творі, хоч одверто він цього не може проголосити в ранніх повістях. Тут основа глибокої непричетности Домонтовича до радянської системи. Якби ж про це знали його радянські критики! Але вони тільки порівнювали поверхню його творів з партійною лінією, і, буди — більшість з них — примітивами, не були спроможні зазирнути глибше. Якби про це знала Верховна рада СРСР, коли вона давала орден альтер-его Домонтовича Петрову, правда, в його глибокій старості, за чотири роки до його смерті, 1965 року! Але члени Верховної ради не читали творів Домонтовича.

Домонтович не тільки стверджував іраціональність людини й неможливість установити царство розуму. Він ішов далі. Він твердив, що носії ідеї панування розуму самі іраціональні. На це натякнуто вже в характеристиці Екегарта, а через нього провідників французької революції. Для цього в повість «Дівчина з ведмедиком» встановлено епізод про мессира д'Орко, взятий з Макіявеллі, який на перший погляд не має нічого спільного ні з дією повісти, ні з тією анатомією кохання, якій ця повість ніби присвячена. Сказавши про страшний терор мессира Реміра і про його терористичне знищення герцогом Валентіно, Домонтович пише: «Не завжди любов буває м'яка й лагідна; іноді вона буває жорстока й сувора. І часто в учинкові, на перший погляд дикому і потворному, проявляється високий порив душі, відданої коханняю». Кохання тут тільки парадокс виразу «ставлення до інших людей». Радянські критики не зрозуміли розділу про Макіявеллі в повісті, ніхто з них не згадав про нього. Тим часом тут не тільки ключ до провідної ідеї твору про неконтрольованість людської поведінки і про суперечність між наміром і дією, — тут також, у творі виданому 1928 року, передбачення терору тридцятих років, що знищив, серед

мільйонів інших, і всіх рецензентів повісти, — все в ім'я майбутнього щастя людства чи то пак трудящих.

Ідея іраціональної безвідповідальности, безвідповідальної іраціональности, неосудної несамоцитости людської поведінки, центральна в «Дівчині з ведмедиком», для демонстрування якої кохання править тільки за один з прикладів, лишається і в дальших творах Домонтовича. Але в цих до неї долучається додаткова характеристична риса. Іраціональність може бути індивідуальна. Але найчастіше вона буває колективна, і тоді вона суспільно небезпечна. Ці колективні навіяння приходять хвилями і хвилями минають. Домонтович назве такі хвилі епохами. Кожна епоха приносить свої моди не лише в пошитті одягу й черевиків, а і в способах мислення й поведінки. Певною мірою вона визначає й стилі кохання.

Спочатку тема епохи нашаровується на тему іраціональности в коханні. Уже в «Аліні й Костомарові» знаходимо чимало міркувань про вплив доби романтизму на стиль життя Костомарова (не завжди історично слухні — теза про дендизм мало прикладається до Костомарова). Дуже цікавий літературний експеримент знаходимо, коли наводиться ніби діалог Аліні з Костомаровим, а далі розкривається, що це цитата з діалогу закоханих у Новалісовому «Гайнріх фон-Офтердінген» — дата написання 1801, — стилі епох докочувалися до України з запізненням. У «Романах Куліша» наполегливо провадиться ідея залежности кохань Кулішевих не тільки від його особистого характеру, а й від його доби.

В оповіданнях, де як ми бачили, тема кохання відійшла на другий план, тема епохи стає провідною. Портянку з циклу «1921 рік» цікавий не тільки як карикатура советського районного «вождя», а й як характеристика стилю доби більшовицької революції. «Приборканий гайдамака» показує спробу перевиховання героя, Сави Чалого, з однієї доби «рустикальної», до іншої — «механічної». «Франсуа Війонові» передує довгий вступ про зміну епох. Ван Гог у фрагментах «Самотнього мандрівника» показаний як завершувач доби,

започаткованої Війною. У «Ревусі» показано добу як моду. (Домонтович, видимо, бився над подвійним розумінням епохи як історичної тривалості і як періодичної моди, і не дійшов до термінологічної ясності в цьому розрізненні).

Повертаючися назад, до періоду повістей, мусимо згадати дві, досі в цьому контексті не названі. Комаха — «доктор Серафікус» показаний як людина технічної епохи. Про це докладніше писано в статті Юрія Шереха «Не для дітей» у книжці тієї ж назви («Пролог» 1964), і тут нема потреби це переказувати. Нове тут супроти інших повістей Домонтовича те, що тут автор показує конфлікт між незмінним біологічним і часово зумовленим технологічно-історичним і розвиває тезу про трагічність і нерозв'язність цього конфлікту: людина міняє своє оточення, свої моди, але не може змінити своєї сталої біологічної сутності, яка розиткові не піддається. Не треба спеціально підкреслювати, що ця суперечність найдраматичніше проявляється в епохи колективної неосудности, зокрема тієї, що проголошує себе царством розуму.

Тема епох і кінця епохи лягла в основу «Без ґрунту», мабуть, найдовершенішої, а водночас найпесимістичнішої повісти Домонтовича. Як давніше Вагнер показав у «Загибелі богів» кінець доби, так Домонтович окреслив неминучість кінця трьох стилів, що мали бути і були зметені в більшовицькій революції: стиль української провінції, етнографічно-просвітянський і наївний, репрезентований Іваном Васильовичем Гулею, «двома дідами» Данилом Івановичем Криницьким і Петром Петровичем Півнем (в яких, мабуть, втілені риси Дм. Яворницького) і Арсеном Петровичем Витвицьким (в якому виразно виступають риси Миколи Філянського); стиль імперії, тонко окреслений у вставній історії Степана Линника (в якому помітні деякі риси Ніколая Реріха); і, нарешті, стиль утечі в особисте, в любов і музику, показаний в образі Ростислава Михайловича — характерно — без прізвища, що, знаючи приреченість тих двох світів, а зрештою й свою, шукає короткого й блаженного

забуття в коханні з Ларисою Сольською, в музиці, в гастрономії. До речі його роман з Ларисою — єдиний у всій творчості Домонтовича, який розгортається простолінійно і не тільки не стає «запереченим коханням», а завершується безперешкодно високою кульмінацією, — але це тільки тому, що він, як наперед відомо і читачеві і його партнерам, короткотривалий, а його головний герой приречений на знищення, не знаємо тільки чи фізичне чи лише духове.

Усі ці світи мають бути зметені дуже скоро хвилию більшовицької революції, яка в своїй програмовій частині репрезентована Станиславом Бирським, одним з тих, хто — сам кандидат на знищення — палко й іраціонально проповідує прийдешнє знищення всього чужого й відмінного, а в своїй технічній частині секретарем Комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва Петром Івановичем Стрижиусом, цим непомітним гвинтиком машини, який переживе всіх тих, хто виступає як особистість. Тріумф мистецької досконалости автора — його вміння, не вдаючися в публіцистику, розгорнути винятково пластичні характеристики цих чотирьох світів, чотирьох життєвих стилів і показати без жадного згущення фарб приреченість не тільки перших трьох, а й четвертого в його яскравіших втіленнях.

4

У «Болотяній Лукрозі» Домонтович наважливо підкреслює, що ґроно «неоклясиків» ніколи не було організацією і членів гуртка зв'язувала тільки дружба. Можна і треба піти далі і ствердити, що не було в творах ґронівців і стилістичної єдності. Між виміреною пластикою Зерова і розбуялим імажинізмом Драй-Хмари віддаль непереступна, експресіоністичні нахили Бургардта-Клена ставлять його осторонь від Филиповича або Рильського. Що ж їх єднало, що було підвалиною дружби?

За двісті років російського панування Україна втратила

велике місто. Осередком національної культури лишилося село. Але не доводиться його ідеалізувати. За ці двісті років здичавіння проклало страшний слід. Хвильовий писав: «А село темне і гниє у пранцях». Іузагальнював: «Ох ви, сосни мої — азійський край!» Тичина бідкався: «Ой, яка пустеля!». Революція розворушила віками злежаний гній. На поверхню виліз тов. Портянко, як би він не називався — Кириленко, Микитенко чи Корнійчук. Ім'я, що йому дав Домонтович, не випадкове — *popen open*. Портянки смердять. У цій ситуації розпанощення Портянків кожна інтелігентна, освічена людина почувалася самотньою й zagrożеною. Іраціональна віра в світле майбутнє рятувала тих, хто пішов за революцією. У Хвильових, Тичин зойки відчаю чергувалися з захопленими пеанами апокаліптично світлому прийдешньому.

Неокласиків об'єднувало те, що вони були високо інтелігентні, що вони були вдома в світовій культурі (мовляв Зеров: «тугі бібліофаги», слово, якого товариш Портянко ніколи не чув) і що вони не вірили в осяйне майбутнє. Вони любили свою «темну батьківщину», любили іраціонально, — бо чого ж би інакше вони писали українською мовою, творили українську культуру, — але це була любов абстрактна, чужа сьгоднішній людині. Вони були наскрізь урбаністичні, але їхній *ugbs* їх не приймав, бо він був російський; вони писали мовою села, якого вони не могли прийняти. На своїй батьківщині вони були як Овідій у дикому дакійському засланні:

В краю, де цілий рік негода та зима,
Та моря тужний рев, та *варвари* довола...
Убогий, дикий край!

і вони передчували своє майбутнє:

копита б'ють по кризі,
Вривається сармат і все руйнує вкрай,
І бранців лавами вигонить за Дунай.

(Микола Зеров).

Єдність «неокласичного» грона будувалася на відчутті дружнього ліктя і рівного розуму серед океану невіглатства й дичавини безкультур'я, чії сморідливі хвилі повсякчасно загрожували їх затопити (і кінець-кінцем затопили). Гронівці ніколи не вдавалися до патріотичних закликів, до чогось на зразок «Яка краса відродження країни», вони ніколи не кликали «маси», вони тих «мас» ані трохи не знали й не хотіли знати, вони часто були ближчі до російської культури, ніж до традиційної української, з Шевченком включно, але вони вперто, безнадійно, героїчно трималися української літератури, і вони були патріотичні не в деклямації поетичної творчості, а в своїй інтелектуальній поведінці. Ніякі компроміси з Портянками не були для них можливі (у випадку Рильського — до його заламання). У цьому сенсі, попри всю їх щирю й підкреслену аполітичність, вони були групою політичною. В цьому сенсі, коли хочете, вони були і організацією, бо культурність, протиставленість оточенню і вірність нації були сильнішим цементом, ніж будь-які статуту й правильники.

Характеристика грона була б не повна, якби ми не згадали ще однієї спільної риси його членів. Як усі ті, чия «мудрість» — «шафа книжкова» (Зеров), вони схильні до іронії, скептицизму, своєрідного фаталізму, почуття відносності явищ життя і, зрештою, просто песимізму. Вони знають надто багато, щоб вірити, і, хоч людські почуття їм аж ніяк не чужі, вони, переживаючи те чи те почуття, водночас спостерігають і аналізують його. Тут повторюється в іншій формі парадокс національної вірності. Вони оптимістичні в своїх вчинках, себто в своїх втворах (Слова поета — його діла), вони песимістичні в своїх програмах, поглядах, світовідчутті. І їхній творчий акт передусім не пійтійне надхнення, а свідомо праця, уперте вигладжування й вирівнювання, коротше — творче ремесло, як це *avant la lettre* зформулював Іван Франко.

За всіма цими критеріями Домонтович з повним правом і цілковито й беззастережно належав до грона. Його не тільки

очитаність у світовій культурі, а перебування в ній, його зневага до всяких Портянків, його мудрий скептицизм, його відроза до патетики й поверхового патріотизму, його вірність українській літературі вже показані в розділах цієї статті. Додамо тут тільки спогад про його творчий процес, як довелось його спостерігати під час спільних вакацій 1947 року в Баварії. Він писав свої оповідання на акуратно нарізаних аркушиках. Під кожний аркушик він підкладав копіювальний папір і другий аркушик, щоб мати одразу копію. Він писав неквапно, часом думаючи над одним словом кілька хвилин. Він міг перервати писання кожночасно, а згодом повернутися до нього після довгої чи короткої перерви так, ніби тієї перерви не було. Це був процес методичний, врівноважений, продуманий і дуже самокритичний, із зважуванням кожного слова. Повертаючися до попереднього визначення, це було в повному сенсі слова творче ремесло. І творче, глибоко творче, і ремесло — високої кваліфікації й майстерности.

5

Але єдності стилю так звані «неоклясики» не мали. І так, як п'ять поетів у стилі різнилися один від одного, так відрізнявся від них усіх єдиний серед них прозаїк Домонтович.

Тут нема місця на систематичну аналізу його стильових і стилістичних особливостей. Згадаймо тільки деякі риси, що особливо впадають в око. (Дещо з'ясується додатково і трохи докладніше в наступному розділі, де буде мова про використання Домонтовичем джерел для його творів).

Навіть не дуже спостережливий читач помітить, з якою любов'ю і увагою Домонтович вибирає і вживає в своїх творах епітети. Епітет — прикметник покликаний дати якнайпластичніше окреслення особи чи речі, про яку говорить автор. Супроти цього роля метафори чи порівняння виразно підрядна. Як у пашпорті є важлива графа «особливі

прикмети», так докладно й любовно Домонтович пашпортизує кожне явище, про яке він пише. Але в сучасному пашпорті наліплюється фото. У красному письменстві фот не наліплюють. Їх мають заступити — у випадку Домонтовича — епітети. Тим то їхня роля ширша й відповідальніша, ніж рубрика особливих прикмет. Вони повинні дати не лише незвичайне, їхнє завдання — окреслити саму індивідуальність особи чи речі, її неповторність.

Можна (і було б цікаво й повчально) дати клясифікацію епітетів Домонтовича, скажім, на зорові, слухові, дотикові тощо. Можна було б говорити про їхні зв'язки з кожночасною сюжетною ситуацією... Але доводиться обмежитися тільки на кількох яскравих більш-менш випадково вихоплених пасусах з епітетами, з єдиною метою звернути читачеву увагу на епітети в Домонтовича, спонукати читача стежити за ними, лишаячи йому самому працю клясифікації або градації насолоджування словом точним і опуклим.

Ось уже в першому розділі «Дівчини з ведмедиком» поява Семена Кузьменка нагадує авторові перші роки революції: «Я згадав *вогкуватий, голий* без снігу січень 1918-ого року, *фіолетові* присмерки, *живу* тривогу пожеж та вибухів, *темні* будинки, *глуху* нудьгу *порожніх* вулиць, гороховий *солодкуватий зеленожовтий крихкий* хліб, згадав *руде* пальто, рушницю *на мотузку* через плече». Простий підрахунок показав би незвичайне насичення речення окресленнями. Простий експеримент — усунення підкреслених слів — позбавив би уривок пластичности й виразности. Простий погляд на вжиті епітети виявив би їхню функційну ролю: вони окреслюють добу, в якій цей розділ ще застає оповідача — героя повісти. Образ цієї доби потрібний, щоб протиставити тій недавно минулій добі нову, добу НЕПу, в якій відбувається ця повість. Контраст двох діб впроваджується як контраст іменати героя з кімнатою тих, кого винесла на поверхню життя нова епоха, — Тихменевих. Ось перша зустріч двох тох: «Після моєї *продимленої вогкої печерної* кімнати було дно ввійти в *чисту, простору, світлу, теплу* квартиру

Тихменевих». Цей контраст теж несуть передусім епітети, деякі елементарно прості, наче з газетного оголошення взяті, інші, що ховають у собі метафору (*печерна кімната*).

Ось у «Без ґрунту» опис зустрічі Ростислава Михайловича з власником вірменського ресторану. Обидва приречені на знищення, але оповідач, Ростислав Михайлович, знає про це, господар ресторану не знає: «Ми *ласкаво* привітались. Я потиснув *гарячу, міцну, широку* долоню цього фавна. *Дивна* плоть, *насичена теплом і кров'ю, спокійним і лагідним* дотиком торкнулась моєї *довгої і хрумкої, з вузькими пучками, нервової* руки». Тимчасове єднання дрібного підприємця з інтелігентом передреволюційного хову.

Усі Домонтовичеві епітети змістовні. З одного боку, вони дають пластичний образ того, про що говориться. З другого, вони функціонують як істотний компонент загальної будови і ідейного спрямування твору. Вони можуть накопичуватися, як у поданих прикладах, але можуть у рівномірному ритмі супроводити кожний іменник речення, як от: «Професорів знала Тася з *урочистої* обстанови лекцій, аудиторій, лав, *схилених* голів, *літографованих* курсів, *цератових* зошитів, *чорної* таблиці, *величезного* вестибюлю...» («Доктор Серафікус»). Кожний епітет не мусить бути оригінальний, хоч багато з них є, але він мусить бути точний, він мусить надати явищу рис неповторности. Його функція також забезпечити неспішний, спокійний тон і ритм викладу навіть тоді, коли мова йде про дуже драматичні події. Кінець - кінцем різне може діятися, але дивімося на речі незрушно іронічним поглядом, приймаймо їх як неминучі і часові; ніщо не вічне, і вічність не міняється від плину подій, — ніби підказує автор.

У такому використанні епітетів, у самому стилі їхнього добору, в їхній композиційній і ідеологічній ролі Домонтович мав свого учителя, Анрі де-Реньє. Ось один-два приклади: (усі з «L'entrevue»): «Il (палац у Венеції) s'en *dégageait* une *impression de surprise et de mystère* à rencontrer cette merveille *inattendue* au fond de ce *vieux* palais si *pauvrement misérable*, si

irréremédiablement caduc, avec sa façade *grise*, ses volets *verdâtres* son air *déchu et utilisé*».¹

Або в портреті особи:

„Je connaissait ce visage *étroit et maigre*, au *long* nez, au regard *ironique*, au sourire *ardent et désabusé*. Je connaissais sur ce front les pointes de cette perruque *poudrée*».²

Зрештою Домонтович сам називає свого вчителя, і не тільки в автобіографії, де каже про те, що він перекладав де-Реньє, а й безпосередньо в «Дівчині з ведмедиком» (Він взагалі часто називав свої джерела й зразки), супроводжуючи визнання характеристичними домонтовичівсько-де-реньєвськими епітетами: «На долішній полиці поставлено українське скло, що одлива *райдужним* блиском. Анрі де-Реньє любить описувати цей *райдужний* блиск на *венеціанському*, так милому його серцю, *хрумкому* шклі».

Наука в Анрі де-Реньє в випадку Домонтовича ідеально відповідає тому, що своїм ідеалом Микола Зеров уважав Леконта де-Лілля і Ередіа. Першоджерела були першоджерелами, і «неоклясики» їх знали, але їх вабили епігони. Тут бо була гарантія, що не трапиться кричущого новаторства, що в усьому пануватиме міра й такт, що увага буде скерована на шліфування малих деталей у шуканні гармонії гармонійнішої, ніж у першомайстрів. Проза де-Реньє, як і поезія парнасців приносила те заспокоєння, якого шукали «прихильники мистецтва рівноваги» (Зеров).

Але в випадку Домонтовича ця рівновага досягається не

1/ У перекладі: Він витворював враження несподіванки й таємниці при зустрічі з цим неспогаданим чудом в глибині цього старого палацу, такого жалюгідного в своїй злиденності, такого неповторно ветхого, з сірою фасадом, зеленкавими віконницями, із своїм виглядом занепаду й зужитости.

2/ У перекладі: Я знав це вузьке й худорляве обличчя, цей довгий ніс, іронічний погляд, палючу й розчаровану посмішку. Я знав гострі кічки напудрованої перуки на цьому чолі.

так і часто, і не тому, що автор не може спромогтися на неї, а тому, що він не хоче. Зеров, шукаючи епітета, перебирає багато слів, поки не знайде найточнішого, остаточного й незаступного. Відкинені прикметники лишаються як покидьки в поетовій лябораторії, і читач про них нічого не знає. У Домонтовича так може бути, але частіше буває інакше. Усі слова, не тільки епітети, а слова взагалі, коли він розглядає їх, прагнучи найліпшого, найдосконалішого, він вставляє в текст, одне за одним, він нагромаджує їх, він наче дає читачеві вибирати їх. Розгортання образу в Зерова як літ бджоли, що прямою лінією наближається до медоносної квітки. У Домонтовича це радше літ оси, що, зацікавившись якимсь об'єктом, кружляє навколо нього праворуч, ліворуч, уперто й невідступно, поки не спуститься на нього. Як оса, Домонтович ніби вгвинчується в об'єкт.

Ось приклад, що включає і епітети, але не тільки їх (з «Приборканого гайдамаки»). Варіативні частини викладу для наочності тут понумеровані: «Підпивши, Савко (1) любив пожартувати. (2) Любив *жорстокі, густо посолені* жарти. (3) *подібні на погрози, що від них тхнуло вбивством*. Що більше пив Савко, то більше ставав (1) причепливий, (2) в'дливий, (3) прикрий».

Ось «політ оси» в порівняннях: «В нічній п'їтмі думки можуть шамротіти, шарудіти, (1) як речі й тварини, (2) як сухе гілля, (3) як пантофлі, (4) шафи, що тріскають, (5) як просо, що його пересипають (6) як миші» («Доктор Серафікус»). Так постають ампліфікації: «Цвіркун був одночасно хлібороб і ремісник. Саме чинбар. Чинбарював. Купував шкіри і чинив. З вичинених шкір шив чоботи. Був швець. Чинбарство з'єднував з шевством» («Болотяна Лукроза»). Клясик, не «неоклясик», а справжній сказав би це все в одному реченні, скажім, «Цвіркун був одночасно хлібороб, чинбар і швець». Але тоді не було б польоту оси. Це був би політ бджоли. Ампліфікацію не завжди легко відокремити від нагнітання: «Життя його могло бути в бруді, поті, блювотині, в нудзї, одчаї, скаженні, злості, цинічне, суетне, метушливе, легко-

важне життя, до божевілля засліплене пристрастями...» («Романи Куліша»).

Дуже часто компоненти цих паралельних конструкцій з'єднані анафорою і скорені ритмові троїчності, як от: «*Він одвернувся. Він не скінчив, він пішов* геть з пониклою головою, і я бачив тягар, *що лежав йому на плечах, сум, що гнітив, горе, для якого не було вислову*» («Емальована миска»). У таких випадках хаос свідомості, що тільки шукає форми, якоюсь мірою ще впорядкований. Але не менш часто і цієї колодки нема, і виклад стає нестримним потоком, набіганням розбурханих хвиль. Ідеал рівноваги порушений, і ми бачимо вихід у чистий експресіонізм. І тут ми знайшли слово. Стилістично проза Домонтовича весь час з клясичної рівноваги виривається в експресіоністичне нагромадження й буйння.

Але — тут парадокс Домонтовича — воно не стає емоційним. Воно лишається розумовим. Як у розміреному характері його писання, так і в наслідку того писання, усе контрольоване розумом, і суперечність між гармонією й запереченням гармонії лишається насамперед літературним засобом. Їй не дають вилитися в безладність стовідсоткового експресіонізму і загальна впорядкованість композиції, і включення документального матеріалу, і раз-по-раз гірка й скептична іронія. У Домонтовичевому *theatrum mundi* пристрасті існують, але читач ніколи не може забути про їхню дочасність і минуцність, а тим самим і про те, що надто приймати їх до серця — негідно культурної людини. У цій постанові Домонтович стоїть близько до Анатолія Франса, і заходячи завжди в докладнішу аналізу.

Проза Домонтовича — це проза наскрізь раціональної людини, що багато і радо читала твори експресіоністів або, сказати інакше, експресіоніста, що став колегою Миколи Зерова і разом з ним мав огиду до українського гуляйпільля й «сентиментальної кваші» (Зеров). І, може найпарадоксальніше з усього, вагання між клясицизмом і експресіонізмом не

зробило його стиль ні еклектичним, ні внутрішньо суперечливим, ні розхристаним. У цьому одна з типових рис його прози, і це визначає її місце в загальній історії новітньої української прози.

Варт хоч побіжно згадати ще одну дуже типову рису Домонтовичевого стилю, що теж окреслює його своєрідне місце в розвитку прози 20 сторіччя між класицизмом і експресіонізмом. Клясики охоче вдаються до афористичних формулювань. Так уже хоч би в Расіна або Вольтера. Афоризми рясно розкидані в творах Домонтовича, особливо рясно в «Докторі Серафікусі». Афористичної стислості завжди прагнули Рильський і Зеров. Але коли рука Домонтовича-клясика виписує афоризм, думка і образи експресіоніста-Домонтовича штовхають ту руку до парадоксальності. Із простого підсумка людської мудрости афоризм стає інтелектуальною блискіткою, подеколи засобом легкого епатування, емоційним стимулом.

Прикладів повно, ось кілька намання:

«Ми знаємо тільки те, що нам не треба знати». («Дівчина з ведмедиком»).

«Я приймаю рішення тільки для того, щоб мати нагоду змінити їх!» (Теж).

«Кожна людина повинна виховувати в собі пошану до непотрібних справ, химерних вчинків, нікчемних речей» (Теж).

«Не боятись банальности — це власне єдиний спосіб уникнути її» («Аліна й Костомаров»).

«Кожна людина, писавши про інших, пише тільки про себе» (Теж).

«Книголюби, які все своє життя провадять у бібліотеках, приходять до бібліотеки з любови до книжок, щоб серед книжок загубити її» («Доктор Серафікус»).

«Коли б люди не бачили снів, може, вони ніколи не довідались би про те, що існує» (Теж).

«Чому поезії Лесі Українки чи Рильського треба вважати за цікавіші од чисел, перелічених до ста або тисячі?» (Теж).

«В обвинуваченнях завжди є патетичність, і тому вони щось важать. Виправдання ж, навпаки, в більшості бувають ніякові, пустопорожні, стурбовані й нікчемні» («Романи Куліша»).

«Чи є щось більш небезпечне для людини, як здійснене бажання?» («Самотній мандрівник»).

Характеристично, що В. Державин, який поблажливо-прихильно поставився до «Аліни й Костомарова» («певна літературна вартість!») найбільшу хибу повісти вбачав у наявності парадоксів: «Виклад книжки дещо неприємно вражає своєрідним сполученням парадоксів та досить банальних тверджень» («Критика» 1929, 12, 49). Для критика, що завжди розглядав літературу як свого роду *Schönschreiben* в класицистичному стилі, парадокси (й навмисні банальности) були неприйнятні. Це було вдертям експресіонізму, і цього критик прийняти не міг. Відчув він правильно, оцінка диктувалася обмеженістю його літературного смаку.

Але словесні парадокси (які до речі неминуче були зв'язані з банальностями, бо суть переважного типу парадоксів якраз у тому, що вони заперечують банальности) — далеко не єдиний і не головний засіб експресіонізму в Домонтовичевій прозі. Ще більше важать парадокси сюжетно-композиційні. Що як не парадокс вся поведінка Зини в «Дівчині з ведмедиком»? Поведінка Костомарова в «Аліна й Костомаров»? «Роман» Комахи з малою Ірцею, безглузді перипетії нездійсненого, ба навіть непочатого його роману з Тасею, поведінка Вер супроти Корвина а «Докторі Серафікусі»? Що як не парадокс усе те, що відчував, робив і писав Куліш у всіх своїх романах, як їх бачимо у відповідній книжці Домонтовича? І так можна було б пройти через мало не всі оповідання нашого автора. Вище ми говорили про іраціональність його героїв. Парадоксальність — це тільки інше слово для того ж поняття. Тож не помилковим буде висновок, що парадокс — одна з центральних рис усієї творчости Домонтовича, один з наріжних каменів усієї її будови. Світ химерний і алогічний — химерність і алогізм піднести в

систему — це ж і є парадокс число один, з якого всі часткові парадокси тільки похідне. Ідучи ще трохи глибше, можемо сказати, що парадоксальність ця має іронічний характер і перебуває в повній гармонії з загальною іронічною світонастановою автора.

Іронія може вдиратися в ставлення автора до власних героїв. Навівши цитату з листа Куліша до Лесі Милорадови-чівни: «Скажіть ж, чи не возвеселиться дух Ваш і чи не возхвалите Ви Бога, що повіяло на мене од Вас, од Ваших пісень і речей благодатним наїтієм», Домонтович не може утриматися від коментаря: «Так писали любовні листи в 50 роках минулого століття» («Романи Куліша»). Згадавши, як Куліш порівнював себе з Прометеєм, Домонтович вставляє ехидну заввагу: «Панночка в своїх скромних Калюжинцях була схвильована й збентежена. Вона ще ніколи не бачила ні Прометей, ні Ізекіїла» (Там таки). А ось Куліш перед Марком Вовчком: «Куліш пишновеличною павою розпускав свій райдужний хвіст риторичного захопленого піднесення перед Марком Вовчком» (Там таки).

Іронія переходить у гротеск: «Заява про ліквідацію родини вражає присутніх. Вона приходить, як звістка про катастрофу. Либонь декому не вистачає повітря. Роззявлені пащі. Хриплий подих. Спазматичні зусилля проковтнути кам'яний тиск повітря» («Без ґрунту»). Чим не кінцева сцена з Гоголевого «Ревізора»? Або ось старий Костомаров: «Беззубий дідусь-гриб, гном — спазматичний і хапливий, у тікові, шмигаючи носом...» («Аліна й Костомаров»). Від цього сміху на межі з жахом один крок до гіперболізованого похмурого пейзажу, що відтворює стан і долю героя: «Вечір був гранично гідкий. Більше, він був мерзенний. День подихав, як спаршивілий пес. Імлиста мжичка сірою запоною затягла небо. Липка сльота вкривала бруківку вулиці. Вулиця була вузька, як щілина, брудна й смердюча, як нужник» («Франсуа Війон»). А ось люди: «Він бачить перед собою голод, злидні, одчай, людей, які дійшли до межі, людей, які вже перестали бути ними, кістки черепів, суглоби пальців, згаслі очі, брудне

ганчір'я, що прикриває неприкриту (sic!) наготу душі» («Самотній мандрівник»). І, як завершення, сюрреалістичний образ: «Він іде, людина без голови, і свою одрубану голову він несе в простягненій руці перед собою» (Там таки). Від гронівського «неоклясицизму» тут тільки велика й серйозна відповідальність за слово, але слово це служить виразно експресіоністичному стилеві. В уривках з «Франсуа Війона» і «Самотнього мандрівника» це відповідає образній системі поезій Війона і картин ван Гоґа, але це не стилізація лише, бо ми бачимо подібні засоби і в інших творах Домонтовича.

Так визначається місце Домонтовича в гроні. Так визначається і його місце в історії української прози.

6

Одну рису Домонтович поділяє зі своїми друзями з київського грона — багатство літературних асоціацій. Він згадує в своїх творах, він часто цитує десятки, а то сотні імен, часом зв'язаних з добою, яка змальовується, часом узятих зовсім довільно. Миготять імена Анрі де-Реньє, Гвідо да-Верона, Новаліса, Гофмана, Андерсена, Гоголя, Рильського, Істраті, Пруста, Акіма Волинського, Шевченка, Макіявеллі, Дюамеля, Карлайла, Барбе д'Оревільї, Байрона, Пушкіна, Чаадаєва, Кіреєвського, Браммела, Вакенродера, Тютчева, Анатоля Франса, Костомарова як письменника, Вайлда, Филиповича, Боратинського, Марлінського, Верлена, Гете, Толстого, Гомера, Тургенєва, Готье, Стендаля, Вайлда, Чернишевського, Ніцше, Софокла, Вазарі, Філянського, Зерова, Роденбаха, Гамсуна і багатьох інших. І кожний з них — це не тільки ім'я, а й певне коло асоціацій, мертвих для тих, хто їх не знає, але повних змісту для втаємничених. Докладніша аналіза цих імен показала б, між іншим, літературний обрій автора як людини й письменника. Чи випадкова, наприклад, цілковита відсутність української літератури другої половини 19 сторіччя, як також відсутність

імен письменників, що виявилися після двадцятих років нашого століття. Але про це тут нема змоги говорити докладніше.

У свої повісті Домонтович може включити полеміку з немилими йому критиками й літературознавцями, наприклад, з Ол. Дорошкевичем, Чубським, він може наводити з них цитати, давати бібліографічні вказівки в підрядкових примітках, — речі звичайні в наукових працях, але не практиковані в романах. Велика кількість документів та архівних матеріалів взагалі включена до його біографічних романів.

Поза явними посиланнями на чужорідні матеріали, згадками імен письменників, документами тощо в творах Домонтовича виступають приховані, алюзійні відсилання на літературні твори. Відкриє їх і відчує їхній смак той, хто знає ці приховані натяки, напівцитати, напівперекази, для *vulgus profanum* вони фактично не існують, але — *who cares?* У шостому розділі «Дівчини з ведмедиком» цитата з Гете, подана на одній сторінці, розкривається принаймні на наступній. Але тільки той, хто знає російську літературу, здогадається, що речення «Він пізнав, що є спокій в бурях» у «Ревусі» — полеміка з «Парусом» Лермонтова («А он, мятежный просит бури, как будто в бурях есть покой!»). Але скільки людей проведе нитку від виразу «місячні люди» в 7 розділі «Доктора Серафікуса» до книжки В. Розанова «Люди лунного света»?

Повісті і оповідання Домонтовича можна читати просто як літературні твори. Але ще більшу приємність матиме той, хто зможе відкрити в них другий плян — плян алюзій і літературних ремінісценцій, складне плетиво яких робить з твору майже свого роду коляж. І це стосується не тільки до явних і прихованих цитат і парфразів, згадок імен. Чимало людських образів теж побудовані за принципами коляжу чи монтажу. Приміром, у «Дівчині з ведмедиком» образ Семена Кузьменка, як уже згадувалося тут, — збірно-пародійний образ героїв «реконструктивних» романів, започаткованих

«Цементом» Ф. Гладкова, а образ авангардного поета ще цікавіший, бо в ньому змонтовано в нову цілість риси російського поета Велемира Хлебнікова і українських Тодося Осьмачки і Михайля Семенка. (На риси Хлебнікова вказував уже Майфет, 240). У «Докторі Серафікусі» на загальнопоширений образ розгубленого вченого накладено риси автопортрета автора. У «Без ґрунту» Степан Линник вбирає в себе риси російського маляра Н. Реріха, архітекта Ол. Шусева і українських шукачів національного в мистецтві.

Враження літератури й враження життя Домонтович любив сплітати в химерні цілості, зашифровані й неприступні для всіх тих, хто до того не доріс, — як це робили й інші «неоклясики», а надто Зеров, але, в випадку Домонтовича, з особливою цинічно притаєною посмішкою à la Гофман.

З цим зв'язане питання джерел поодиноких творів Домонтовича. Чи не за кожним його твором стоїть якесь друковане джерело, часом наукова праця, часом документ, часом інший літературний твір іншого автора. З документами автор поводився ще більш-менш сумлінно. Але трактування тих друкованих текстів, з яких починалася його праця над власними творами, було здебільшого більше, ніж сміливе, щоб не сказати безпardonне. Він розглядав їх тільки як будівельний матеріал. Тому те, що йому відповідало, він міг беззастережно включити до свого тексту, як Карл Швіттерс вмонтовував у свої «натюрморти» поштові марки, клапті газет і оголошень, речі щоденного побуту. Але так само нещадно він викидав або змінював усе те, що йому не відповідало.

Встановити джерела поодиноких творів Домонтовича важливо не тільки для того, щоб визначити коло його зацікавлень, а може ще куди більше для того, щоб побачити, чого він не приймав, що він відкидав. Робота ця ще не починалася. Подамо тут кілька прикладів, починаючи від простіших і кінчаючи складнішими. Але в обох випадках це будуть тільки приклади, а систематична праця над цим — це те, що німці називають *Zukunftsmusik*.

Дуже легко можна знайти джерело новелі «Приборканий

гайдамака». Ним була стаття Бориса Крупницького «Пилип Орлик і Сава Чалий», уже згадана в цьому нарисі. Передусім порівняймо матеріал двох авторів, двох творів. Схожість така разюча, що доводить факт використання статті Крупницького нема потреби. Але все таки цікаво порівняти збіжні місця, бо вони можуть впровадити нас у творчу методу Домонтовича. Далі подаю місце з Крупницького, а слідом безпосередньо відповідне місце з новелі Домонтовича. Цифри після цитат з Крупницького подають сторінку в його статті. Те, що Домонтович додав від себе, підкреслюю.

Крупницький: «Саме в 30-х роках XVIII ст. в життю Орлика відбулася рішуча зміна. Пробувши понад 11 років в Салоніках, він в початках 1734 р. отримав від турецького уряду дозвіл переїхати до Бендер або Каушан» (42).

Домонтович: «Одинадцять років перед тим прожив Пилип Орлик в Салоніках. Великою мукою було для нього це підневільне сидіння на чужині далеко від батьківщини... Але тільки на початку 1734 року Орлик одержав од турецького уряду дозвіл покинути Салоніки й переїхати до Молдавії, в Бендери або Кавшани».

У Крупницького: «[Турецький уряд] тримав його в Салоніках майже до моменту, коли військо запорізьке перейшло на російський бік» (42).

У Домонтовича: «Уже з перших слів він дізнався, що він спізнився: січове військо признало або може ось-ось, ще може сьогодні має признати царську зверхність... Запорізьке військо, на яке він покладав усі свої сподіванки, перейшло на бік Росії». «Орлик кляв татар і турків, які не дали йому змоги своєчасно порозумітись з запорізьким військом і затримали його в Солоніках до останнього моменту, коли вже все було пізно».

У Крупницького: «Гетьман особливо підкреслює прибуття полковника Сави, який привів до нього 800 чоловік» (43).

У Домонтовича: «Вісімсот козаків, яких привіз з собою Савко до Бендер, варті були й бенкету, і коштовних подарунків, і ласки щирої, і на ганкові килима простеленого, і

мушкетної стрілянини, і всіляких похвал».

У Крупницького: «У Орлика міг він перебувати з другої половини 1734 р. до літа 1735 р.» (44).

У Домонтовича: «Понад рік пробув Сава Чалий в Бендерах у Орлика».

У Крупницького: «Сава був прийнятий на польську службу в ранзі полковника і зараз же почав військову акцію проти своїх бувших собратимів, гайдамаків» (43).

У Домонтовича: «Залізною рукою Сава приборкав цих гайдамацьких ватажків».

У Крупницького: «Орлик в своїм меморіалі до шведського державного секретаря фон-Гепкена з 30 травня ст. ст. 1741 р. згадує про якогось полковника Саву (Collonellum Sawa appellatum virum fortem et magnanimum), під яким правдоподібно треба розуміти Саву Чалого» (42).

У Домонтовича: «— Vir fortis et magnanimus! Муж дужий і могутній духом! — повторює вголос Орлик слова своєї реляції до фон-Гепкена про Саву Чалого».

У наших цитатах з Домонтовича матеріал подано тільки частково. Деталів у письменника далеко більше. Зокрема тут оминено ефектний і динамічний опис скакання Орлика в дикому шалі з Салонік до Бендер. Але і поданого вистачає, щоб зробити найважливіші висновки. Домонтович додає численні деталі побуту й поведінки; він додає психологічні мотивації вчинків дійових осіб. Домонтович відкидає потрібні історикові, але зайві для белетриста точні дати, як також бере за певне гіпотези (до яких належить і саме припущення зустрічі Орлика з Савою). Крупницький схильний припускати, що Орлик діяв радше з Кавшан, — Домонтович можливість Бендер як його резиденції приймає за даність, бо це дає змогу пов'язати діяльність і переживання Орликові з мазепинською традицією й спогадами. Зайве, мабуть, було б нагадування, що в Крупницького нема ані натяку на конфлікт української рустикальності Сави Чалого з західним механістично-філософським світоглядом Орлика,

як нема і теми зради, де Сава раз виступає як втілення кари, а в другий раз як караний.

Стаття Крупницького для Домонтовича тільки вихідний пункт, що забезпечує історичну ймовірність. При такому кардинальному зміщенні всіх центрів оповіді стаття ця була тільки стимулом і сировиною. Вона далеко випереджена. Тому ставлення до неї байдуже. Так само, як Домонтович може, що хоче, додати або змінити, він може окремі речення живцем переносити до свого тексту. Так, будуючи християнські собори з мармурових брил поганських храмів, будівники не звертали уваги, якщо на тих брилах лишалися написи давноминутих часів.

Праця Домонтовича над якоюнебудь темою могла починатися від будь-якого тексту: наукового, літературного, дуже часто — журнального або газетного. Так чи так Домонтович «переписував» кожен текст по-своєму. Тож яка різниця, що це за текст? Він не ховав своїх джерел, він якимись частинами міг цитувати їх дослівно, але він звичайно не подавав їх до відома кожному. Газетний початок можна добре простежити на прикладі розлогого оповідання «Самотній мандрівник простує по самотній дорозі».

На початку 1947 року в Парижі відбувалася велика виставка праць ван Гога. Домонтович у Парижі не був, виставки не бачив. Але він мав у руках газету Arts, 1947, 103, що присвятила свою першу сторінку виставці, зокрема містячи там хронологію ван Гогового життя пера Жана-Франсіса Рея (Reille) «Le film de la vie de van Gogh». Домонтович побачив у цьому матеріалі (бо все для нього було тільки матеріал для його власної творчості), він береться за тему життя голландсько-французького маляра і де-не-де він переносить живцем формулювання французького критика. Ось кілька таких паралель:

У Домонтовича читаємо: «Отже, він кидає Борени й улаштовується в Брюсселі, оселившись на Південному бульварі, ч. 81. Тут з жовтня 1880 року він приступає до систематичних студій малярства. Він починає з основ, вивчає

анатомію, засвоює закони перспективи й світлотіні, зарисовує натуру в класі, робить ескізи з робітників... разом з ван Рапаром і Мадіолем».

А ось текст Рея: «Il s'installe à Bruxelles, 81, boulevard du Midi. Il apprend le «rudiment», étudie l'anatomie, les proportions, les valeurs d'ombre et de lumière. Il dessine la figure humaine, les hommes du travail, aux cotés de Van Rappart et Madiol».

Не підлягає сумніву, що тут не просто збіг біографічних фактів. Маємо сливе дослівний переклад. Ось інші приклади.

Домонтович має: «Такою він малює її: як уособлення печалі!.. Літографію підписано по-англійськи «Sorrow» («Печаль»). Другий малюнок з неї підписано цитатою, взятою з Мішле: «Як це сталося, що на цій землі може бути жінка, така покинена й така самотня?!»

Рей пише: «Il recueille une catin enceinte dont il fait son modèle («Sorrow»), et avec laquelle il devait rester vingt mois. Sous un dessin d'elle il écrit ces mots de Michelet: «Comment se fait-il qu'il y ait sur cette terre une femme aussi seule et délaissée?»

У Домонтовича читаємо: «Відбуваються заручини. Вінсент — урочистий, як ніколи... Але все це триває дуже недовго: мрії, чад, сподівання, блакить очей, зустрічі, любов! При трагічних обставинах йому доводиться розлучитися з нареченою».

Паралеля з Рея: «Il se fiance. Mais la quatrième amour de Van Gogh n'est pas plus heureux que les autres. Ses fiançailles sont rompues dans des circonstances tragiques».

І, щоб покінчити цю серію зіставлень, останній приклад. У Домонтовича: «Тим часом повинен був померти батько... З утратою батька єдиний, на кого він міг би спертися, це брат Тео».

Підставовий текст Рея: «Mort subite du père de Van Gogh. Désormais... Vincent ne pourra plus compter que sur l'aide de son frère Théo».

Але текст Рея — тільки перший поштовх. Домонтович побачив у його матеріалі свої теми — тему самоти, тему людини на грані епох. Цих тем Рей, звичайно не мав. Їх приніс

від себе Домонтович. Що ж тут важило «позичення» поодиноких фраз? І до суду його французький журналіст однаково не позивав би. Та пунктир «фільму» Рея, навіть з додатком Домонтовичевої філософії і Домонтовичевих численних деталей у всій їх пластичності не давав досить фактичного матеріялу. І Домонтович доповнює його багатьма витягами з листів ван Гога до брата Тео у французькому варіанті (французькість джерел Домонтовича зраджує й те, що голляндські й флямандські назви міст твір Домонтовича подає в їхній у нас незвичайній французькій формі — Ля-Е замість звичайного Гаага, Анвер замість Антверпен). Зіставлень тут нема потреби наводити, бо здебільша Домонтович сам посилається на ці листи. Мабуть, були й інші підставові матеріяли, але їх виявить дальша праця над джерелами Домонтовича. Метою цих завваг було передусім показати, що наш автор не гребував ніякими джерелами і, кінець-кінцем, його романи-біографії виявляють індивідуальну творчість автора не лише в його деталях, в його філософії і в самому способі монтування різнорідних матеріялів в одну цілість, але і в накладенні джерел одного на одне і в висортовуванні потрібного з багато чого зайвого для концепції саме його, Домонтовича, і нікого іншого.

Інакше стоїть справа, коли творчий процес починається не з другорядного, компілятивного тексту, а з автентичного першоджерела. Так, можна думати, стояла справа з оповіданням «Спрага музики». Сюжет оповідання — епізод біографії Рільке, його перші зустрічі з жінкою, яка захопилася поетом через його книжки і яка захопила поета через свої листи. Історія закоханости в наслідок споріднености душ, в якій духове передре фізичному і панує над цим останнім, але аж ніяк не виключає його. Цей епізод викладений самою Магдою фон Гаттінгберг, з численними й довгими уривками з листів Рільке до неї (він звав її Бенвенута) у її книжці: Magda von Hattingberg. Rilke und Benvenuta. Ein buch des Dankes, що вийшла в світ у Відні саме 1947 року, коли Домонтович жив у Німеччині. Домонтович побачив у початкових розділах

книжки «свою» тему — кохання через музику було темою сюжетної любовної нитки в «Без ґрунту» і, як виглядає, так захопився збігом тем, що вирішив «переписати» книжку «Бенвенути». Він іде дуже близько за розділами німецької книжки — їх є три — «Початок», «Чекання», «Зустріч» і початок четвертого — «Дійсність», і він не шукає додаткових джерел. Це інша ситуація, ніж у «Приборканому гайдамаці» й «Самотньому мандрівникові», де першоджерелом були і не автентичні визнання учасників дії і не твори мистецької вартости. Тут, отже, була потрібна інша розв'язка. Варт, отже, пригланутися до того, як Домонтович «обкрадає» Бенвенуту.

Показати цілковиту близькість Домонтовичевого тексту до його джерела дуже легко. Раз-у-раз маємо фактично простий переклад. Щоб це показати, можна брати уривок за уривком. Тому обмежуся тільки на одному, — власне тому уступі, який Домонтович зробив кінцівкою своєї новелі. Бенвенута кінчила грати для Рільке, відбулися духові заручини, відчувана й передбачувана близькість стала дійсністю.

Домонтович: «Коли піаніно замовкло, було вже темно. Дрізд більше не свистів. Панувала довга мовчазна тиша.

І тоді вона відчула за своєю спиною присутність Рільке, який наближався нечутними кроками. Вона відчула, що руки його торкнулись її волосся, і його гаряче, вогке од сліз обличчя торкнулось її щоки.

Вона не сказала ні слова. І вони вийшли в вологий вечір, сповнений тиші садів, і так ішли до самого дому. І вона відчула, що на її життя зійшло благословіння Боже.

І перед тим, як її покинути, Рільке взяв її обличчя в свої руки і поцілував її в чоло».

Бенвенута: «Als der Flügel dann schwieg, war es dunkel geworden. Die Amsel sang nicht mehr, es blieb lange ganz still. Dann fühlte ich, dass Rainer leise hinter mich getreten war, fühlte seine Hände auf meinem Haar und sein heisses, tränenüberströmtes Gesicht an meiner Wange. Wir redeten nicht mehr, wir gingen durch den regenfeuchten Abend, an stillen Gärten vorbei bis zu

meinem Haus. In dieser Stunde erhielt mein Leben den Segen Gottes: als wir uns trennten, nahm Rainer mein Gesicht in seine beiden Hände und küsste mich auf die Stirn».

Відхилення українського тексту від німецького мінімальні, тим більше вони важать. Як у всій новелі я заступлено на *вона*, тим самим оповідь однієї жінки про свої переживання перетворено на загальніше — наростання музики, а Рільке стає рівнорядним партнером у цьому наростанні. Замість «ми не розмовляли» Домонтович ставить «вона не сказала ні слова», і це підсилює прихований струм еротики, який проймає новелю й це її закінчення. Нарешті, Домонтович впроваджує в кількох реченнях анафоричне *і*, якого нема в німецькому тексті і яке, загально беручи, зовсім не типове для мови Домонтовича. Є тут в цьому засобі піднесення загального тону, є підкреслення ритму як тягlosti.

У новелі в цілому так само варт зібрати головні відхилення від німецького тексту. Поперше, він став далеко коротший, а тим самим динамічніший і напруженіший. В оригіналі це 58 сторінок, у Домонтовича 11. Усунено або різко зредуковано епізоди побутового характеру — опис Бенвенутиної кімнати в пані Дельбрюк і саму пані Дельбрюк, згадку про вечірку, де героїня «bei Tisch an der Seite eines Grossindustriellen sass, der von Getreidezöllen und Cognac-steuern sprach», переїзд з однієї кімнати до іншої, біографічні деталі про Рільке і стан його здоров'я. Усунено вірш Рільке і з кількох його листів зроблено один. За Домонтовичем уже в першому листі Рільке звернувся до незнайомої Бенвенути на ти, — в дійсності було це далеко не в першому. Усунено опис сну Бенвенути. Усунено вагання Рільке про те, чи він може сприймати музику.

У Бенвенути мішалися два пляни викладу — історія одержимости музикою, проєктованої на кохання, з одного боку, а з другого, деталі щоденника, в якому мало не кожне слово, рух, вчинок і лист коханого заслуговують на увагу, як також і деталі його й її щоденного життя. Домонтович робить з цього новелю про почуття через музику, про чудо оновлення

людської душі в зустрічі з іншою душею.

Відповідають цій настанові і додатки. Так, при загальному різкому скороченні тексту зроблено й не один додаток. На початку поширено опис різдвяного зимового міста. Шістьом рядкам Бенвенути тут відповідають 19 у Домонтовича. Ось це місце в двох текстах.

У німецькому: «In den weihnachtlichen Schaufenstern der abendlichen Strassen leuchteten bunte Kerzchen, Lebkuchen und Silbersterne und geschmückten Tannen. Ich ging durch die Stadt und betrachtete die ausgestellten Herrlichkeiten: Spielzeug und Puppen, schönes Silber, Ledertaschen, Seidentücher und kostbare Stiche».¹

В українському: «Обіцяною неможливого сяяли срібні зірки. Вогні різнокольорових свічок в темному зелі ялинкового гілля здавались офірою запереченій правдоподібності. Вата імітувала сніг. Скляні дзвіночки дзвеніли з тією ж ніжною мелодійністю, що в Андерсеновій казці про солов'я й троянду, але важке скло вітрин відокремлювало фантазмагорію химер, і нечутний згук творив ілюзію далекої близькості.

День згасав, не почавшись. В синяві вечірніх вулиць лапятий сніг стелив смуги білих простирал, лягав нечутно на хутра жіночих комірив.

Кінчиками пальців, затягнутих в рукавичку, жінка обережно змахнула з горжетки сніг. Вона проходила через місто, подивляючи всі ці чудеса, нагромаджені в вітринах крамниць: ляльки, забавки, торбинки, гравюри, прикраси. В блакитній прозорості аквамарину було замкнене море. Хінська лакована шкатула ховала в собі всесвіт. З'явився й зник вишитий шовками рожевий флямінго. Порцелянова

1/ У перекладі: У передріздвяних вітринах вечірніх вулиць світилися різнокольорові свічки, блищали пряники й срібні зірки на прикрашених ялинках. Я йшла через місто й придивлялася до виставлених див: іграшок і ляльок, красивого срібла, шкіряних торбинок, шовкових хустин і чудових гравюр.

філіжанка з блакитним N в золотому овалі лавра заступила бронзовий бюст похмурого Данте. Товпа товпилась біля заллятого світлом входу в кіно. Вузьке віконце. Таблиця з цінами. На брунатних конях мчали жовті в ширококрисих капелюхах ковбої, розмахуючи лясом.»

Опис у книзі Гаттінгберг побіжний. Жінка хоче книги, і все інше її зір фіксує мимохідь і без великої уваги. У Домонтовича на образ передріздвяного міста накладено образ жінки, елементи її портрету і характеристика її через те, як вона бачить місто: прагнення казки, сприймання світу як ілюзорного, бо справжньою дійсністю для неї є казка. Ілюзорний світ срібних зірок, другий ілюзорний світ — кінофільму про ковбоїв, контраст двох ілюзій. Саме в цьому лежить мотивація для поширення цього вступу в Домонтовича.

Цікаво було б знати, на чому збудовано незакінчену оповідь про Франсуа Війона. З справжньої біографії Війона відомо дуже мало, романісти мають волю вишивати такі мережива, які їм подобаються. Не виключено, що джерелом оповідання Домонтовича могла бути якась стаття в французькому або німецькому журналі, і її він притримувався. Імовірніше, що вже з давнішого часу Домонтович знав книжку Франсіса Карко (F. Carco. «Le roman de François Villon»), яка вийшла була 1927 в Ленінграді. Її російський переклад звався «Горестная жизнь Франсуа Вийона». Залежність від Карко зраджує те, що всі дійові особи повісти Домонтовича виступають у романі Карко, а багато з них вигадані цим останнім і не спираються на історичні джерела. Якщо роман Карко був першим поштовхом для праці над темою про Війона і її головним джерелом, то Домонтович переніс до свого твору мало деталей і цілком змінив загальну концепцію. Карко хоче показати широке побутове тло життя Війона, він описує вулиці старого Парижу, дає Війонові багато товаришів з міського дна і знайомих з вищих клас, проводить його через кілька кохань. У Домонтовича кількість дійових осіб різко зменшено, про життя волоцюг і

зłodіїв ми майже не довідуємося, натомість підкреслено соціальні контрасти, — мати Війонова стала не неутраальною старою жінкою, а тяжко експлуатованою пралею, опікун Війонів метр Гійом, священик, — святеником і розпусником, Колен з учасника розбійницької зграї — чесним трудящим ковалем, кохання з Катериною стає ідеальною закоханістю юнака в принадну жінку, неприступну через клясові поділи й заботони. Натомість широко розгорнено загальну історіософічну характеристику доби, точніше — переламу однієї доби — середньовіччя — в новочасну добу, що тривала за автором більш-менш до нашого сторіччя.

Якщо справді вихідною точкою для Домонтовича був роман Карко, можна думати, що працю над темою про Війона автор почав ще в тридцятих роках, коли підкреслення клясових контрастів було модою й вимогою, як це виразно відбивлося в повісті про Бабефа «Напередодні», де гротесково опрацьовані деталі побуту 18 століття — вони були такими вже в «Розмовах Екегартових з Карлом Гоцці» — створюють переконливе часове тло, але це тло розривається час від часу надокучливим коментарем автора про соціальні противенства, упередженим розподілом фарб на темні й світлі і навіть зовсім уже анахронічними цитатами з Маркса, на зразок: «Батьківщина? Чи є для пролетаря батьківщина?»

Як і в випадку стилю, ідеології, майстерности, Домонтовичеве ставлення до використання своїх джерел, ілюстроване тут з пізніших його творів, цілком виявилось вже в перших його книжках. «Аліна й Костомаров» у цьому сенсі характеризується тими ж рисами, що й, скажім, його повість про ван Гога. В основі книжки про Костомарова лежать спогади його дружини Аліни, родженої Крагельської, видрукувані в «Вестник-у Европы», і багато місць книжки Домонтовича-Петрова становлять собою простий переклад спогадів. Ось один з незчисленної кількості прикладів:

У спогадах Аліни: «Татьяна Петровна упорно молчала, а моя мати сказала:

— И число выбрал Николай Иванович тринадцатое для

свого обручення, і собаки воють у нас при тосте, вместе музики! Так это все неприятно.»

— Мы не должны предугадывать будущее, да еще по таким приметам, — сказал священник, — *Бог милостив*, и нашим новонареченным ниспошлетса все благое, а пока мы должны жить их радостью и любоваться ими.

Мой жених и я были безмятежно счастливы и *весело смеялись*, в особенности когда после повторения всяких пожеланий за шампанским *подали чай* и все собрались как-то торжественно усаживаться за столом.»

У Домонтовича: «Тетяня Петрівна уперто мовчала, а пані Крагельська сказала:

— І число вибрав Микола Іванович 13 для дня своїх заручин, і собаки виють у нас під час тосту замість музики!.. Так усе це прикро!

Панотець *заспокоював*:

— Ми не повинні, — казав він, — гадати про прийдешнє, та ще за такими прикметами. *Сподіватимемось* на благу долю наших новонаречених, а поки ми повинні жити їх радощами й милуватися з них.

В цей час ніщо не могло стурбувати Миколу Івановича й Аліну; вони були безмежно щасливі, надто коли, повторивши всілякі побажання за шампанським, усі зібрались якось *особливо* врочисто сідати за стіл.»

(У цитаті з спогадів Аліни Костомарової підкреслено ті слова, що не ввійшли до тексту Домонтовича; у тексті Домонтовича підкреслено слова, додані автором. Цитата зі спогадів походить з «Вестник Европы», 1910, 7, 54).

У книжці Домонтовича в цілості використано одначе в монтажі інші джерела, не кажучи про деталі, додані самим Домонтовичем, його міркування про події, характери і епоху, наявні також своєрідні композиційні переставлення й ходи.

Розшуки джерел творів Домонтовича — це не тільки інтелектуальна гра, що приносить приємність дослідникові. Певною мірою тут лежить ключ до творчої методи, до своєрідності Домонтовича як письменника. Тут виявляється

його приналежність до «неокласичного» грона — гра в літературні альянзи, наслідування й відштовхування, що їх не знатимуть невластиві, — характеризувала всіх членів грона (і як же драгувала непричетних!), тут виявляється і його власна індивідуальність з тяжінням до експресіоністичного і до філософського.

Замість розділу 7

Суворо беручи, Домонтович не має своєї біографії, бо така особа не існувала. Сьогодні загально відомо, що Домонтович — псевдонім Віктора Петрова, науковця, що студіював історію літератури, написав дисертацію про Пантелеймона Куліша, а коли студії української літератури розгромлено, став археологом, ділянка далеко безпечніша. Власне, ті, хто знав ці речі, часто переносили на Домонтовича ім'я Петрова Віктор. На це Петров відповідав: Домонтович — не Віктор, він тільки В. Цим він підкреслював і неіснування Домонтовича як особи і недоречність отождоження його з Петровим.

А все таки біографія Домонтовича — чи елементи її — потрібна хоч би для того, щоб з'ясувати хронологію його творчості. Чому перший твір Домонтовича, «Дівчина з ведмедиком» з'явився тільки 1928 року, коли Петрову було вже 34 роки — дуже пізній дебют? Чому Домонтович зник на час 1931 — 1941, десятиліття перерва? Чому він був активний у роки 1942 — 1948 і знову зник безслідно від того часу — адже Петров жив ще 20 років, до 1969 року?

Про причини пізнього початку можна висунути імовірну гіпотезу, спираючися на свідчення самого автора в його «Болотянній Лукрозі». Наукова діяльність молодого вченого в Київському університеті поглинала весь його час і сили. До цього згодом додалася праця при Академії Наук у Києві. Так само можна з великою пайкою певности з'ясувати собі причини перерви в літературній діяльності Домонтовича в середині тридцятих — на початку сорокових років. Терор не

тільки забрав усіх майже друзів Петрова — Зерова, Филиповича, Драй-Хмару, й залякав у мовчання тих небайдубх хто лишився (Рильський), а й вимагав від кожного письменика, мовляв Тичина, «співай, поете, з нами в тон». Петров утік в археологію, а Домонтович упав в анабіозу. Як зачаровану красуню, Домонтовича міг збудити тільки принц. Принц у цьому випадку показався не чарівним юнаком, а потворою гітлеризму. Все таки життєві умови змінилися, й Домонтович пробудився. Відносна свобода вислову в умовах повоєнної еміграції дала крила.

Після квітня 1949 року новий крутий поворот у житті Петрова, вивезення з Мюнхену й повернення під владу Сталіна принесли Домонтовичеві повну і остаточну смерть. Петров прожив ще двадцять років, але ці двадцять років не відродили Домонтовича. Самі обставини життя Петрова протягом цих років лишають багато неясного. Радянська історія, як добре відомо, вибирає тільки те з життя націй і людей, що відповідає «настановам партії та уряду» і замовчує всю решту. Тим більше цей принцип застосовується, коли в розвиток подій включається радянська розвідка, її таємні операції. Саме такий був випадок Петрова.

Донедавна ми були здані на три публікації, всі три дуже короткі: кілька рядків під гаслом «Петров» в Українській радянській енциклопедії другого видання (1982. Перше видання, 1963, не має ані згадки про Петрова), статтю в журналі «Советская археология» 1966, 3, ст. 260-261, з нагоди сімдесятиліття Петрова, записану на два роки, підписану М. Брайчевським і Е. Симоновичем, і некролог у тому ж журналі в ч. 1, 1970 року, ст. 313-315, підписаний Е. Симоневичем. Український відповідник цього журналу, «Археологія» не приніс ні рядка про Петрова в зв'язку з обома цими датами.

Нема сумніву, що всі ці публікації пройшли пильну цензуру. Спробуймо згрупувати ті фактичні відомості з них, що можуть мати причетність до проблем Домонтовича та його творчості чи не-творчості. Джерела позначимо скорочено УРЕ, СА 1 і СА 2.

Для років війни 1941-1945 УРЕ зазначає, не розшифровуючи, участь у війні. СА 2 подає, що спочатку Петров був у 41 гвардійській дивізії, а потім «в запллі ворога в партизанському загоні Українського штабу партизанського руху». На це можна відповісти, що ще живі десятки свідків, які бачилися з Петровим у ті роки. Він був у німецькій уніформі в складі частини пропаганди серед українського населення в невисокому ранзі (т. зв. Propagandastaffel) і редагував з доручення цієї частини журнал «Український засів». Після евакуації Харкова він був, скільки знати, в Кременчуці (чи також в Кіровограді?), а коли німці відступили з України, він перейшов на працю в берлінському Українському науковому інституті, який провадив науково-дослідну роботу. Виконувати якінебудь партизанські або шпигунські функції в цих обставинах він ледве чи міг.

Для повоєнних років у Німеччині (1945 — 1949) УРЕ не має жадної згадки. СА 1, не уточнюючи років, пише: «Після війни» Петров працював у Інституті істрії матеріальної культури Академії Наук СРСР у Москві. У явній суперечності з цим СА 2 пише, що Петров працював «во Внешторге», не уточнюючи, де це було, а тільки з 1950 року — в Інституті історії матеріальної культури (тодішній термін для археології) в Москві. До його вивезення в квітні 1949 року Петров був близько знаний авторові цих уваг, він був активний у літературному й науковому житті еміграції, і він всіляко уникав репатріації. Його праця «во внешторге» абсолютно виключена, а якщо це просто псевдонім до шпигунської діяльності, то доведеться сказати, що виконував він її дуже погано, бо тоді радянська розвідка не знала багатьох справжніх прізвищ емігрантів, включаючи автора даної статті. Праця Петрова в археологічному інституті в Москві можлива, але не дуже ймовірна, бо в журналі цього інституту «Советская археология» за ці роки не знаходимо його публікацій. Що подано правильно, це те, що на Україні Петров з'явився тільки від 1956 року. Тут усі наші джерела одноголосні. З другого боку, в усіх них відсутні дані про рік

1949, вісім місяців після вивезення з Мюнхену. За свідченням СА І його перша роля в київському інституті археології була дуже скромна, — він завідував архівом. Праці Петрова в провідному журналі інституту Академії Наук УРСР не з'являлися аж до 1961 року («Археологія», XII).

На підставі того, що говорять наші радянські джерела, про що вони мовчать і в чому вони плутаються, можна спробувати реконструювати іншу версію життя Петрова від 1949 року, а саме, — після вивезення в квітні 1949 р. перебування найменше протягом року взаперті, на допитах. Протягом 1950-1956 року — перебування поза Україною. Чи він був усі ці роки на волі чи ні, неясно, так само не ясно, чи він був тоді в Москві чи деінде. Що частину цих років, власне другу частину, він міг виконувати археологічну працю в Москві не виключене, але не певне. 1953 року помер Сталін, і 1954-1956 р. відбувалася серія різного роду реабілітацій. Дуже ймовірно, що саме в процесі цих реабілітацій Петрову відкрилася можливість повернутися до Києва, де він одначе був під підозрою і на другорядних ролях. Тільки в роки режиму Шелеста йому відкрився шлях вгору. 1966 року він оборонив у Києві ж таки докторську дисертацію. Було йому тоді 74 роки! Дещо пізній початок наукової кар'єри! Рік перед тим, у травні 1965 року, з нагоди двадцятиріччя перемоги над Німеччиною Петрову надано ордена «Вітчизняної війни першого ступеня». Причини цього акту при поданій тут як можливість інтерпретації воєнної й повоєнної біографії Петрова могли бути різні. Було це на подання з України, на чолі якої тоді стояв Шелест, що хотів мати героїв советського штабу з-поміж українських інтелектуалів? Було це маневром, щоб остаточно протиставити Петрова українській еміграції і остаточно знеславити його в українських патріотичних колах?

Ніякі гіпотези й припущення не розв'яжуть всіх загадок у біографії Петрова. Можна цілком погодитися з Симоновичем, коли той на початку некрологу Петрова, пише, що він був «людина складної долі». Остаточний варіант розділу про

біографію Петрова-Домонтовича сьогодні не може бути написаний. Можливо, він не буде написаний ніколи, — КГБ вміє тримати свої таємниці. Але навіть якщо прийняти найгірше — советський варіант попри всі його внутрішні суперечності, навіть тоді ясно одне, що радянська система не може претендувати на *Домонтовича* — письменника. Вирішальні тут не кілька виразно протирадянських оповідань — їх можна було написати на спеціальне завдання. Вирішальні тут, власне, аполітичні твори Домонтовича. Увесь їхній світогляд, уся система думання, уся проблематика настільки чужа радянським, водночас не полемізуючи з ними, лишаючи їх просто осторонь, що тут не можна говорити про якусь фальш чи підробку. Тому не випадково, що з поверненням Петрова до Радянського Союзу Домонтович перестав існувати, не зробивши жадної спроби, пристосувавшись, відродитися. І цього свідомі радянські чинники. Усі названі тут радянські джерела перелічують археологічні, літературознавчі, етнографічні, мовознавчі, філософічні зацікавлення Петрова (хоч далеко не всі), але не згадують його письменницької праці і не подають (навіть в Енциклопедії) його літературного псевдоніма.

Першу зміну в це становище принесла осінь 1984 року. У «Літературній Україні» з 1 листопада цього року (ч. 44) опублікувала статтю О. Франко «Людина покликання та обов'язку». І тут не згадано, що свої літературні твори Петров підписував В. Домонтович. Але вперше за яких 50 років згадано, що такі твори існували і подано назви деяких (виключно тих, що були писані в Києві, перед війною, і без зазначення, що деякі з них — «Доктор Серафікус» і «Без ґрунту» — побачили світ у Німеччині, коли їхній автор за повторюваною формулою працював «у мережі „Зовнішторгу“»). Стаття подає також перелік місць, де Петров провів свої дитячі роки — Катеринослав, Одеса, Холм. Але найцікавіші деякі деталі про останній період життя Петрова-Домонтовича, деталі, які ставлять під ще більший сумнів його героїчну, мовляв, діяльність у роки війни. Потверджується, що до 1956

року письменник не міг повернутися до України, а також після повернення не мав жадної можливості науково виявлятися, аж до 1966 р. Хоч 1941 року його «призначено директором Інституту фолкльору, а його кандидатура була висунута в дійсні члени АН УРСР», від 1966 року він мусів починати свою наукову кар'єру від нуля. Словами статті: «Довоєнні особисті документи були втрачені, і Віктору Платоновичу довелося заново захищати кандидатську (1966) і докторську (1967) дисертації і навіть здавати кандмінімум». Якщо навіть особисті документи були втрачені (хоч архів зберігся!), то в Києві було досить людей, які знали письменника з передвоєнних років і могли б засвідчити, які наукові кваліфікації він має! Це легко було б зробити для кожної приватної особи, тим більше для героя війни, партизана розвідувача — яким хоче його зробити советська агіографія. З наведених фактів ясно випливає, що протягом 15 років після свого «повернення» до СРСР Петров був щонайменше під підозрою, а його давніші публікації були вилучені й тому не могли використовуватися для його наукового просування. Тільки від 1966-67 р. вирішено про його гріхи забути.

О. Франко згадує також один характеристичний епізод саме з 1966 р. Прочитую: «Цікавий випадок трапився при складанні іспиту із німецької мови. Надзвичайно скромна людина, Петров ні одним словом не обмовився про досконале володіння кількома мовами і, звичайно, про те, що він був розвідником, а потім п'ять років працював у мережі «Зовнішторгу» у ФРН, прекрасно знав не тільки німецьку мову, а й кілька її діалектів... Викладачеві чогось не сподобалася його вимова, і В. П. Петров одержав на екзамені з німецької (мови) четвірку.» 21 рік після кінця війни розвідча діяльність, звичайно, ледве чи могла бути таємницею, яку треба було б приховувати. Далеко ймовірнішим видавалося б інше пояснення: Петров не мав підстав ширити знання про своє перебування в Німеччині, він волів про це не згадувати. Щодо його знання німецької мови, то, з власних спогадів,

можу докинути, що Петров безперешкодно читав по-німецьки і говорив на побутові теми, але поза тим його активне опанування німецької мови було далеке від досконалості. Викладач мав усі підстави поставити йому оцінку 4, а не найвищу — 5. З активною розвідною діяльністю в Німеччині ця обставина теж не дуже добре узгоджується. А поза тим, сам факт, що людина змушена на 71 році життя, написавши й видавши сотні праць високої вартості, складати елементарний іспит з чужої мови як також з історії компартії, вражає своєю химерністю. Якщо так Радянський Союз ушановує своїх героїв, то як же він може трактувати звичайних людей! Справді й Кафці було б важко таке вигадати!

Сьогодні не можна написати остаточно «сьомого розділу» нашої статті про Домонтовича, — тут цей розділ названо «замість розділу 7», але можна з певністю писати про Домонтовича як талановитого й своєрідного письменника, що має своє місце в історії української літератури.¹ Домонтович почав свою діяльність 1925-1928, задовго до можливості якихнебудь доручень чи наказів радянської розвідки, і — як Домонтович — зберіг подивугідну єдність своєї творчості крізь роки війни і еміграції — від «Екегартових розмов з Карлом Гоцці» і «Дівчини з ведмедиком» через «Без ґрунту» до «Апостолів», «Спраги музики» і «Самотнього мандрівника». Якщо навіть правда,

1. Непричетність Домонтовича до радянського стандарту виявилася вже від найперших його публікацій у двадцятих роках. До завдань цієї статті не входить огляд радянсько-партійної критики на твори Домонтовича, але фактом є, що навколо кожної з трьох тоді виданих його книжок зчинявся справжній відьомський шабаш. Ось лише кілька «критичних голосів» з приводу тих книжок: «на ґрунті дрібнобуржуазної, поміщицької літератури» (Якубовський); «навіть чи апелює до масового, робітничого читача» (Майфет); «реакційність досить виразна» (Хуторян); «вияв клясово-ворожого активізації. Пролетарська суспільність мусить дати цим виявам гостру одсіс... Вияв смаків і уподобань міщансько-непманських соціальних груп»

що Петров піддався провокації, цього не можна сказати про Домонтовича. В питанні вірності собі й чесності Домонтович не робив компромісів і, коли не можна було говорити те, що він міг і хотів казати, вибирав мовчання. Так було в більшій частині тридцятих років, так було після трагічної дати 18 квітня 1949.

Мені хочеться на закінчення цієї післямови до вперше зібраної творчості Домонтовича в її блиску, грі й трагічності навести довгу цитату з Анрі де-Реньє, письменника, що був одним з хрищених батьків Домонтовича. У своєму романі «Острах перед коханням» (*La peur de l'amour*) він пише про смерть письменника Поля Ренодьє, учня Фльобера. До рук сина небіжчика потрапив некролог батька:

«Marcel Renaudier laissa tomber la brochure, les yeux pleins de larmes et le coeur battant. C'était donc ainsi qu'apparaissait aux indifférents ce qui avait été la vie de son père! Quoi! rien de plus! Quelques dates, quelques faits, c'était tout!.. Mais lui, comme il suppléait à ce que ne racontait pas la notice! A travers les lignes du biographe, il pensait à ce qu'elles ne pouvaient dire: le secret douloureux d'une âme souffrante et tourmentée...

«De toutes les paroles du maître [Gustave Flaubert], Paul Renaudier n'avait retenu que son dégoût de l'humanité, sa haine du laid, son mépris de la platitude... Il en fût peut-être resté là, à ce

(Чернець); «ідеалістична нісенітниця... чужа й шкідлива нам» (Кодацький).

Парадоксально, тільки «Нова генерація» поставилася прихильно до «Аліни й Костомарова», знаходячи в повісті «новизну методи... шляхом перенесення засобів наукової роботи — на ненауковий матеріал» (А. Санович. «Нова генерація» 1929, 12). Поза тим позитивна критика не знайшла собі дороги до преси. Але варт відзначити — з особистих спогадів автора цієї статті, що Агапій Шамрай, харківський відповідник Миколи Зерова, в своїх університетських лекціях з історії української літератури в Харківському університеті (тоді ХПІПО) 1930 року присвятив «Дівчині з ведмедиком» повних дві години, розглядаючи книжку як одну з чільних появ новітньої літератури. На жаль, мої записи лекцій Шамрая втрачено під час війни.

pessimisme mêlé d'ironie et de regret, si la guerre de 70 n'était survenue. Durant des mois, il fut témoin, dans la terrible familiarité des catastrophes, de ce que l'homme porte en lui d'égoïsme, de lâcheté, de bêtise, de turpitude. Il observa à découvert et dans une nudité cynique ce qui d'ordinaire demeure dissimulé au secret des âmes. Il vit mentir, voler, piller, tuer. Il entendit pérorer et discourir. Et il sortit de là écoeuré. Il avait vérifié l'exactitude vivante des axiomes abstraits des philosophes et des moralistes les plus défavorables à l'homme. Mais il n'était pas de taille à se hausser jusqu'à eux. Néanmoins, il dirait à sa façon et à sa mesure ce qu'il sentait d'accord avec eux, il le dirait avec ses moyens: il y a des coups de fouet plus cruels que des coups de massue.»¹

Чим для Поля Ренодьє була війна 1870 року, для Домонтовича став «1921 рік», рік, коли товариші Портянки і їхні господарі ствердили своє панування на Україні. Пройшло

1/ У перекладі: Марсель випустив брошуру з рук, його очі були повні сліз, і серце калатало. Так, отже, показувалося життя його батька очам байдужих! Ні, більше нічого! Кілька дат, кілька фактів, це було все! Але він доповнював в уяві все те, чого не оповідала стаття. Крізь рядки біографа він мав у мислі те, чого ті рядки не могли сказати: болючу таємницю душі, що страждала й мучилася...

З усіх слів учителя (Фльобера) Поль Ренодьє затримав тільки його відразу до людства, його ненависть до потворного, його зневагу до втертого... Він би може й спинився на цьому песимізмі, змішаному з іронією й жалем, якби не вибухла війна сімдесятого року. Протягом місяців він був свідком — у жахливій звичності катастроф — того, скільки людина несе в собі егоїзму, боягузтва, дурости, мерзоти. Йому неприховано відкрилося в цинічній голізні те, що звичайно лишається прикритим у таємницях душ. Він бачив, як брешуть, крадуть, грабують, убивають. Він чув, як люди розбалакують і патакають. І він вийшов з того з почуттям огиди. Він перевіряв живу точність абстрактних аксіом філософів і моралістів, найнеприхильніших до людини. Але він не був спроможний підвестися до них. Тим не менше своїм власним способом і мірою він говорив про те, що він знайшов у них відповідного, говорив по-своєму. Але бувають удари батога, що дошкуляють більше, ніж удари ломаки.

кілька літ, і товариші Портянки змусили Рильського написати всі його незчисленні «Пісні про Сталіна». Вони могли змусити Петрова виконувати ті чи ті їхні завдання, хоч цього ми не знаємо. Цікаво в цьому контексті, що вони не спромоглися перетворити Домонтовича на «соцреаліста».

Липень-серпень 1984

Р. С. У редагуванні цієї збірки творів Домонтовича і в писанні цієї статті авторів-редакторів допомагали порадами і постачанням матеріалів Олекса Ізарський, Юрій Луцький, Роман Маланчук, Василь Надрага, Орест Субтельний, а особливо Софія Янів. Редактор-автор глибоко вдячний за цю допомогу. Самозрозуміло, ніхто з названих осіб не відповідає за матеріяли й думки, подані тут.

Ю. Ш.

З М І С Т

7	Розмови Екегартові з Карлом Гоцці
19	Напередодні
64	Франсуа Війон (1431 - 1463).
124	Емальована миска
141	Князі
147	Чемність
152	Відьма
160	Трипільська трагедія
170	Без назви
179	Курортна пригода
190	Професор висловлює свої міркування
197	Професор і Іван Закутній діють
204	Мої Великодні
211	Передвеликоднє
216	Болотяна Лукроза, I
234	Болотяна Лукроза, II
254	Помста
263	Приборканий гайдамака
296	Зоряні мандрівники
305	Письменник і генерал
310	Спрага музики
321	Святий Франціск із Ассізі
327	Дивна історія
331	Я й мої черевики
336	«Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти».
358	Самотній мандрівник простує по самотній дорозі

- 467 Мовчуще божество
496 Додаток: Різдвяні листи Вінсента ван Гога
500 Примітки

-
- 505 *Юрій Шевельов*: Шостий у гроні. В. Домонтович
в історії української прози.